

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

**BURAXILIŞ № 27
(III HİSSƏ)**

BAKİ – 2021

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel.
012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu.
Buraxılış № 27 (III hissə). Bakı, 2021, 232 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həməzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobiç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

DÜNYANIN ELMİ MƏNZƏRƏSİNDƏ EMPİRİK VƏ NƏZƏRİ BİLİYİN VƏHDƏTİ

F.ü.f.d. Həsənova Pərvin Əhməd qızı
BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının dosenti
parvinhasanova@bsu.edu.az

Açar sözlər: dünyanın elmi mənzərəsi, empirik bilik, nəzəri bilik, fəlsəfə, müşahidə, paradigma, sinergetika.

Ключевые слова: научный взгляд на мир, эмпирическое знание, теоретическое знание, философия, наблюдение, парадигма, синергетика.

Key words: scientific view of the world, empirical knowledge, theoretical knowledge, philosophy, observation, paradigm, synergetics.

Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşdırılmışdır. Bu anlayış özünün başlanğıc halında dünyanın vahid elmi mənzərəsinin deyil, onun fiziki mənzərəsini ifadə etmişdir. Halbuki, dünyanın elmi mənzərəsi daha geniş anlayış olub, elmi fəlsəfə ilə elmi dünyagörüşünün vəhdətini əks etdirir. Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı ilə tanış olmaqdan əvvəl, onun struktur elementi ilə "dünya" anlayışı ilə tanış olaq.

Qeyd edək ki, obyektiv reallığı təfəkkür sistemində "dünya" terminini sözün "geniş" və "dar" mənalarında işlədilir. Sözün dar mənalarında işlədilir. Sözün dar mənasında dünya anlayışı dünya hadisələrinin, obyektiv gerçəkliyin və zaman etibarilə sonlu bir sahəsini ifadə edir. Məsələn, atomlar dünyası, yer kürəsi, insanın mənəvi dünyası, mikroaləm, meqaaləm ayrıca bir sosial quruluş və s. sözün nisbətən dar mənasında başa düşülən dünyalardır. İnsanlaşdırılmış təbiət adlandırılan texnosfer də məhdud, lokal dünya sayıla bilər.

Sözün geniş mənasında başa düşülən "dünya" anlayışı isə insanı əhatə edən bütün təbiət və cəmiyyətdir isə insanı əhatə edən bütün təbiət və cəmiyyətdir. Sonsuz kainatdır, maddi gerçəklikdir, kainatdır.

Real mövcud olan dünya materiya və hərəkətin sonsuz rəngarəngliyini, mikro və makro obyektləri ehtiva edir. "Dünyanın elmi mənzərəsi isə təbiət və cəmiyyətin predmet və hadisələri haqqında təcrübədə təsdiqlənən və insan fikrinin inkişafında özünün obyektiv dəyərləri saxlayan birliklər məcmusudur.

Dünyanın elmi mənzərəsinin yaradılmasında təbiət elmləri (fizika, kimya, biologiya, astronomiya, geologiya və s.) xüsusilə böyük rol oynayır. Mövcud olduğu müddət ərzində təbiətsünaslıq təbiətin elmi sisteminin tədqiqatı olmaq etibarilə həmişə toplanmış faktları əlaqələndirməyə və onların əsasında qanunlar kəşf etməyə cəhd etmişdir. Təbiətsünaslığın bu səciyyəvi cəhəti özünün adekvat ifadəsini məzmununa və tədqiqat metodlarına görə təbiət elmlərinin idarəedici mərkəzini təşkil edən fizikada tapır. Beləliklə, fizika dünyanın elmi mənzərəsinin yaradılmasında həlledici rol oynayır. Aləmin fiziki mənzərəsi öz tərkibinə görə çoxcəhətli olub, başlanğıcını aləmin mexaniki mənzərəsindən götürmüşdür.

Aləmin mexaniki mənzərəsinin qərarlaşmasını birmənalı olaraq cisimlərin sərbəstdüşmə qanunlarını öyrənən və klassik nisbiliyin prinsipini formulə edən Q.Qalileyin adı ilə bağlayırlar. Lakin, Qalileyin başlıca elmi xidməti ondadır ki, o təbiətin öyrənilməsinə eksperimenti tətbiq etmiş və fizikanı riyaziləşdirmişdir. O, həm də fiziki kəmiyyətləri ölçmüş və ölçmənin nəticələrini işləmişdir.

Təbiətin öyrənilməsinə Qalileyin münasibəti naturfəlsəfi yanaşmadan kəskin fərqlənmişdir. Naturfəlsəfə təbiətin öyrənilməsində eksperimentə əsaslanmadığından zəruri faktları əldə edə

bilmirdi. Faktların olmaması hadisələrinizahı üçün təcrübə ilə bağlı olmayan aprior – xaliq əqli quraşdırma sxemlərindən istifadəni mümkün edirdi. Təbiətin tədqiqinin yeni metodunun naturfəlsəfədən prinsipial fərqi bundan ibarətdir ki, birinci halda irəli sürülən hipotezlər sistemli şəkildə təcrübədə yoxlanıla bilər. Bunun üçün eksperiment qoymaq və onun nəticələrini kəmiyyət cəhətdən qiymətləndirmək üçün riyaziyyatdan istifadə etmək lazımdır.

Təbiətşünaslığın inkişafında yeni bir dövr planetlərin hərəkət qanunlarının kəşfi ilə bağlı oldu. Əgər Qaliley yer cisimlərinin hərəkət qanunlarını öyrəndisə, alman astronomu Kepler (1571 – 1630) əvvəl öyrənilməsi qadağan edilən göy cisimlərinin hərəkət qanuna uyğunluqlarını öyrənirdi. Apardığı tədqiqatlarda o, eksperimentə müraciət edə bilmədiyindən Danimarka astronomu Tixo Bragenin (1546-1601) Mars planetinin hərəkəti üzərində apardığı çoxillik müntəzəm müşahidələrin nəticələrindən istifadə etmişdir. Müxtəlif variantları götür-qoy edən Kepler nəhayət belə bir hipotez üzərində dayandı ki, digər elementlər kimi Marsın da trayektoriyası çevrə deyil, elleps olmalıdır. Tixo Bragenin müşahidələrinin nəticələri Keplerin hipotezinə tam uyğun gəlir və onu təsdiqləyirdi.

Planetlərin hərəkət qanunlarının Kepler tərəfindən kəşfi təbiətşünaslığın inkişafında əvəzsiz rol oynadı. Bu qanunlar sübut etdi ki, əvvəla, yer və göy cisimləri eyni dərəcədə təbiət qanunlarına tabe olduqları üçün, onların hərəkətləri arasında uçurum yoxdur, ikincisi, göy cisimlərinin hərəkət qanunlarının kəşfi yer cisimlərinin hərəkət qanunlarının kəşfindən prinsipcə fərqlənir. Düzdür, göy cisimlərinin öyrənilməsində eksperimentdən deyil, müşahidədən istifadə olunduğundan burada tədqiqat nəzəriyyə ilə müşahidənin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində aparılır və irəli sürülən hipotezlər göy cisimlərinin hərəkəti üzərində aparılan ölçmələr vasitəsi ilə yoxlanılır.

Klassik mexikanın yaradılması əsasən ingilis alimi İ.Nyutonun (1643-1727) adı ilə bağlıdır. O, öz sələfləri kimi müşahidə və eksperimentə böyük əhəmiyyət vermiş və bu metodlar əsasında dinamikanın qanunlarını, ümumdünya cazibə qanununu, işığın dispersiya hadisəsini, onun müddəasının korpuskulyar nəzəriyyələrini yaratmışdır. Nyuton mexikanın əsas problemlərini həll etmək məqsədilə diferensial və inteqral kursunu yaratmış və bununla da riyaziyyatın inkişafına geniş yol açmışdır.

Klassik fizika özünün ən yüksək məramına XIX əsrin II yarısında çatmış və onun daxilində aləmin mexaniki mənzərəsinin dağılması üçün müqəddəm şərtlər yaranmışdı. Enerjinin saxlanması qanunu, Faradey Maksyini elektromaneziy n nəzəriyyəsi, kimyəvi elementlərin dövrü qanunu, statistik mexanika, klassik fizikanın fəlsəfi əsasları ilə bir arada yerləşməyindən, onun əsas prinsipi sayılan mexanizmin əsaslarını laxlatdı.

Fizikada aləmin mexaniki mənzərəsinə həlledici zərbə nisbilik nəzəriyyəsi və kvant mexanikası tərəfindən vuruldu. Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinin (1905-1908) inkişafı ilə əlaqədar olaraq aləmin yeni fiziki nəzəriyyəsi – elektromaqnit nəzəriyyəsi yaradıldı. Bu sayca dünyanın ikinci təbii-elmi mənzərəsi idi. Aləmin elektromaqnit mənzərəsinin yaradılması isə köhnə fizikada klassik efir, uzağa təsir, mütləq məkan və zamanın klassik anlayışları öz yerlərini uyğun olaraq “sahə” axına təsir və nisbi məkan-zaman anlayışlarına təsir etdilər. Bu dövrdə artıq kontiumyumu və vahid elektromaqnit sahə anlayışları fizii proseslərin izahının əsasını təşkil etdi. Lakin, müəyyən müddətdən sonra, dünyanın elektromaqnit mənzərəsi də mexaniki mənzərəsinin taleyini yaşamağa başladı. Məlum oldu ki, klassik mexanika qanunları kimi elektromaqnetizmin və xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinin qanunları da, nisbi həqiqətlər olub, yalnız müəyyən hədd daxilində həqiqi bilik kimi çıxış edirlər. Buna görə də, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində təbiətşünaslıqda bir-birinin ardınca baş verən fundamental elmi kəşflər (rentgen şüaları, radioaktivlik hadisəsi, elektronun kəşfi, kvant ideyası, atomun nəzəri modellərinin verilməsi və s.) aləmin elektromənzərəsindən yeni mənzərəsinə keçid etməyə imkan verdi. Aləmin bu yeni mənzərəsi relyativist və kvant fizikasının nailiyyətləri əsasında yaradıldığından onu relyativist kvant mənzərəsi adlandırmaq daha doğru olardı. Aləmin müasir elmi mənzərəsində elementar hissəciklər, onların qarşılıqlı çevrilmələri, virtual hissəciklər və virtual proseslər, kvarklar haqqında təlimlər mühüm yer tutur. Fikrimizcə, nanotexnologiyasının yaradılması da aləmin müasir təbii-elmi mənzərəsinin nailiyyətlərindən biridir. Bu mənzərənin müasir atributlarından

sayılan sistemli yaranmanın yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən paradigmalardan biridir. Sistemlilik prinsipinə görə, müasir təbiət elmlərindən hər biri öz tədqiqat predmetinə elementlərdən, alt sistemlərdən və strukturadan təşkil olunan mürəkkəb sistem kimi baxır.

Nəhayət deyilənlərə bunu da əlavə edək ki, aləmin təbii-elmi mənzərəsində özünə yer alan yeni nəzəriyyələr içərisində sinergetika adlanan yeni bir elmi istiqaməti də özünə yer alması diqqət çəkən məsələdir. Sinergetika təbiətdə cərəyan edən bütün təkamül proseslərinin daxili mexanizmini açmağa, dünyanın özünü-təşkil edən proseslər dünyası kimi təqdim etməyə imkan verir. Sinergetika aləmin təbii-elmi mənzərəsinə daxil olmaqla, sübut etdi ki, əlverişli şəraitdə təbiətin ixtiyarı mürəkkəb sistemində özünü-təşkil etmə prosesi baş verə bilər. Sistem nə qədər mürəkkəb olarsa, ondan baş verən özünü təşkil proseslərinin səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar. Sinergetikanın və onun əsasında yaradılan özünü-təşkil etmə konsepsiyalarının ən böyük nailiyyəti ondan ibarətdir ki, bu fikir nəzəriyyələrində təbiətə fasiləsiz təkamülləşən və inkişaf edən dünya kimi baxılır. Sinergetika belə bir həqiqəti açıqlayır ki, sistemlərin təkamülü bir başa onlarda cərəyan edən özünü-təşkil etmə mexanizmi ilə bağlıdır.

Dünyanın təbii elmi mənzərəsində fizika ilə yanaşı biologiya, kimya, geologiya, astronomiya, kosmologiya və s. elmlər də mühüm yer tutur.

Konkret idrakın xarakterinin dəyişməsində canlı təbiətin sistemli və kompleks öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan tədqiqatın hüceyrə səviyyəsində molekulyar genetik kodun açığa çıxması, canlı orqanizmlərin təkamülünə dair baxışların yenidən nəzərdən keçirilməsi, həyatın mənşəyi haqqında köhnə hipotezlərin dəqiqləşdirilməsi, müasir biologiyada fizika, kimya, informatikanın və hesablama texnikasının dəqiq metodlarından geniş istifadə edilməsi biologiyaya müasir təbiətşünaslığın qabaqcıl sahələrindən birinə çevirmişdir. Öz növbəsində canlı sistemlər kimya elmi üçün də təbii laboratoriya rolunu oynamış, kimyaçılara birləşmələrin sintezi tədqiqatları aparmağa imkan vermişdir.

Dünyanın təbii – elmi mənzərəsi haqqında yuxarıda söylədiklərimizi yekunlaşdırarkən bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu mənzərəni yalnız onun fiziki mənzərəsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dünyanın təbii-elmi mənzərəsi insan biliklərinin mürəkkəb sistemi olub, müxtəlif komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Belə ki, hər bir təbiət elmi müstəqil bilik sahəsi olmaq etibarilə özünün spesifik təbii-elmi mənzərəsini yaradır. Bu mənzərə isə yalnız həmin elmin bilik kompleksini ehtiva edir. Məsələn, astronomiya Kainatın astronomik mənzərəsini, fizika – fiziki mənzərəsini, kimya, biologiya, geologiya elmləri də özlərinin təkrarsız, özəl mənzərələrini yaradırlar. Bütün təbiət elmlərinin məcmusu isə dünyanın vahid təbii-elmi mənzərəsini formalaşdırır.

Dünyanın elmi mənzərəsinin yerinə yetirdiyi funksiyalar sırasında onun elmi bilikləri sistemləşdirməsi və vahid bütövlük kimi ifadə etməsi yer tutur. Dünyanın elmi mənzərəsinin yerinə yetirdiyi idraki funksiyalar sırasında onun elmi bilikləri sistemləşdirməsi və vahid bütövlük kimi ifadə etməsi əsas yer tutur.

Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışının məzmunu elmin və sosial inkişafın konkret mərhələsində dünyanın quruluşu və dəyişilməsi qanunauyğunluqları, dünyada insanın yeri və rolu haqqında təbiətşünaslıq və ictimai elmlərin nailiyyətlərinin bütöv bir sistemini əhatə edir.

Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı dövrün elmi potensialının əsasları ilə yanaşı, mövcud cəmiyyətin xarakteri, sosial şəraiti və mədəniyyəti ilə əlaqəlidir.

Dünyanın elmi mənzərəsinin formalaşmasında empirik və nəzəri biliyin xüsusi rolu olmuşdur.

Məlumdur ki, idrakın empirik səviyyəsi hissələrlə qavranılan dünyanın predmet və hadisələrinin xassə və münasibətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Obyektiv mövcud olan predmet və hadisələr haqqında informasiya rolunu oynayan duyğu və qavrayışlar onlar ilə bağlı olub, onların xassə və münasibətlərini əks etdirirlər.

Elmdə empirik idrak müşahidə və eksperimental materialların təhlil və dərk olunması ilə bağlıdır. Bu təhlil əsasında empirik obyektlər haqqında ilkin təsəvvürlər yaranır. Belə obyektlər real predmetlərin xassə və münasibətlərinin empirik dilin termin və mühakimələri vasitəsilə təsəvvür edilir. Lakin onların dərk olunması bəzən düşündüyümüz kimi heç də vasitəsi ilə deyil,

bilavasitə, hissi idrak vasitəsilə ilə reallaşır.

Elmi idrakın formalaşması empirik bilikdən başlanır. Empirik biliyin isə çıxış formasını müşahidə təşkil edir. Sözün əsl mənasında elmi idrak məhz müşahidədən başlanır. Müşahidədən həm adi, həm də elmi idrakda istifadə olunur.

Elmi müşahidə gündəlik həyatda istifadə olunan praktikadan özünün məqsədəuyğunluğu, sistemliliyi, idrak obyektinin mütəşəkl qavranılması ilə fərqlənir. Gerçəkliyin qavranılması prosesi müşahidəçinin xarici aləmdən aldığı duyğuların, təəssüratların, obrazların yenidən işlənməsi və sintezi ilə bağlıdır. Bu obrazların hamısı müşahidə predmetinin hissi qavranılan ayrı-ayrı xassə, tərəf və münasibətlərinin inikasıdır.

İnsanların gündəlik həyat praktikasında istifadə etdikləri sadə müşahidədən fərqli olaraq, elmi müşahidələr sistemli və nizamlı səciyyə daşıyır müşahidə eksperimentin gedişində daha dəqiq nəticələr əldə etmək üçün proseslərin gedişinə şüurlu surətdə müdaxilə etmək lazımdır. Elmi idrakda eksperimental metodun geniş yayılmasının mühüm səbəblərindən biri də məhz budur. Təsədüf deyil ki, müasir təbiətşünaslıq öz başlanğıcını Q.Qalileyin fizika sahəsindəki eksperimentlərindən götürmüşdür. Təbiətin öyrənilməsində əldə edilmiş nailiyyətlər hesabına baş vermişdir.

Empirik tədqiqatın xüsusi metodu olmaq etibarilə eksperimentin səciyyəvi cəhəti və təkrarsız üstünlüyü bundan ibarətdir ki, o, öyrənilən hadisə və proseslərə fəal praktiki təsir edir.

Elmdə istifadə olunan eksperimentlər rəngarənglik təşkil edir, bir-birindən izlədikləri məqsədə konkret məzmunlarına görə fərqlənilirlər. Eksperimentdən əksər hallarda elmi hipotezlərin yoxlanılması üçün istifadə olunur.

Elmdə yeni hipotez və nəzəri təsəvvürlərin formalaşmasında eksperiment mühüm rol oynayır. Həyata keçirilən hər bir eksperiment ümumi elmi tədqiqatın yalnız bir hissəsidir.

Empirik biliklər sistemində faktlar da əsas rol oynayır. Elmi tədqiqat faktlara əsaslanır. Faktlar isə analiz və təsnif edilmədən mümkün olmazdı. Faktların təhlili zamanı: 1) əvvəla, empirik faktlar bilavasitə hissi qavrayışlara münəcər edilməlidir, 2) faktlara empirik və ya nəzəri ümumiləşdirmələr kimi baxılmalıdır və elmi qanunları faktlar adlandırılır. Bu baxış düzgün sayıla bilməz. Əlbəttə, empirik faktlar empirik qanunlar arasında əlaqədir. Bunu inkar etmək olmaz.

Bizi əhatə edən mürəkkəb, çoxsahəli, rəngarəng və dəyişkəndir. Onun öyrənilməsinə canlı seyrdən, bilavasitə müşahidədən başlamaq mümkün deyildir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə elm əvvəlcə real aləmin proses və hadisələrini sadələşdirməyə, ideallaşdırmağa çalışır. Adətən belə hallarda eksperimentlə yanaşı, idrakın digər metodlarından, o cümlədən abstrakt metodlarda da geniş istifadə olunur eksperimentin tətbiq ediləbilmədiyi hallarda abstraktlaşdırma və ideallaşdırma müraciət edilir.

Nəzəri biliyin strukturunda abstraktlaşdırma və ideyalaşdırma əməliyyatları əsas yer tutur.

Abstraksiyalar prosesini ayrı-ayrı tərəflərinin, elementlərinin öyrənilədiyi analitik mərhələdə meydana çıxır. Abstraksiya əməliyyatının gedişində mühakimələrin, hipotez və qanunların formalaşmasına xidmət edən ayrı-ayrı anlayış kateqoriyaları yaranır. Tədqiqatın sintetik mərhələsində bütün nəzəri elementlər: anlayışlar, mühakimələr, kateqoriyalar, qanunlar bütöv bir nəzəri sistemdə birləşərək gerçəkliyin müəyyən sahəsi üçün biliklərin alınmasını təmin edirlər.

Nümayiş etdirdikləri qabaqgörənliyin dəqiqlik dərəcəsinə görə nəzəriyyələri determinist və stoxastik nəzəriyyələr kimi təsnif etmək olar. Determinist nəzəriyyələr qabaqgörənlik nümayiş etdirsələr də, onlar proses və hadisələrin mürəkkəbliyi, dünyada qeyri-müəyyənliyin və təsadüflərin çoxcəhətliliyi üzündən elmi idrakda nisbətən az tətbiq olunurlar. Təsadüflərin öyrənilməsinə əsaslanan sxolatik qanunlar isə ehtimallı qabaqgörənlik nümayiş etdirirlər. Onların tətbiqinə yalnız fizika və biologiyada deyil, sosial-iqtisadi və humanitar elmlərdə rast olunur.

Nəzəriyyələrin digər bir tipinin pozitiv və normativ nəzəriyyələr təşkil edir. Bu növdən olan nəzəriyyələr bir-birindən hadisələrə yanaşma üsuluna görə fərqlənilirlər.

Pozitiv yanaşma dedikdə elə mühakimə və ya nəzəriyyə başa düşülür ki, Onlarda hadisələrin faktiki halı haqqında təsdiqləyici mühakimə söylənilir.

Nəzəriyyələrin təsnifatına mikro və makro nəzəriyyələri aid etmək olar. Elmi dairələrdə bu

növ nəzəriyyələrdən geniş istifadə olunur. Fizikada mikro nəzəriyyələr materiyanın mikro-hissəciklərini, o cümlədən atomların, protonların, neytronların, elektronların, kvarkların və digər elementar hissəciklərin qarşılıqlı təsirini tədqiq edən nəzəriyyələr aiddir.

Müasir təbiətşünaslığın elmi nailiyyətləri insana və cəmiyyətə daha böyük dönüş etməsi ilə səciyyələnir. Müasir təbiətşünaslıqda tətbiq olunan mütərəqqi metodlar “iqtisadiyyata, humanitar biliklər sferasına və incəsənətə də yol açır”.

Müasir elmi kəşflər insanların dünyagörüşünün dəyişilməsini və inkişafını göstərir. Bu mənada elmi nailiyyətlərə arxalanan, onun məzmununda özünü təşkil etmə, stoxastik proseslər kimi anlayışlar əsas yer tutur. Dünyanın elmi mənzərəsi inkişaf etdikcə, onun müvazinətliliyin və statikliyini iddia edən köhnə təsəvvürlərin yerini ehtimal, təsadüf, informasiya, kodlaşdırma və başqaları tutur.

Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı məzmunca nisbidir, yəni bir dövrdə əldə olunmuş elmi nailiyyətləri ümumiləşdirir. Bu mənada onu mütləq anlamaq, yəni gələcəkdə dəyişilməyəcək və təkmilləşdirilməyəcək kimi qəbul etmək doğru olmaz, çünki elmlər inkişaf etdikcə onların yeni nailiyyətləri də baş verir, buna uyğun olaraq anlayışların da məzmunu yeniləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov N.F., Məmmədov Ə.B., İsmayılov İ.V. Təbii-elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı, Təknur, 580 s.
2. Qəhrəmanov N.F., Məmmədov Ə.B., İsmayılov İ.V. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq-fəlsəfi metodoloji kontekst. Bakı, Elm, 2010, 880 s.
3. Məmmədov Ə.B. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, Elm, 1997, 300 s.
4. Məmmədov Ə.B. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. Bakı, Renessans, 1998, 108 s.
5. Рузавин Г.И. Методология научного познания. Юнити, 2005, 287 с.
6. Məmmədov Ə.B., Hüseynov E.B. Elmi idrakın metodları. Bakı, 1985.

DÜNYANIN ELMİ MƏNZƏRƏSİNDƏ EMPİRİK VƏ NƏZƏRİ BİLİYİN VƏHDƏTİ

Həsənova Pərvin

XÜLASƏ

Dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşdırılmışdır. Bu anlayış özünün başlanğıc halında dünyanın vahid elmi mənzərəsinin deyil, onun fiziki mənzərəsini ifadə etmişdir.

Dünyanın elmi mənzərəsinin yaradılmasında təbiət elmləri (fizika, kimya, biologiya, astronomiya, geologiya və s.) xüsusilə böyük rol oynayır. Təbiətin öyrənilməsinə Qalileyin münasibəti naturfəlsəfi yanaşmadan kəskin fərqlənmişdir.

Empirik tədqiqatın xüsusi metodu olmaq etibarilə eksperimentin səciyyəvi cəhəti və təkrarsız üstünlüyü bundan ibarətdir ki, o, öyrənilən hadisə və proseslərə fəal praktiki təsir edir.

ЕДИНСТВО ЭМПИРИЧЕСКОГО И ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ В НАУЧНОМ ВЗГЛЯДЕ НА МИР

Гасанова Парвин

АННОТАЦИЯ

Концепция научного ландшафта мира была создана в конце XIX - начале XX века. В первоначальном виде это понятие означало не единый научный взгляд на мир, а физический взгляд. Естественные науки (физика, химия, биология, астрономия, геология и др.) играют особенно важную роль в создании научного ландшафта мира. Подход Галилея к

изучению природы существенно отличался от его натурфилософского подхода.

Систематическое и комплексное изучение живой природы занимает особое место в изменении характера конкретного познания.

Отличительной особенностью и уникальным преимуществом эксперимента как особого экспериментального метода исследования является то, что он активно влияет на изучаемые события и процессы.

UNITY OF EMPIRICAL AND THEORETICAL KNOWLEDGE IN THE SCIENTIFIC VIEW OF THE WORLD

Hasanova Parvin

SUMMARY

The concept of the scientific landscape of the world was created in the late 19th and early 20th centuries. In its original form, this concept did not mean a single scientific view of the world, but a physical view. Natural sciences (physics, chemistry, biology, astronomy, geology, etc.) play a particularly important role in creating the scientific landscape of the world. Galileo's approach to the study of nature was significantly different from his natural-philosophical approach.

The systematic and complex study of living nature occupies a special place in changing the nature of concrete knowledge.

A distinctive feature and unique advantage of the experiment as a special experimental research method is that it actively affects the events and processes under study.

Y. HABERMASIN MARKSİZMƏ VƏ TARİXİ MATERIALİZMƏ BAXIŞLARI

Ülkər Tahirli Rauf qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
tahirliulkar@protonmail.ch

Açar sözlər: materializm, imperializm, tarixi materializmin rekonstruksiyası, məhsuldar qüvvələr, istehsal münasibətləri, nitqin ideal vəziyyəti, dil kommunizmi, instrumental rasionallıq, kommunikativ rasionallıq.

Ключевые слова: материализм, империализм, реконструкция исторического материализма, производительные силы, производственные отношения, идеальное состояние речи, языковой коммунизм, инструментальная рациональность, коммуникативная рациональность.

Keywords: materialism, imperialism, reconstruction of historical materialism, productive forces, relations of production, ideal state of speech, linguistic communism, instrumental rationality, communicative rationality.

Y. Habermas marksizmlə dialoqa fəlsəfi planda, əsasən Frankfurt məktəbi ənənəsinin təsiri ilə başlamış, diqqətini daha çox gənc Marksın əsərlərinə yönəltirmişdi. Bundan əlavə, Habermasın yarısı tam bürokratlaşmış fəhlə dövləti rejimində olduğu bir ölkənin ziyalı olması da onda marksizm və sosializm mövzularına maraq yaratmış, 1960-cı illərdə Qərbdə marksizmin dəbdə olması bu marağı daha da artırmışdır. Filosof marksizmə dair yazılarını ilk əvvəl tələbə hərəkatları haqqında sahə araşdırması kimi qələmə almışdır. 1960-cı illərdən başlayaraq Habermas o vaxta qədər ciddi surətdə araşdırmadığı marksist siyasi iqtisad, Karl Marksın nəzəriyyələrin, sosialist quruculuq təcrübələri kimi məsələlərlə yaxından məşğul olmağa başladı (1). O, marksizm və bürokratlaşmış fəhlə dövlətləri haqqında fikirlərini 1963-cü ildə “Nəzəriyyə və praktika” başlığı ilə nəşr etdirdiyi kitabında bildirmişdir. Habermas qeyd edir ki, müasir dünyada artıq nə materializm-idealizm müzakirələrinin, nə də Marksın əmək-dəyər nəzəriyyəsinin heç bir əhəmiyyəti qalmayıb. Filosofun fikrincə, materializm təbiət elmləri sahəsində belə dəbdən düşüb. Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə gəldikdə, o da iqtisadiyyat sahəsində artıq eyni dərəcədə əhəmiyyətini itirib. Lakin bunu da qeyd edək ki, burada iqtisadiyyat dedikdə burjuva iqtisad elmi nəzərdə tutulmalıdır. 1970-ci illərdə marksizmin Avropada ən geniş yayılmış fikir cərəyanlarından biri və yüksək səviyyəli diskussiya mövzusu olduğunu nəzərə alsaq, Habermasın bu fikirləri xeyli təəccüb doğurur. Çünki Habermasın özü də sonrakı fəlsəfi analizlərində bu kitabda yazdıqlarına zidd olan bir sıra fikirlər irəli sürmüşdür. Məsələn, “kommunikasiya nəzəriyyəsi”ni idealizm hesab edənlərə qarşı “materializm”i müdafiə etmiş, hətta bir materialist kimi tarixi materializmi yenidən qurmağa cəhd etmişdir. Lakin 60-cı illərdə ifadə etdiyi fikirlərinə qayıdaq. Habermas müasir kapitalizm şəraitində Marksa zidd olan dörd faktoru qeyd edir:

1. Kapitalist inkişafın liberal mərhələsinə xas olan dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı ayrılığı təşkilatlı kapitalizm əvəz etmişdir. Bazar iqtisadiyyatı (vətəndaş cəmiyyəti) o qədər inkişaf edib ki, artıq mərkəzləşmiş bir hakimiyyətin nizamlayıcı və təşkilatçı müdaxiləsi olmadan davam edə bilmir. Bu vəziyyətdə isə klassik bazis-üstqurum münasibətlərinin heç bir rolu qalmır.

2. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrdə ən geniş xalq kütlələrini əhatə edən həyat şəraiti o qədər yüksəlib ki, cəmiyyətin azadlıq anlayışına olan münasibəti artıq iqtisadi terminlərlə ifadə edilə bilməz. Özgələşmə faktoru da iqtisadi mənasından uzaqlaşıb.

3. Filosofun fikrincə, müasir dövrdə gələcək sosialist inqilabı həyata keçirəcəyi fərz edilən proletariat, artıq proletariat olmaq etibarilə aradan qalxıb. Habermas qeyd edir ki, istehsal münasibətlərindəki mövqeyinə nəzər yetirsək, görürük ki, xalqın əksəriyyəti proletarlaşıb, yəni istehsal vasitələri üzərində heç bir təsirə malik deyil. Yazıçının dediyinə görə, bu gün fəhlə sinfinin ən aşağı təbəqələrində belə ən kiçik sinfi şüur unsurları müşahidə olunmur. Milli zəmində heç bir

əhəmiyyət daşımayan sinfi mübarizə beynəlxalq səviyyədə sosialist cəbhə ilə kapitalist cəbhə arasındakı mübarizəyə çevrilir.

4. Son olaraq filosof Oktyabr inqilabı və sosializm quruculuğu təcrübələri məsələsinə toxunur. Sovet dövlətinin yaradılmasını, sonralar Stalinin hakimiyyəti dövründə sosializmi “yuxarıdan və bürokratik formada qurmaq” cəhdlərini qeyd etdikdən sonra bildirir ki, II dünya müharibəsində faşizmi məğlub edilməsi nəticəsində dünyada hegemon qüvvələrdən birinə çevrilən Sovet sistemi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün sürətlə sənayeləşmə nümunəsi təşkil etdi. Bununla yanaşı kapitalist ölkələr də öz sistemlərinin davamlılığını təmin etmək üçün müxtəlif islahat və nizamlama tədbirləri gördülər. Habermasın fikrincə, beləcə kapitalizm və Sovet sistemi bir-birlərinə bənzəməyə və yaxınlaşmağa başladı (2).

Habermasın marksizm və Sovet sistemi haqqındakı bu son fikirləri 1960-cı illərdə, xüsusilə Sovet İttifaqı kosmos yarışında irəli atıldıqdan sonra (Qaqarin və Sputnik nümunələri ilə) meydana çıxan “dinc yanaşı yaşamaq” kimi fikirlərin təsirində formalaşmışdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Habermasın marksizmə yönəltdiyi bir sıra fikirləri öz əhəmiyyətini itirmiş və yalnız yazıçının intellektual bioqrafiyasının tərkib hissəsi kimi qalmışdır. Habermasın marksizmə yönəltdiyi tənqidlər içərisində nəzəri olaraq davamlı olan iki məsələ var: əmək-dəyər nəzəriyyəsi və imperializm nəzəriyyəsi. Bu məsələlər barəsindəki fikirlərinin təməlini hələ ilk əsas əsəri olan “İctimai sferanın struktur transformasiyası” əsərində dolayı da olsa görmək mümkündür. “Texnika və elm ideologiyası kimi” əsəri isə bu əsəri tamamlayıcı xarakterdə idi. Filosof, kapitalizmin XIX əsrin sonlarından başlayan yeni mərhələsini imperializm kimi yox, dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə müdaxilə etdiyi, böhranlara nəzarət edə bilən və sosial dövlətin meydana çıxmasına şərait yaradan “sistemli kapitalizm” kimi xarakterizə edirdi. O, bildirirdi ki, elm və texnologiyanın inkişaf etmiş, fəhlə sinfindən kənar izafi dəyər yaradan müstəqil bir resurs çevrilmişdir. Bu da kapitalizm sistemində həm daha yüksək mənfəət əldə edilməsinə, həm də fəhlələrin real əmək haqqlarının artmasına səbəb olacaqdı. Lakin filosof burada nəzərdən qaçırdı ki, izafi dəyər yalnız insanın iş qüvvəsinin sərf olunması nəticəsində yaranır. İnsan əməyi sərf olunmadan yalnız texnologiya vasitəsilə izafi dəyər və beləliklə də, kapitalistlər üçün mənfəət yaratmaq mümkün deyil.

Ortodoks marksizmin imperializm nəzəriyyəsini də inkar edən filosof, ümumiyyətlə bu anlayışdan istifadə etməməyə diqqət göstərmiş, termini nadir hallarda tələffüz etmiş, belə hallarda da mütləq bu nəzəriyyənin zəifliyini vurğulamışdır. Bütün dediklərimiz onu göstərir ki, Habermasın fikrincə kapitalizm sisteminin gələcəyi təhlükə altında deyil və inqilab ümidləri (yoxsa təhlükəsi?) artıq keçmişdə qalıb. Anti-kapitalist təfəkkür və siyasətin müasir dövrdə heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Belə vəziyyətdə, Habermas qeyd edir ki, bu gün kapitalizm daxilində demokratiyanı genişləndirmək, “kommunikativ fəaliyyət” şəraitini nəzərdən keçirmək və ideal diskurs proseduru inkişaf etdirmək mütərəqqilik baxımından daha məqsəduyğundur.

Bütün bu fikirlərin sahibi olan, nəzəriyyənin az qala bütün müddəalarını inkar edən filosof sonda marksizmlə vidalaşmalı deyildimi? Təəccüblüdür ki belə olmamışdır. 1975-ci ildə təşkil olunan bir konfransda, sonradan ayrıca kitab kimi nəşr etdirdiyi “Tarixi materializmin rekonstruksiyası” başlıqlı yazı ilə iştirak edir. Burada da o, tarixi materializmin tezislərinin köhnəliyini vurğulayır və Marksın düzəlişlər edir. Məsələn, o ictimai formasıyaları bu formada bir-birindən ayırır: 1) neolit cəmiyyəti; 2) qədim sivilizasiyalar; 3) inkişaf etmiş sivilizasiyalar və müasir dövr. Marksın fərqli olaraq, tarixi dövrlərin bir-birini əvəz etməsinin hərəkətverici qüvvəsi kimi məhsuldar qüvvələri yox, istehsal münasibətlərini nəzərdə tutur, iqtisadi bazisin müəyyənədiçi rolunu inkar edir. Burada belə bir sual yaranır ki, fəlsəfi fikir tarixində iqtisadi bazisin cəmiyyətin inkişafındakı müəyyənədiçi rolunu qeyd edərək yadda qalan bir filosofun tezislərini beləcə alt-üst edərək fəlsəfi sistem qurmaq və bunu tarixi materializm adlandırmaq nə dərəcədə düzgündür?

Habermas, Marksın əsərlərində hər zaman “instrumental rasionallıq”a əsaslanmaq və “kommunikativ rasionallıq”a məhəl qoymamaqla ittiham edir. Bu iddianı müzakirə etmək üçün Marksın fəlsəfi yaradıcılığını bir daha nəzərdən keçirmək mütləqdir. Lakin bir çox tənqidçilər Habermasın bu mövzuda yanlış olduğunu, Marksın fikirlərinin “kommunikativ rasionallıq” faktorunu

da ehtiva etdiyini vurğulamışlar. Uilyam Makbrayd özünün “Habermas və marksist ənənə” kitabında bu mövzu haqqında Con Patrik Marrey və Aqnes Hellerdən istinadlar gətirir (3).

Fransız filosofu Jan Mari Vinsentin dediyi kimi, dil münasibətləri yalnız dünya münasibətləri vasitəsilə qurula bilər. Konkret dünyada bir fəaliyyət həyata keçməmiş dil vasitəsilə kommunikasiya da mümkün ola bilməz. İnsanlar yalnız onları əhatə edən obyektiv aləmlə müəyyən münasibət qurduqdan sonra bir-birləri ilə kommunikasiya yarada bilərlər. Lakin Habermasın fikrincə, istehsal fəaliyyəti əsas fəaliyyət növü olan kommunikasiyaya tabedir və ikinci dərəcəlidir. Vinsent dil vasitəsilə həyata keçən kommunikasiyanı istehsalın və yaradıcılığın məhsulu kimi nəzərdən keçirir, lakin Habermas kommunikasiya fəaliyyətini müəyyən qədər transsendensiya ilə əlaqələndirir və ideal nitq vəziyyətini diskursun məqsədi elan edərək “dil kommunizmi” yaratmaq istəyir. Lakin belə bir “dil kommunizmi” həqiqətdə Habermasın iddialarının əksinə, marksizmin yenidən qurulmuş versiyası ilə yox, liberalizmin bir verisiyisi ilə uyğunlaşır. Aydındır ki, hər kəsin bərabər mövqedə iştirak etdiyi “dil kommunizmi” bu gün inkışaf etmiş Qərb dövlətlərində belə mümkün görünmür. Dünya miqyasında kommunikasiyanın nə qədər əskik olduğunu dramatik bir hadisədən sonra Habermas özü etiraf etməli oldu. Nyu Yorkdakı əkiz qüllələr Əl Qaidə terroru nəticəsində dağıldıqdan sonra verdiyi bir müsahibədə filosof bildirirdi ki, “11 sentyabrdan sonra baş verən zorakılıq hadisələrini nəzərə alaraq, “Kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi”ndə qeyd etdiyim kompromis məqsədli fəaliyyət anlayışı haqqındakı fikirlərimin gülünc vəziyyətə düşüb-düşmədiyini tez-tez özümdən soruşuram”. Filosofun “radikal demokratiya” anlayışının məhsulu olan bu anlayış hər halda gülünc deyildi, lakin rifah dövlətinin yox, maliyyə kapitalının hökmran olduğu bu sistemdə bu anlayışın məhdudluğu meydana çıxırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Jürgen Habermas “Kamusallığın yapısal dönüşümü”, İletişim yayınları, İstanbul, 2018
2. Taner Timur “Habermas’ı okumak”, Yordam kitab, İstanbul, 2008
3. Mustafa Kemal Coşkun. Demokrasi teorileri ve toplumsal hareketler. Dipnot yayınları, Ankara, 2007.
4. Jürgen Habermas. İletişimsel eylem kuramı. Alfa yayınları, İstanbul, 2019.
5. Quentin Skinner. Çağdaş temel kuramlar. Vadi yayınları, Ankara, 1991
6. James Gordon Finlayson. Habermas. DOST yayınları, Ankara, 2007
7. Besim F. Dellaloğlu, “Toplumsal”ın yeniden yapılanması; Habermas üzerine bir araştırma”, Bağlam yayınları, Ankara 1998
8. <https://plato.stanford.edu/entries/habermas/>

Y. HABERMASIN MARKSİZMƏ VƏ TARİXİ MATERIALİZMƏ BAXIŞLARI

Tahirli Ülkər

XÜLASƏ

Y. Habermas digər Frankfurt məktəbi filosofları kimi, ortodoksal marksizmin fəlsəfi tezislərinin müasir dövrün şəraitində artıq əhəmiyyətini itirdiyini qeyd edir. Lakin bununla bərabər özünü tarixi materialist hesab edən filosof tarixi materializmin rekonstruksiyasına cəhd edərək, öz fikirlərini kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsinin müddəaları ilə əsaslandırır.

ВЗГЛЯДЫ Ю.ХАБЕРМАСА К МАРКСИЗМУ И ИСТОРИЧЕСКОМУ МАТЕРИАЛИЗМУ

Тахирли Улкер

АННОТАЦИЯ

Ю.Хабермас, как и другие философы Франкфуртской школы, отмечает, что философские тезисы ортодоксального марксизма утратили свою актуальность в современное время. Но вместе с тем философ, считающий себя историческим материалистом, пытается реконструировать исторический материализм, обосновывает свои взгляды положениями теории коммуникативной деятельности.

Y. HABERMAS'S OPINIONS TO MARXISM AND HISTORICAL MATERIALISM

Tahirli Ulkar

SUMMARY

Habermas, like other Frankfurt school philosophers, notes that the philosophical theses of Orthodox Marxism have lost their relevance in modern times. But at the same time, the philosopher, who considers himself a historical materialist, tries to reconstruct historical materialism, substantiating his views with the provisions of the theory of communicative activity.

SOSIAL İNSTİTUT KİMİ AİLƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ YERİNƏ YETİRDİYİ FUNKSİYALAR

İsmaylov Rövşən İsmayıl oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı.
rovshan.ismayil1@gmail.com

Açar sözlər: Ailə, ailənin funksiyaları, ailənin mahiyyəti, sosial institut kimi ailə

Ключевые слова: Семья, семейные функции, сущность семьи, семья как социальный институт

Key words: Family, family functions, the essence of the family, family as a social institution.

“Ailə cəmiyyətin əsas özəyini təşkil edir. Sırf bu baxımdan onun özünəməxsus tipləri, formaları və funksiyaları vardır. Həmin funksiyalar fonunda isə ailədaxili qarşılıqlı əlaqələr, digər anlamda isə münasibətlər formalaşır. Ailə üzvlərinin münasibətləri üç cür reallaşır: ailədaxili, şəxsiyyətlərarası və ailə-şəxsiyyət. Ailədə ər-arvad arasındakı psixoloji mühit uşaqların ailə tərbiyəsinin ilkin əsasıdır. Ailə uşaqları tərbiyə edir, yetişməkdə olan şəxsiyyətə hərtərəfli təsir göstərir. Bu təsir nəinki uşaqların valideynlərinə məhəbbəti, həm də bu hissənin doğurduğu səyə hər cəhətdən onlara oxşamaq səyinə əsaslanır. Belə ki, ailə daxilində şəxsi münasibətlərin etik xüsusiyyətləri vardır: Bu xüsusiyyətlər xalqların, yaxud xalq birliklərinin etikasındakı, onların ənənəvi davranış qaydalarında öz əksini tapır. N.Solovyovun fikrincə müasir ailələrdə ailə başçısı olan ata ailədə tərbiyəedici, təsərrüfat, idarəedici və asudə vaxt kimi funksiyaları tənzim edir”. [1, s.104]

Ailənin yaranma tarixi, təkamülünün, təşəkkülünün və inkişafının əsas mərhələləri bəşəriyyəti qədimdən bu günə qədər narahat etmişdir. Ailənin öyrənilməsi və araşdırılması qədim dövrlərdə Platon və Aristotel tərəfindən həyata keçirilmişdir: dövrünün ailə tiplərini tənzimləmişlər. Cəmiyyət inkişaf mərhələsinə qalxdıqca ailə aşağı formadan yuxarı formaya keçdi. Ailənin formalaşmasının üç dövrü var: vəhşilik, barbarlıq, sivilizasiya [2, s.67]

Ailədən bəhs edərkən mütləq surətdə onun öz xüsusiyyətlərindən irəli gələn xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki ailə nə qədər sadə bir qurum kimi görünsə də, o öz daxilində müxtəlif ziddiyyətli məqamlara malikdir. Burada ailədaxili münasibətlər problemi ilkin sırada gəlir. Ailədaxili münasibətlər isə bilavasitə olaraq evdə həyat yoldaşlarının rolundan, xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Ailə yaxın qohumların kişi və qadının, valideynlərin və uşaqların və s. birlikdə yaşadığı qrupdur. Lakin buna adi qrup kimi baxmaq doğru deyildir. O, kiçik sosial qrupdur və cəmiyyətin ilkin özəyidir. [4]

“Sovet hakimiyyəti illərində ailələrdə ailə başçısının mövqeyində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Ən əvvəl o, ailəni cəmiyyətdə təmsil edən yeganə nümayəndə deyil. Belə ki, bir sıra hallarda ailənin həddi-buluqlu üzvləri də kəndin ictimai həyatında fəal iştirak edirdilər. Qadın ailə başçıları və təsərrüfat məsələlərinin həllində kişi ailə başçıları ilə eyni hüquqlu idilər. Kəndlərdə yaşlı kişi olan ailələrdə başçılıq ənənəsi onlara məxsus olaraq qalmaqdadır. Evli oğlu ilə birlikdə yaşayan ailələrdə adətən ata və bəzən oğul ailəyə başçılıq edir. A.Ponamoryevin fikrincə müasir şəraitdə ailədə başçılıq baxımından üç tip münasibətlər mövcuddur: nisbi avtoritar (ancaq adi olan), nominal və eqlitar (əmlakın bərabər bölünməsinə əsaslanan). Bu münasibətlər də ailənin funksiyalarına təsir edir. Avtoritar ailələrdə ailə başçısı kişilərdir. Eqlitar ailələrdə isə ailə başçıları qismən qadın olanlardır”. [1, s.104-105]

“Müasir ailə- məişət münasibətlərinin mühüm problemlərindən biri də ailənin artım funksiyasıdır. Artım, tərbiyə, maddi-iqtisadi, təsərrüfat-məişət, mədəni və digər funksiyalar ailəni tənzim edən amillərdəndir. Ailədə artım funksiyası ailənin quruluşuna, demografik-sosial münasibətlərinə təsir edən əsaslı şərtidir.

M.Maskovski “Ailənin sosiologiyası” əsərində ailə həyatının bir sıra funksiyalarını qeyd edərək, belə bir bölgünü təklif edir: ailənin reproduktiv, yəni uşağın anadan olması həyatı,

təsərrüfat-məişət həyatı, maddi-iqtisadi həyatı, ünsiyyət həyatı, idarəetmə həyatı və s. Həmin bölgünü A.Ponomarev də təşkil edir. Artım funksiyası məsələsində uşağın anadan olması, yedirdilməsi, ona baxılması, tərbiyəsi, uşaqlara mədəni irsin, sosial-mənəvi həyatın öyrədilməsi kimi məsələlər ön planda durur. Həmçinin ailədə nəslin davam etdirilməsi, cəmiyyətdə tərəflərin atalıq və analıq ləyaqətini doğrultması ilə əlaqədardır. Müasir ailələrdə uşaqların sayının azalması söz yox ki, doğumun azalması deməkdir” [1, s.123].

“Nəsil artırma, yəni uşaq dünyaya gətirmə E.Vasilyevanın fikrincə iki nöqtəyi-nəzərə bölünür: kəmiyyət və keyfiyyət. Ancaq kəmiyyət aspekti nəsil artırma fərdiyyətinə sosial özünəməxsusluqla (tərbiyə, özünüdərkətmə) formalaşan keyfiyyət aspekti də daxildir. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ərazi, etnik cəhəti nəzərə alınmaqla kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini sosial, demoqrafik, nəsilartırma kimi xarakterizə etmək olar. Ailənin nəsil artırma vəziyyəti beş əsas göstərici ilə: a) mükəmməl b) istək, arzu edilən tərzdə v) gözlənilən sayda uşaqlar q) müəyyən şəraitə uyğun olaraq yeni bir uşağın olmasını planlaşdırmaq d) ailədə əsas istehlak göstəricisi kimi bir, iki və üç uşağın olmasının lazımlı və gərəli olmasının əsas kimi qəbul olunduğu tərzdə həyata keçirilir [1, s.123].

İ.Rozdinskaya görə bir sıra ailələrdə uşaqların sayı üç amil ilə qruplaşdırılır: 1) Ailənin həyat şəraiti 2) Onun sosial, demoqrafik xüsusiyyəti 3) Ər-arvadın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və ailə şəraiti ilə [1, s.124].

Ailənin mühüm funksiyalarından biri də uşaqların tərbiyəsidir. Bu ailənin təbii funksiyasıdır. Azərbaycanda ailə tərbiyəsi ilə yanaşı ictimai tərbiyə forması da yaranmışdır. Mürəkkəb proses ailə tərbiyəsi işində ailədə ata-ana, nənə-baba, qardaş-bacı mühüm rol oynayır. Valideynlər uşaqlarında tərbiyənin müxtəlif növlərinə məsələn: estetik, əmək, ümumi tərbiyəyə xüsusi yer verirlər. L.Viqotski uşağın bir fərd və şəxsiyyət kimi inkişafını onun başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə şərtləndiyinə xüsusi fikir vermiş və həmin prosesi uşağın mədəni inkişafının ümumi genetik qanunu kimi təhlil etmişdir. L.Viqotski yazırdı: “Uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya özünü iki dəfə, iki planda- əvvəlcə sosial, sonra psixoloji planda göstərir” [1, s.132].

Tərbiyədə hörmət və tələbkərlilik, tələblərdə vahidlik, kollektiv vasitəsilə tərbiyə xüsusi yer tutur. Ailədə kollektivçilik, işgüzarlıq, insanpərvərlik, intizamlılıq, nəzakətlik, prinsipiallıq, yoldaşlıq və dostluq, doğruluq və düzlük, məsuliyyət, qocalara hörmət və qayğı, qənaətcillik tərbiyəsi mühüm şərtidir. İnsan üç əsas keyfiyyətə malik olmalıdır:

1. Sadəlik
2. Düzlüyə (düz danışmaq)
3. Əxlaqi saflığa. Göstərilən bu keyfiyyətlər isə məhz ailədə formalaşır [1, s.136].

Yeniyyətlik yaşında övladlarının bütün hərəkətləri, şəxsi münasibətləri onların özü hiss etmədən valideynin nəzarəti altında olmalıdır. Uşaqların səhv hərəkətlərinə qarşı düzgün yolun göstərilməsi əsasdır. Bu sahədə kobudluq onları səhv yola istiqamətləndirə bilər. Yeniyyətlərin atdıqları səhv addımı vaxtında duymaq, təmkinlə, səbrlə nə edəcəkləri haqqda istiqamət və məsləhət vermək ağıllı valideynin ustalığıdır. Həmin istiqamətdə təbiiliyi duyan yeniyyətə söz yox ki, düz addım atacaqdır.

Azərbaycanın kəndlərində çoxuşaqlı ailələrdə böyüyən uşaqlarda kommunikativ keyfiyyətlər daha çox inkişaf edir. Onlar kiçik yaşlarından öz sevinc və kədərini bacı-qardaşları ilə bölüşməyi, özlərinin davranış və rəftarlarında başqa adamın mənafeini nəzərə almağı, qarşılıqlı surətdə qayğı və kömək göstərməyi öyrənir, əməksevərlikləri ilə seçilir, çətinliklərdən qorxmur, iradəli olur, gözlənilməz situasiyada özlərini ələ alıb, ağıllı qərarlar qəbul edir, sinif yoldaşları, qonşu uşaqları və s. ilə də asanlıqla ünsiyyətə girirlər” [1, s.138].

Uşağa əsas təsir edən sferanın ailə olduğunu göz önündə saxlasaq, qəbul edirik ki, öz təməlini ailədən alan uşaq daha həssas bir fərd olaraq xüsusi həssas münasibətə ehtiyacı var. Xüsusilə bu yaş dövrlərində, hələ tam bir şəxsiyyət kimi formalaşmayan, formalaşmaqda olan uşağa göstərilən ən kiçik mənfi təsir belə dərin izlər sala, uşağın gələcəyini sual altında qoya bilər.

Ailə başqa bir əsasda təsnif edilə bilər: evli cütlükdə uşaqların olub-olmamasına görə. Bu mənada ailələr ailə həyatına yönəlmiş ailələr və nəsil istehsal edən ailələrdir. Birinci növ artıq bir uşağı olanları əhatə edir; ikincisi - böyükər üzvlərinin yeni nəsil uşaqların istehsalına "açıq" olduqları ailələr [3, s.107].

Uşaq gözünü açandan ata-ana qayğısı ilə böyüyür. Onların ailədə və ailədən kənar bütün hərəkətləri uşaqlara sirayət edir. Adətən kiçik yaşlı uşaqlar valideynlərini ideal qüvvə hesab edir və hər bir hərəkətlərində, onlar kimi olmağa çalışırlar. Valideynlərinin əməksevərliyi, dövlət mülkiyyətinə qayğılı münasibəti, doğruluq və düzgünlüyü, sadə və təvazökar olmaları, qonşuları ilə xoş rəftarları onların övladlarında da öz əksini tapır. Valideynlər bir-birlərinə və başqalarına qarşı diqqətli və nəzakətli, intizamlı, doğruluqlarsa şüurlu övlad da bu cür böyüyəcəkdir. Ata-ananın şəxsi nümunəsi uşağa bütün həyatı boyu təsir edir. Yaşının hansı dövründə olursa olsun, əksər uşaqlar öz ata-anaları kimi hərəkət edir, rəftarlarını təkrar edirlər. Həyatlarının çətin anında və ya xoşbəxt günlərində necə rəftar etmək lazımdır? sualına cavab tapırlar. Adətən bəzi uşaqların tərbiyəsinə atanın, bəzində isə ananın təsiri daha çox olur. Üzərində valideyn nəzarəti hiss edən uşaq çalışır ki, düzgün düşüncəli hərəkət etsin və öhdəsinə düşən bütün işlərə məsuliyyətlə yanaşsın. Tərbiyə işində yaxşı nümunənin rolu uşaqlarda daha tez inam əmələ gətirir. Uşaq üçün ən yaxşı nümunə isə valideynin özüdür. Valideynin stol arxasında necə oturması, qasıq-çəngəli tutması, qəzet oxuması, müaliəsi, şəxsi davranışları, onların öz aralarında qaydalara necə əməl etmələri uşaq üçün əyani vasitədir. Ailədə valideyn mənəvi ləyaqətini itirirsə, onun uşaqlarına dediyi söz, tərif, məzəmmət də qüvvəsini itirir. Valideynlər arasında tez-tez mübahisə baş verirsə, onlar bir-birlərini bəzi qüsurlarda təqsirləndirib evdə dava-dalaş salırlarsa, belə ailədə böyüyən uşaqların nəzərində valideynlər alçalırlar [1, s.142].

Hamımıza məlum olduğu kimi müasir, inkişaf edən bu dövrümüzdə maddiyyatın mühüm rolunu danılmazdır. Normal səviyyədə yaşamaq, təməl ehtiyacları ödəmək, zəruri tələbatları qarşılamaq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sırf bu baxımdan uşaqların da özlərinə, yaşlarına müvafiq olan tələb və ehtiyacları mövcuddur. Ki, burada ehtiyaclardan bəhs edərkən, ilkin olaraq minimal zəruri ehtiyacları nəzərdə tuturuq. Uşağın da bu ehtiyaclarının qarşılanması məhz ailə tərəfindən həyata keçirilir və ailənin bu funksiyası təsərrüfat-məişət funksiyası adlanır.

Təsərrüfat-məişət həyatında ailənin hər bir üzvlünün maddi cəhətdən təmin olunması, onların ümumi qayğıları, ev işləri, təsərrüfat işləri, üzvlər arasında əmək bölgüsü və s. kimi məsələlər əsaslı rol oynayır. Ailənin iqtisadi funksiyası onun maddi əsasını yaradır. Ailə büdcəsi ailə üzvlərinin əmək haqqları hesabına yaranır. Ailə büdcəsindən istifadə xüsusi maraq doğurur və ailənin quruluşundan, işləyən üzvlərinin sayından, habelə təqaüd alan üzvdən asılı olmayaraq, çox vaxt kollektiv xarakter daşıyır. Ailə gəlirindən istifadə qaydalarına görə ailə büdcəsini üç hissəyə bölmək olar:

1) Ümumi- yəni bütün ailə gəliri birləşib, razılıqla ailənin yaxud onun üzvlünün ehtiyacına sərf edilən büdcə.

2) Qarışıq- ailə üzvlərinin əmək haqqının bir hissəsi ailənin ixtiyarında qalır.

3) Qrup büdcəsidir.

Yəni özlərini bir ailənin üzvlü hesab edən ayrı-ayrı şəxslər qruplararası fərdi büdcələri ilə hərəkət edirlər. Adətən kiçik, sadə, həm də üzvlərinin sayı 2-3 nəfər olan ailələrdə ümumi büdcələr üstündür. Mürəkkəb ailələrdə isə əmək haqqının yarısı, yaxud hamısı ailənin digər üzvlərində qalır. Əksər hallarda bu ailələr valideynlərin işləyən uşaqlara əmək haqqlarının öz ixtiyarlarına verdiyi ailələrdir. Bu heç də ailədə işləyən uşaqlara qarışıq büdcənin tamamlaması və həmin uşaqların valideynlərin hesabına yaşaması demək deyildir. Mürəkkəb ailələrdə qarışıq və qrup büdcələrinin miqdarı üstünlük təşkil edir. Həmin ailələrdə büdcə qruplarının ayrılması adətən valideynlərin və evli uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəbləşməsindən və müxtəlif nəsillərin fikir ayrılığından asılı olur. Belə bölgüyə əksərən ailə üzvlərinin həyatı sahədən aldıkları pul gəlirinin ümumi istifadəyə verildiyi ailələrə aiddir. Keçmiş patriarxal ailələrdən fərqli olaraq, indi pul vəsaitini qadınlar saxlayırlar [1, s.161].

Təsərrüfat-məişət funksiyasından danışarkən digər diqqət çəkən məqamlardan biri də ailənin xərcləridir. Ümumiyyətlə hansısa ailənin maddi vəziyyətini müşahidə edərkən, onların

gəlirlərindən savayı xərclərinə də nəzər salmaq lazımdır. Çünki gəlir nə qədər çox olursa olsun, o xərclərlə balans təşkil etməli, tarazlıq qorunub- saxlanılmalıdır. Ailənin xərcləri onun vəziyyətinə, statusuna, münasibətlərin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir.

Müasir ailənin gəliri, ailənin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün xərclənir. Ailənin gündəlik xərcləri bir neçə qrupa bölünür:

a) ailənin maddi tələbatını ödəmək məqsədilə sərf olunan xərclər (ev tikmək, bağ salmaq, geyim, nəqliyyata və s. xərclənən xərclər)

b) sosial-mədəni xərclər (ailənin kitab, qəzet, jurnal, müxtəlif ləvazimatlara, kinoya, kluba və s.) xərclənən xərclər.

Deməli, ailə büdcəsinin bir hissəsinin mədəni səviyyənin yüksəldilməsinə xərclənir. Oxumaq üçün ali və orta ixtisas məktəblərinə gedən uşaqlara, ailə gündəlik tələbat məhsulları və xərclər üçün pul göndərir. Habelə kino və konsertdə iştirak etməyə, kitab və qəzet, jurnal almağa turist putyovkalarına, istirahət düşərgələrinə, toylara, dəfn və hüzn yerlərinə getmək üçün pul xərcləyirlər. Ailənin bir ildəki gəliri, büdcəsi və xərcliyi vəhdət təşkil edir [1, 164 s.].

Ailənin çox müfəssəl və mürəkkəb sosial institut olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, ailənin funksiyaları sadəcə bunlarla məhdudlaşmır. Daha detallı müşahidə aparılsa, ailənin funksiyası onun mahiyyətindən irəli gələrək tam şəkildə qruplaşdırıla bilməz, mümkün deyil. Müxtəlif alimlər, tədqiqatçılar ailənin özünəməxsus funksiyalarına dair başqa təsnifatlar da vermişlər.

Ailə hər bir insan üçün sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik mühitdir. Ailənin bərpaedici funksiyası bu cəhəti nəzərə alır. Biz öz dərd-sərimizi ailədə yaddan çıxarıyıq. İşdə, icaslarda nə qədər yorulsaq belə, evə gələn kimi, uşaqlarımız üstümüzə qaçıb qucağıma atılan kimi, yaxud qızımızın, oğlumuzun uğurlarını eşidən kimi könlümüz açılır, gözlərimizdə dünyanın mənası dəyişir, nikbin ruh bizi bürüyür. Həyat yoldaşımızın qulluğumuzda durması, sevinc və xoş sözlərlə bizi dindirməsi bizə xoş ovqat bəxş edir, istər-istəməz düşünürük: həyat, sən necə də gözəlsən [4]!

Kommunikativ, yəni ünsiyyət funksiyası şəxsiyyətin formalaşması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya adlandırdığımız evdə, ünsiyyətsiz bir aləmi təsəvvür etmək olmaz. Hər bir insan sırf onun sayəsində digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olur, daxil olduğu münasibətlər sisteminə fərddən şəxsiyyətə çevrilir, qısaca inkişaf edərək təkmilləşir. Normal səviyyənin aşağısında ünsiyyət proseslərində iştirak edən şəxslər digərlərinə nəzərən daha çox problemlə situasiyalarda qalır, inkişaf və təşəkküllərini daha gec başa vururlar. Ünsiyyətin sayəsində nəinki digər insanlarla olan münasibətlər qaydasına düşür, həmçinin şəxs artıq cəmiyyətdə öz yerini taparaq bir növ gələcəyini formalaşdırır.

Ailə mühitinin dəyəri təbii sevgi və təhlükəsizlik mənbəyi olmasından qaynaqlanır. Sevgi və sevgi uşağın ehtiyacları arasındadır. Bu funksiya ailənin digər funksiyalarındakı dəyişikliklərlə müqayisədə çox az dəyişir. Ailənin bu daimi funksiyası tədricən dəyərini artırır. Sevgi ilə uşaq sağlam bir şəxsiyyət inkişaf etdirir. Şəfqətli olmayan insan digərinə qarşı sevgi göstərə bilməz. Məsələn, sevgisi olan uşaqlar isti və ahəngdar bir dostluq qurarkən, sevgisiz böyüyənlər münasibətlərində düşmənçilik yolunu tuturlar [5].

Digər funksiya isə sosial funksiya adlanır ki, bu ailənin sosial təsisat olma xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Ailə ilk növbədə sosial dəyər və normaları özündə birləşdirməli, həmin dəyərləri uşaqlara da sirayət etdirməlidir. Sosial dəyərlər dedikdə buraya ilkin olaraq ailə üzvlərinə qarşılıqlı hörmət, ailə ənənələrinə sadıqlıq, bir-birini anlama, ailədə sülh, əmin-amanlığın qorunub saxlanması kimi məsələlər aiddir. Bu kimi məsələləri düzgün formada realizə etmək öhdəliyi bir mənalı olaraq valideynlərin üzərinə düşür. Buna görə də ailə təməllərini atmazdan əvvəl gənclər bu kimi məsələlərdə maariflənməli, ailə institutunun mahiyyətini düzgün anlamalı, ailə qurduqdan sonra bu biliklərini praktiki olaraq həyata keçirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva N.M. Azərbaycanca müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005. 347 s.
2. Силаева Е. Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учеб. пособие. М.: "Академия", 2002.
3. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. М.: «Мысль», 1974, 309 с.
4. <https://kayzen.az/blog/xo%C5%9Fb%C9%99xt-ail%C9%99/2745/ail%C9%99-v%C9%99-ail%C9%99nin-funksiyalar%C4%B1.html>
5. <https://www.felsefe.gen.tr/aile-kurumunun-islevleri-nelerdir/>

SOSIAL İNSTİTUT KİMİ AİLƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ YERİNƏ YETİRDİYİ FUNKSİYALAR

İsmayilov Rövşən

XÜLASƏ

Təqdim edilən bu məqalədə sosial institut kimi ailə və onun funksiyalarından bəhs olunmuşdur. Ailənin uşaqların tərbiyəsi, təsərrüfat-məişət, kommunikativ- yəni ünsiyyət funksiyası, sosial funksiya, sevgi funksiyası kimi funksiyalarını və onların geniş izahı məsələsinə toxunulmuşdur. Artım, tərbiyə, maddi-iqtisadi, təsərrüfat-məişət, mənəvi və digər funksiyalar ailəni tənzim edən funksiya kimi mahiyyəti açılmışdır.

СУЩНОСТЬ СЕМЬИ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА И ФУНКЦИИ, КОТОРЫЕ ОНА ВЫПОЛНЯЕТ

Исмаилов Ровшан

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается семья и ее функции как социального института. Были затронуты такие функции семьи, как воспитание детей, домашнее хозяйство, коммуникативная функция, социальная функция, функция привязанности и их широкое толкование. Рост, воспитание, материально-экономические, хозяйственные, духовные и другие функции раскрываются как функции, регулирующие семью.

THE GIST AND FUNCTIONS OF THE FAMILY AS A SOCIAL INSTITUTION

Ismayilov Rovshan

SUMMARY

This article discusses the family and its functions as a social institution. The functions of the family, such as the upbringing of children, household, communicative, social and love function and also their broad explanation were touched upon. Growth, upbringing, pecuniary and economic, agricultural and household, spiritual and other functions are revealed as the functions that regulate the family.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

*Əzizova Fərah Fariz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ferehazizova6971@gmail.com*

Açar sözlər: Azərbaycançılıq, milli ideologiya, dövlətçilik, milli dövlət ideologiyası, milli ənənə, sivil demokratik dövlət, Azərbaycan diasporu

Ключевые слова: Азербайджанство, национальная идеология, государственность, национальная государственная идеология, национальная традиция, гражданское демократическое государство, азербайджанская диаспора

Keywords: Azerbaijanism, national ideology, statehood, national state ideology, national tradition, civil democratic state, Azerbaijani diaspora

Azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətin qarşısında duran vəzifələri, onların Azərbaycana münasibətdə üzərinə düşən mənəvi öhdəlikləri, habelə azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiyadır. Azərbaycançılıq millətindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi, ideoloji bünövrədir. Bu ideologiyanın pozitiv xarakteri həm də bütün dünyaya səpələnmiş 50 milyondan artıq azərbaycanlı vahid ideallar naminə səfərbər etmək qüdrəti ilə müəyyən olunur. Milli-mənəvi, islami-əxlaqi, dünyəvi-humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyillərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiçiliyi, ünsiyyət birliyini ahəngdar şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz buna görə də müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış diasporumuz üçün cəlbədidir.

Azərbaycançılığı şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də milli ənənədir. Milli düşüncə sisteminin genetik qaynağı olan azərbaycançılığın inkişaf stimulyatoru da məhz ənənədir. Ənənə uzun əsrlərin sınağından keçərək tarixi təcrübəni yığır, xalqın müdrikliyi, onun mənəvi mədəniyyəti və s. amillər bu anlayışda ifadə olunur. O, keçmişlə gələcəyi əlaqələndirir, etnokulturoloji mövcudluğu qoruyur. Bu ənənələr xalqın keçdiyi zəngin tarixi yolun mütərəqqi yaşam təcrübəsini özündə qoruyub saxlayır. Deməli, azərbaycançılıq ideologiyası həm də xalqın tarixən tapındığı mütərəqqi ənənələri gələcək nəsillərə ötürən mənəvi körpüdür. Azərbaycançılığın gücü, eyni zamanda, fərdi maraq və meyilləri dövlət siyasəti ilə birləşdirmək, xalqın milli-mədəni eyniyyətini qoruyub saxlamaq imkanları ilə ölçülür.

Dövlətçilik hisslərinə malik olmayan xalq milli dövlətini inkişaf etdirə bilməz. Bu mənada, azərbaycançılıq ideologiyası milləti, xalqı, dövləti qəlbən sevməyi, onun naminə yorulmadan çalışmağı bütün mahiyyəti ilə təşviq edir. Xalqın milli varlığını ifadə edən rəmzlərə, adət-ənənələrə, ali mənəvi dəyərlərə yüksək sədaqət, ana dilinə məhəbbət, bəşəri ideallara hörmət azərbaycançılığın milli mahiyyətini açmaqla yanaşı, onun humanist səciyyə daşdığını göstərir. Azərbaycançılığın əsasında yer alan ünsiyyət birliyi isə vahid ana dilimiz vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan dili milliliyin ifadə vasitəsi olduğu üçün azərbaycançılıq ideologiyasının komponenti kimi çıxış edir.

Azərbaycançılıq müstəqil, suveren Azərbaycanın istiqlalını və bu ölkədə dünyəvi prinsiplərə malik sivil demokratik dövlət uğrunda mübarizəni strateji məqsəd seçən Azərbaycan xalqının ideologiyasıdır. Onun əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyası dayanır [1.s.44].

Azərbaycançılıq milli dövlət ideologiyası kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsaslarına söykənən, Azərbaycanın müstəqilliyinə, onun hüquqi və demokratik dövlət kimi inkişafına və milli təhlükəsizliyinin qorunmasına xidmət edən dəyərlər sistemidir.

Azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül taparaq formalaşmış və bir əsr ərzində davamlı təkamül yolu keçmişdir.

Azərbaycançılığın bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən ideologiya halına gəlməsi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideya əsasına çevrilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir. Heydər Əliyev hələ sovet dövründə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən azərbaycançılıq məfkurəsinin bütün həmvətənlərimiz arasında yayılmasına, bu ideyanın geniş ictimai dəyər qazanmasına çalışırdı. O dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında, musiqidə, kinoda, təsviri sənətdə və digər sahələrdə xalqın ruhunu, tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ və tərənnüm edən çoxsaylı əsərlər meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə Heydər Əliyev respublikamızdan kənarda yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanmasını, azərbaycanlı diasporunun təşəkkül tapmasını da vacib sayırdı. 1990-cı illərdə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra o, xaricdəki soydaşlarımızın mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsinə, onların doğma vətənlə əlaqələrinin möhkəmlənməsini prioritet məsələ kimi hər zaman diqqətdə saxlamışdır. Çünki güclü azərbaycanlı diasporu müstəqil Azərbaycanın dayağıdır.

İdeologiya olaraq azərbaycançılıq mühüm funksional elementlərlə zəngindir və bunların da mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyinə görə hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəldilmişdir.

Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, onun demokratik inkişafını təmin etməklə bərabər, davakar millətçilik və şovinizmə qarşı təşəkkül tapmış ideologiyadır [1.s56]. Azərbaycançılıq ideyasının kökündə millətçilik yox, vətəndaşlıq dəyəri dayanır. Bu ideyanın məqsədi çoxmillətli Azərbaycan xalqının birləşməsi və demokratik yolla inkişaf etməsinə zəmin yaradan dəyərlər sistemini formalaşdırmaqdır.

Çoxmillətli Azərbaycan xalqını birləşdirən azərbaycançılıq ideyası müstəqilliyin qorunmasına, demokratik inkişafa və hüquqi, sosial dövlətin qurulmasına xidmət edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Vətən və xalq qarşısında göstərdiyi böyük xidmətlərdən biri də milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olan azərbaycançılıq ideyasını irəli sürməsi, onu milli diasporun təşkilatlanması üçün ideoloji təmələ çevirməsidir. Ümummilli lider xarici ölkələrə səfərləri zamanı azərbaycanlılarla çoxsaylı görüşlər keçirmiş, xaricdə yaşayan soydaşlarımızı daim milli ideya ətrafında birləşməyə, təşkilatlanmağa, icmalar, milli cəmiyyətlər yaratmağa səsləmişdir. Ulu öndər daim həmvətənlərimizi yaşadıkları ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə, eyni zamanda, Vətənlə - doğma Azərbaycanla sıx əlaqə saxlamağa, bir an da olsun Azərbaycanı təmsil etdiklərini unutmamağa çağırırmışdır. 1997-ci ildə Heydər Əliyev ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan diasporu qarşısında çıxışında bu istiqamətdə əsas prinsipləri müəyyən etmişdir: "Siz düşünməyin ki, Azərbaycan bizim üçün nə edib, düşünün ki, biz Azərbaycan üçün nə etmişik. Onda Azərbaycan da irəli gedər, Azərbaycan diasporu da inkişaf edər... Harada doğulmağın fərqi yoxdur, əsas odur ki, sən azərbaycanlısan, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin daşıyıcısısan" [6.s87].

Bu gün siyasi baxışlarından asılı olmayaraq, hamı etiraf edir ki, Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda əldə edilmiş milli birlik respublikamızın ən qiymətli mənəvi-ideoloji sərvətlərindən biridir. Xalqın nəzərində bütöv, milli şəxsiyyət kimi təcəssüm olunan Heydər Əliyev dühası Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə vətəndaş sülhü və ümumxalq həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi xəttini davam etdirmiş, bu siyasi xətti özünün konkret addımları ilə kamil elmi-nəzəri konsepsiya səviyyəsinə qaldırmışdır.

Ulu öndər özünəməxsus uzaqgörənlik və müdrikliklə ilk gündən xarici siyasətdə strateji hədəfləri düzgün müəyyənləşdirərək demişdir ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin qüdrəti yalnız iqtisadi resurslarla deyil, həm də onun xaricdə formalaşdırdığı diaspor və lobbinin gücü ilə ölçülür. Bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmədən xarici siyasətdə ciddi nailiyyətlər qazanmaq, habelə milli məsələlərin beynəlxalq müstəvidə qaldırılmasına nail olmaq mümkün deyil. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan hakimiyyəti son 10 ildə dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə nail olmaq üçün üzərinə düşən tarixi missiyanı məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, bu sahədə sistemli və

ardıcıl siyasət yeritməyə çalışmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla çoxşaxəli münasibətlər qurmaq, onları ideoloji-siyasi müstəvidə silahlandırmaq və ümummilli mənafeələr naminə səfərbər etmək Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə dövlət siyasətinin məqsədi xaricdə yaşayan soydaşlarımızın milli özünəməxsusluğunu qorumaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycanla əlaqələrini genişləndirmək, habelə digər hüquqlarını reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dövləti dünya azərbaycanlılarının potensial imkanlarını cəmləmək, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində meydana çıxan müxtəlif problemlərin həllinə yönəltmək, daha sıx əlaqələr yaratmaq, milli birliyə nail olmaq istiqamətində ardıcıl və sistemli iş aparmışdır. 2001-ci ilin ən yaddaqalan və milli həmrəyliyəmizin nümayişinin ən yüksək zirvələrindən biri noyabrın 9-10-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2001-ci il mayın 23-də imzaladığı sərəncama əsasən, keçirilmiş bu qurultay dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, dünya azərbaycanlıları arasında birliyin, həmrəyliyin təmin olunması, habelə Azərbaycan icmaları, cəmiyyət və birliklərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi üçün şərait yaratmışdır [2.s.21].

Ümummilli lider Heydər Əliyev həmin tarixi tədbirdəki çıxışında dünya azərbaycanlıları arasında milli birliyin və həmrəyliyin təmin edilməsi, Azərbaycan dövləti ilə dünya azərbaycanlılarının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, qarşıya çıxan problemlərin həllində səylərin birləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması, inkişaf etdirilməsi zərurəti ilə bağlı tövsiyə xarakterli fikirlərini söyləmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılması, müxtəlif ölkələrdə dilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin yüksək səviyyədə təbliği, Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinin ifşası, bədnam erməni lobbisinə qarşı sistemli və ardıcıl əks-hücumun təşkili məsələləri qurultayın qarşıya qoyduğu başlıca vəzifələr olmuşdur.

Həmin qurultaydan sonra Azərbaycan diaspor hərəkəti tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, ümummilli lider Heydər Əliyev bu sahədə sistemli dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 2002-ci ildə "Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə" fərman imzalamışdır. Komitənin yaradılması xaricdəki Azərbaycan cəmiyyətlərinin, birliklərinin və dərnəklərinin fəaliyyətinin vahid mərkəzdən koordinasiyasına, habelə onların dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasına geniş imkanlar vermişdir. Dövlət Komitəsinin yaradılması dünya azərbaycanlılarının konsolidasiyasında, diaspordan lobbiyə doğru inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Komitə qısa müddətdə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın azərbaycançılıq ideyası və Azərbaycan dövləti ətrafında birləşməsi istiqamətində xeyli iş görməyə müvəffəq olmuşdur [4.s.93].

Ümummilli lider Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərək onun prioritet istiqamətini nəzərə çatdırmışdır: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" [2.s.12].

Qürur doğuran haldır ki, ulu öndərin layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də diaspor və lobbini quruculuğuna mühüm məsələlərdən biri kimi yanaşır. Ötən 8 ildə bu yöndə ardıcıl və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən Prezident İlham Əliyev müxtəlif ölkələrə səfərləri çərçivəsində soydaşlarımızla keçirdiyi görüşlərdə milli diaspor təşkilatlarının vahid, mütəşəkkil qüvvə kimi təşkilatlanması zərurətini önə çəkmiş, bunun ideoloji-siyasi konturlarını müəyyənləşdirmişdir. Dövlət başçısı müasir dövrdə bu sahəyə xüsusi diqqət ayırmadan xarici siyasətdə ciddi uğur qazanmağın qeyri-mümkünlüyünü çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır.

Prezident İlham Əliyevin 8 fevral 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə 2006-cı il martın 16-da Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsi diaspor quruculuğu işinə yeni nəfəs verməklə ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi yadda qalmışdır. Dünya

Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsində isə məqsəd hesabat dövründə diaspor quruculuğu istiqamətində görülmüş işləri dəyərləndirmək, habelə xaricdə yaşayan soydaşlarımızın üzləşdiyi bəzi problemləri, yaşadıkları ölkələrin siyasətinə təsir imkanlarını öyrənmək, onların tarixi Vətənlə daha geniş əlaqələrinin qurulmasına xidmət edən tədbirlərin hazırlanmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. 16 mart 2006-cı il tarixdə keçirilmiş qurultayda Azərbaycan diasporunun hazırkı vəziyyəti müzakirə edilmiş, bu sahədə çalışan təşkilatların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi işinin təkmilləşdirilməsi, ölkə həqiqətlərinin, xalqımıza qarşı törədilmiş terror və soyqırımı aktları ilə əlaqədar çoxsaylı faktların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının daha müasir metodlarının hazırlanması, digər xalqların diaspor təşkilatları ilə əlaqələrin gücləndirilməsi məsələləri xüsusilə önə çəkilmişdir.

Yüksək mütəşəkkillik və ruh yüksəkliyi ilə başa çatan qurultayın nəticəsi kimi Azərbaycan diasporunun fəaliyyət konsepsiyasının hazırlanması barədə qərarın qəbul edilməsi, dünya azərbaycanlılarına müraciətin, habelə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə bağlı xüsusi bəyanatın, işğal olunmuş ərazilərdə tarixi abidələrimizin, mədəni irsimizin dağıdılması ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlara müraciətlərin və digər sənədlərin qəbulu istər təbliğati, istərsə də səmərəli əks-hücumun təşkili baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan diasporunun dünyadakı digər diasporlardan mühüm bir fərqli cəhəti də var: dünyaya səpələnmiş soydaşlarımızın bir qismi müxtəlif səbəblərdən respublikamızı tərk etmiş azərbaycanlılardır. Onlar harada yaşamalarından asılı olmayaraq, özlərini azərbaycanlı hiss edir, millətimizi xaricdə layiqincə təmsil etməyə çalışırlar. Müstəqil Azərbaycanın daxili və xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi uğurlar onların milli şüurunu, özünüdərkini, torpağa bağlılığını gündən-günə möhkəmləndirir. Müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış azərbaycanlı diaspor təşkilatları soydaşlarımızın təşkilatlanması, söylərinin birləşdirilməsi, onların fəaliyyətinə məqsədyönlü xarakter verilməsi yolunda faydalı iş aparır, ölkəmizi daha yaxından tanıtdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər [3.s.200].

Müasir dövrdə diaspor quruculuğu konkret zamanla məhdudlaşmayan, daimi fəallıq və zəhmət tələb edən uzunmüddətli prosesdir. Reallıq göstərir ki, xaricdəki Azərbaycan diasporunun imkanlarından geniş istifadə olunması, ölkə həyatının müxtəlif sahələrində meydana çıxan problemlərin həllində onun fəal iştirakının gerçəkləşdirilməsi yolunda hələ çox işlər görülməlidir. Prezident İlham Əliyevin bu sahədə ardıcıl və qətiyyətli, məqsədyönlü və prinsipial siyasət aparması deməyə əsas verir ki, yaxın illərdə Azərbaycan diasporu daha da güclənəcək, doğma Vətənin taleyüklü problemlərinin həllində daha yaxından iştirak edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Nizami. "Azərbaycanşünaslığa giriş", Bakı, AzAtaM, 2013, səh 352
2. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı. Bakı, 2002, s.334
3. Xəlilov Səlahəddin. "Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi" Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002, 232 səh
4. Qarayev Yaşar. "Milli "mən" şüuru və etnik yaddaş-azərbaycançılıq" //"Azərbaycan" qəzeti, 14-16 fevral, 2002,
5. Mehdiyev Ramiz "Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi", Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 276 səh
6. Vəliyeva Sona. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair - Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002 - 140 səh.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Əzizova Fərah

XÜLASƏ

Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyətlər bahasına nail olduğu tarixi sərvətdir. Bu, ilk növbədə, vahid və bölünməz Azərbaycanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin siyasi əsasıdır. Bu gün azərbaycançılıq milli həyatın ahəngdarlığının, konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının, ölkədə yaşayan bütün etnosların qardaşcasına qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin çoxəsrlik ənənəsi, onların ümumi taleyi və gələcək müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü, inkişafı və firavanlığı uğrunda birgə mübarizəsinin ümumi tarixi təcrübəsidir.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА

Азизова Фарах

АННОТАЦИЯ

Азербайджанство - это историческое сокровище, которое наш народ достиг ценой многих страданий. Это, прежде всего, политическая основа сохранения и укрепления единого и неделимого Азербайджана. Сегодня азербайджанство - это многовековая традиция гармонии национальной жизни, мирного сосуществования религий, братского взаимодействия и влияния всех этнических групп, проживающих в стране, их общая судьба и общий исторический опыт совместной борьбы за целостность, развитие и процветание. будущего независимого Азербайджана.

HEYDAR ALIYEV AND IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM

Azizova Farah

SUMMURY

Azerbaijan is a historical treasure, which our people deserve many sufferings. This is, first of all, the political basis for the preservation and strengthening of a single and indivisible Azerbaijan. Today Azerbaijan is a multifaceted tradition of harmony of national life, peaceful coexistence of religions, fraternal interaction and influence of all ethnic groups living in the country, their common destiny, common destiny and common destiny. the future of independent Azerbaijan.

DİL FƏLSƏFƏSİ KONTEKSİNDƏ I VƏ II DÖVR VİTQENŞTEYN FƏLSƏFƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Zülfüqarlı Azad Səxavət oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı.
azadzl@gmail.com

Açar sözlər: dil, dünya, dil oyunları, Vitqenşteyn, dil fəlsəfəsi

Ключевые слова: язык, мир, языковые игры, Витгенштейн, философия языка

Key words: language, world, language games, Wittgenstein, philosophy of language.

Tractatus Logico - Philosophicus (I Dövrü). Vitqenşteynin fəlsəfi əsərlərini Traktatus və Fəlsəfi Axtarışlar olaraq iki dövrə bölmək olar. Vitqenşteynin ilk dövr əsəri olan Traktatus Ras-selin təsirində qaldığı dövrlərdə qələmə aldığı bir növ məntiq fəlsəfəsi kitabıdır. Filosof bu dö-vrə fəlsəfi problemləri məntiqi prizmadan araşdırır, və dilin sərhədlərini çərkəkən dünyanın da sərhədlərini müəyyən etməyə çalışır. Traktatus nəşr olunduqdan sonra məntiqi pozitivizm nümayəndələrinin ən çox istinad gətirdikləri kitab olmuşdur. Bundan başqa bu əsər Vyana Çevrəsi məktəbinin fəlsəfi yanaşmalarına ciddi təsir göstərmişdir. Vitqenşteynin əsas hədəfi gündəlik dilin tənqidini inkişaf etdirmək deyil, çünki gündəlik dil öz olduğu təbii formasıyla ide-aldır. Vitqenşteynin bu əsərində məqsədi gündəlik dilin yerinə ideal bir məntiq dili gətirmək deyil. Burada məqsəd daha çox dili məntiqi strukturunu aşkara çıxarmaqdır. Bu zaman dil, real-lığın saf bir yenidən təqdimatı deyil, reallığın bir proyeksiyasıdır.

Vitqenşteyndə Dil- Dünya əlaqəsi. Vitqenşteynin Traktatusda həll etməyə çalışdığı əsas məsələ dilin məntiqi strukturudur. Filosof bu əsərində dilin sərhədlərini müəyyən etməyə çalışarkən , eyni zamanda fəlsəfənin də sərhədlərini müəyyən etməyə çalışır. Aqlın və biliyin hədudlarının haraya kimi olduğu problemini ciddi mənada ələ alan və bu problemi həll etməyə çalışan ilk filosof İmmanuel Kant(1724-1804) olmuşdur. Vitqenşteyn fenomen-dəyər dilem-masının həllini verməyə çalışarkən bizim bilə biləcəyimiz şeylərin fenomenlərlə sərhədlənə biləcəyi nəticəsinə gəlmişdir. “Fenomenlərin cəmi, nəyin olduğu kimi olduğu, eyni zamanda nəyin olmadığını kimi olmadığını müəyyən edir” (1.12) (Wittgenstein, 2008: 15).

Beləliklə söyləyə bilərik ki, dünyanı təşkil edən hadisə-fenomenlər, dəyər sahəsini dünyanın sərhədlərinin kənarına çıxarır. Dilin sərhədlərinin müəyyən edən faktorun fenomenlər olması və dünyanın da bu fenomenlərdən təşkil olunması, dəyər sahəsinin (etika,estetika və s.) dünyada yerinin olmadığını zəruri olaraq ifadə edir. Dil və dünya arasında qurulan əlaqə, dilin də dünya kimi fenomenoloji olmasından deyil, dilin dünyanın sərhədləri içində yerləşməsindən qaynaqlanır. Vitqenşteyn “Dilimin sərhədləri dünyamın sərhədləridir” deyərək əslində bu həqiqətləri ifadə etmiş olur. (5.6) (Wittgenstein, 2008: 133).

Dil dünyanın sərhədlərini müəyyən edərkən eyni zamanda fenomenlərin də sərhədlərini müəyyən edir. Çünki dil, dünyanın içində olmaqla birlikdə dünya tərəfindən sərhədləri çəkilmiş olur. Dünyanın sərhədlərini çəkən əsas prinsip fenomenlərdir. Qısa olaraq söyləsək, dünya ilə praktiki həyatın eyni olduğu nəticəsinə gələ bilərik. Bundan başqa Vitqenşteyndə həqiqət və məna probleminə diqqət yetirsək cümlənin həqiqəti təşkil edən əsas ünsür olduğunu ifadə edir. Çünki dili təşkil edən əsas vahid cümlədir. Həqiqət dildə özünü göstərsə bu vəziyyət ancaq cümlələr yolu ilə özünü ortaya qoyur. Bilavasitə cümlələrin cəmi dili meydana gətirir. Bu kontekstdə birinci dövr Vitqenşteyn fəlsəfəsindəki həqiqət anlayışı, cümlələrin mənalı olub-olmadığı ilə bağlıdır. Bir cümlənin doğru və ya yanlış olmasına baxmadan, mənalı və ya mənasız olduğuna görə həqiqətin olub-olmadığına qərar verilir. Daha sonra mənalı olan cümlənin doğruluğuna baxıla bilər. “Cümlə ancaq həqiqətin bir şəkili olması ilə doğru və ya yanlış sayıla bilər” (4.06) (Wittgenstein, 2008: 55). Beləliklə fəlsəfədə deyilə bilən olanın ortaya qoyulması ilə deyilə bilməyəninin də sahəsi müəyyən edilmiş olur. Nəticə olaraq dildə ifadə edilməyən, yəni məna baxımından mahiyyət olaraq boş olan dırnaqarası cümlələrin həqiqətə uyğun olmadıqlarını bu mənada söyləmək doğrudur. Dildə ifadə olunan və tərkib olaraq fenomenoloji olan şeylərin

gerçəkliyi vardır. Dildə cümlə olaraq ifadə olunsaydı belə fenomenoloji sahənin sərdədindən kənarda olan bütün növ hökmlər, konseptual baxımdan tədqiq olunsalar onların boş və absurd olduğunu görmüş olarıq. Vitqenşteyn, Traktatusun son cümləsində bir az əvvəl ifadə etdiyimiz hökmü bu şəkildə qeyd edir: “Haqqında danışa bilməyəcəyimiz şeylər haqqında susmaq lazımdır” (7) (Wittgenstein, 2008: 173).

Fəlsəfi Axtarışlar (II Dövrü). Fəlsəfi Axtarışlarda sosial sahəni ön plana çəkən həyat tərzinin bir hissəsi olaraq dil oyunları kontekstində, dilin qaydalarla idarə olunan strukturu ön plana çıxır. Filosofun içində otuz il fasilədən sonra niyə belə bir kitab yazmaq arzusu doğdu? Bunu Vitqenşteyn öz sözləri ilə belə ifadə edir:

“Bu kitabda son 16 il müddətində üzərində işlədiyim fəlsəfi axtarışların nəticəsi olan düşüncələrimi nəşr etdirirəm. Bir çox mövzuya aiddir bunlar: cavab, anlamaq, cümlə, məntiq kimi anlayışlara, riyaziyyatın əsaslarına, bilmənin fazalarına və digər şeylərə. Bu düşüncələrin hamısını qeydlər, bəzi vaxtlar eyni mövzuya aid uzun cümlələrdən ibarət olan, bəzi vaxtlar isə cəld bir şəkildə bir sahədən digərinə sıçrayan qısa paraqraflar olaraq yazdım. Başlanğıcdakı niyyətim bunları günlərin birində formalarına uyğun olaraq fərqli zamanlarda fərqli dizaynlar yaratdığım bir kitab halında bir yerə toplamaq idi. Amma mənim üçün əsas vacibliyyət daşıyan məsələ düşüncələrin bir mövzudan digərinə təbii və fasiləsiz formada irəliləməsi idi. Gəldiyim nəticələri bir bütün halında yığmağa çalışdım, lakin etdiyim bir neçə uğursuz cəhddən sonra bunu əldə etməyimin əsla mümkün olmayacağını gördüm. Yaza biləcəyim ən yaxşı formanın fəlsəfi qeydlər olacağını gördüm. Düşüncələrimi nə zaman ki, onların təbii olaraq yönləndiyi sahədən geri çəkib, tək bir sahəyə məcbur etsəm dərhal uğurlu alınmadığını gördüm. Təbii ki, bu da fəlsəfi axtarışların təbiəti ilə əlaqəli bir şeydir. Çünki bizi geniş bir düşüncə sahəsini, çarpazlaşan yollar yaradacaq şəkildə hər tərəfə doğru başdan başa keçməyə məcbur edən bu təbiətdir. Bu kitabdakı fəlsəfi qeydlər, bu uzun və çətin səfərlər zamanı yaranmış bir növ qaralamadır.” (Wittgenstein, 2007: 19)

Vitqenşteyn Fəlsəfi Axtarışlar əsərində xüsusi dil probleminin əsasını təşkil edən və dilin işləmə mexanizminə aydınlıq gətirən bəzi müddəalar ortaya qoyur. Filosof xüsusi dil probleminin şərhini ilə bərabər dil haqqında bəzi qeyri-müəyyənliklərin konkretləşdirir və ortaya yeni arqumentlər qoyur. Vitqenşteyn bununla məna probleminə fərqli bir baxış bucağı gətirir. Bilavasitə Fəlsəfi Axtarışlarda təqdim olunan dil anlayışı xüsusi dilin qeyri-mümkünlüyünü məntiqi olaraq ehtiva etməkdə və xüsusi dilin qeyri-mümkünlüyünə dair deyilən fikirlər və dili istifadə etmənin şərtlərini ortaya qoymaqladır.

İstinad yanaşması. İstinad yanaşması dildəki tək-tək məna vahidlərinin dünyadakı predmetlərə müvafiq olduğunu bildirən bir yanaşmadır. Bu yanaşma söz-şey və cümlə- fenomen kontekstinə əsaslanır. Dilin əsas vəzifəsi təsviretmə funksiyasıdır. Bilavasitə Russell, Karnap, Quin və Davidson Vitqenşteynin Traktatus dövründə ortaya qoyduğu şəkil nəzəriyyəsi yanaşmasını müdafiə edirlər. Beləliklə məna probleminin doğruluq problemi olduğunu söyləyə bilərik. Çünki insan sahib olduğu simvolik sistem vasitəsilə varlığını əhatə edən simvollar dünyasına məna verir.

Zehni yanaşma. Mənalardan insanların zəhinlərindəki təsvirlərdən, görüntülərdən meydana gəldiyini iddia edən yanaşmadır. “Predmetlərə məna verən sözlər deyil; ancaq sözlər vasitəsilə predmetlərə məna verən insanlardır. Vitqenşteynə görə mənalandırma prosesi zehni bir proses yox, bir növ həyat tərzini və mədəniyyət ilə iç-içə həsr olunmuş bir davranışdır. Bilavasitə bir dil yaratmaq, bir həyat tərzini yaratmaqdır”. (Altuğ, 2008: 168) Ancaq Con Loka (1632-1704) görə sözlər düşüncələr üçün deyil, düşüncələrin açıqca ifadə olunması və ünsiyyət üçün lazımdır.

Loka görə bir insan ya dilin yetərsizliyi ya da düşüncəsinin aydın olmaması səbəbilə özünü yaxşı ifadə edə bilmir. Daha dəqiq desək düşüncəni ifadə etmənin özü də dili açıq formada istifadə etmə problemidir. Lok “danışqlarımızın əksəriyyətinin tutuquşu danışığından elə də bir fərqi yoxdur: oxşamayan cəhətlər tutuquşunun söylədiyi sözləri yenidən korreksiyası etmə xüsusiyyətinin olmamasıdır” (Locke, 2004: 43) Lokun mülahizələrindən aydın olduğu kimi gündəlik həyatda danışq dilində bəzən insanlar arasındakı ünsiyyətdə bənzər bir vəziyyət olur. Gündəlik həyatda qarşılaşılan və vərdiş halına çevrilən “nə edirsən?”, “necəsən?” sualları bu qəbild-

əndir. Bu sualları qarşı tərəfə və ya başqa insanlara ünvanladığımızda verilən cavablar da şablonlaşmış konkret cavablardır. Nəticə olaraq insanlar, gündəlik danışdıqlarında tez-tez qısaldılmış lakonik cavablar istifadə edirlər.

Dil oyunları yanaşması. Dil oyunları yanaşmasına görə mənə; müəyyən bir dil cəmiyyəti içərisində müəyyən bir həyat tərzində, uzlaşma yolu ilə müəyyən olunmuş bir sıra qaydalarla tənzimlənərək oynanılan bir dil oyunu olaraq əsaslandırılmaqdadır. Çünki dil oyunu, ikinci dövr Vitqenşteyn fəlsəfəsinin əsas mövzunu təşkil edir. Filosof dil istifadə etmək ilə oyun oynamaq arasında öyrədici bir bənzərlik olduğunu vurğulayır. Vitqenşteyn bu bənzərliyi; təbii dillərin necə bir-birlərinə bənzəmədiklərini, təbii dili idarə edən qaydaların konkret və qatı olmadığı göstərmək üçün istifadə edir. Bu çərçivədə bir dil oyunu, dilin bəsit bir formasıdır. Məsələn olaraq bənnələr; sütun, mala və tərəzi kimi sözlərlə öz aralarında bəsit bir dil yaradıblar. Filosof bu priyomla ad ilə adlandırılan əşya arasında qurulan bir əlaqəni konkret bir şəkildə ələ alır. Beləliklə deyə bilərik ki, dil gündəlik həyatımızın içində bir şəbəkə kimi höürmüşdür. Vitqenşteyn bu örnəklərlə dildəki fərqliliklərə diqqət çəkmək üçün istifadə edir. Dil tətbiqetmələri, sonsuz və müxtəlif formada inkişaf edir, “bir sözün qarşılığı, dildəki istifadəsidir” (Wittgenstein, 2007: 41).

ƏDƏBİYYAT

6. LOCKE, John, (2004), İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme, (Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
7. SOYKAN, Ömer, Naci, (1995), Felsefe ve Dil Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
8. ALTUĞ, Taylan, (2008), Dile Gelen Felsefe, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
9. WITTGENSTEIN, Ludwig, (2007), Felsefi Soruşturmalar, (Çev. Haluk Barışcan), İstanbul: Metis Yayınları.
10. WITTGENSTEIN, Ludwig, (2008), Tractatus Logico-Philosophicus, (Çev. Oruç Aruoba), İstanbul: Metis Yayınları.

DİL FƏLSƏFƏSİ KONTEKSİNDƏ I VƏ II DÖVR VİTQENŞTEYN FƏLSƏFƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Zülfüqarlı Azad

XÜLASƏ

Məqalədə hər iki dövr Vitqenşteyn fəlsəfəsi ayrı-ayrı nəzərdən keçirilmiş və onların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Vitqenşteynin dil oyunları nəzəriyyəsi izah olunmuş və onun ilk dövr Vitqenşteyn fəlsəfəsindən fərqləri göstərilmişdir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФИЛОСОФИИ ВИТГЕНШТЕЙНА I И II ПЕРИОДОВ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА

Зульфугарлы Азад

АННОТАЦИЯ

В статье философия Витгенштейна обоих периодов рассматривается отдельно и проводится их сравнительный анализ. Объясняется теория языковых игр Витгенштейна и показаны ее отличия от ранней философии Витгенштейна.

COMPARATIVE ANALYSIS OF WITTGENSTEIN'S PHILOSOPHY OF THE I AND II PERIODS IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE

Zulfugarli Azad

SUMMARY

In the article, Wittgenstein's philosophy of both periods is considered separately and their comparative analysis is carried out. Wittgenstein's theory of language games is explained and its differences from the early Wittgenstein philosophy are shown.

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

SOSIAL SFERANIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ

Ələkbərli Uğur Asif oğlu
BDU-nun II kurs, magistrantı
ulkbrli@gmail.com

Qayıbxanova Zəminə Vahid qızı
ADPU Quba filialının pedaqoji və
ictimai fənlər kafedrasının baş müəllimi
zema.vahidzade@mail.ru

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial sfera, sosial inkişaf, sosial hədəflər, dayanıqlı inkişaf məqsədləri.

Keywords: social policy, social sphere, social development, social goals, Sustainable Development Goals.

Ключевые слова: социальная политика, социальная сфера, социальное развитие, социальные цели, цели устойчивого развития.

Hər bir dövlət öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün sosial sahələrin də inkişafına nail olmalıdır. Sosial sahələrin inkişafı isə bu sahələrə dövlətin diqqət və marağının artması ilə əldə olunur. Çünki sosial sahələrin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə bir sıra sosial problemlərin qarşısı alınır, bu da öz növbəsində insanların həyat səviyyəsi yüksələdəcək. Məsələn, təhsilə olan diqqətin artması ilə ali və orta təhsilli insanların sayı artar, əmək bazarında məhsuldar işçilərin sayı yüksələr, işsizlik dərəcəsi aşağı düşər və istehsal artar. Nəticədə insanların ehtiyaclarının bir hissəsi ödənilmiş olacaq. Əvvəllər dövlətlər sadəcə iqtisadi artımla sosial problemlərin həll ediləcəyini düşünürdülər. Lakin sonra baş verən sosial problemlərin yalnız iqtisad yönümlü tədbirlər və islahatlarla ödənilmədiyini anladılar. Bu problemlərin aradan qalxması üçün həm də sosial yönümlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər vasitəsi ilə sosial inkişaf əldə edilir. Dövlət sosial siyasəti insanların mədəni, fiziki və ruhi inkişafına xidmət edir. Buda insanlarda əməyə olan motivasiyanı gücləndirir və insanlar daha çox əmək qabiliyyətli fərdlər olaraq iqtisadi artımı təmin etməyə can atır.

Bu gün sosial siyasətin təkmilləşdirilməsinə, sosial sferaya aid sahələrdə islahatların aparılmasına, əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə, sosial qütbləşmənin nizama salınmasının yeni mexanizmlərinin axtarışına əsaslanaraq, həyatın yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsi, qabaqcıl sosial standartlara və zəmanətlərə keçid məsələsi gündəmdədir.

Əməkhaqqının artırılması, respublika əhalisinin aztəminatlı hissəsinin məşğulluğunun və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, yaranan sosial problemlərə qarşı operativ reaksiya üzərində diqqətini cəmləşdirən, qoruyucu və reaktiv xarakterli sosial siyasətə ənənəvi yanaşmadan strateji, qabaqlayıcı və stimullaşdırıcı xarakterli fəal sosial siyasətə keçmək dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi islahatların başlıca hədəfləridir. Sosial sferada həyata keçirilən islahatlar qabaqcıl dünya standartlarına yaxınlaşmağa və milli iqtisadiyyatın rəqabət potensialının artırılmasına xidmət edəcək. Məqsəd intellektual-texnoloji istehsal üsulu əsasında, insanın yaradıcılıq potensialının inkişafı, respublikanın inkişafında postsənaye mərhələsinə keçidi və təsərrüfatçılığın ən yaxşı modellərinə bərabər şərait yaratmaqdır.

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər ölkənin inkişaf tarixində özünəməxsus cəhətlərlə səciyyələnir və bütövlükdə keçid mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Ən vacib və obyektiv hesab edilən bu dəyişikliklərin müstəqil

ölkələrin bütöv iqtisadi sisteminin dünya təcrübəsinə əsaslanan bazar münasibətləri prinsipləri ilə qurulması zərurəti yaranmışdır. Müstəqilliyin ilk illərindən beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən müstəqil xarici siyasət həyata keçirirərək, beynəlxalq təşkilat və qurumlara üzv olmuş, bir sıra beynəlxalq müqavilələrə tərəfdaş çıxmış, konfrans və tədbirlərdə iştirak etmiş, qəbul olunmuş hüquqi sənəd və konvensiyalara qoşularaq respublikanın inkişafında qabaqcıl dünya standartlarına yaxınlaşmanı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

2000-ci il sentyabr ayının 6-dan 8-dək ABŞ-ın Nyu-York şəhərində keçirilən BMT “Minilliyin Sammiti”ndə 2015-ci ilədək olan dövrdə dünyada insanların yaşayışında əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklər yaratmaq üçün ümumi çərçivəni müəyyən edən səkkiz qlobal Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin (MİM) təsbit olunduğu Minilliyin Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası öz növbəsində həmin sammitdə iştirak etmiş, qəbul olunan bəyannamənin müddəalarından irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün MİM-lər üzrə fəaliyyətə onların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə ölkə üçün səciyyəvi MİM-lər, o cümlədən baza illəri, hədəflər və monitorinq göstəricilərinin formalaşdırılmasından və bu məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri siyasət tədbirlərin və digər fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi işinə qoyulmuşdu.

Bu işlərin məqsədyönlü və sistemli aparılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə xüsusi Dövlət Komissiyası yaradılmış və Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin sədrlik etdiyi bu Komissiyaya yoxsulluğun azaldılması sahəsində Dövlət Proqramının hazırlanması həvalə olunmuşdur. Qısa müddətdə aralıq sənəd hazırlanmış, 2001-ci ilin iyul ayında yerli və beynəlxalq tərəfdaşlarla müzakirə olunaraq bəyənilmişdir. Minilliyin İnkişaf Məqsədlərindən irəli gələn öhdəliklərin və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən normalar əsasında sosial siyasətin həyata keçirilməsini hədəfləyən ölkə olaraq, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (YAIİDP) hazırlanmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilərək icrasına başlanılmış və müvəffəqiyyətlə icra olunmuşdur.

Bunun davamı olaraq, MİM-lər üzrə işlərin davamlılığını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (YADİDP) təsdiq edilərək icraya verilmiş və müvəffəqiyyətlə icra olunmuşdur [2]. Birinci icra edilən Dövlət Proqramında daha çox sosial cəhətdən həssas əhali qrupunun sosial müdafiəsi məsələləri, o cümlədən gəlir mənbələrinə, səhiyyə və təhsil xidmətlərinə çıxışın artırılması kimi hədəflər əsas götürülmüşdür. Bunun nəticəsi olaraq, aztəminatlı əhali kateqoriyası üçün Respublikamızda 2006-cı ildən başlayaraq Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım Sistemi tətbiq olunmağa başlamışdır. Lakin 2008-2015-ci illəri əhatə edən ikinci proqramda artıq sosial siyasətin daha geniş aspektləri hədəflənmiş və təhsil, səhiyyə və gəlir mənbələrinə çıxışla bərabər, davamlı iqtisadi artım, qeyri-neft sektorunun inkişafı, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, gender bərabərliyi kimi hədəflər prioritet olaraq seçilmişdir [3].

MİM-lərin icrasında qazanılan ən böyük uğur məhz 2001-ci ildə 49,0%-də qərarlaşan yoxsulluğun 2015-ci ildə 4,9%-ə qədər azaldılması olmuşdur. Bu barədə FAO-nun baş direktoru Jose Qratsiano Da Silvan Azərbaycanın MİM-lər çərçivəsində yoxsulluğun yarıya qədər azaldılması öhdəliyini götürən 128 ölkə arasında bu öhdəliyi yerinə yetirən 18 ölkədən biri olmaqla yanaşı, dünyada yoxsulluğun 5%-dən aşağı endirilməsinə nail olan 29 ölkə sırasında yer almasının böyük uğur olduğunu vurğulamışdır [9]. Həmçinin aparılan islahatların nəticəsidir ki, son onilliklər ərzində, Azərbaycanda doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu və gözlənilən təhsilə müddəti müvafiq olaraq altı və iki il artmışdır. BMTİP-nin 2015-ci il İnsan İnkişafı İndeksinin hesablandığı 188 ölkə arasında Azərbaycan 78-ci yerdə olmuşdur; onun İnsan İnkişafı İndeksi 0,759 olmaqla, həm Avropa və Mərkəzi Asiyanın orta gəlirli ölkələri, həm də yüksək insan inkişafı kateqoriyasına daxil olan ölkələr üzrə orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Azərbaycan, həmçinin, 2015-ci ildə Milli İnkişaf Məqsədləri sona çatmazdan qabaq onlara nail olmaqda mükəmməl irəliləyiş əldə etmişdir [7].

MİM-lər üzrə əldə olunan irəliləyişdən sonra, BMT-ə üzv olan 193 ölkə, o cümlədən Azərbaycan, 2015-ci ilin sentyabr ayında BMT-nin zirvə toplantısında 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf üzrə Gündəliyini qəbul etmişlər. Təşəbbüs Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzərində qurulur və keçmiş təşəbbüslərin nail olmadıqlarını tamamlamağa səy göstərəcəkdir. Bütün məqsəd və hədəflər vəhdət təşkil edir, bölünməzdir və dayanıqlı inkişafın üç ölçüsünü tarazlaşdırır: iqtisadi, sosial və ətraf mühitlə. Buradan da göründüyü kimi məqsədlərin iqtisadi, ətraf mühitlə bağlı hədəfləri ilə yanaşı, sosial istiqamət xüsusi ilə fərqləndirilir.

Qəbul edilmiş 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən təxminən 10-u sosial rifah məsələlərinə hədəflənmişdir. Burada aclığa, yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyinə və daha yaxşı qidalanmaya nail olmaq, hamı üçün sağlam yaşayışı təmin etmək, hamı üçün ayrı-seçkiliyə yol verilməyən və bərabər keyfiyyətli təhsili təmin etmək, gender bərabərliyinə nail olmaq və bütün qadınların və qızların səlahiyyətlərini genişləndirmək, davamlı, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artımı, tam və səmərəli məşğulluğu və hamı üçün layiqli iş imkanlarını təşviq etmək, ölkələrin daxilində və arasında bərabərsizlikləri azaltmaq, şəhərləri və yaşayış məskənlərini inklüziv, təhlükəsiz, möhkəm və dayanıqlı etmək kimi sosial sahə üzrə prioritetlər seçilmişdir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasının institusional və siyasi baxımdan kompleks yanaşma tələb etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycanda da dayanıqlı, əhatəli və şəxələndirilmiş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrin tarazlı inkişafının təmin edilməsi və ekoloji tarazlığın daha etibarlı qorunması üçün səmərəli milli icra mexanizminin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, “2030 Gündəliyi”ndən irəli gələn öhdəliklərlə bağlı, dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin icrasının əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası (DİMƏŞ) yaradılmışdır [8]. Şuranın əsas vəzifələri Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetlərin və onlara dair göstəricilərin müəyyən edilməsi, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramları və strategiyalarının DİM-lərlə uzlaşdırılmasının təmin edilməsi, eyni zamanda, ölkə rəhbərliyi və Yüksək Səviyyəli Siyasi Forum üçün DİM-ə nail olunması ilə əlaqədar ölkə hesabatlarının hazırlanaraq təqdim olunmasıdır.

DİM-lərin birincisi və ən önəmlilərindən biri məhz dünyanın hər yerində hamı üçün yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycanda həyata keçirilən siyasətin əsas hədəfi, bütün səviyyələrdə yoxsulluqla mübarizə tədbirlərini gücləndirməklə, ölkədə mütləq yoxsulluq səviyyəsini mümkün olan minimum səviyyəyə endirmək və əhalinin bütün təbəqələrinin rifah halını yüksəltməkdir. 2001-ci ildən başlayaraq, ölkədə milli yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi (49,0%) 8,6 dəfə azalaraq, 2015-ci ildə 4,9% səviyyəsinə düşmüş, məşğulluq səviyyəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə işsizlik göstəriciləri 7,3 faizdən 5 faizə endirilmişdir. Məşğulluğun təmin edilməsi ilə insanlar öz ehtiyaclarını ödəmə potensialını əldə etmiş və yoxsulluq səviyyəsi 29,3 faizdən 4,9 faizə endirilmişdir. Dövlət tədbirləri vasitəsi ilə əmək bazarı təkmilləşdirilməsi və iqtisadi fəallığın əldə edilməsiylə vətəndaşların gəlirləri 5,2 dəfə artmışdır. Əmək qabiliyyətli olan və işləmək istəyən işsizlərin sosial müdafiəsi gücləndirilmiş və minimum əmək haqqı 3,5 dəfə artmışdır. Əmək ehtiyatlarının təkmilləşməsi ilə nominal əmək haqqıda 3,8 dəfə artmışdır [6].

2019-cu il üzrə respublika əhalisinin 4,9%-inə və ya 488,8 min nəfərinə sosial müavinətlər ödənilmişdir ki, onlardan 400,3 min nəfəri (81,9%-i) aylıq və 88,5 min nəfəri (18,1%-i) birdəfəlik sosial müavinət alanlardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və Sərəncamlarına əsasən 291,6 min nəfərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri təyin olunaraq ödənilmişdir. II Dünya müharibəsi iştirakçısı olan 370 nəfərin hər birinə 1000 manat və həlak olmuş döyüşçülərin həyat yoldaşı, ailə üzvü və digər yaxın qohumu olan 8570 nəfərin hər birinə 500 manat birdəfəlik ödənişlərin verilməsi təmin edilmişdir. 3 dekabr - “Beynəlxalq əlilliyi

olan şəxslər günü” ilə əlaqədar sağlamlıq imkanları məhdud olan 7500 uşağa birdəfəlik maddi yardım verilmişdir.

Qanunvericilikdə müharibə veteranlarına verilən kommunal xərclərə görə müavinət təqaüdlə əvəz olunub, 1-ci dərəcə əlilliyi olan şəxslərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qulluq edən şəxsə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü təsis edildiyi, əmək pensiyası alan 1-ci dərəcə əlilliyi olan şəxslərə təqaüd şamil edildiyi üçün 2019-cu 4 ildə təqaüd alanların sayı isə 229 min nəfər artmış, bu məqsədlər üçün 793,9 mln. manat vəsait xərclənmişdir. Qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində müavinət və təqaüdlər müxtəlif məbləğlərdə orta hesabla 100%-dək artırılmışdır. Həmin dəyişiklərin nəticəsində I dərəcə əlilliyi olan şəxslərə və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara qulluq edən şəxslərə 2019-cu il aprel 1-dən 50 manat məbləğində və müəyyən kateqoriyadan olan şəxslərin əmək pensiyasının sığorta hissəsinə əlavə əvəzinə 80 manat məbləğində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri təsis edilmişdir[1].

Vətəndaşların təbii artımı ilə əlaqədar olaraq aparılan proqnozlar əsasında bu göstəricinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azalacağı müəyyənləşdirilmişdir. 2025-ci ildə yaşı 15-ə qədər olan azyaşlıların sayının azalması təbii arım səviyyəsinin azalması ilə bağlı olacaq. Bundan əlavə, 2030-cu ildə pensiya ödənişi ilə təmin edilən vətəndaşların sayının 2015-ci illə müqayisədə 2 dəfə yüksələcəyi də proqnoz edilmişdir. Beləki, 2015-ci ildə ölkədə 841 min vətəndaş pensiya ödənişi ilə təmin edilmişdir. Bütün bunlar dövlət büdcəsi ilə təmin edilən pensiyaların yüksəlməsinə o da öz növbəsində respublikanın sosial yükünün artmasına səbəb olacaq. 2016-cı ildə Azərbaycan əhalisinin təxminən yarısının (48%) yaşı 30-dan az olmuşdur. Bu isə ölkədə demoqrafik strukturun daha gənc və cavan olmasını göstərən müsbət haldır. Təkcə yaşı 15-29 olan şəxslər əhalinin dördüdə bir hissəsindən çoxunu (26%) təşkil etmişdir. Gənclərin 2015-ci il üzrə bildirilən 9,6%-lik işsizlik həddi (yaşı 15-29 olanlar üzrə) ölkə üzrə orta göstəricidən (5,0%) təxminən 2 dəfə artıq olmuşdur. Azərbaycanda əhalinin yaş tərkibində gənclərin üstünlük təşkil etməsi ölkənin bir çox yerlərində işsizlərin sayında obyektiv olaraq gənclərin faiz nisbətinin yuxarı olması ilə nəticələnir.

Azərbaycanda aparılan sosial siyasətin mərkəzində ölkənin əhalisinin dayandığını aparılan islahatlarda görə bilərik. Sosial sferanın inkişafında dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas hədəfləri sosial müdafiə sistemində çevikliyin artırılması, sosial müdafiə sistemində aktiv sosial müdafiə tədbirlərinin, xüsusilə də məşğulluğun rolunun artırılması, sosial müdafiə sistemində əhatəliliyin genişləndirilməsi, eləcə də ədalətliyin tam təmin olunması, sosial xidmətlərə əlçatanlığın artırılması, o cümlədən, pensiya təminatının pensiyaçı vətəndaşların sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməsi, inklüziv məşğulluğu təmin etmək məqsədi ilə aktiv əmək bazarı tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, sosial cəhətdən həssas olan və dəstəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının əmək bazarına inteqrasiyasının gücləndirilməsi, işsiz, işaxtaran və məşğul əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə sosial dialoqun inkişaf etdirilməsi, əmək standartlarının gücləndirilməsi və qeyri-formal əmək münasibətlərinin azaldılması, işsizlikdən sığorta sisteminin formalaşdırılması olmasını nəzərə alaraq,

Azərbaycanın qoşulduğu bu təşəbbüs reallaşdırılması planlaşdırılan siyasətin formalaşdırılması zamanı kənarda qalan bütün sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə dəstək verəcəkdir. Bu təşəbbüs bütün insanların fəxr və xoşbəxt həyat yaşamasını, o cümlədən iqtisadi, sosial və texniki tərəqqinin təbiətlə ahəngdar şəkildə baş verməsini təmin etməklə inkişafa nail olmağa hədəflənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı
2. 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı, Bakı – 2003.

3. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, Bakı – 2008.
4. Abdullayeva R.S. “Sosial sferanın iqtisadiyyatı”. Bakı 2009, 230 səh.
5. Əlirzayev Ə.Q. “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, - 2010. – 326 səh.
6. 2019-2030-cu illər üçün Məşğulluq strategiyası
7. Human Development Report 2016. United Nations Development Programme. Nye York-2016.
8. www.president.az
9. www.un.org/sustainabledevelopment/

SOSIAL SFERANIN INKIŞAFINDA DÖVLƏTİN SOSIAL SIYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ

Ələkbərli Uğur

XÜLASƏ

Məqalədə sosial sfera anlayışı, sosial inkişafda yeri, iqtisadi inkişafda sosial sahələrin bağlılığı və Azərbaycanda həyata keçirilən davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinin sosial sahələrin inkişafına olan təsiri və gətirdiyi mövcud vəziyyət təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) təşəbbüsünün sosial siyasətin formalaşdırılmasına təsiri araşdırılmış və sosial hədəflərə nail olunmasında olan rol tədqiq olunmuşdur.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Алекберли Угур

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется концепция социальной сферы, ее место в социальном развитии, взаимосвязь между экономическим развитием и социальной сферой, а также влияние модели устойчивого развития, применяемой в Азербайджане, на развитие социальных сфер и текущую ситуацию. Кроме того, было изучено влияние Целей устойчивого развития (ЦУР) ООН на формирование социальной политики и ее роль в достижении социальных целей.

IMPROVING THE SOCIAL POLICY OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SPHERE

Alekberli Ughur

SUMMARY

The article analyzes the concept of the social sphere, its place in social development, the relationship between economic development and social spheres and the impact of the sustainable development model implemented in Azerbaijan on the development of social spheres and the current situation. In addition, the impact of the UN Sustainable Development Goals (SDGs) on social policy formation and its role in achieving social goals have been explored.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ КАК ГЛАВНАЯ УГРОЗА МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НОВОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ

Мамедов Магомед
магистрант II курса БГУ
tamedov.maqamed@inbox.ru

Ключевые слова: международное право, терроризм, международное сотрудничество, международный терроризм, борьба с терроризмом, международная безопасность.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, terrorizm, beynəlxalq əməkdaşlıq, beynəlxalq terrorizm, terrorla mübarizə, beynəlxalq təhlükəsizlik.

Key words: international law, terrorism, international cooperation, international terrorism, the fight against terrorism, international security.

Терроризм, который изменился после холодной войны и стал серьезной угрозой международной безопасности, с тех пор распространился за пределы национальных границ и достиг всемирного апогея. Международный терроризм, его описывают как насилие, направленное против земель более чем одной страны, которое может быть организовано на международном уровне и может действовать снова на том же уровне, с международными последствиями или с применением насилия. Поэтому концепция распространения терроризма на международном уровне стала одним из приоритетов международных организаций.

Б.Дженкинс утверждает, что международный терроризм, когда иностранец выезжает за границу или когда его находят внутри, чтобы атаковать террористические цели, является жертвой выборочного нападения на иностранные государства в качестве «дипломатов или представителей иностранных компаний» или на основных транспортных маршрутах, таких как аэропортов. Интерпретируется, как вызывающий международные последствия. По словам Дженкинса, действия ирландского террориста, убившего другого ирландца в результате взрыва бомбы в Белфасте, или то, что итальянский террорист похитил итальянского чиновника в Италии, не подпадают под международный терроризм [2, с.12].

Э.Бейли описывает международный терроризм, как политически мотивированное насилие, которое затрагивает более одного государства, угрожает и угнетает, выражается в форме постоянного использования негосударственными субъектами [6, с.19].

Д.Эргиль сказал, что «терроризм – это интернационализация земель или граждан более чем одной страны». В то же время международный терроризм - это акт насилия против или против национальной системы, факт, который угрожает выйти за пределы национальных границ, и все действия, которые отклоняются от правил международной дипломатии и войны как причины международного влияния [9, с.27].

Международная безопасность и мир или международные конфликты, проблемы, кризисы и международная незащищенность - это очень тесно связанные понятия. Стратегии безопасности должны не только обеспечивать мир, но и обеспечивать его поддержание. По этой причине очень важно поддерживать установившийся мир и спокойствие. В целом, при иностранном вмешательстве прилагаются усилия (для установления и поддержания мира) для предотвращения возобновления боевых действий и обеспечения прочного прекращения огня. В то же время мы можем пойти дальше и искать способы положить конец спору полностью за счет вмешательства извне. Если стороны объективно договорятся о постоянных решениях, мирное решение может быть достигнуто.

На международной арене, когда государства подвергаются любым внешним угрозам или страдают от угроз в своих регионах, можно принять некоторые меры, минимизируя основные варианты выбора и угрозы. Угрозы, с которыми сталкиваются государства на международной арене, не ограничиваются применением военной силы. В наше время угрозы безопасности государства возникают в военной, политической, экономической и

технологической сферах. В период после окончания холодной войны угрозы безопасности значительно изменились в соответствии с развитием событий на глобальном уровне. В этот период социально-экономические проблемы стали более распространенными, чем вопросы военной безопасности. Согласно Европейской стратегии безопасности, опубликованной в 2003 году, этими новыми угрозами были такие понятия как терроризм, распространение оружия массового уничтожения, региональные конфликты, несостоятельные государства и организованная преступность. Эти угрозы взаимосвязаны: деятельность террористов в контексте организованной преступности (например, отмывание денег) или ситуация, когда террористы, которые фигурируют в повестке дня с 11 сентября и представляют наибольшую угрозу для человечества, имеют доступ к оружию массового поражения и разрушения. Эти новые угрозы безопасности носят международный характер, то есть они исходят не от одного государства, они не представляют угрозы для отдельного государства, и эта ситуация привела к «глобализации недоверия» и чувству долга перед всеми акторами на международной арене [1, с.17].

Угроза международного терроризма - один из важнейших аргументов в пользу «глобализации недоверия». Несомненно, терроризм - явление не новое. Существование деятельности, направленной на радикальные политические и социальные перемены, часто с элементами насилия, восходит к прошлым столетиям. В то же время после террористических атак 11 сентября 2001 года борьба с терроризмом стала новой повесткой дня в международных отношениях, поскольку эти атаки показали миру, что террористы могут действовать в любое время и в любом месте. Этот новый терроризм пока что вышел за рамки концептуальных рамок, принял новую форму и стал еще более разрушительным. По словам французского политолога Оливье Роя, «инновации происходят не из-за самого терроризма, а из-за возможности того, что они могут стать оружием массового уничтожения». Таким образом, государства должны почувствовать эту огромную угрозу и пересмотреть свои предыдущие контртеррористические меры в этом контексте [5, с.96].

В период после окончания холодной войны возникли новые асимметричные угрозы и риски, а негосударственные субъекты приобрели все большее значение. Текущий военный и политический дисбаланс в мире затрудняет использование государствами прямой силы друг против друга и продвигает это как метод психологической войны. Международный терроризм представляет собой серьезную угрозу международному миру и безопасности, с одной стороны, из-за того, что государственная поддержка, которую он получил, стала более эффективной, а с другой стороны, он получил возможность действовать автономно, более гибко и более эффективно использовать возможности глобализации и современных технологий [8, с.26].

Борьба с терроризмом – чувствительный вопрос, связанный с безопасностью и суверенитетом государства. Хотя террористические организации заявляют в своих заявлениях, что они используют вооруженную борьбу как инструмент и ожидают от государства шагов в политической, социальной, культурной и других сферах, они постоянно пресыщаются властью и хотят поставить под сомнение легитимность государства. По этой причине, даже если это политический факт, борьба с терроризмом должна вестись законными средствами в рамках демократической системы. Это связано с тем, что неправильные методы, оторванные от универсальных принципов, таких как верховенство закона и права человека, в конечном итоге негативно сказываются на борьбе с терроризмом, расширяя сферу деятельности террористических организаций. Использование права на юридическую защиту, которое является единственно возможным применением силы, кроме решения Совета Безопасности Организации Объединенных Наций, должно осуществляться в соответствии с нормами международного права. Право на правовую защиту, осуществление которого подлежит ряду условий в связи с исключением. Нет права без границ, и оно ограничено условиями вооруженного нападения, необходимостью, пропорциями и напряжением. Право на заключение контракта ограничивало право на юридическую защиту условием вооруженного нападения. Международный Суд (ICJ) также постановил, что государ-

ство должно подвергнуться нападению, чтобы Никарагуа могла требовать правовой защиты в судебном деле. Divan Oil Platforms подтвердила эти основания в судебном иске и Решении о стене.

В этой доктрине существует общее соглашение о том, что условие вооруженного нападения необходимо для права на юридическую защиту. Следовательно, для того, чтобы иметь право на юридическую защиту, сначала должна быть использована сила, прямо или косвенно достигшая уровня вооруженной агрессии. Террористические акты, не достигающие до уровня вооруженного нападения, не позволяют применять против них силу в рамках правовой защиты. В противном случае поддержка террористов государством будет нарушением целостности страны. С другой стороны, если террористическая акция достигает размера вооруженного нападения и действие не добавляется к государству, захваченному террористами, или если государственная поддержка терроризма не достигает размера вооруженного нападения, оно будет незаконно применять силу против страны. В этом случае необходимо сначала решить, являются ли террористические акты и государственная поддержка терроризма вооруженным нападением, и в каких случаях вооруженное нападение террористов может быть добавлено к состоянию, в котором террористическая деятельность продолжается в стране [9, с.29].

Чтобы понять влияние терроризма в международном масштабе, достаточно взглянуть на факты терактов. Особенно с начала 1990-х годов обращает на себя внимание тенденция изменения террористической деятельности. Тот факт, что протесты были нацелены на места массового скопления людей, и использование бомб высокой разрушительной силы являются элементами этого изменения. Фактически, хотя количество террористических актов уменьшилось по сравнению с предыдущими годами, ущерб и гибель людей в результате нападений значительно возросли. Количество террористических актов снизилось с 666 в 1987 году до 565 в 1991 году, а самый низкий показатель в 1996 году - 296. В Азии, с другой стороны, число погибших в результате 13 терактов в 1992 г. составило только 25, в то время как число погибших в результате 16 терактов в 1995 г. возросло до 5 639, что привело к гибели людей [4, с.12].

В 2014 году терроризму подвергся 10 981 человек в 75 странах мира. В результате 30 923 человека погибли, 34 700 получили ранения и 9 400 были похищены. Больше всего от этих событий пострадали Ирак, Сирия, Пакистан, Афганистан, Индия, Йемен, Сомали, Турция, Колумбия и Таиланд.

Вся эта статистика доказывает влияние терроризма в международном масштабе. Фактически, человеческие жертвы и гибель имущества не являются главной целью международного терроризма. Психологическое и политическое влияние, социологические провокации и возникновение социальных страхов являются основными задачами их действий. А также международный терроризм, международный мир и среда безопасности, хорошие отношения между государствами, внутренние дела, мирное урегулирование конфликтов, цели внутри страны и международное право [3, с.112].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобков Ф. Терроризм как форма прикрытия агрессии [Текст] //Жизнь национальностей. 2000. - № 1. - С. 42.
2. Вахитов Р. Современный терроризм. Мифы и сущность //Бельские просторы. 2003. - № 3. - С. 156.
3. Воронов Ю.П. Экономические функции терроризма // ЭКО. 2002. -№1.-С. 111-115.
4. Герасимов В.И. Терроризм: религиозно-политический аспект. СПб.: Шандал, 2002.- 66 с.
5. Современный терроризм: состояние и перспективы. М.: Эдиториал, 2000. - 240 с.
6. Соснин, В.А., Нестик, Т.А. Современный терроризм. Социально психологический анализ. М.: Издательство: Когито-Центр Год: 2015. – 320 с.

7. Терроризм и организованная преступность [Текст] : монография / под ред. С. А. Солюдовникова. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : ЮНИТИ : Закон и право, 2010. - 247 с.
8. Хоффман, Брюс. Терроризм - взгляд изнутри [Текст] / Б. Хоффман; [пер. с англ. Е. Сажина]. - М.: Ультра. Культура, 2003. - 264 с.
9. Murphy, J.F.: Impact of Terrorism on Globalization and Vice-Versa. Paper presented at the Int'l L, 2002

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ КАК ГЛАВНАЯ УГРОЗА МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НОВОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ

Мамедов Магомед

АННОТАЦИЯ

Международная безопасность и мир или международные конфликты, проблемы, кризисы и международная незащищенность - это очень тесно связанные концепции. Стратегии безопасности должны не только обеспечивать мир, но и обеспечивать его поддержание. По этой причине очень важно поддерживать установившийся мир и спокойствие. В целом иностранное вмешательство прилагает усилия (для установления и поддержания мира) для предотвращения возобновления боевых действий и обеспечения прочного прекращения огня. В то же время мы можем пойти дальше и искать способы положить конец спору полностью за счет внешнего вмешательства. Если стороны объективно договорятся о постоянных решениях, мирное и справедливое мирное решение может быть достигнуто.

На международной арене, когда государства подвергаются любой внешней угрозе или страдают от угроз в своих регионах, могут быть приняты некоторые меры для минимизации основных вариантов выбора и угроз. Угрозы, с которыми государства сталкиваются на международной арене, не ограничиваются применением военной силы.

BEYNƏLXALQ TERRORİZM YENİ DÜNYA DÜZƏNİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ ƏSAS TƏHDİD KİMİ

Məmmədov Məhəmməd

XÜLASƏ

Beynəlxalq təhlükəsizlik və sülh və ya beynəlxalq qarşıdurmalar, problemlər, böhranlar və beynəlxalq təhlükəsizlik çox sıx əlaqəli anlayışlardır. Təhlükəsizlik strategiyaları barışı təmin etməklə yanaşı, onun qorunmasını da təmin etməlidir. Bu səbəbdən qurulmuş bir barışıq və əmin-amanlığın qorunması çox vacibdir. Ümumiyyətlə, xarici müdaxilə yenidən başlayan hərbi əməliyyatların qarşısını almaq və davamlı atəşkəsin təmin olunması üçün səylər göstərir (barışıq yaratmaq və qorumaq üçün). Eyni zamanda, daha da irəli gedə bilərik və xarici müdaxilə yolu ilə mübahisəni tamamilə dayandırmağın yollarını axtara bilərik. Tərəflər qalıcı həllər barədə obyektiv olaraq razılaşırsalar, sülh və yalnız sülh yolu ilə həll edilə bilər.

Beynəlxalq arenada, dövlətlər xarici təhlükələrə məruz qaldıqda və ya bölgələrində təhdidlərə məruz qaldıqda, əsas seçim və təhdidləri minimuma endirmək üçün bəzi tədbirlər görülməlidir. Dövlətlərin beynəlxalq arenada qarşılaşdıqları təhdidlər yalnız hərbi güc tətbiqi ilə məhdudlaşmır.

INTERNATIONAL TERRORISM AS A MAIN THREAT TO INTERNATIONAL SECURITY IN THE NEW WORLD ORDER

Mammadov Mahammad

SUMMARY

International security and peace or international conflicts, problems, crises and international insecurity are very closely related concepts. Security strategies must not only ensure peace, but also ensure its maintenance. For this reason, it is very important to maintain an established peace and tranquility. In general, foreign intervention is making efforts (to establish and maintain peace) to prevent renewed hostilities and ensure a lasting ceasefire. At the same time, we can go further and look for ways to end the dispute entirely through outside intervention. If the parties objectively agree on permanent solutions, a peaceful and just peaceful solution can be achieved.

In the international arena, when states are exposed to any external threat or suffer from threats in their regions, some measures can be taken to minimize the main choices and threats. The threats that states face in the international arena are not limited to the use of military force.

GƏNCLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HISSİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏ EDİLMƏSİ

Mirzadə Türkey Əlixan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
turkayzade98@mail.ru

Açar sözlər: gənclər, vətənpərvərlik, tərbiyə, azərbaycançılıq, hərbi vətənpərvərlik

Ключевые слова: молодежь, патриотизм, образование, азербайджанство, военный патриотизм

Keywords: youth, patriotism, education, azerbaijanism, military patriotism

Vətənpərvərlik vətənə məhəbbət və öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır. Bu bağlılıq vətənin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi vətənə sevgi və sədaqət hissinin, vətənin və xalqın müdafiəsində vətəndaş məsuliyyəti və həmrəyliyinə formalaşması üçün olduqca vacibdir. Xalqın yaxın və uzaq keçmişi, elm, mədəniyyət, dövlətçilik, siyasət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, eyni zamanda dövlətin müasir inkişaf göstəriciləri vətənpərvərlik hissini formalaşdıran əsas amillərdir. Ölkənin iqtisadi inkişafı, əhəlinin sosial rifahı da vətənpərvərlik təbliğatında önəmli faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi insanları şəxsi mənafe və egoizmdən uzaqlaşdıraraq onlarda vicdan, ləyaqət, ədalət hisslərini, vətən və xalq sevgisini oyadır. Bu isə öz növbəsində dövlətin demokratik prinsiplərlə idarə olunmasına, xalqın mənafeyinə xidmət edilməsinə, bütövlükdə ölkədə əmin-amanlığın, rifahın təmin olunmasına zəmin yaradır.

Ölkədə vətənpərvərlik hissənin əsas daşıyıcısı və aparıcı qüvvəsi gənclərdir. Bu baxımdan ölkəmizdə gənclərlə iş sahəsində görülən tədbirlər Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasına, onların cəmiyyətdə təsdiq olunmaları üçün şərait yaratmağa istiqamətlənib. Azərbaycanda milli vətənpərvərlik hissəyə malik gənc nəsəlin formalaşması və gənclərin fəaliyyətinin vətənpərvər yöndə stimullaşdırılması dövlət gənclər siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. "Gənclər siyasəti haqqında" qanunda gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunması gənclər siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi göstərilmişdir. Bundan başqa, "Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı"nda gənclərin azərbaycançılıq və dövlətçilik prinsipləri əsasında vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan vəzifələrdən biri kimi qeyd edilmişdir. "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nın gözlənilən nəticələrindən biri gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi Azərbaycan cəmiyyətində daim aktual olub, hələ də aktual olaraq qalmaqdadır. Qarabağ münaqişəsi, torpaqlarımızın işğala məruz qoyulması xüsusilə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bugünkü gəncliyi hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində böyütmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ən dəyərli nümunələrdən biridir. Hərb tariximiz, vətənin bütövlüyü və toxunulmazlığı uğrunda mübarizə tariximizin izləri 12 boyluq dastanın əksər boylarında müşahidə edilir (3). "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı dövlətçilik şüurunun, milli köklərə bağlılıq hissənin formalaşdırılmasında zəngin mənbə rolunu oynayır. Dastanda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, müdriklik, Azərbaycanın mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, toponimləri öz əksini tapıb.

Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində orta məktəblərdə tədris olunan "Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı" fənni mühüm rol oynayır. Bu fənn öz məzmunu etibarlı ilə şagirdləri Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri haqqında məlumatlandırır, hərbi nizamnamə qaydalarını mənimsədir, ordu həyatı ilə tanış edir, hərbi xidmətə fiziki və mənəvi-psixoloji cəhətdən hazırlayır. Şagirdlərdə orduda xidmətin müqəddəs borc və şərəf işi olmasına inam yaradaraq,

vətənpərvərlik, dözümlülük, cəsurluq, intizam və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətləri inkişaf etdirir (8).

Çünki, uzun illər boyu tərkibində olduğumuz SSRİ-də ideoloji təbliğatın aparıcı istiqaməti SSRİ-ni bu ərazidə yaşayan bütün xalqlar və millətlər üçün yeganə vətən kimi təbliğ etmək olmuşdur. Belə bir totalitar rejim şəraitində millətlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri lazımınca nəzərə alınmır, əsasən sosializm dəyərlərinə üstünlük verilir. Bu vəziyyətdə xalqımız əsl vətənpərvərliyin formalaşması üçün əsas şərtlər olan milli qürur hissi və ləyaqətini, milli adət və ənənələrini qoruyub saxlaya bilmək yolunda güclü müqavimətlə qarşılaşırdı. Həmin dövrdə xalqımızın dövləti və dövlətçiliyi də, tarixi milli sərvətimiz olan Ana dilimiz də, əlifbamız da, ədəbiyyatımız da (mədəniyyətimiz də, tarixi abidələrimiz də (məscidlər də), toponimlərimiz də (yer-yurd adları), adət-ənənələrimiz də, musiqimiz də, musiqi alətlərimiz də, hətta, xalqımızın genetik mənşəyi də, demək olar ki, qabaqcıl ziyalılarımızın əksəriyyəti də günahsız olaraq repressiyaların qurbanı oldular(1). SSRİ-nin parçalanmasından sonra Azərbaycan dövlətinin milliləşməsi, vətəndaşlıq, Konstitusiyaya kimi müasir siyasi anlayışların gündəmə gəlməsiylə, vətənpərvərlik müxtəlif cərəyanların içərisində özünü göstərdi (4). Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkəmizdə bir çox siyasi, iqtisadi və ictimai çətinliklər, eyni zamanda Qarabağ müharibəsi ilə bağlı gərgin vəziyyət yaranmışdı. Qarşıda gənclərimizi yaranmış çətin sınaqlardan və keçid dövrünün mənfi təsirlərindən qorumaq, onlarda milli vətənpərvərlik hissini formalaşdırmaq və onları vətənimizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi işinə cəlb etmək kimi mühüm vəzifələr dururdu. Ərazilərinin 20%-i işğal altında olan Azərbaycanda xüsusilə hərbi vətənpərvərlik hissələrinin inkişaf etdirilməsinə və düzgün aşılmasına böyük ehtiyac duyulurdu.

Azərbaycançılıq ideologiyası ilə vətənpərvərlik anlayışı bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Azərbaycançılıq ölkədə yaşayan etnik qrupları, müxtəlif dini etiqadlıları Azərbaycan xalqının vahid idealları ətrafında birləşdirən və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı kimi hamını ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunmasına səfərbər edən bir ideologiyadır. Azərbaycançılıq məfkurəsi 1918-ci ildə Şərqi ilk demokratik respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə özünün tarixi təcəssümünü, təsdiqini tapdı. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra kommunizm ideologiyasının qadağaları və keçmiş SSRİ-nin milli münasibətlər sahəsində həyata keçirdiyi siyasət azərbaycançılıq ideyasını sıxışdırmağa başladı (6). Müasir Azərbaycan Ordusunda azərbaycançılıq ideologiyasının təşviqi və tətbiqi gənc hərbi qulluqçularda milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi və hərbi vətənpərvərlik hissələrinin artırılması istiqamətində bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirilmiş, İdeoloji İş və Mənəvi-Psixoloji Təminat İdarəsi tərəfindən "Azərbaycan Ordusunda azərbaycançılıq ideologiyasının təşviqi və tətbiqi haqqında Əsasnamə" və "Azərbaycan Ordusunda gənclərlə hərbi vətənpərvərlik işinin təşkil edilməsi haqqında" Təlimat hazırlanmışdır (5).

Təhsil alan uşaq və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, xalqımızın milli-azadlıq mübarizəsi tarixini dolğun və obyektiv şəkildə böyüməkdə olan gənc nəsle aşılamaq elm və tədris müəssisələrinin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biridir. Təhsil Nazirliyinin "Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsinin tədrisdə əks etdirilməsi haqqında" 2020-2021-ci tədris ili üçün Fəaliyyət Planı təstiqlənib (7). Məqsəd ölkəmizin işğal altında olan ərazilərinin azad edilməsində ordumuzun və dövlətimizin əldə etdiyi nailiyyətlərin təşviqinin aparılması, Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsi barədə maarifləndirici tədbirlərin görülməsidir. Qarabağ və işğaldan azad olmuş digər bölgələrin (yaşayış məntəqələrinin) tarixi və coğrafiyası, flora və yaradıcılığı, tanınmış şəxsiyyətləri və s. barədə məlumatların dərslərə inteqrasiyası da fəaliyyət planının əsas istiqamətlərindəndir.

Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi, onlarda vətənpərvərlik hissələrinin artırılması ölkə üçün prioritet hesab edildiyindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksər gənclər və qeyri-hökumət təşkilatları da öz fəaliyyətlərində qeyd edilən istiqamətə üstünlük verirlər. Gənclər və İdman Nazirliyinin, ölkədə fəaliyyət göstərən çoxsaylı gənclər təşkilatlarının, gənclərlə işi özünün hədəfi seçən bir sıra ictimai birliklərin xətti ilə həyata keçirilən tədbirlər də gənclərdə vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyəsində mühüm rol oynayır (2).

Vətənpərvər ruhda tərbiyə almış gənc nəslin ölkəmizin əldə etdiyi bütün uğurlarda böyük rolu vardır. Xüsusilə, İkinci Qarabağ müharibəsində (27 sentyabr- 10 noyabr 2020-ci il) qələbənin qazanılması, torpaqlarımızın azad olunmasında gənclər aparıcı rol oynadılar və onlara bəslənilən ümidləri layiqincə doğrultdular. Təkcə müasir silahlarla deyil, həmçinin milli ruh, vətənpərvərlik duyğuları, torpaq, Vətən sevgisi ilə silahlanmış gənc əsgər və zabitlərimizin döyüş əzmi sayəsində otuz ilə yaxın əsarətdə qalan torpaqlarımız azad edildi. Düşmənin uzun illər təbliğ etdiyi “məğlubedilməz erməni ordusu” atəşkəs ərəfəsində artıq vahid komandanlığı olmayan, müqavimət qabiliyyətini itirmiş, başıpozuq dəstələri xatırlatdı. Ermənistan Ordusunun məğlubedilməzliyi barədə illərdir formalaşdırılmış mif 44 günə rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən yox edildi. Məlum məsələdir ki, ordu əsasən gənclərdən formalaşır. Müharibə dövründə Azərbaycan gəncləri Ali Baş Komandanın bütün əmrlərini yerinə yetirməyə, sərhədlərimizi qorumağa, torpaqlarımızı işğalçılardan azad etməyə qadir olduqlarını nümayiş etdirdilər. Hələ müharibənin ilk günlərindən on minlərlə gənc Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin ərazi şöbələrinə müraciət edərək ordu sıralarına yazılmaq istədiyini bildirdi. Həmin günlərdə onminlərlə gənc könüllü olaraq cəbhəyə yollanmış, vətən naminə canlarını qurban verməkdən çəkinməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gənclər təkcə döyüş meydanında deyil, informasiya müharibəsində də düşməne layiqli cavab vermiş, düşmən mediasının yaydığı dezinformasiyaların qarşısını almışlar. Bütün bunlar ölkəmizdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksək səviyyədə təşkil olunduğunu, Azərbaycan gəncliyinin yüksək vətənpərlik ruhunda formalaşdığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://library.virtualkarabakh.az/uploaded_files/pdf/a00723d7df67-Az%C9%99rbaycan%C5%9F%C3%BCnasl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%20%C9%99saslar%C4%B1.pdf
2. <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2015/noyabr/461706.htm>
3. <http://tehsiljurnali.az/vetenperverlik/321-ktab-dd-qorqud-dastani-v-hrb-tarxmz.html>
4. <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/440132.htm>
5. <https://mod.gov.az/az/pre/26027.html>
6. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/may/708966.htm>
7. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/193880>
8. <https://mod.gov.az/az/pre/26108.html>

GƏNCLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏ EDİLMƏSİ

Mirizadə Türkcay

XÜLASƏ

Bu məqalədə vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyəti, məqsədləri və vəzifələri açıqlanıb. Azərbaycanda vətənpərvərlik tərbiyəsinin keçdiyi inkişaf yolundan və vətənpərvərliyin gənclər arasında təbliğ edilməsi sahəsində mövcud olan qanunvericilik bazasından bəhs edilib. Eyni zamanda, ölkədə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi istiqamətində görülən işlərdən söhbət açılıb.

РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЕЖИ

Миризаде Тюркай

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается сущность, цели и задачи патриотического воспитания. Преподносится информация о развитии патриотического воспитания в Азербайджане и существующей правовой базе в области пропаганды патриотизма среди молодежи, о проделанной в стране работе по воспитанию молодежи в духе патриотизма.

DEVELOPMENT AND EDUCATION OF PATRIOTISM IN YOUTH

Mirizade Turkey

SUMMARY

This article describes the essence, goals and objectives of patriotic education. They spoke about the development of patriotic education in Azerbaijan and the existing legal framework in the field of promoting patriotism among young people. At the same time, they talked about the work done in the country to educate young people in the spirit of patriotism.

МОЛОДЕЖНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ГОРОДА БАКУ

*Ашуров Агабек Руфат оглы
магистрант II-го курса БГУ
agabek77-ashurovv@rambler.ru*

Ключевые слова: Молодежная инфраструктура, город Баку, проведение досуга, молодежные центры карьеры и развития, реформы, Фонд молодежи, Министерство молодежи и спорта.

Açar sözlər: Gənclər infrastrukturu, Bakı şəhəri, asudə vaxt fəaliyyətləri, gənclər karyera və inkişaf mərkəzləri, islahatlar, Gənclər Fondu, Gənclər və İdman Nazirliyi.

Keywords: Youth infrastructure, Baku city, leisure activities, youth career and development centers, reforms, Youth Fund, Ministry of Youth and Sports.

Инфраструктура молодёжной политики – это система обеспечения работы с **молодёжью**, складывающаяся как комплекс учреждений, направлений и услуг, ориентированных на создание социальных условий для самореализации и саморазвития молодёжи, действующая в составе органов по делам молодёжи и развивающаяся в русле приоритетов государства.

Также молодежная инфраструктура важная составляющая Youth work. История возникновения молодежной инфраструктуры в мире берет свое начало с XVIII века, когда в результате урбанизации молодые начали покидать свои дома и переселяться в крупные города. Результатом этой миграции стала формирующаяся молодежная культура в городских районах. С созданием YMCA (юношеская христианская ассоциация), молодёжной волонтерской организации, затем и скаутских организаций, целью которых было решение этих проблем, акцент был сделан на обеспечение решения этих проблем.

Правительственный обзор в Великобритании Молодежной службы, созданной в ноябре 1958 года под председательством леди Альбемарль, был опубликован в 1960 году. В нем убедительно обосновывалось, что местные советы должны предоставлять конкретные виды услуг, и начался строительный бум новых помещений для молодежи. Период, следующий за отчетом Альбемарль, который часто называют золотым веком, был временем процветающей молодежной работы в центрах по работе с молодыми.

Сегодня в Великобритании (как указано в документе «Преобразование молодежной работы»), все местные органы власти обязаны предоставлять услуги молодежи в своем регионе. Также впервые у молодежной службы есть национальные цели, которые должны быть достигнуты в отношении охвата (первоначального контакта) с молодыми людьми, количества налаженных отношений с молодежью и количества аккредитованных учебных программ, достигнутых с помощью молодежной службы.

Молодежная инфраструктура в Азербайджане стала появляться с принятием закона о молодежной политике еще в 90-х годах. Так в соответствии с пунктом 5.5 Закона Азербайджанской Республики «О молодежной политике» от 2002 года добавленного пункта 5.5, для этой цели была создана сеть учреждений социального обслуживания, как это определено соответствующим органом исполнительной власти». Согласно Плану действий Государственной программы молодежи Азербайджана (2005-2009), планируется создание сети предприятий социального обслуживания «Дом молодежи».

В соответствии с пунктом 5.5 Закона Азербайджанской Республики «О молодежной политике» от 2002 была создана сеть учреждений социального обслуживания, на балансе исполнительных властей и Министерства туризма и Спорта» [1].

В соответствии с соответствующими пунктами Плана действий Государственной программы социально-экономического развития города Баку и его пригородов на 2011-2013 годы были построены и введены в эксплуатацию Дома молодежи в Бинагадинском, Ха-

зарском, Гарадагском, Сабунчинском и Сураханском районах. А также в Пираллахинском районе Баку в 2019 году был открыт дом молодежи.

Планируется открыть дома молодежи в Гяндже, Мингячевире, Нахчыване, Сумгаите, Ширване, Газахе в соответствии с Планом действий Государственной программы «Азербайджанская молодежь на 2011-2015 годы», согласно Плану действий молодежные дома в Гяндже, Мингячевире, Нахчыване, Сумгаите, Ширване и Газахе уже введены в эксплуатацию [1]. В настоящее время строительство домов молодежи в Шекинском, Бардинском, Губинском и Шамахинском районах завершено. Также стоит отметить Молодежный центр в Сабунчинском районе, открытый в 2018 году со стороны исполнительной власти района. В настоящее время количество домов молодежи по всей стране достигло 37.

Основной целью «Домов молодежи» является создание условий для поддержки и развития молодежных инициатив, выявления и реализации молодых людей как отдельных лиц, а также поддержки деятельности Министерства молодежи и спорта по реализации государственной молодежной политики в соответствующих районах.

Направления деятельности «Домов молодежи»: неформальное образование; здоровый образ жизни; молодежная активность; психосоциальная поддержка; выбор профессии; информация и консультации; организация досуга; волонтерское движение и многое другое.

Новым направлением в развитие молодежной инфраструктуры в Азербайджане стало создание Молодежных Центров карьеры и развития при Молодежном фонде страны. Открыт первый подобный центр в Баку, в начале 2019 года. Также подобные центры планируется открыть по регионам страны в зданиях центров Гейдара Алиева. Основными направлениями деятельности Центра являются организация компьютерных и языковых курсов, набор государственных служащих, обучение абитуриентов и магистерских курсов с целью повышения уровня знаний и навыков молодежи. Планируется также обеспечить профессиональную подготовку в будущем. Планируется предоставление скидок молодым людям, нуждающимся в социальной защите. Центр развития и карьеры молодежи также будет работать с молодежными организациями, частными лицами и организациями, которые выиграли грантовые конкурсы [2].

Структура молодежных домов состоит из молодежных центров и домов. В структуру входит Бинагадинский, Хазарский, Гарадагский, Сабунчинский и Сураханский центры и центр молодежи в поселке Пираллахи. Все эти центры находятся на балансе Министерства Молодежи и Спорта Азербайджана и имеют статус Социального предприятия при Министерстве Молодежи и Спорта.

Так Бинагадинский дом молодежи расположен наиболее близко к центру города Баку и метро станциям. Бинагадинский центр начал функционировать с 2014 года, а официальное открытие было в 2016 году. Стратегия развития охватывает весь Бинагадинский район, а также центр Баку. Финансирование центра идет по уставу дома молодежи, помощи Министерства Молодежи и Спорта и различных грантов из различных фондов и частных фирм. Бинагадинский центр имеет небольшой персонал. Так сюда входит технический штат, состоящий из 10 сотрудников, нештатных сотрудников – 17 человек. Большую роль в работе центра играют волонтеры, число которых доходит до 100 человек. С 2018 года в центре идет активная работа над центром карьеры и развития, также поиск кадров для этих целей. В рамках реформ в центре появилась должность Contact person по работе и координации работы центра с другими государственными структурами и молодежными организациями. В планах Бинагадинского центра усовершенствовать его работу и структуру путем оптимизации.

Сабунчинский дом молодежи создан в 2014 году. Находится на балансе Министерства Молодежи и спорта. Имеет относительно других молодежных домов меньше технических возможностей. Сфера деятельности – Сабунчинский район. С 2017 года, наряду с Хазарским домом молодежи, является частью пилотного проекта по усовершенствованию работы домов молодежи. До этого пилотного проекта центр работал только как место для

платных курсов для детей. Сейчас же работа центра направлена на досуг молодых и предоставление им бесплатных услуг. Персонал дома молодежи – 10 человек.

Гарадагский дом молодежи был открыт 30 декабря 2015 года в поселке Сахиль. Дом молодежи работает с 28802 молодыми района. Главные направления деятельности это развитие патриотизма, творчества и занятости среди молодых. Среди всех молодежных домов является самым проблемным, т.к. центр находится далеко от поселков Гарадагского района. Также негативно влияет не удачное расположения дома молодежи, на оживленной трассе.

Бакинский молодежный центр был открыт 13 декабря 2018 года президентом Ильхам Алиевом. В отличие от молодежных домов, цель этого центра – проведение мероприятий в рамках всего города Баку и различных государственных структур. Также центр является Бакинским филиалом центров карьеры и развития, куда входят различные курсы и т.д. В целом же Бакинский молодежный центр пока на стадии формирования своих структур, направлений деятельности.

Хазарский дом молодежи был открыт в 2014 году. Расположен в поселке Шувелан. Направления деятельности – это различные услуги молодым.

Пираллахинский дом молодежи был открыт в августе 2019 года. Расположен в поселке Пираллахи. Является самым молодым центром в Баку. Находится на стадии формирования.

Как было сказано выше, Бинагадинский дом молодежи расположен наиболее близко к центру города Баку и тем самым имеет выгодное расположение для привлечения молодых к разнообразной деятельности. Бинагадинский дом молодежи является одним из самых крупных по площади здания. В сферу деятельности дома молодежи также входит сельская местность Бинагадинского района что создает определенные проблемы. Прежде всего, в различии интересов групп сельского населения и городского. Так молодых из сельской зоны района интересуют мероприятия развлекательного характера, а молодых из города – неформальное образование и волонтерство. За год центр предоставляет свои услуги более 10 000 молодым людям. С 2017 года работа дома молодежи была реформирована и принята новая стратегия развития. Проблема в работе дома молодежи – это затрудненная связь с селами Бинагадинского района. А также затраты на содержание большого по площади здания. Бинагадинский дом молодежи работает над своей стратегией развития. Прежде всего, это развитие СММ работы, это реклама в социальных сетях и т.д., также работа над занятостью молодых в рамках центров карьеры и развития.

Сабунчинский дом молодежи до 2017 года работал не по назначению. С 2017 года стал частью пилотного проекту по усовершенствованию работы домов молодежи. Это создание новой стратегии по работе с молодыми и пиара. Также был поставлен ценз для участия молодых людей в возрасте 14-29 лет. Исключение касается только детей молодых. Также Сабунчинский дом молодежи предоставляет бесплатные услуги всем молодым. Сабунчинский дом молодежи активно работает со школьниками старше 14 лет. Так, был подписан протокол о сотрудничестве с Министерством образования Азербайджанской республики. В основном интерес к мероприятиям дома молодежи проявляют школьники 9-10 классов, а ученики 11 классов не проявляют интереса т.к. готовятся к поступлению в ВУЗ-ы. Стоит отметить работу с детьми из колледжей. Компактность этого дома молодежи создает определенные проблемы в его функционировании. Прежде всего, это нехватка технических средств. Например, компьютеров для программистов, оборудования для спортивных занятий, в результате чего центр отказался от подобных занятий.

Гарадагский центр молодежи расположен в поселке Сахиль. Основная часть населения составляет здесь сельское население. Также население Гарадагского района относительно других районов города Баку имеет более низкий уровень жизни. Наблюдаются также проблемы нарушения прав женщин, ранние браки, что делает работу центра затрудненной. Так, большая отдаленность поселков Гарадагского района делает затрудненным посещение молодыми этого дома молодежи. Другой проблемой дома молодежи явля-

ется нехватка вакансий в доме молодежи, что тормозит его работу. Стоит также отметить, что расположен Гарадагский центр молодежи на оживленной трассе, что еще больше затрудняет активное участие молодых в работе дома молодежи. Несмотря на это, дом молодежи занимается развитием народного творчества, как, например, ковроткачество, а также благотворительными акциями.

Бакинский молодежный центр функционирует всего лишь один год. Поэтому центр находится на стадии формирования. Бакинский молодежный центр является представителем Бакинского филиала Центров карьеры и развития. На данный момент Бакинский молодежный центр занимается организацией различных молодежных мероприятий. Сотрудничество Бакинского молодежного центра идет как с государственными структурами например Фонд молодежи, Исполнительная власть, так и с частными фирмами. Цель центра – стать центром для всех молодежных мероприятий города Баку, а также в планах есть цель охватить весь город Баку своей работой. Но проблема центра прежде всего это – отдаленность его от центра Баку.

Бинагадинский дом молодежи сформулировал 6 направлений своей деятельности:

- Развития волонтерства.
- Развитие патриотизма и любви к родине среди молодых.
- Развитие неформального образования среди молодых.
- Развитие здорового образа жизни молодых.
- Улучшения состояния занятости среди молодых.
- Проведение свободного времени молодых в молодежном доме.

Бинагадинский дом молодежи предоставляет свои услуги через клубы и кружки, услуги и курсы (в рамках центра карьеры и развития). Участие молодых в клубах бесплатное. На данный момент в молодежном доме действует 12 клубов. Это прежде всего это Арт-клуб, Coversetion клуб, Клуб настольных игр, Экологический клуб, спортивный клуб, клуб развития, Клуб устойчивого развития, клуб свободного времяпровождения, интеллектуальные игры, дискуссионный клуб, Технологический клуб, Disc Ant Club, клуб бумеранг – занимается благотворительностью. Также стоит отметить, что клубы создают сами молодые, а молодежный центр играет роль площадки для них. Как пример, это клуб Политологов, созданный студентами университета DIA. Кружки же – это прежде всего шахматы, робототехника, спорт, дошкольная подготовка (азербайджанский сектор), дошкольная подготовка (русский сектор). Участие же молодых в кружках происходит на платной основе. Бинагадинский дом молодежи активно предлагает молодым услуги как психологические, так и юридические. Основная часть всех мероприятий центра проходит в выходные дни. Также Бинагадинский дом молодежи активно работает с различными госструктурами, различными НПО, и молодежными организациями. На данный момент в доме молодежи активно идет работ над своей коммуникативной стратегией. Также Бинагадинский дом молодежи работает над усовершенствованием своей работы при поддержке Молодежного фонда и UNICEF. Бинагадинский дом молодежи ставит себе цель стать хабом для молодого населения.

Бакинский молодежный центр только как год приступил к работе. Главная задача центра – обеспечение, как организации, так и проведения всех молодежных мероприятий города Баку. Центр активно работает с молодежными организациями. Главное направление центра – развитие занятости среди молодых. Многие планы находятся в стадии проектирования и оценки. Бакинский молодежный центр активно работает с Молодежным фондом, Исполнительной властью и другими частными или государственными структурами. Как пример, организация форума Дизайнеров Азербайджана, тренингов компании Freerik в центре. В центре прошел художественный конкурс детей с ограниченными возможностями при поддержке Министерства Труда и Социальной защиты. Также Бакинский молодежный центр устраивает встречи и тренинги; как пример – волонтеры Миграционного комитета или тренинги движения Savan. В целом же основная деятельность центра идет как Бакинский филиал Центра Карьеры и развития.

Сабунчинский дом молодежи. Направления деятельности: Карьерное планирование, Школа программного улучшения, Школа Проектов, Местные и международные программы, Программы стажировок и волонтерство, тренинги и встречи.

Сабунчинский дом молодежи был открыт в 2014 году. Как сказано выше до 2017 года работал не по назначению и является частью пилотного проекта. В доме молодежи действует более 12 клубов. Участие в этих клубах бесплатное. Для участия в мероприятиях клубов молодые должны стать членами молодежного фонда. Также участие в мероприятиях Сабунчинского дома молодежи могут принимать участие в возрасте 14-29 лет. Клубы молодежного дома: Клуб высоких технологий и программирования, Компьютерной графика и дизайна, Танцевальный клуб, Книжный клуб, Спортивный клуб, Английский клуб, Кино клуб, Бумеранг, Conversation, Green art, Что? Где? Когда?

Также создан впервые среди молодежных домов Клуб философов и пройдет впервые среди молодых познавательная игра по философии. Сабунчинский дом молодежи активно привлекает школьников на свои мероприятия. Так 20% всех молодых, которые пользуются услугами молодежного дома – это студенты, 50% - школьники, 30% - ученики колледжей. Дом молодежи работает с 45 домами молодежи в Сабунчинском районе. Также в молодежном доме есть услуги индивидуальной и групповой психологической помощи. Сабунчинский дом молодежи планирует сфокусироваться на проблемах занятости молодых.

Гарадагский дом молодежи был открыт в 2015 году в поселке Сахиль. Центр, который был запущен в 2013 году, состоит из 3 этажей и подвала.

В подвале центра 6 комнат: объединение ковроткачества и ткачества, компьютерная графика, технические помещения и так далее.

На первом этаже центра расположены административные офисы Министерства молодежи и спорта, Интеллектуальный клуб молодежи, выставочный зал, фотостудия лидера Гейдара Алиева и президента Ильхама Алиева.

На втором этаже центра находятся интернет-клуб, клуб техников и изобретателей, патриотический клуб, центр карьеры, лаборатория по обучению талантливых людей, шахматная (настольные игры) и музыкальная ассоциация.

На третьем этаже находится видеостудия, горячая линия, административные помещения Дома молодежи и так далее. Общая площадь объекта составляет 710,4 кв.м.

Гарадагский дом молодежи предоставляет свои услуги 11 поселкам Гарадагского района.

Так, в доме молодежи делается упор на развития народного творчества, как, например, ковроткачество для привлечения молодых. Молодые не так активно участвуют в мероприятиях дома молодежи, за исключением благотворительных акций. Это может быть результатом относительно более низкого уровня жизни в Гарадагском районе города Баку. И это ставит новые вызовы для Гарадагского дома молодежи. И эти вызовы планирует решить Гарадагский дом молодежи новой стратегией.

Новым направлением в развитии молодежной инфраструктуры в Азербайджане стало создание Молодежных Центров карьеры и развития при Молодежном фонде страны. Открыт первый подобный центр в Баку, в начале 2019 года. Также подобные центры планируется открыть по регионам страны в зданиях центров Гейдара Алиева.

Бакинский дом молодежи функционирует, как Бакинский филиал Молодежных Центров карьеры и развития. В рамках этого проекта в центре действует более 7 курсов. Это, прежде всего, курсы языков, маркетинга, курсы развития, компьютерные курсы. Все они – платные для молодых. В рамках Молодежных Центров карьеры и развития в Бакинском молодежном центре открываются или планируется открыть лаборатории для исследований в этой сфере. Как пример, в центре открыта лаборатория для развития маркетинга. Также планируется открыть лабораторию в сфере информационных и высоких технологий.

В Бинагадинском доме молодежи в мае 2019 открыт Молодежный Центр карьеры и развития. На данный момент идет формирования этого центра. Будут открыты курсы языков, маркетинга и высоких технологий. Главное направление Бинагадинского дома молодежи это развитие маркетинга. В рамках этого проекта планируется развивать ИТ направления, soft skills. А также развивать умение у молодых как Проектный менеджмент, ораторские способности. В этом направлении Бинагадинский дом молодежи работает с Молодежным фондом и UNICEF.

В Гарадагском доме молодежи тоже открылся Молодежный Центр карьеры и развития при Молодежном фонде. Тут, помимо обычных курсов, планируется открыть курсы для развития народного творчества и т.д., например, ковроткачество.

В Сабунчинском доме молодежи тоже открылся Молодежный Центр карьеры и развития при Молодежном фонде. В отличном доме, в отличие от других домов молодежи, тут все услуги для молодых бесплатные, или очень низкие цены. На данный момент идет формирование этого центра.

Главная же задача Молодежных Центров карьеры и развития при Молодежном фонде – сделать молодежь Азербайджана более конкурентоспособной на рынке труда страны.

Рекомендации.

Прежде всего, рекомендуется усилить работу в сфере пиара и рекламы. Несмотря на активность молодежных центров и домов, не все молодые люди знают о них. Прежде всего, необходимо усиление рекламы в социальных сетях и в университетах, школах, колледжах. Например, Бинагадинский дом молодежи имеет развитую инфраструктуру, но здесь не задействован весь потенциал. Так рядом с Бинагадинским домом есть метростанция и ближайший ВУЗ БГУ имеет 20000 студентов, потенциальных молодых людей для дома молодежи. Это также относится к Гарадагскому, Сабунчинскому дому молодежи, и Бакинскому молодежному центру.

Решения проблем транспорта в молодежные центры и дома. Самая острая проблема в Гарадагском районе. Рекомендуется создать автобусные рейсы в определенное время дня, что желающие могли без труда добираться до домов и центров молодежи. А для Бакинского молодежного центра рекомендуется создать несколько представительств в Баку.

Центрам карьеры рекомендуется для развития увеличить спектр предоставляемых услуг. Например, потребности населения Гарадагского района и Бинагадинского района могут не совпадать.

Центрам карьеры также рекомендуется дифференцировать оплату за различные курсы. Например, для детей шахидов, или нуждающимся молодым людям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.<https://www.mys.gov.az/> Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi
- 2.<https://youthfoundation.az/> Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Gənclər Fondu
- 3.<https://1news.az/news/novaya-zhizn-domov-molodezhi-v-azerbaydzhane-kak-nidzhat-mehtiev-poluchil-svoyu-pervuyu-rabotu-foto>
- 4.<https://ednews.net/ru/news/society/403018-centri-razvitiya-i-kareri-molodeji-otkroyutsya-vo-vsex-regionax-azerbaydjana>
- 5.<https://metbuat.az/news/855250/calisiriq-ki-gencler-evleri-gencler-ucun-faydali-olsun-aza.html>

МОЛОДЕЖНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ГОРОДА БАКУ

Ashurov Aghabay

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются перспективы и проблемы развития молодежной инфраструктуры города Баку, история ее развития в мире и в Азербайджане, важность существования центров молодежи для проведения досуга молодежи и времяпровождения, юридический статус молодежных домов в городе Баку и законодательная база ее функционирования. Исследованы перспективы развития молодежной инфраструктуры города Баку в рамках центров карьеры и развития, а также основные вызовы для полноценного функционирования молодежных центров в Баку.

BAKİ ŞƏHƏRİ GƏNCLƏRİNİN İNFRASTRUKTURU

Ashurov Aghabay

XÜLASƏ

Məqalədə Bakı şəhərinin gənclər infrastrukturunun inkişaf perspektivləri və problemləri, dünyada və Azərbaycanda inkişaf tarixi, gənclərin asudə vaxtı və əyləncəsi üçün gənclər mərkəzlərinin mövcudluğunun əhəmiyyəti, Bakı şəhərində gənclər evlərinin hüquqi statusu və onun fəaliyyət göstərməsi üçün qanunvericilik bazası, şəhərin gəncliyinin və infrastrukturunun inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Karyera və inkişaf mərkəzləri çərçivəsində Bakı, eləcə də Bakıdakı gənclər mərkəzlərinin tam fəaliyyət göstərməsi üçün əsas problemlərdən söz gedir.

INFRASTRUCTURE OF BAKU YOUTH

Ashurov Aghabay

SUMMARY

The article examines the prospects and problems of the development of the youth infrastructure of the city of Baku, the history of its development in the world and in Azerbaijan, the importance of the existence of youth centers for youth leisure and pastime, the legal status of youth houses in the city of Baku and the legislative framework for its functioning. The prospects for the development of the youth infrastructure of the city of Baku within the framework of career and development centers, as well as the main challenges for the full functioning of youth centers in Baku, have been studied.

MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ SAĞALMAYAN XƏSTƏLİKDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN XƏSTƏLƏRƏ GÖSTƏRİLƏN QAYGI (SOSIAL İŞ PRİZMASINDAN)

İsmayilov Müzəffər Qorxmaz oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ismayilov.muzaffer@mail.ru

Açar sözlər: sağalmaz xəstəliklər, Milli Onkologiya Mərkəzi, Palliativ yardım, Palliativ yardım haqqında sorğu.

Ключевые слова: неизлечимые болезни, Национальный онкологический центр, паллиативная помощь, исследование паллиативной помощи.

Keywords: Incurable diseases, National Oncology Center, palliative care, palliative care survey.

Müasir dövrümüzdə tibb sahəsində elm, texnologiya, tibbi preparatlar o qədər inkişaf etmişdir ki, istənilən xəstəliyin vaxtında diaqnozunu qoymaq və effektiv müalicəsini aparmaq mümkündür. Bəzən elə olur ki, xəstənin xəstəliyini gizlətməsi, savadsız bir həkimin qeyri-düzgün müalicəsi və yaxud hər hansı türkə-çarələrdən istifadə xəstəliyi ağırlaşdırır, hətta sağalmaz hala gətirə bilər. Bu səbəblərlə yanaşı tibbin də qarşısında aciz qaldığı bir qrup xəstəliklər vardır ki, insanlar əziyyət çəkir, hətta onların ölümünə səbəb olur. Məsələn, aşağıdakı xəstəlikləri göstərmək olar: Alzheymer və digər demensiyalar, qaraciyər sirrozu, xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyi, ürək-damar xəstəlikləri (qəfləti ölüm istisna olmaqla), dərmana davamlı vərəm, diabet, İİV/QİÇS, böyrək çatışmazlığı, dağınıq skleroz, Parkinson xəstəliyi (titrəmə iflici də deyirlər), revmatoid artrit, onkoloji xəstəliklər və s.

Ölkəmizdə xəstələrin qayğısına qalmaq, ağrıların azaltmaq, xəstəliklərin inkişafının qarşısını almaq, hətta tamamilə sağaltmaq üçün hər cür tibbi avadanlıqlarla təmin olunmuş tibb müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Respublika QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzinə, Milli Onkologiya Mərkəzinə misal göstərmək olar.

Xəstələrin acılarını azaltmaq üçün istifadə olunan dərman preparatlarının, narkotik tərkibli dərmanların, opiat qrupu analgetiklərinin əl çatanlığına şərait yaradılır. Azərbaycanda narkotik vasitələri yalnız həkimlər təyin edə bilər. Nəzəriyyəyə görə bütün həkimlər narkotik vasitələri təyin edə bilər. Praktikada həkim qeyri-narkotik vasitələrdən fərqli olaraq, xüsusi resept formasından istifadə etməlidir. Xəstəxanada istifadə üçün narkotik vasitələri reseptlərinə müəssisənin baş həkiminin imzası ilə əlavə səlahiyyət verən sənəd alınması tələb olunur. Narkotikin stasionar istifadəsi üçün xüsusi resept formasının əldə edilməsi yalnız QİÇS-lə mübarizə Mərkəzi və Onkoloji Mərkəzdə, məhdud sayda xərçəng xəstələri üçün xəstəxanalarda mümkündür.

Milli Onkoloji xəstəliklərin müalicəsi üçün Onkologiya Mərkəzi fəaliyyət göstərir. 1940-cı ildən Elmi-Tədqiqat Rentgen-Radiologiya İnstitutu adı ilə fəaliyyətə başlasa da 1995-ci ilin oktyabrından Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Milli Onkologiya Mərkəzi adlanır. Burada xəstələri müalicə etməklə bərabər, xəstəliklərlə bağlı elmi tədqiqat işləri də aparılır (4).

Böyük elmi potensialı və müasir maddi-texniki bazası olan Milli Onkologiya Mərkəzinə təkcə onkologiya sahəsində deyil, onunla həmmərz olan elmlərlə də çoxsahəli elmi-tədqiqat problemlərin öyrənilməsinə təminat verir. Milli Onkologiya Mərkəzi A.T.Abbasov adına Bakı onkoloji dispanserindən, 7 rayonlararası onkoloji dispanserlərindən (Naxçıvan, Xankəndi, Sumqayıt, Şəki, Mingəçevir, Şirvan, Lənkəran) və 100-ə qədər onkoloji kabinetdən ibarətdir. 7 mart 2012-ci ildə Milli Onkologiya Mərkəzinin nəzdində regionda birinci olan Uşaq onkoloji klinikası açılmışdır. Hazırda Uşaq onkoloji mərkəzi regionda fəaldir. İnstitutda kompleks müalicənin bütün növləri mükəmməlliklə icra edilir-kimyəvi terapiya, şüa terapiyası, cərrahi müalicə, immunoterapiya və s. Korpusda uşaq cərrahiyyə, uşaq kimyaterapiya, uşaq şüa terapiya və uşaq reanimasiya və anesteziologiya şöbələri fəaliyyət göstərir.

Sağalmaz xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxslərə sosial iş prizmasından yanaşdıqda tibbi xidmətlərdən daha çox sosial humanitar xidmətlər ön plana çəkilir. Yəni hər bir insanın kimliyindən, milli mənsubiyyətindən, sosial statusundan aslı olmayaraq ləyaqətlə yaşamaq, bərabər müalicə almaq və ləyaqətlə dünyadan köçmək hüququ var. Bu Azərbaycan respublikasının konstitutsiyasında və onun tərəftar çıxdığı beynəlxalq hüquqda da öz əksini tapmışdır.

Sağalmaz xəstəlikdən əziyyət çəkən insanlara göstərilən xidmətlərdən biri Palliativ yardımdır. Palliativ yardım 30 dekabr 2011-ci ildə qəbul olunmuş Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 23.0.7. maddəsində göstəriləndi kimi - müalicəsi mümkün olmayan şəxslərin və onların ailə üzvlərinin fiziki, psixoloji, mənəvi və digər problemlərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və bu şəxslərə yardımın göstərilməsinə yönəlmişdir (3).

Palliativ yardım, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən həyatı təhlükəli xəstəliklə üzləşən şəxslərin xəstəliyinin erkən müəyyənləşdirilməsi və qüsursuz qiymətləndirilməsi yolu ilə əzablarının qarşısının alınması və aradan qaldırılması yolu ilə xəstələrin və ailələrinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran bir yanaşma olaraq təyin olunur. Palliativ müalicənin məqsədi xəstələr və ailələri üçün ən yüksək həyat keyfiyyətini əldə etməkdir. Bu yardım fiziki, zehni, mənəvi və psixososial ehtiyaclar da daxil olmaqla bütün problemləri həll etmək məqsədi daşıyır.

Latıncadan qonaqpərvərlik, qonaq evi anlamına gələn hospis, əvvəllər yol yorğunluq zəvvarların gecələdiyi, xəstələrə yardım göstəriləndi yol kənarında tikilmiş qonaq evləri idi. XIX əsirdən isə Hospis, müasir anlamında ölüm yatağında olan xəstələrin həyatının son günlərini mənəvi və ləyaqətlə yaşamağına xidmət göstərən tibbi müəssisə və yaxud yanaşma tərzində işləyir.

Xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkən xəstələrə göstərilən qayğıdan irəli gələrək palliativ yardım inkişaf etməyə başlamışdır. İlk müasir hospis xidməti Sesiliya Sanders tərəfindən Böyük Britaniya Krallığında 1967-ci ildə yaradılmışdır. Kristofer hospisi həm xəstələrə qayğı göstərir, həm də palliativ və hospis sahəsində araşdırmalar aparırdı. Balfour Mount tərəfindən 1974-cü ildə Kanadada təklif edilmiş "Palliativ qayğı" termini beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmişdir. 1980-ci illərdə Britaniyada palliativ qayğı müəssisələrinin tibbi assosiasiyası və elmi jurnalı təsis edilmiş, palliativ qayğı tıbbi ixtisası kimi təsdiqlənmiş və ölkə üzrə palliativ yardım xidmətlərinin geniş yayılması baş vermişdir. Palliativ qayğı xidmətləri 1980-ci illərdə, Hollandiyadan başqa, Qərbi Avropanın bütün ölkələrində yaranmağa başlamışdır. Hollandiyada isə ilk palliativ qayğı xidməti 1991-ci ilə təsis edilmişdir. Hazırda isə Avropada minlərlə palliativ qayğı və hospis xidmətləri və mərkəzləri mövcuddur və hətta Avropa Palliativ Qayğı Assosiasiyası da fəaliyyət göstərir. Bu Assosiasiya bir çox tədqiqatlar və təhlillər aparır və sahənin inkişafına dəstək verir.

Asiya regionunda Koreyada 1965-ci ildə və Yaponiyada 1973-cü ildə ilk hospislər yaradılıb. Hindistanda isə ilk hospis 1986-cı ildə təsis edilib. Afrikada qitəsində isə ilk hospis 1993-cü ildə Uqandada yaradılıb, lakin bütöv kontinentdə palliativ qayğı xidmətlərinin yaradılması çox ləng gedir. Cənubi Afrika, Keniya, Zimbabvedə də müxtəlif palliativ qayğı sisteminin modelləri yaradılsa belə, onlar hələ ki, inkişaf mərhələsindədir.

Palliativ qayğı ilə hospis xidmətlərinin milli səhiyyə xidmətləri sistemində inteqrasiya edilməsi ilə bağlı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının qətnaməsi 2014-cü ildə Cenevrədə keçirilən 67-ci Dünya Səhiyyə Assambleyasında qəbul edilib. Azərbaycan da daxil olmaqla bütün üzv dövlətlər qətnamənin qəbul edilməsinə səs verib. Bu qətnamənin qəbul edilməsi üzv dövlətlərə palliativ və hospis xidmətlərinin milli səhiyyə sistemlərinə inteqrasiya olunmasına, milli səhiyyə büdcəsinə və tibbi təhsil sistemində daxil edilməsinə bir siqnaldır (2).

Azərbaycanda və dünyanın bir çox yerlərində ölüm haqqında düşünmək qadağan olmasa da yaxşı qarşılanmır, bəzi mədəniyyətlərdə hətta hörmətsizlik kimi qəbul olunur. İstər şərq, istərsə də qərb cəmiyyətində ölüm aktı xəstə və yaxınlarına emosional təsirsiz ötürüşdür. Qısa bir ömrü qalmış xəstə və ailəsi dərin sarsıntılar keçirir. Bu dövr ərzində xəstə və yaxınlarının kompleks sosial xidmətlərə ehtiyacı vardır. Palliativ xidmətin də məqsədi xəstəni və yaxınlarını ölümə hazırlamaq, yəni ölümün də yaşamaq kimi həyatın bir anı olduğunu, hər kəsin də bu anı yaşacağını qəbullandırmaq, həyatın qalan hissəsini anlamlı yaşamasına xidmət göstərməkdir.

Azərbaycanda konkret palliativ xidmət göstərən müəssisələr mövcud olmasa da, qayğıya ehtiyacı olanlara yardım etmək, ahıllara və əlillərə qulluq göstərmək kimi mental dəyərlər yüksək olmuşdur.

Ölüm aktıyla yanaşı, ölüm yeri də xəstələri düşündürən amillərdəndir. Ölkəmizdə ailə bağları güclü olduğundan, hər bir şəxs də ömrünü öz ailəsinin əhatəsində, böyüdüüyü, yaşadığı evdə başa vurmaq istəyir. Heç kəs istəməz ki, həyatının son günlərini xəstəxana künclərində keçirsin. Bu kimi səbəblər palliativ yardım üçün müraciətlərin gecikməsinə səbəb olur.

Azərbaycanda palliativ yardıma olan ehtiyacların qiymətləndirilməsi məqsədi ilə 2016-cı ildə Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Şirvan şəhərlərini və Şəki, Lənkəran, Quba və Göyçay rayonlarını əhatə edən sorğu keçirilmişdir. Sorğu ümumilikdə 325 nəfər arasında aparılmışdır. Onların 161 nəfəri palliativ yardımdan bəhrələnmə biləcək və ya yaxınlarının ölüm prosesini izləmiş şəxslər olmuş, 164 nəfəri isə qeyri-benefisiar və ya hazırda ağır sağalmaz xəstəliyi olmayan, yaşı gənc olan və ölüm prosesini yaxından izləməmiş şəxslər olublar. Sorğuda iştirak etmiş tibb işçilərinin ümumi sayı 223 nəfər olub. Onların 75 nəfəri ixtisaslaşmış tibb işçiləri, 148 nəfəri isə terapevt, ailə həkimi və orta tibb işçiləri olublar.

Sorğuda respondentlərin 34%-i ümumiyyətlə palliativ yardımın nə olduğunu bilmədiyini, 25%-i palliativ qayğının sağalmaz xəstəyə göstərilən yardım olduğunu, 22%-i isə ağır xəstəliyi olan və ya həyatlarının son dövrünü yaşayan insanlara tibbi, sosial, psixoloji və s. yardım olduğunu qeyd etmişlər. Eyni zamanda palliativ yardımın göstərilməsində bəzi problemlər mövcuddur. Rəyi soruşulanların 34%-i çox ağır xəstəliyi olan və ya xəstəliyin son mərhələsində olan xəstələrə yardımın göstərilməsində ən böyük problem kimi palliativ yardım göstərən xüsusi müəssisələrin olmamasını, 25%-i bu qrup xəstələrə qayğı göstərmə biləcək mütəxəssislərin olmamasını, 14%-i mövcud tibb müəssisələrinin (xəstəxanaların) həmin xəstələri qəbul etməməsini, 26%-i isə həmin xəstələrə qulluq etmək və ya qayğı göstərmək üçün müvafiq məlumatın, bilik və bacarıqların olmamasını əsas problem kimi göstərmiş (1).

Nəticə. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə palliativ yardımın əsas məğzini əks etdirən mental dəyərlər mövcud olsa da, sistemli palliativ yardımdan söz gedə bilməz. Çünki palliativ yardım Azərbaycanda hələ ibtidai mərhələdədir. Son dövrdə bu sahədə uğurlu işlər görülür. Ümid edirik ki, bu işlərin məntiqi davamı olan olaraq yaxın gələcəkdə ölkəmizdə də, sağalmaz xəstəliklərdən əziyyət çəkən, ömrünün son günlərini yaşayan pasiyentlərə həkimlər, tibb bacıları, sosial işçilər, din xadimləri, könüllülərin birgə xidmət göstərdiyi, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş palliativ yardım mərkəzi- hospis tikiləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda palliativ qayğı xidmətlərinin yaradılmasında imkanlar və çətinliklərin öyrənilməsi və potensial xidmətlərin xəritələşdirilməsi üzrə tədqiqatın hesabatı // <https://isim.az/upload/File/docs/palliativ.pdf>
2. Azərbaycandan kənarda palliativ qayğı və hospis xidməti: icmal. // <http://www.uptodate.az/index>.
3. Sosial Xidmət Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // <http://www.e-qanun.az/framework/23195>
4. Milli Onkologiya Mərkəzi // http://mom.gov.az/?smode=content&item=Milli_Onkologiya_Merkezi_haqqinda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ SAĞALMAYAN XƏSTƏLİKDƏN
ƏZİYYƏT ÇƏKƏN XƏSTƏLƏRƏ GÖSTƏRİLƏN QAYGI
(SOSIAL İŞ PRİZMASINDAN)**

İsmayilov Müzəffər

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan cəmiyyətində insanlar arasında yayılan sağalmaz xəstəliklərdən və bu xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlara göstərilən müxtəlif tibbi yardımlardan, bu sahədəki texnoloji inkişafdan bəhs edilir. Eyni zamanda yardıma ehtiyacı olan insanlara göstərilən palliativ və hospis xidmətlərindən danışılır. Bütün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan cəmiyyətində də ölüm haqqında düşüncələr bir tərəfli qarşılanmır. Ölüm ayağında olan xəstə və ailəsi dərin sarsıntılar keçirir. Ona görə də, ölüm qabağı insanlara qayğı təkcə xəstənin özünü deyil, eyni zamanda onun ailəsini də əhatə edir. Palliativ yardımın da əsas məqsədi xəstəni və onun ailəsini ölümə hazırlamaqdır. Məqalədə həmçinin Milli Onkologiya Mərkəzinin fəaliyyətindən, eyni zamanda ölkəmizdə palliativ yardımla bağlı sorğunun nəticələrindən söz açılmışdır.

**ПОМОЩЬ ПАЦИЕНТАМ, СТРАДАЮЩИМ ОТ НЕИЗЛЕЧИМЫХ
ЗАБОЛЕВАНИЙ, В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(СКВОЗЬ ПРИЗМУ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ)**

Исмаилов Музаффар

АННОТАЦИЯ

В статье преподносится информация о неизлечимых болезнях, распространенных среди людей в современном азербайджанском обществе, материал о различных видах медицинской помощи, оказываемой людям, страдающим этими заболеваниями, а также технологические разработки в этой области. В ней также говорится о паллиативных услугах и услугах хосписа, предоставляемых нуждающимся. Как и во всех культурах, в азербайджанском обществе не приветствуется идея смерти. Умиравший пациент и его семья находятся в глубоком шоке. Поэтому забота о людях перед смертью включает не только заботу о самом пациенте, но и о его семье. Основная цель паллиативной помощи - подготовить пациента и его семью к смерти. В статье также обсуждается деятельность Национального онкологического центра, а также результаты исследования паллиативной помощи в нашей стране.

**CARE PROVIDED TO PATIENTS SUFFERING FROM INCURABLE DISEASES IN
MODERN AZERBAIJANI SOCIETY (THROUGH THE PRISM OF SOCIAL WORK)**

Ismayilov Muzaffar

SUMMARY

The article discusses the incurable diseases spread among people in modern Azerbaijani society and the various medical care provided to people suffering from these diseases, as well as technological developments in this field. It also talks about palliative and hospice services provided to people in need. As in all cultures, the idea of death is not welcomed in Azerbaijani society. The dying patient and his family are in deep shock. Therefore, care for people before death includes not only the patient himself, but also his family. The main purpose of palliative care is to prepare the patient and his family for death. The article also discusses the activities of the National Oncology Center, as well as the results of a survey on palliative care in our country.

GƏNCLƏRİN SOSIAL İŞLƏRƏ CƏLB EDİLMƏSİ: REALLIQ VƏ GÖZLƏNTİLƏR

Əliyev Məmməd Rauf oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
mraliyev004@icloud.com

Açar sözlər: gənc, sosial iş, xidmət, hökumət, təşkil

Ключевые слова: молодой, социальная работа, служба, правительство, организация

Key words: youth, social work, service, government, forming

Azərbaycanda sosial iş üzrə ixtisaslaşma tarixinin, onun bir siyasət kimi formalaşması dönmənin yaxın keçmişi əhatə etməsinə baxmayaraq, ölkədə bu illər ərzində bir çox işlər görülmüş, layihələr həyata keçirilmişdir. Sosial iş siyasətinin ölkədə uğur qazanması və davamlı xarakter daşmasının bir səbəbi də ta qədimlərdən süzülüb gələn insani keyfiyyətlərin bütün xalqda təcəssüm etməsi, yardımlaşma, vicdan, səmimiyyət duyğularının tarixi aşınmalara məruz qalmadan bu günədək gəlib çatması və bəlkə daha da qüvvətlənməsidir. Dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin güclü olması və uğurla davam etdirilməsi bu siyasətin xalq tərəfindən dəstəklənməsindən asılıdır. Söhbət yardımlaşmadan, ehtiyacı olanlara dəstək verilməsindən gedirsə, xalq da, təbii ki, dövlətinin yanında yer alacaq.

Azərbaycanda son illərdə həyata keçirilən sosialyönümlü layihələrin icrasının müvəffəqiyyətlə icra edilməsi də məhz xalqın bu layihələrin həyata keçirilməsində dövlətlə sıx iş birliyi içərisində olmasından qaynaqlanır.

Tədqiqat obyektimiz sosial iş olduğundan ilk olaraq onun Azərbaycanda dövlət siyasətinə çevrilməsi prosesinin tarixinə qısa nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, ölkədə sosial iş üzrə bir sıra layihələrin icrası hələ müstəqilliyin ilk illərindən planlaşdırılsa da, 2004-cü ildə Azərbaycanın Avropa Sosial Xartiyasına qoşulması ilə üzərinə götürdüyü öhdəliklərin icrası üçün bunun bir dövlət siyasəti halına gətirilməsi, müxtəlif sosial proyektlərin işlənilib hazırlanması, buna müvafiq olaraq xüsusi kadrların yetişdirilməsi, həmçinin sosial xidmətin əhali arasında yetərinə təbliğinin aparılması vacib idi. Bütün bunlara uyğun olaraq dövlət proqramlarının hazırlanması, müvafiq nazirlik tərəfindən müxtəlif sosial əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi, onun təbliği qarşıda duran əsas vəzifələrdən idi. Bu vəzifələrin özündə ehtiva etdiyi geniş sosial qrupların hüquqlarının, onların cəmiyyətə adaptasiyasının təmin edilməsi məqsədilə ölkənin ali təhsil müəssisələrində və müxtəlif təhsil ocaqlarında sosial iş üzrə kadr hazırlığının həyata keçirilməyə başlanması artıq sözügedən anlamın peşə statusu qazanması yolunda atılmış ən böyük addımlardan biridir. Sosial işin həyata keçirilməsinə gənclərin cəlb edilməsi də günün reallığıdır.

Azərbaycanda sosial işlə bağlı peşəkar kadr hazırlığının ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetində (BDU) başladıldığını da demək yerinə düşərdi. BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsində 2005-ci ildə təhsilin magistratura pilləsində, 2008-ci ildə isə bakalavr pilləsində birinci olaraq sosial işçi mütəxəssisi hazırlığına başlandı.[1, 35] Azərbaycan Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, müxtəlif akademiya və kolleclər də sonradan BDU-nun öncülük etdiyi siyahıya qoşularaq sosial işçi mütəxəssisi hazırlığına başladılar.

Humanitar əsasları və demokratik ideyaları özündə birləşdirərək yaranan sosial iş təcrübəsinin əsas diqqət mərkəzində insan ehtiyaclarının qarşılınması, bu ehtiyaclardan qaynaqlanan sosial həyatın davam etdirilə bilməməsi problemlərinin aradan qaldırılması dayanır. Hazırda ölkəmizdə sosial işin təşkili əlavə təhsillə, dövlət səviyyəsində müxtəlif komitələr və nazirliklər simasında gənclər proqramları ilə təmsil olunur ki, bu da çox əhəmiyyətlidir.

Lakin gənclərin sosial işlərə cəlb edilməsi prosesi dövlət proqramları səviyyəsində nə qədər mükəmməl şəkildə davam etdirilsə də, burada bir sıra problemlər də ortaya çıxır. Bu problemlərdən ilki ərz-tələbin qarşılınması məsələsidir. Sosial işlərə cəlb edilmə prosesi gec başladığın-

dan və sosial xidmətə ehtiyacı olan insanların sayı çox olduğundan kadr çatışmazlığı bir problem kimi ortaya çıxır. Yəni sosial xidmətlərlə təmin olunmaya olan tələbatlar onların təmin olunma imkanlarını xeyli üstələyir. Bunu tətikləyən səbəb isə gənclərin sosial işlərə elə də maraqlı olmamalarından gəlir.

Müasir dövrdə gənclərin sosial işlərə cəlb edilməsinin ən vacib məqamlardan biri sosial xidmət sahəsində çalışanların gördükləri işin müqabilində onların da sosial problemlərini qarşılayacaq haqqın verilməsidir. Belə olan təqdirdə perspektivi duyan gənclərin sosial işlərə marağı daha da artacaq.

Sosioloji planda gənclərin sosial inkişaf meyllərində obyektiv amil sayılan ictimai tərəqqinin təsirinin iki tərəfi ayırd edilir. Bir tərəfdən, gənclərin cəmiyyətin sosial strukturuna qoşulması xüsusiyyətləri makromühitin dəyişilən obyektiv və subyektiv şəraiti vasitəsilə ifadə olunur, bu isə həm gənc nəslin sosial simasının formalaşmasına, həm də sosial strukturun özünün inkişaf səviyyəsinə təsir edir. Digər tərəfdən ictimai tərəqqi amilləri, gənclərin şüurunda əks olunaraq, onların davranış proqramlarında tələbatlarına, maraqlarına, sərvət meyllərinə təsir göstərir, son nəticədə bu da gənclərin sosial simasında əksini tapır [2].

Gənclərdə sosial işlərə meyllilik yaratma bir çox cəhətdən böyük üstünlük yaradacaq. Burada birinci aspekt gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi olacaq ki, bu da öz növbəsində gənclərin işlə təmin olunması probleminin həll edilməsinə böyük təsir göstərəcək. Digər tərəfdən yuxarıda qeyd etdiyimiz tələb-təklif arasındakı natamam tarazlığı ikincinin xeyrinə dəyişəcəkdir. Təbii ki, bunun üçün bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılmalı və sosial xidmətçi hzırlığı sürətli bir şəkildə həyata keçirilməlidir.

Bu mənada sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun Sosiologiya kafedrasının dosenti Üzeyir Şəfiyev "Azərbaycanda sosial iş və sosial siyasət" əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, yaradılmış baza əsasında kadr kimi formalaşmış sosialişçilərin əmək bazarına daxil olmalarını və sosial işçi xidmətinə ehtiyacı olan insanların onlara əlçatanlığını təmin etmək məqsədilə dövlət və qeyri-dövlət kimi xarakterizə etmədən bütün qurumlarda müvafiq sayda sosial işçi ştat vahidinin təsisi edilməsi vacibdir.

Sosial xidmət sahəsi kənardan nə qədər sadə bir iş kimi görünə də, çox vaxt "baxıcılıq" (xüsusi qayğıya ehtiyacı duyulan şəxslərə baxmaq) anlayışı ilə eyniləşdirilsə də, əslində bu sahə böyük çətinlikləri də özündə barındırır. Əvvəla, sosial xidmət sahəsində çalışan sosial işçi yüksək peşəkarlıq qabiliyyətlərinə malik olmalı, sosial fərdlərin psixologiyasını dərindən bilməli, şəxsiyyətə yanaşma prinsiplərini unutmamalı və bunu işində tətbiq etməli, fərdlərin psixologiyasından çıxış edərək situasiyaya ayaq uydurmağı bacarmalı və bu prinsipdən irəli gələn davranış biçimlərini özünün ümdə xüsusiyyət olaraq biruzə verməli, sonradan yaranan "xüsusi qayğı" statusunun səbəblərini dərindən bilməli və davranışını ona uyğunlaşdırmalı, həmçinin sosial işə təsir edə biləcək fiziki xüsusiyyətləri müşahidə edərək ona adekvat davranmalı, sağlamlıq problemlərini qiymətləndirərkən lazım gəldikdə sahə üzrə (tibbi cəhətdən) mütəxəssis rəyinə baş vurmalıdır. Təbii ki, bütün bunların olması üçün peşəkar kadr hazırlığına diqqət yetirilməlidir.

Sosial işçilər ədalətli mühakimə və professionallığa mane olan maraqların toqquşmasından qaçmalıdır. Maraqların real və potensial münaqişəsi yarandıqda sosial işçilər bu haqda klientə məlumat verməli, klientin maraqlarını müdafiə edən rəasional addımlar atmalıdırlar.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial işçidə insani duyğular ön planda olmalı, insan münasibətlərinə əhəmiyyət verməli, xidmət göstərdiyi şəxsin hüquq və ləyaqətinin qorunmasına diqqət yetirməli və burada heç bir pozuntu hallarına yol verməməlidir.

Göründüyü kimi, sosial xidmət sahəsində çalışmaq böyük səbr və təcrübə, əlavə olaraq müxtəlif elmlərin fərqli səviyyələrdə biliklərini tələb edir. Artıq qeyd etdiyimiz üzrə müxtəlif ali təhsil müəssisələrində peşəkar kadr hazırlığının başlatılması bu istiqamətdə problemlərin aradan qaldırılmasına böyük təkan vermişdir.

Ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, gənclərin sosial işlərə cəlb edilməsi istiqamətində atılmış addımların icrası daha da genişləndirilməli, bu proses sosial duyarlılıq üzərinə təşkil edilməli, bütün dövlət qurumları bu məsələyə ciddi yanaşaraq öz öhdələrinə düşən vəzifələri tam məsuliyyətlə yerinə yetirməli, bununla yanaşı, sosial xidmət sahəsində çalışacaq

şəxslərdə seçiciliyə xüsusi önəm verilməli, sosial işçilərin təminatları yaxşılaşdırılmalı, gənclərin sosial işlərə cəlbi ilə yanaşı, sosial iş sahəsində çalışan gənclərin də sosial problemlərinin həlli istiqamətində müəyyən işlər görülməli, sosial xidmətin nə dərəcədə çətin bir vəzifə olduğu dərk edilərək bu xidmətin təşkilində ən kiçik bir qüsura belə yer verilməməsi üçün ciddi nəzarət mexanizmi qurulmalı, iyerarxik struktura malik sosial işçilərin xüsusi platforması yaradılmalı, onların təşkilatlanmaları təşkil edilməlidir.

Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə sosial xidmət sahəsində görülən işlər bu sahənin yaxın gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyini söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəfiyev Üzeyir. Azərbaycanda sosial iş və sosial siyasət. Bakı, "Elm və təhsil" – 2018, 696 s.
2. <http://lib.bbu.edu.az/>. Sosial iş nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Elektron mühazirə.
3. http://anl.az/down/medeniyyet2007/mart/medeniyyet2007_mart_2.htm
4. <https://socialwork-az.blogspot.com/p/social-is-tcrubsinin-etik-prinsip-v.html?fbclid=IwAR1vn88iORHP1k9cn4ewavTY1NOhUyFqMkav6FBvSGCxN8driwT-rTMreqc>

GƏNCLƏRİN SOSIAL İŞLƏRƏ CƏLB EDİLMƏSİ: REALLIQ VƏ GÖZLƏNTİLƏR

Əliyev Məmməd

XÜLASƏ

Azərbaycanda çoxşaxəli gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində gənclərin ölkənin bütün sahələrində təmsil edilməsi önəmli yer tutur. Belə sahələrdən biri də sosial işdir. Bu gün ölkədə gənclərin sosial işə cəlbi prosesi uğurla davam etdirilir. Buna baxmayaraq, gənclərdə sosial işə maraq yaratma imkanları daha da genişləndirilməli, böyük sosial layihələr reallaşdırılaraq gənclərin bu layihələrdə yer alması təmin edilməlidir.

ВОВЛЕЧЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В СОЦИАЛЬНУЮ РАБОТУ: РЕАЛЬНОСТЬ И ОЖИДАНИЯ

Алиев Мамед

АННОТАЦИЯ

Представительство молодежи во всех сферах страны играет важную роль в реализации многоплановой молодежной политики в Азербайджане. Одно из таких направлений - социальная работа. Сегодня в стране успешно продолжается процесс привлечения молодежи к социальной работе. Тем не менее, возможности для пробуждения интереса к социальной работе среди молодежи следует и дальше расширять, следует реализовывать крупные социальные проекты, чтобы обеспечить участие молодежи в этих проектах.

INVOLVING YOUNG PEOPLE IN SOCIAL WORK: REALITY AND EXPECTATIONS

Aliyev Mammad

SUMMARY

Representation of youth in all spheres of the country plays an important role in the implementation of multifaceted youth policy in Azerbaijan. One of such areas is social work. Today, the process of attracting young people to social work in the country continues successfully. Nevertheless, opportunities to create interest in social work among young people should be further expanded, large social projects should be implemented to ensure the participation of young people in these projects.

AZƏRBAYCANDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA UNİCEF-İN ROLU

Verdiyeva Leyla Oruc qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
leila.verdiyeva@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, inklüziv təhsil, UNİCEF, imkanları məhdud şəxslər, təhsil metodları

Ключевые слова: Азербайджан, инклюзивное образование, ЮНИСЕФ, люди с ограниченными возможностями, методы обучения

Keywords: Azerbaijan, inclusive education, UNICEF, people with disabilities, educational methods.

Hər bir valideynin arzusu övladına yaxşı təhsil verməkdir. Nəzər saldıqda, hər bir şagirdin keyfiyyətli şəkildə təhsil alması üçün ölkəmizdə kifayət qədər məktəb, təhsil ocaqlarının mövcudluğunu vurğulaya bilərik. Ümumilikdə, məktəblərin əksəriyyəti sağlam uşaqlar üçün nəzərdə tutulub. Lakin, onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu gün ölkəmizdə 73 000-dən çox sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar var, onlardan təqribən 20 000-i təhsil almaq imkanına malikdir. Bu sayə internat məktəblərində yaşayan uşaqlar və evdə təhsil alan uşaqlar daxildir. Lakin məsələnin yaxşı tərəfi odur ki, bu rəqəm ildən-ilə artır və son bir neçə ildə bu sahədə əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklər baş verir.

Xüsusi məktəblərlə yanaşı, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar artıq digər uşaqlarla yanaşı adi orta təhsil müəssisələrində də təhsil ala bilərlər. Buna inklüziv təhsil deyilir.

İnklüziv təhsil sağlam uşaqlar və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların birgə təhsil alma imkanına əsaslanan sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün ən inkişaf etmiş təhsil sistemidir.

Uşaqlar birlikdə öyrənərək sağlamlıq imkanları məhdud və sağlam insanlar arasındakı sərhədləri pozaraq birlikdə yaşamağı öyrənirlər. Nəticə olaraq, əlilliyin səbəbi insan sağlamlığı ilə əlaqəli tibbi problemlər deyil, əlilliyi olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneə yaradan cəmiyyətin inkişaf vəziyyətidir. Təhsil almaqda olan maneələrin məhvi, əlil və sağlam insanların ictimai məkanının birləşdirilməsinə gətirib çıxarır, əlilliyə münasibət dəyişir: bu köməkçi deyil, müəyyən bir insanın xüsusiyyəti sayılır.

İnklüziv təhsil, bütün uşaqların fiziki, intellektual və digər xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, ümumi təhsil sistemində daxil olmaları və həmyaşıdları ilə birlikdə kütləvi ümumtəhsil məktəbində təhsil almasına əsaslanır. Onların xüsusi təhsil ocaqlarına ehtiyacının olmadığını vurğulayır.

İnklüziv təhsil, təhsilin əsas bir insan haqqı olduğuna və daha ədalətli bir cəmiyyət üçün zəmin yaratdığına inamdan inkişaf etməkdədir. Fərdi keyfiyyətlərindən və problemlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqların təhsil almaq hüququ vardır.

Dünya birliyi əlillərin bütün digər vətəndaşlarla eyni hüquqlara sahib olduqlarına və bu hüquqlardan istifadə etmək üçün bərabər imkanlara sahib olmalarına inanır. Bu gün dövlətin və cəmiyyətin vəzifəsi sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq bütün uşaqların təhsil almasını və mümkün qədər tam şəkildə yaşaya bilməsini təmin etməkdir. İnklüziv təhsil sistemi sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil hüquqlarının tam həyata keçirilməsini mümkün edir.

- bütün uşaqların və müəllimlərin cəmiyyət üçün bərabər dəyərinin tanınması;
- şagirdlərin yerli təhsil müəssisələrinin mədəni həyatında iştirak səviyyəsinin artırılması və eyni zamanda bəzi uşaqların ictimai həyatdan təcrid olunma səviyyəsinin azaldılması;
- məktəbəqədər təhsil müəssisəsində iş metodunun yenidən qurulması;
- yalnız əlillər və ya xüsusi təhsil ehtiyacları olanlar üçün deyil, bütün uşaqlar üçün bilik və ictimai həyatda tam iştirak üçün maneələrin aradan qaldırılması;
- maneələri aşmaq və fərdi uşaqlar üçün müəssisələrin əlçatanlığını yaxşılaşdırmaq cəhdlərinin təhlili və öyrənilməsi. Ümumiyyətlə məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin bütün şagirdlərinin xeyrinə yönəlmiş islahatlar və dəyişikliklərin aparılması;

- uşaqlar arasındakı fərqlər pedaqoji proseslərin inkişafına təkan verən mənbədir;
- uşaqların yaşayış yeri olan müəssisələrdə təhsil almaq hüququnun tanınması;
- həm uşaqlar, həm də müəllimlər üçün ümumilikdə müəssisələrdə vəziyyətin yaxşılaşdırılması;
- təhsil müəssisələrinin yalnız şagirdlərin akademik fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında deyil, həm də sosial dəyərlərin inkişafında rolunun tanınması;
- qurumlar və yerli icmalar arasında dəstəkləyici və əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı.

Beləliklə, bu prinsiplərin mahiyyəti qurumun yaxınlığında yaşayan bütün uşaqlar üçün təhsilin əlçatanlığı deməkdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə fiziki olaraq girişinin təmin edilməsi - panduslar, liftlər əhəmiyyətli məqamdır. Tədris proqramının quruluşu hərəkətli olmalıdır ki, müxtəlif təhsil metodları bütün uşaqların ehtiyaclarını ödəməyə imkan versin.

İnklüzivlik yalnız xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlar üçün deyil, həm də sağlam uşaqlar üçün daha inkişaf etmiş, insani və təsirli bir təhsil sistemi kimi tanınır. Inklüziv təhsil müəssisələri, standartın meyarlarına cavab verməsindən asılı olmayaraq hər kəsə təhsil hüququ verir.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin banisi UNICEF Beynəlxalq Uşaq Fondudur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Uşaq Təcili Yardım Fondu (UNICEF) 1946-cı ilin sonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinin təşəbbüsü ilə II Dünya Mühəribəsindən zərər çəkmiş uşaqlara yardım göstərmək üçün müvəqqəti bir təşkilat olaraq qurulmuşdur. 1953-cü ildə BMT fondun fəaliyyət müddətini və vəzifələrini genişləndirərək səlahiyyət müddətini uzatmışdır. O zamanlar təşkilat Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu kimi tanınmağa başlayır. 1965-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür.

1993-cü ildə UNICEF Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə başlayır. Təşkilatın əsas məqsədləri hər hansı bir ayrı-seçkilik etmədən bütün uşaqlar üçün qoruyucu bir mühit yaratmaqdır. Uşaqları şiddət, istismar və ayrıseçkilikdən qorumaq UNICEF üçün global prioritetə çevrilmişdir.

UNICEF-in Azərbaycandakı təhsil mütəxəssisi Leyla Həsənovanın sözlərinə görə, inklüziv təhsil anlayışının iki şərhə var: geniş və dar.

Birinci halda, sağlamlıq vəziyyətindən, cinsindən, irqindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün kateqoriyalardakı uşaqlar üçün keyfiyyətli bir təhsildir. Başqa sözlə, heç bir qrup uşaq təhsildən kənarda qalmır.

İkinci halda isə bu kontekstdən kənarda qalan və təhsil almaq imkanı olmayan bir sıra uşaq kateqoriyası vardır. Buraya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, qaçqınlar, miqrantlar (məsələn qaraçılar) və qızlar daxildir. Xoşbəxtlikdən, inklüziv təhsilin ikinci təfsiri Azərbaycanda istifadə olunur və müəyyən dövlət müəssisələrində qeydiyyatdan keçmiş bütün uşaqlar inklüziv təhsil formasına giriş əldə edirlər.

İnklüziv təhsilin əsas üstünlüklərindən biri də uşağın psixoloji vəziyyətinə və hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərməkdir. Uşaqlar "adi" həmyaşıdları arasında olduqları üçün özlərini dezavantajlı hesab etməyi dayandırır və ətrafdakı dünyaya sürətlə uyğunlaşırlar.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafında UNICEF-in rolu danılmazdır.

2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin dəstəyi ilə ölkədə inklüziv təhsildə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi üçün böyük bir iş görmüşdür. İl ərzində "İnklüziv təhsilin ibtidai təhsil səviyyəsində tətbiqi" layihəsinin həyata keçirilməsində zəhmət çəkmişdir. Bu layihə nəticəsində Bakıda Nərimanov (202 saylı məktəb), Nizami (220 saylı məktəb), Xətai (138 nömrəli məktəb), Sabunçu (252 saylı məktəb) rayonlarında pilot hərtərəfli məktəblər fəaliyyətə başlamışdır.

Hər məktəbdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ilə işləmək üçün iki xüsusi sinif yaradılmışdır, hər sinifdə 4-5 olmaqla yanaşı ümumilikdə yetmişdən çox belə uşaq təhsil almağa başlamışdır. Lakin daha bir sevindirici hal ondan ibarətdir ki, həmin uşaqların sayı getdikcə artır.

"Təəssüf ki, indiyə qədər çox az sayda valideynlərin inklüziv təhsil haqqında məlumatı vardır, lakin insanlar bir-birilə ünsiyyət qurduqca xəbərlər yayılır və daha çox valideyn bu haqda xəbər tutur. Bu da, inklüziv təlim-tədris prosesinə cəlb olunan uşaqların sayının artmasına səbəb olur" deyər Leyla Həsənova bildirmişdir.

Inklüziv təhsilə xüsusi əhəmiyyət verirlər və bu səbəbdən UNICEF-in təşəbbüsü ilə yuxarıda qeyd olunan məktəblərdə tədrisin keyfiyyətinin müstəqil qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq ekspertlər Bakıya gəlmişdirlər.

Müvafiq təhsil keyfiyyətini qorumaq üçün UNICEF-in mütəxəssisləri, həmçinin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi nümayəndələri vaxtaşırı bu məktəblərin müəllimləri üçün ixtisasartırma təlimləri təşkil edirlər. Təlim qrupunda müəllimlərə rəhbərlik edən və bu məktəbdə təhsil alan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynləri ilə mütəmadi görüşlər keçirən psixoloqlara ayrıca yer ayrılmışdır.

Bu layihə uğurlu olduğu üçün bir neçə ildən sonra UNICEF, Avropa Birliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin maliyyə dəstəyi ilə "Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün yüksək keyfiyyətli inklüziv təhsilin genişləndirilməsi" mövzusunda yeni bir proqram başlatmışdır. "2018-2024-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham İliyev sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün Inklüziv Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Proqramı" sərəncamını imzalamışdır. Layihənin məqsədi sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqlar üçün əlverişli şərait yaratmaq, onlara psixoloji yardım göstərmək, onları vahid bir cəmiyyətin bir hissəsi kimi hiss etmək, ətraf mühitə uyğunlaşmaq, yaşıdları ilə bərabər səviyyədə olmaq, özlərini həssas və məhrum hiss etməmək, həm də bu cür uşaqlara qarşı cəmiyyətin müsbət münasibətini formalaşdırmaqdır. Bu dəfə layihə Bakıdan kənara çıxmışdır və Gəncə, Sumqayıt, Quba, Şəki, Ağcabədi və Qazaxda həyata keçirilməyə başlamışdır.

14 dekabr 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "2018-2024-cü illərdə Azərbaycanda Əlillər üçün Inklüziv Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" fərman imzalamışdır. Məqsəd əlilliyi olan şəxslərin bütün səviyyələrdə təhsil almaq üçün bərabər çıxış əldə etmələrini təmin etmək və təhsilləri üçün maneəsiz bir mühit yaratmaqdır.

Bu layihə valideynlər və müəllimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir, çünki sağlamlıq problemlərinə baxmayaraq, uşaqlar cəmiyyətin bir hissəsini hiss edə və ona uyğunlaşa bildilər.

Leyla Həsənovanın sözlərinə görə "qarşımızda çoxlu maneələr var, o baxımdan bu təhsil sahəsi olduqca yavaş inkişaf edir. Bunun səbəbi əlil uşaqların iki kateqoriyaya bölünməsidir: zehni inkişaf və fiziki məhdudiyyəti olan uşaqlardır. Hər bir kateqoriya ilə müəyyən bir metodologiyaya əsasən işləmək lazımdır, hər birinə fərdi yanaşma lazımdır. Məsələn, fiziki qüsurlu bir uşaq "adi" uşaqlarla təhsil ala bilər, ancaq Daun sindromlu və ya Autizmlili bir uşaq başqa bir mövzudur. İkinci halda, bir psixoloq, psixiatr və xüsusi təlim keçmiş bir müəllimin iştirakı zəruridir. Və burada çətinliklərlə qarşılaşırıq, çünki bəzən hər bir şagird üçün psixoloji vəziyyətinə əsaslanan fərdi bir proqram hazırlamalıyıq."

Inklüziv təhsildə yavaş irəliləmənin digər bir səbəbi tənzimləyici bazanın olmamasıdır. Bu gün təhsil sahəsini tənzimləyən iki sənəd var: "Təhsil haqqında" və "Xüsusi təhsil haqqında" qanunlar. Hər iki sənəddə inklüziv təhsil haqqında hər hansı bir məlumat yoxdur. Səbəb isə bu sənədlərin qəbulu zamanı bu tip təhsil haqqında heç bir məlumatın olmamasıdır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əsas məqsədi normativ hüquqi aktları təkmilləşdirmək, onlara inklüziv təhsil haqqında məlumatları daxil etməkdir ki, bu da proqramın həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmin yaradacaqdır. Hazırda bu istiqamətdə işlər aparılır.

2018-ci ildə UNICEF-in Azərbaycandakı ofisi və Regional İnkişaf İctimai Birliyi, Avropa Birliyinin maliyyə dəstəyi ilə iki böyük layihəyə başlamışdır. Təhsil Nazirliyi hər iki layihə üçün strateji tərəfdaşdır. Layihələr inklüziv təhsilə cəlb olunmuş kadrların hazırlanmasına yönəldilmişdir. İndiyə qədər bu sahədəki ən böyük nöqsanı qaynaq çatışmazlığıdır. Layihələrdən biri də Bakı və ölkənin bir sıra digər bölgələrində pedaqoji ixtisasları olan təhsil müəssisələrində və universitetlərdə resurs mərkəzlərinin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur. Resurs mərkəzləri

əyalətlərdə və ya şəhərlərdə inklüziv siniflərdə dərs deyən müəllimlərin müntəzəm olaraq mənbələrdən və avadanlıqlardan istifadə edə bildikləri anbar kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

UNICEF-in Azərbaycandakı ofisi "Azərbaycanda inklüziv təhsilin keyfiyyətinin artırılması" layihəsi çərçivəsində ümumi təhsil müəssisəsinin sinif otaqlarından birini tam təchiz etmişdir.

Leyla Həsənovanın sözlərinə görə, "çox vaxt universitetlərdə müəllimlər bu sahədəki kitab və tədris vəsaitlərinin azlığından şikayət edirlər, buna görə xarici dillərdə olan ədəbiyyatlardan istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu layihə çərçivəsində lazımi materialların Azərbaycan dilinə tərcümə olunması da planlaşdırılır".

Digər bir layihə çərçivəsində "Regional İnkişaf" İctimai Birliyi ali təhsil müəssisələrində resurs mərkəzləri yaradacaq: "İnklüziv təhsil sahəsində müəllimlərin ixtisasının artırılması" layihəsi müəllimlər üçün resurs mərkəzlərində tədris planlarının təkmilləşdirilməsini, bilik və bacarıqların artırılması istiqamətində təlimlər keçirir.

İnklüziv təhsil sahəsində təlim modulları hazırlanmışdır. 2019-cu ilin fevral ayında bütün müəllimlər təlimlərə cəlb edildi.

Və 2020-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri Ceyhun Bayramov 2020/21-ci tədris ilində dövlət təhsil müəssisələrində inklüziv məktəbəqədər hazırlıq qruplarının təşkili barəsində əmr imzalamışdır.

Sərəncama əsasən, bu cür qruplar pilot təhsil müəssisələrində - Bakıdakı 138, 202 nömrəli orta məktəblərdə, 220 və 252 nömrəli lisey məktəblərində meydana çıxacaqdır.

Əslində bu cür layihələrin icrası illər və çoxlu resurslar tələb edən uzun və əziyyətli bir yoldur. Bununla birlikdə, Azərbaycan həmişə bu gün olduğu kimi dünyanın də prioritetləri təyin edə bilmişdir, ölkə öz gələcəyini düşünür və gələcək yalnız sağlam uşaqlar demək deyildir, həm də sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlardır. Buna görə inklüziv təhsilin inkişafına yönələn addımlar ardıcıl və düşünülmüş olacaqdır.

BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Fondunun (UNICEF) bütün Azərbaycanda inklüziv təhsilin yaradılması və inkişafındakı mühüm töhfəsini qeyd etmək lazımdır. Bu cür təşkilatlar sayəsində sağlam uşaqlarla yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün də yeni imkanlar açılır.

ƏDƏBİYYAT

1. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF) rəsmi saytı
2. UNICEF-in nümayəndələrindən alınan rəsmi sənədlərdən istifadə edilmişdir. * Sənədlər məxfilik xarakteri daşımır.
3. "Əlil uşaqlarla sosial iş" Basov N.F., 2021
4. Uşaq hüquqları Konvensiyası, 20 noyabr 1989

AZƏRBAYCANDA INKLÜZIV TƏHSİLİN INKIŞAFINDA UNICEF-IN ROLU

Verdiyeva Leyla

XÜLASƏ

Azərbaycanda inklüziv təhsil yeni bir sahə olsa da, bu istiqamətdə kifayət qədər işlər görülmüşdür. Bu proses həm də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tənzimlənir. Azərbaycanda fiziki və əqli imkanları məhdud uşaqların normal təhsil almaq yollarından biri də inklüziv təhsildir. UNICEF bu işlərdə dünya təcrübəsindən bəhrələnmək imkanları bir qədər də genişləndirir. Məqalədə Azərbaycanda bu istiqamətdə görülmən işlər barədə bəhs edilir.

РОЛЬ ЮНИСЕФ В РАЗВИТИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Вердиева Лейла

АННОТАЦИЯ

Хотя инклюзивное образование - новая область в Азербайджане, в этом направлении достигнут значительный прогресс. Этот процесс также регулируется международными организациями. Инклюзивное образование является одним из способов получения детьми с физическими и умственными недостатками нормального образования в Азербайджане. ЮНИСЕФ расширяет возможности использования мирового опыта в этой работе. В статье рассматривается работа, проделанная в Азербайджане в этом направлении.

THE ROLE OF UNICEF IN THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION IN AZERBAIJAN

Verdiyeva Leyla

SUMMARY

Although inclusive education is a new field in Azerbaijan, considerable progress has been made in this direction. This process is also regulated by international organizations. Inclusive education is one of the ways for children with physical and mental disabilities to receive a normal education in Azerbaijan. UNICEF expands the opportunities to benefit from world experience in this work. The article discusses the work done in Azerbaijan in this direction.

ALMANİYA – AZƏRBAYCAN SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Quliyeva Əzizə Musa qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
azizaguliyeva99@gmail.com

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial yardım, müavinət, işsizlik, sosial sığorta, rifah.

Ключевое слово: социальная защита, социальная помощь, пособие, без работы, социальное страхование, процветание.

Keywords: social security, social support, allowance, unemployment, social insurance, welfare.

Dünyanın istənilən ölkəsində əhalinin həyat səviyyəsini təyin edən başlıca meyar onun sosial müdafiə sisteminin vəziyyətidir. Əhalinin sosial müdafiə sistemi insanların sosial problemlərinin həllinə yönəldilən sosial və iqtisadi tədbirlər toplusu kimi əhalinin elə təbəqəsini əhatə edir ki, onlar əmək qabiliyyətinin itirilməsi, işsizlik və digər səbəblərdən özlərinin və ailələrinin əmək qabiliyyətli olmayan üzvlərinin zəruri tələbatlarını ödəyə bilmirlər (1, səh.6). Belə hallar yarandığı təqdirdə vətəndaşlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şəkildə müvafiq yardımlarla (pul, natural və yaxud da xidmətlər şəklində) təmin olunur. Sosial müdafiə termini - İnsanın fəaliyyətinin minimum təminatının təmin edilməsi üçün cəmiyyət və onun müxtəlif strukturları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi kimi başa düşülür.

Hər bir ölkənin sosial müdafiə sistemi əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasına yönəlsə də, onların tətbiq etdikləri sosial yardım formaları fərqlidir. Biz Almaniyanın sosial müdafiə sistemində müraciət edək. Almaniya əhalinin sosial müdafiəsini Federal Əmək və Sosial İş Nazirliyi təmin edir. Sosial müdafiənin ilkin mərhələsi kimi sosial sığorta çıxış edir. Lakin Almaniya gəlir və sərvəti maddi ehtiyacını ödəyə bilməyən və eləcə də sosial sığortadan kifayət qədər təminat əldə edə bilməyən ailələrə, şəxslərə xüsusi sosial yardım göstərilir. Almaniyanın sosial yardım proqramlarına misal olaraq, dolanışiq yardımı, yaşlılıq və əmək qabiliyyətinin itirilməsi nəticəsində edilən yardımlar, sağlamlıq yardımları, əlilliyi olan şəxslər üçün nəzərdə tutulan yardımlar, uşaq pulu, valideyn ödənişləri, sosial çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün nəzərdə tutulan yardımlar, işsizliyə görə müavinət və s. kimi növlərini göstərə bilərik (3, səh 26).

Azərbaycanda sosial müdafiənin əsas təminatçısı kimi Əmək və Əhalinin sosial müdafiə Nazirliyi çıxış edir. Ölkədə pensiya almaq hüququ əldə edə bilməyən vətəndaşların sosial müdafiəsinə yönələn bir sıra yardımlar mövcuddur. Yardımların əksəriyyəti müavinətlər şəklində edilir. Azərbaycanda sosial yardımın bir sıra formaları mövcuddur: Dövlət qulluqçularına müavinət, yaşa görə müavinət, əlilliyə və sağlamlıq imkanlarını məhdud 18 yaşınadək uşaqlara görə müavinətlər, ailə başçısını itirməyə görə müavinət, kommunal yardımlar, uşağa qulluğa görə müavinət, birdəfəlik müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardım və s (1, səh 291).

Hər iki dövlətin sosial müdafiə sistemində bəzi oxşarlıqlar mövcuddur. Hər iki dövlətdə pensiya almaq hüququna malik olmayan yaşlı təbəqəyə müvafiq müavinətlər təyin olmuşdur. Həm Almaniya, həm də Azərbaycanda yaşlılar üçün nəzərdə tutulan ödənişləri nəzərdən keçirək. Almaniya pensiya yaşı 65 əvvəl idi, daha sonra 2029-a qədər mərhələli şəkildə 67-ə tamamlanması nəzərdə tutularaq artırılır. Azərbaycanda isə pensiya yaşı 65 olaraq müəyyənləşsə də, 2026-cı ilə qədər mərhələli şəkildə 65-ə tamamlanması nəzərdə tutulur. Almaniya pensiyasının miqdarı 1260 euro, Azərbaycanda isə bu 262 manatdır.

Nəzərə alsaq ki, Almaniya inkişaf etmiş bir ölkədir, bu zaman aradakı kəmiyyət fərqi müqayisə etmək ədalətsiz olardı. Eləcə də istər Almaniya, istərsə də Azərbaycanda aztəminatlı ailələrə öz rifah halını yaxşılaşdırmaq və ehtiyacların minimum qarşılanması üçün xüsusi yardımlar edilir. Hər iki dövlətdə yardımlar həm pul şəklində, həm də natura formasında göstərilir. İki dövlətin sosial müdafiə sistemində bir sıra fərqli cəhətlər də mövcuddur. Birinci əsas fərq ondan ibarətdir ki, Almaniya əhalinin eyni anda bir yox, bir neçə sosial yardım proqramlarına müraciət etmək hüququ var. Lakin Azərbaycanda isə bu belə deyil. Ölkədə əhali-

nin sosial yardım proqramlarından eyni anda yalnız bir növündən istifadə etmək hüququ var. Yəni bir şəxs və ya ailə əgər ünvanlı dövlət sosial yardımından istifadə edirsə, onun sosial müavinət (pensiya) proqramından istifadə etmək hüququ yoxdur. Digər fərq isə yardımların verilmə prosesidir. Belə ki, Azərbaycanda təyin edilmiş sosial yardımlardan istifadə üçün proses belədir:

Müavinətlər şəxsin yaşayış yeri üzrə təyin edilir və ödənilir. Müavinət təyinatı barədə qərar müraciət edilən gündən (zəruri sənədlərlə (yaşı, əlilliyi, ailə başçısının itirilməsini və s.-ni təsdiq edən sənədlər) birlikdə ərizənin təqdim olunduğu gündən) 10 gün müddətində çıxarılır. Müavinətin təyin olunmadığı haqqında qərar qəbul edildikdə səbəbi göstərilməklə müraciət edən şəxsə 5 gün müddətində rəsmi məlumat verilir (1.səh.291). Azərbaycandan fərqli olaraq Almaniya da bu proses daha az müddət tələb edir. Burada yardımın təyin olunması şəxsin müraciət etdiyi andan etibarən deyil, şəxsin müvafiq zəruri sənədləri topladığı an təyin olunur. Yardım təyin edilmədikdə səbəbi göstərilməklə şəxsə dərhal xəbərdarlıq edilir. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əhali daha çox dövlətdən maddi və ya natural təminatla bağlı yardım almağa yönəldiyi halda, Almaniya və digər Avropa ölkələrində bu proporsional olaraq maddi yardım və digər psixoloji, tibbi və s. xidmətlərdən istifadəyə daha çox yönəlir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın sosial müdafiə sistemində inkişafa yönəlik bir çox dəyişikliklər oldu. Əvvəllər yaşlı təbəqənin, xüsusilə sığorta stajı olmayan şəxslər dövlətdən təqaüd ala bilmirdilər, onlar kiminsə himayəsi altında qalmağa məcbur idilər. Lakin 2017-ci ildən etibarən sığorta stajı olmayan ancaq pensiya yaşına çatmış şəxslərə sosial müavinət təyin olundu. Hal-hazırda müavinətin miqdarı 130 manatdır. Ölkə üzrə müəyyən olunmuş minimum ehtiyac meyarı isə 170 manatdır. Sosial müavinət ilə minimum ehtiyac meyarı arasında yaranan fərq sosial müavinət alan şəxslərin minimum tələbatlarını ödəməyə əngəl olur. Güman edirik ki, müəyyən müddətdən sonra sosial müavinət və ehtiyac meyarı arasındakı fərq aradan qalxacaq. Ümumilikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf olduqca, ölkənin rifah səviyyəsi qalxdıqca yaranan bu kimi sosial problemlər aradan qalxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. "Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "MBM", 2012.
2. "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu.
3. Sosial Qanun Kitabı XI (Sozialgesetzbuch XI) (1995, 1 Yanvar)
4. Frerich, J və Frey, M (1993) Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland 2: Sozialpolitik in der DDR, Münih.
5. Metzler, G (2003) Der Deutsche Sozialstaat: Vom Bismarckschen Erfolgsmodell zum Pflegefall. Stuttgart-Münih: Deutsche Verlags-Anstalt.

ALMANİYA – AZƏRBAYCAN SOSIAL YARDIM SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Quliyeva Əzizə

XÜLASƏ

Bu məqalə müasir dövrün global problemlərindən biri olan əhalinin sosial müdafiəsinin təminatı ilə bağlı yazılmışdır. Sosial müdafiə sistemi dedikdə əhalinin sosial problemlərinin həllinə yönəlmiş sosial və iqtisadi tədbirlər toplusu nəzərdə tutulur. Məqalədə əsas Avropanın inkişaf etmiş ölkələrindən olan Almaniya ilə oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetirilmişdir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГЕРМАНИИ - СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Гулиева Азиза

АННОТАЦИЯ

Данная статья написана об одной из глобальных проблем современности-обеспечении социальной защиты населения. Под системой социальной защиты понимается совокупность социальных и экономических мер, направленных на решение социальных проблем населения. В статье основное внимание уделено сходству и отличию Германии от основных развитых стран Европы.

COMPARATIVE ANALYSIS OF GERMANY - AZERBAIJAN SOCIAL ASSISTANCE SYSTEM

Guliyeva Aziza

SUMMARY

This article is written on the provision of social protection of the population, which is one of the global problems of our time. The social protection system is a set of social and economic measures aimed at solving the social problems of the population. The article focuses on the similarities and differences with Germany, one of the main developed countries in Europe.

SOSIAL İŞDƏ DRAMATERAPİYA PROBLEMİNƏ DAİR

Murad Aydın Arzu oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
muradaydin079@gmail.com

Açar sözlər: dramaterapiya, drama, yaradıcı drama, psixodrama, sosial iş, klinik sosial iş, art terapiya.

Ключевые слова: драматерапия, драма, креативная драма, психодрама, социальная работа, клиническая социальная работа, арттерапия.

Key words: drama therapy, drama, creative drama, psychodrama, social work, clinical social work, art therapy.

Hər bir cəmiyyət öz strukturuna, intellektual səviyyəsinə, mənəvi dəyərlərinə, yeniliklərə, kreativliyə açıq olmasına, problemlərinə, üzvlərinin öz problemlərinin həllində iştirakçılığına görə bir-birindən fərqlənir. Kiçik bir araşdırma apararaq, son dövrlərdə global və yerli miqyasda cəmiyyət həyatına nəzər yetirsək, müxtəlif problemlərin insanların həyatına, gündəlik yaşamlarına təsirlərini açıq şəkildə görə biləcəyik. Buraya son illərin bəlasına çevrilən, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərən COVID-19 pandemiyasını, hərbi münaqişələri, işsizliyi, suicidal davranışlara aktiv meyilliliyi (son zamanlar intihar aktları), zorakılıq hadisələri və cinayətə gətirib çıxaran səbəblər, bəzi icmaların dəyərlərinə uyğun gəlməyən fərqlilikləri olan şəxslərin təcrid olunması, ailədaxili böhran halları, gənclərin anlaşı və anlaşıla bilməməsi, insanların idealları və imkanları arasındakı maneələr, boşluqlar, ümumilikdə sosial-psixoloji-iqtisadi problemlər və s. bu kimi problemlərə əyani misallardır. Belə bir anda insan beynində müxtəlif suallar meydana gəlməyə başlayır. Bəs bu problemlərə gətirib çıxaran ümumi və ya xüsusi səbəblər nələrdir? Hansı innovativ və təsirli üsullarla bu problemlərin öhdəsindən gəlmək olar?

Qeyd olunan cəmiyyətin mövcud problemlərinin həll olunmasında və insanların mənəvi olaraq özlərini komfortda hiss etmələrinə səbəb ola biləcək ən təsirli vasitə incəsənətin terapevtik toxunuşlarıdır. Bunu tam rahatlıqla və qətiyyətlə bütün sosial elm sahələrinin (sosial iş, psixologiya və s.) tədqiq etdiyi problemlərə aid etmək olar. Təbii ki, bu zaman fokuslanacağımız əsas istiqamət art terapiya olacaqdır. Art terapiyanı təsnifatlandıran zaman, onun müxtəlif növlərinin olduğunu görmək olar. Hər bir sahəsi mövcud xaosluq durumların aradan qaldırılmasında, insanların yeni mühitə adaptasiyasına, cəmiyyətə və əvvəlki yaşamlarına reintegrasiyasına güclü şəkildə təsir göstərir. Art terapiyanın insanların həyatına olduqca optimal və effektiv formada təsir göstərdiyi növlərindən biri də dram terapiyası və ya dramaterapiyadır.

Dramaterapiya çox geniş bir sahə olub istər tətbiq-fəaliyyət istiqamətlərinə görə, istər növlərinə görə, istərsə də texnikalarına görə rəngarəngliyi ilə seçilir. Dramaterapiyanın əsasları haqqında danışmadan əvvəl onun mahiyyəti və beynəlxalq müstəvidə qəbul edilmiş tərifləri haqqında məlumat vermək məqsədə uyğun olar.

Prof.Dr.İnci Sanın tərifinə əsasən dramaterapiya – teatr və ya dram texnikalarından istifadə edərək qrup işində fərdlərin bir yaşamışlığı, hadisəni, bir fikri və mövzunu, mücərrəd və ya konkret bir anlayışı, həmçinin, davranışı, öz hissləri, düşüncələri, müşahidələri, təcrübələri və yaşantılarına əsaslanan bir fəaliyyətə dəyişdirdiyi və yenidən quraraq mənalandırdığı əməliyyat prosesidir.

Drama – fərdlər arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Drama bir sözü, keysi, təcrübəni və ya oyunu inkişaf etdirərək canlandırmaqdır (1, s.19).

Gündəlik həyatda insanlar xəyallar qurur və gələcək üçün planlar hazırlayırlar. İnsanların bu planı hərəkətə, fəaliyyətə çevirə bilmələri “Drama”-dır (2, s.52).

Dram terapiyası bəzi həyat təcrübələrinin və yaraların təkcə şifahi dialoqla ələ alınmayacaq qədər ağırlı olduğunu fərq edilməsindən doğmuşdur. Dram hissləri ifadə etmək üçün məcazlardan istifadə etdiyinə görə, terapevtik bir çərçivə üçün təbii bir uyğunluq idi. Dram terapiyasının yaradıcıları dramın təmin etmək istədiyi psixoloji təhlükəsizlik və məsafədən istifadə etdilər. Bu

təhlükəsiz terapeutik münasibətlər kontekstində dram terapiyası bir insanın çətin emosional problemlərinin öhdəsindən gəlmək üçün həm fiziki, həm də şifahi ifadələrə etibar etməsinə imkan verir. Dram terapiyası J.L. Morenonun psixodramaya terapeutik yanaşmasından ortaya çıxdı, problem və narahatlıqları həll etmək üçün o, dramatik hərəkətlərdən istifadə etdi. Dram terapiyasından istifadə etməklə psixodramanı yaradan Moreno daha sonra Vyanada Spontan Teatrı yaratmaqla müasir psixodramanın formalaşmasına təkan verdi. Dramaterapiyadan bəhrələnərək daha sonra məşhur braziliyalı pedaqoq Paulo Freire 1968-ci ildə özünün "Məzlumların Pedaqogikası" kitabını yazmaqla gələcək mütəxəssislər üçün dram terapiyasının metodlarının müasir sosial teatrda tətbiq edilməsi üçün cığır açdı. Ondan bəhrələnən həmyerlisi və müasiri Augusto Boalın 1979-cu ildə "Əzilənlərin teatrı" adlı kitabı işıq üzə çıxır. Bu artıq başlı-başına bir inqilab idi, çünki o, ilk dəfə olaraq dramaterapiyanın müasir teatra tətbiqini həyata keçirməklə müasir Forum Teatrın əsasını qoymuş oldu. Erkən dram terapiyasına töhfə verənlər arasında Nikolai Evreinov, Vladimir İljne, Bertholt Brecht, Sandor Ferenczi, Neva Boyd və Constantin Stanislavski var. Digər nəzəriyyəçilər rol nəzəriyyəsi, analitik psixologiya və yaradıcı sənət terapiyalarının təsirlərini bölüşərək, sahəni "terapiya kimi teatr"dan indiki dram terapiyası adlandırdığımız sahəyə yönəldilər. Bunlar arasında Peter Slade, Carl Jung, T.D. Noble, Winifred Ward, Maxwell Jones, Gertrud Schattner və Sue Jennings kimi nəzəriyyəçilər və mütəxəssislər yer alır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən rəsmi beynəlxalq qurum isə 1979-cu ildə o zaman Beynəlxalq Dram Terapiyası Asosiasiyası adlandırılan Şimali Amerika Dram Terapiyası Asosiasiyası quruldu. Hal-hazırda da dramaterapiyanın inkişafı istiqamətində işlər görülür, layihələr icra edilir.

Dramaterapiya professional bir elm sahəsidir, onun məqsədi terapeutlərin dram texnikaları vasitəsilə obrazlı şəkildə insanların daxili dünyasına yönəlməsi, içlərindəki onları sıxan və narahat edən problemləri, çətinlikləri, fobiyları aşkara çıxarmaq, onların həyatına müsbət yöndə toxunmaq, onları çətin situasiyadan uzaqlaşdırmaqdır. Dramaterapiya yaradıcı dram texnikaları ilə insanın içində olanların xaricə ötürülməsi sayəsində insanın rahatlanması, daxili tarazlıq və inam əldə etməsinə kömək edir. İnsanın fiziki dərk etməsinin müsbət istiqamətdə güclənməsini təmin edir və sözlərin yetərsiz olduğu dövrlərdə teatr oyununun müsbət gücündən istifadə edərək həyatla əlaqədar meydana gələn təşviş, qorxu, düşüncələrə və ümidlərə qapılmış insanların bir-birini anladıqları mühit yaradır. Yaranmış qrup dinamikası ilə insanlar bir-biri ilə güc və dəstək mübadiləsi həyata keçirir; beləliklə, yalnızlıq və çarəsizlik hissləri ilə asanlıqla mübarizə aparırlar. Dramaterapiya insanlara başqaları ilə uğurlu əlaqə qurma qabiliyyətini artırmaq üçün müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşa bilən, zamanın sınağından keçmiş təcrübəli və peşəkar yanaşmadır (3). Dram terapiyası psixoterapiya üçün teatr təcrübələrindən alınan yazılı, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin metodik istifadəsidir. Dram mütəxəssisi şəxslərlə rolları araşdırmaq, hekayə/sənari qurmaq, təcrübəni təcəssüm etdirmək, həmçinin, fərdlərin və sosial sistemlərin əsasını, davranış dəyişikliklərini və optimal sağlam fəaliyyətlərini təşviq etmək üçün sosial qarşılıqlı təsir üzərində işləyir (5).

Teatral üsullardan, psixodramadan istifadə etməklə peşəkar mütəxəssis problemlərin benefisiar tərəfindən könüllü, heç bir qorxu və narahatlıq hissi yaşamadan, psixoloji baxımdan rahat bir şəkildə etiraf etməsinə, insanın bir növ böyük bir yükə xilas olmasına səbəb olur. Mütəxəssis qarşısındakı şəxslə empatiya quraraq bu problemin həmin şəxslə komanda işi daxilində həll olunmasında öz resurslarını ortaya çıxarır, ona bu mənada peşəkar dəstək olur. Bu zaman benefisiar həm öz problemini təsvir etməklə onun həllində əsas söz sahibinə çevrilir, həm də özünü kənardan müşahidə etməklə mövcud durumun fərqinə varır.

Dramaterapiya və psixodrama məhz teatr texnikalarının terapeutik metodlarla birləşməsi nəticəsində ərsəyə gəlir. Bunun üçün də vətəndaşın həyatına qarşı edilən hər hansısa yanlış müdaxilə dərin və sağalmaz böhranlara, travmalara səbəb ola bilər. Ona görə də, bu sahədə yalnız peşəkar mütəxəssislər (terapevtlər, klinik sosial işçilər, psixoloqlar və s.) müsbət nəticələrə çata bilər. Dramaterapiya hər kəslə həyata keçirilir, çünki dramaterapiya birbaşa sosiallaşmağa, inteqrasiyaya, şüur altındakı travmalara yönəlir, teatr vasitəsilə onları üzə çıxarır. Dramaterapiya sosial-psixoloji sferada baş vermiş problemlərin, boşluqların və böhran anının həll edilməsi və

aradan qaldırılması üçün qeyd etdiyim üsulları sintez edərək benefisiara xidmət formasında təqdim edir. Bu baxımdan o özündə sosial işi, psixologiyayı və incəsənəti birləşdirir.

Sosial iş insan dəyərini nəzərə alan insan hüquqları və sosial ədalət prinsipləri çərçivəsində mikro, mezzo və makro səviyyələrdə tətbiq olunan nəzəri-praktiki peşədir. Sosial iş təhsili bilik, bacarıq və dəyərlərə əsaslanır. Sosial iş dramının hər bir növünü fəaliyyəti daxilində tətbiq edə bilər, ancaq ən çox yaradıcı drama və psixodrama ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Təhsil və klinik sistemdə fəaliyyət göstərən sosial işçilər bu iki metodu öz praktikalarına əlavə etməlidirlər. Yaş və öyrənmə metoduna əsaslanan yaradıcı drama sosial iş təhsilində sosial iş bacarıqları və dəyərlərini qazanmaq üçün bir metod olaraq istifadə edilə bilər. Yaradıcılıq və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş yaradıcı drama, sosial işçilərin peşəkar müdaxilələrində demək olar ki, bələdçilik funksiyasını yerinə yetirir. Klinik sosial işçilər isə psixodramadan öz fəaliyyətlərində istifadə etmək üçün müəyyən mənada psixoterapiya bacarıqlarına malik olmalı və ya onun təhsilini almalıdırlar. Psixoterapiya və ya fərdi konsultasiya, xəstənin həyati problemlərini həll etmək üçün psixoterapevtlə planlı əlaqələrə əsaslanır. Məqsəd fərdin rifahını artırmaqdır. Mütəxəssislər zehni sağlamlılıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün benefisiar və ya qrupla dialoq və ünsiyyət qururlar (4). Psixoterapiya müxtəlif ixtisaslara sahib praktiklər tərəfindən həyata keçirilir. Bunlar psixiatriya, klinik psixologiya, klinik sosial iş, psixiatrik sosial iş, dram terapiyası kimi sahələr hesab olunur.

Ümumilikdə, dramaterapiya sosial işin əsasən müdaxilə mərhələsində istifadə olunur. Sosial işdə tətbiq olunması nəticəsində dramaterapiya çətin həyat şəraitinə düçar olmuş şəxsin və ya qrupun səlahiyyətləndirilməsi, güclü cəhətlərinin aşkara çıxarılması, öz problemlərinin həllində yaxından iştirakı, özünə inanması, qorxularına qalib gəlməsi, problemləri ilə üzləşməsi və özünü kənardan müşahidə etməsində əvəzedilməz rolu ilə öz möhrünü vurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbaba, Sırrı, Sağlam, Sırrı, Kök, Mehmet., Eğitim-Öğretimde Drama ve Oyunlar, Erzurum, 2003
2. Enginalp, F., Onay, M., Özgür, (1998), Drama, Evrensel Yayınları, Ankara.
3. Cindy.B.Schneider, Jessica Kingsley Publishers; 1st edition (December 15, 2006)
4. http://aetd.org.tr/web_1322_1/entititalfocus.aspx?primary_id=2198&type=893&target=productialtrp&detail=triple&sp_table=&sp_primary=&sp_table_extra=&openfrom=sortial
5. <https://www.nadta.org/what-is-drama-therapy.html>

SOSIAL İŞDƏ DRAMATERAPİYA PROBLEMİNƏ DAİR

Murad Aydın

XÜLASƏ

Bu məqalədə dramaterapiyanın ümumi məğzi, yaranması, fəaliyyət istiqamətləri, növləri, bu istiqamətdə nəzəri araşdırmalar etmiş və praktik təcrübəyə malik mütəxəssislərin dramaterapiyanın inkişafında qısa olaraq fəaliyyətləri, dramaterapiyanın sosial problemlərin həllindəki rolu, sosial işdə, xüsusən klinik sosial işdə dramaterapiya metodlarının (yaradıcı drama və psixodramanın) tətbiq olunmasına toxunulmuşdur.

К ПРОБЛЕМЕ ДРАМАТЕРАПИИ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Мурад Айдын

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются общие положения, некоторые факты истории появления, практические направления драматерапии, как важного фактора в решении насущных социальных проблем, с опорой на роль методов творческой драматерапии и психодрамы в клинической социальной работе.

ON THE PROBLEM OF DRAMATHERAPY IN SOCIAL WORK

Murad Aydin

SUMMARY

This article describes the general essence, origin, directions, types of drama, brief activities of specialists who have conducted theoretical research and practical experience in the development of drama, the role of drama in solving social problems, methods of drama (creative drama and psychodrama) in clinical social work.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ MİLLİ MARAQLAR

Qasimova Elnarə Azər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
qasimovaelnare707gmail.com

Açırsözlər: milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, informasiya təhlükəsizliyi.

Ключевые слова: национальная безопасность, национальные интересы, информационная безопасность.

Keywords: security, national interests, information security.

Giriş. Hər bir ölkədə informasiya təhlükəsizliyinin formalaşdırılması və təmin edilməsi məsələyə kompleks və sistemativ yanaşma tələb edir. Respublikamızda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində müxtəlif qurumlar tərəfindən təşkilati, elmi-metodoloji, konseptual, qanunvericilik və eləcə də maddi-texniki əsasların formalaşdırılması üzrə zəruri tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı fərdlərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində milli normativ-hüquqi bazanın yaradılması, beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin dərinlən araşdırılması, təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, ölkə və eləcə də korporativ səviyyədə informasiya təhlükəsizliyinin menecmenti və monitorinqinin aparılması, informasiya təhlükəsizliyi istiqamətində kadr hazırlığı və əhəlinin maarifləndirilməsi, eləcə də vətəndaşlarda informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması kimi məsələlər öz aktuallığı ilə seçilməkdədir. Bu baxımdan da milli, iqtisadi və hərbi siyasətin ən əsas məqsədi ölkədaxili sabitliyin təmin olunması və təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılmasıdır.

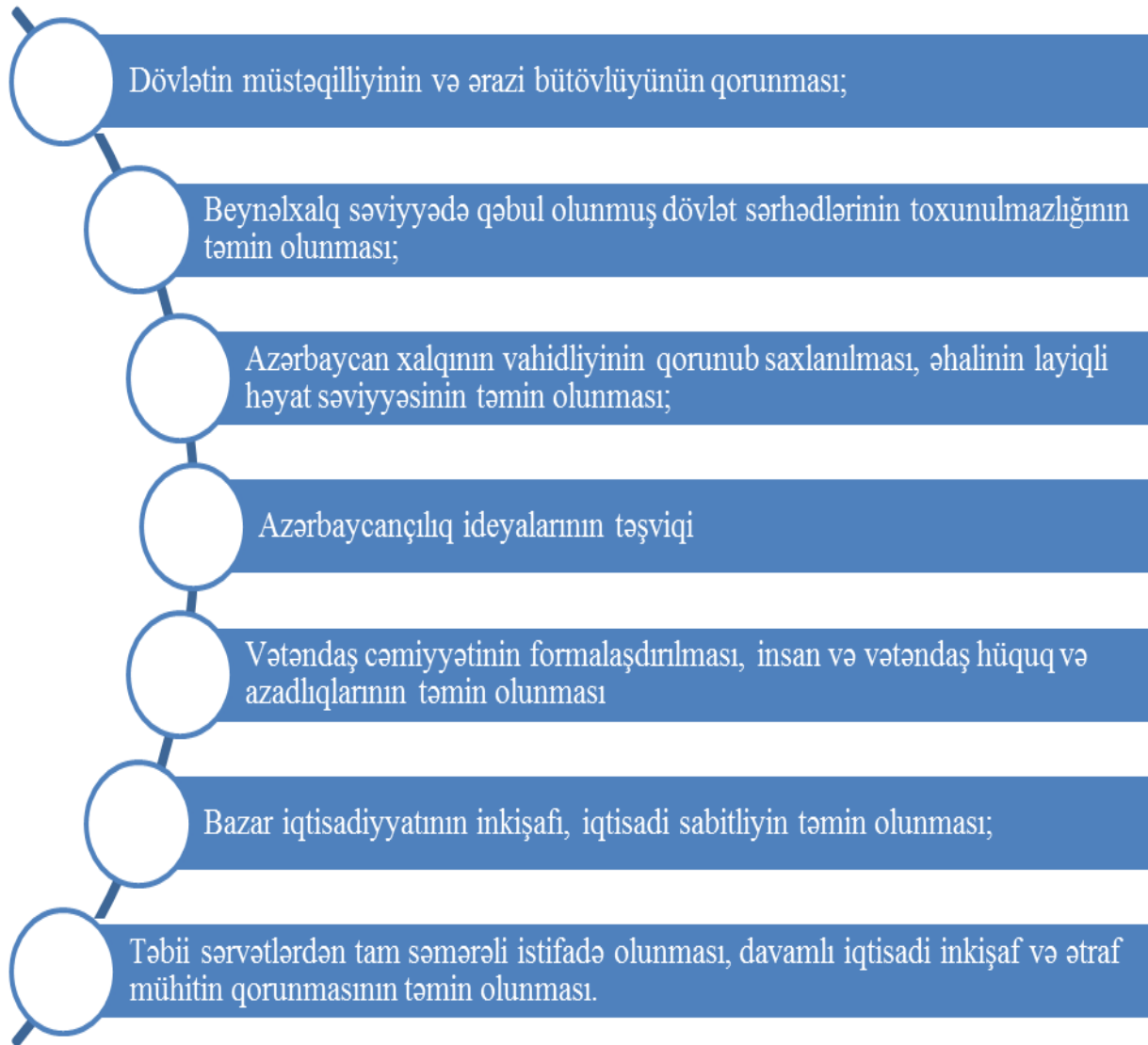
Təhlillər: Bu gün müasir dünyada informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə bir sıra hərbi və digər sahələrdə münaqişələr yaratma taktikası dəyişir. İnformasiyanın, eləcə də dezinformasiyanın kimin əlində olması çox mühüm rol oynayır. Bir çox hallarda dezinformasiya çox təhlükəli xarakter alır. Mövcud “informasiya müharibəsi” və “İnformasiya təhlükəsizliyi” kimi anlayışlar hərbi sahədə daha çox istifadə olunsada, KİV-lərin və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bir qədər fərqli əhəmiyyət daşımağa başlayır [4].

Müasir dövrdə informasiya mübadiləsinin və milli resursların məxfiliyinin qorunub saxlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin xüsusi nəzarətindədir. Artıq Azərbaycanda dövlət müəssisələrində və özəl təşkilatlarda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmiş və bu sahənin tənzimlənməsi üçün hüquqi-normativ aktlar hazırlanmışdır. Belə ki, ölkədə baş verə biləcək kiber cinayətlərin qarşısının alınması məqsədilə Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri təkmilləşdirilmişdir [3]. Eyni zamanda da dövlət sirrinin mühafizə olunması istiqamətində mövcud qanunvericilik sistemində dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan özünün müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ən əsas problemlərdən biri kimi ölkənin vahid informasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması, milli təhlükəsizliyin təmin olunması, milli informasiya mühitinin yaradılması və idarə edilməsi olmuşdur. Bu baxımdan da Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası təsdiq edilmişdir [1].

Qeyd olunan Konsepsiyaya istinad edərək deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları xalqın fundamental dəyər və məqsədlərini, o cümlədən də insan, cəmiyyət və dövlətin əsas tərəqqisini təmin etməyə istiqamətlənmiş müxtəlif istiqamətlərdən ibarətdir. Həmin milli maraqlar aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir [1].

Sxem 1. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası.

Sxem 1-dən də göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının əsasında dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması, beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin olunması, azərbaycançılıq ideyalarının təşviq olunması, Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, bazar iqtisadiyyatının inkişafı, davamlı iqtisadi sabitliyin təmin olunması, təbii sərvətlərdən öz təyinatına uyğun olaraq səmərəli istifadə olunması, davamlı iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin qorunması, xalqın mədəni və tarixi irsinin qorunub saxlanılmasının təmin olunması, dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə uyğun olaraq milli həmrəyliyin və özünəməxsusluğun təmin olunması, demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı və eləcə də Azərbaycan Respublikasında qanunun aliliyi dayanır [1].

Yuxarıda qeyd olunan Konsepsiyaya istinad edərək deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas vəzifə onun milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin qarşısının alınması və yaxud da nəzarətdə saxlanmasıdır. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlərə aşağıdakıları aid etmək olar [1]:

➤ Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və konstitusiya quruluşuna qarşı qəsdlər;

- İctimai asayişin qorunması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirməsinə qarşı fəaliyyət;
- Qanunun aliliyinə nail olmağa qarşı cəhdlər;
- Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq və regional münaqişələr;
- Kütləvi qırğın silahlarının geniş yayılması və terrorçuluq;
- Etnik, siyasi və dini ekstremizm və seperatçılıq;
- Respublikanın enerji infrastrukturunu ələyinə fəaliyyət;
- İqtisadi qeyri-sabitlik;
- Xarici hərbi. Siyasi və iqtisadi asılılıq;
- Peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı;
- Regional hərbi əlaqələr;
- Ekoloji problemlər.

Son dövrlərdə informasiya təhlükəsizliyi ələyinə təhdidlər çox geniş vüsət almışdır. Dünyanı ən çox narahat edən problemlərdən biri kimi beynəlxalq terrorizm göstərilir. Belə ki, beynəlxalq terrorizm məhz informasiya təhlükəsizliyi sahəsində mövcud olan boşluqlardan qaynaqlanır. Dövlətin, cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı fərdlərinin həyatında informasiya resurslarının və eləcə də yeni innovativ texnologiyaların rolunun artması informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini ön plana çıxarmış olur. Məsələnin kökündə isə birmənalı olaraq, internetin sürətlə inkişafı, eləcə də yeni texnologiyalar əsasında formalaşmış proqram təminatı sistemlərinin mühafizəsi dayanır. Bu məqsədlə də informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 aprel 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyası yaradılmışdır. Komissiya Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyinə qarşı yaranmış təhdidlərin qiymətləndirilməsini, bu təhdidlərin yaranma mənbələrini və əsas istiqamətlərini, vura biləcəyi zərər və eləcə də təsirlər ilə bağlı müntəzəm olaraq təhlillər aparılmasını, yeni təkliflərin hazırlanmasını, mümkün ola biləcək təhdidlərin qarşısının alınması istiqamətində aidiyyəti dövlət orqanlarının əsas fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini, həmin dövlət orqanları ilə birgə zəruri tədbirlərin planlaşdırılmasını və icra olunmasını təmin edir [2].

Bu qeyd olunanlarla yanaşı, komissiya xüsusi ictimai əhəmiyyətli sayılan infrastruktur obyektlərinin əsas informasiya sistemlərinə kiber hücumlar və eləcə də fəvqəladə kibertəhlükə halları yaranıqda əlaqələndirilmiş işin təşkili və müvafiq əks tədbirlərin icra olunmasını, internet informasiya ehtiyatlarında qeyd olunmuş Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına qarşı məqsədyönlü formada yayılan saxta və reallığa uyğun olmayan məlumatların mənbəyinin dərhal müəyyən edilməsini və bu barədə aidiyyəti dövlət orqanların mümkün qədər tez məlumatlandırılmasını, müvafiq dövlət orqanlarının kibertəhlükəsizliyinin təmin edilməsi, eləcə də kibercinayətlərlə mübarizə istiqamətində kadr və texniki potensialın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni təkliflərin hazırlanmasını və bu təkliflərə uyğun olaraq zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini təşkil edir [5].

Və bütün bunların nəticəsində bu gün Azərbaycanda KİV sürətlə inkişaf etdikcə, internet daha çox vüsət aldıqca, məlumat azadlığı tam təmin olunduqca informasiya təhlükəsizliyi məsələsi daha çox aktuallaşmış olur. Bu səbəbdən də bu gün KİV və onun aparıcı qüvvəsi olan jurnalistlərin üzərinə xüsusilə böyük məsuliyyət düşür. Çünki onlar güclü təsirə malik olan söz sahibi, yaradıcı şəxslər və təbliğatçılardır. Buna görə də jurnalistlər onlara verilən bu imkandan sui-istifadə etməməli, qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməli, dövlətin konstitusion quruluşuna qarşı çıxmamalı, Vətəni sevməli, insanlara vətənpərvərlik hissləri aşılmalı, öz peşələrinə vicdanla yanaşmalı, ən vacibi hərbi informasiyanı cəmiyyətə ötürərkən informasiya təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə aidiyyəti dövlət qurumundan yararlanmalıdırlar. Onlar informasiya təhlükəsizliyinin cəmiyyətin mövcudluğunda, onun inkişafında, dövlətçiliyin saxlanılmasında mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq milli maraqları qorumaq və dövlətimizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yaxından iştirak etməlidirlər ki, Azərbaycanımızın müstəqilliyi daimi, dönməz və əbədi olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur.
2. “İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyasının yaradılması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 aprel 2018-ci il tarixli Sərəncamı
3. www.mod.gov.az
4. www.ict.az
5. www.anl.az

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ MİLLİ MARAQLAR

Qasımova Elnarə

XÜLASƏ

Millətin və dövlətin mövcudluğu üçün mühim əhəmiyyət kəsb edən “təhlükəsizlik” və “milli maraqlar” anlayışları bir-birini tamamlayan iki əsas faktor hesab olunur. Çünki, təhlükəsizlik mühitini formalaşdırmadan milli maraqlar, eyni zamanda da milli maraqları təmin etmədən təhlükəsizlik mühiti yaradıla bilməz. İnformasiya təhlükəsizliyi isə millətin, xalqın, ölkənin və eləcə də hər bir vətəndaşın mütləq şəkildə riayət etməli olduğu gündəlik yaşam tərzini kimi sabitliyin zəmanətidir.

Bu gün bütövlükdə cəmiyyət və eləcə də onun ayrı-ayrı fərdləri informasiyalaşdıqca, insanların informasiyadan daha çox asılılığı yaranmağa başlayır. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində yaranmış ən kiçik problem belə cəmiyyət üçün tələyüklü fəsadların yaranmasına səbəb ola bilər. Hər bir ölkədə informasiya təhlükəsizliyinin əsas prioritet istiqamətləri vətəndaşların, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının balanslı nisbəti əsasında müəyyən olunur. Lakin ölkədə baş verən siyasi, fəvqəladə, hərbi və digər bu kimi səbəblərdən asılı olaraq bu nisbət dəyişə də bilər.

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ

Гасымова Эльнара

АННОТАЦИЯ

Понятия «безопасность» и «национальные интересы», важные для существования нации и государства, считаются двумя основными взаимодополняющими факторами. Поскольку национальные интересы не могут быть созданы без создания среды безопасности, и в то же время среда безопасности не может быть создана без обеспечения национальных интересов. Информационная безопасность - это гарантия стабильности как повседневного образа жизни, которого должны придерживаться нация, народ, страна, а также каждый гражданин.

Сегодня, когда общество в целом, а также отдельные люди становятся все более и более информированными, люди становятся все более и более зависимыми от информации. Малейшая проблема с информационной безопасностью может иметь разрушительные последствия для такого общества. Основные приоритеты информационной безопасности в каждой стране определяются на основе сбалансированного соотношения интересов граждан, государства и общества. Однако это соотношение может меняться в зависимости от политических, чрезвычайных, военных и других причин в стране.

INFORMATION SECURITY AND NATIONAL INTERESTS

Gasimova Elnara

SUMMURY

The concepts of "security" and "national interests", which are important for the existence of the nation and the state, are considered to be two main complementary factors. Because national interests cannot be created without creating a security environment, and at the same time, a security environment cannot be created without ensuring national interests. Information security is a guarantee of stability as a daily way of life that must be observed by the nation, people, country and every citizen.

Today, as society as a whole, as well as its individuals, become more and more informed, people become more and more dependent on information. The slightest problem with information security can have devastating consequences for such a society. The main priorities of information security in each country are determined on the basis of a balanced ratio of the interests of citizens, the state and society. However, this ratio may change depending on the political, emergency, military and other reasons in the country.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ VƏTƏNDAŞLIQ

Mirizadə Türkey Əlixan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
turkayzade98@mail.ru

Açar sözlər: vətən, torpaq, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, millətçilik.

Ключевые слова: родина, земля, патриотизм, гражданство, национализм.

Keywords: homeland, land, patriotism, citizenship, nationalism.

Bu məqalədə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq anlayışlarının mahiyyəti, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə təqdim olunub. Vətəndaş vətənpərvərliyinin ölkə üçün əhəmiyyətindən bəhs olunub. Vətənpərvərliyin millətçiliklə müqayisəsi, sağlam və kor-koranə vətənpərvərlik növlərinin analizi aparılıb. Azərbaycanda vətənpərvərliyin mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilib.

Vətənpərvərlik anlayışının mahiyyətinə varmaq üçün, əvvəla vətənin nə olduğundan bəhs etmək gərəkdir. Vətən sözü ərəb mənşəli olub, “insanın doğulub böyüdüüyü və vətəndaşı olduğu ölkə, məmləkət” mənasını ifadə edir. Vətən dedikdə, insanın doğulub böyüdüüyü, mədəni kimliyinin formalaşdığı, eləcə də, əcdadlarının nəsilər boyu yaşadığı, soykökü ilə bağlı olduğu torpaq başa düşülür. Təsədüfi deyildir ki, vətənin sadəcə müəyyən sərhədləri olan coğrafi ərazi olmadığı tez-tez vurğulanır. Vətən tarix, dil və mədəniyyət birliyinə, ortaq dəyərlərə sahib olan insanların yaşadığı torpaqdır. Bu baxımdan vətən tarix boyu həmişə müqəddəs sayılmış, vətən uğrunda bir çox müharibələr aparılmış və bu yolda çoxlu canlar qurban verilmişdir.

Vətənə olan emosional bağlılıq insanlarda vətənpərvərliklə səciyyələndirilir. Vətənpərvərlik və ya milli qürur vətənə sevgi, sədaqət, bağlılıq və eyni hissi paylaşan digər vətəndaşlarla ittifaq hissidir. Bu bağlılıq vətənin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir.

Sosial psixologiyada vətənpərvərliyin sədaqət, sevgi və fərdin topluma mənsub olmaq tələbatından qaynaqlandığı göstərilir (1). Filosof S. Nathanson vətənpərvərliyin 4 əsas komponentdən ibarət olduğunu iddia edir:

1. İnsanın öz ölkəsinə qarşı xüsusi bir sevgisi;
2. İnsanın öz ölkəsi vasitəsilə özünü tanıması və ya ölkə ilə identifikasiya hissi;
3. Ölkənin rifahına qayğı göstərmək
4. Ölkənin rifahı naminə fədakarlıq etmək.

Vətəndaş müəyyən dövlətə siyasi-hüquqi münasibətlə bağlı olan fərddir. Vətəndaşlıq dedikdə, şəxsin dövlətə mənsubluğu, şəxslə dövlət arasında olan, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan daimi əlaqə başa düşülür. Demokratik ölkələrdə din, irq, sosial status və cinsiyyət kimi fərqli, kəşşən cəhətlərə baxmayaraq, hər kəsin ortaq vətəndaş kimliyi vardır. Din, irq və etnik fərqlilikləri olan cəmiyyətlərdə ortaq vətəndaşlıq şəxsləri ölkəyə, siyasi topluma mənsub edən yeganə bağdır. Vətəndaşlıq vəzifələrinin yerinə yetirilməsi, vətəndaşların ölkəsinin rifahı və müdafiəsi üçün məsuliyyət hiss etməsi vətənpərvərlikdən asılıdır. Vətənpərvərlik vətəndaşlığın emosional tərəfini təşkil edir. Buraya vətəndaşı olduğun ölkənin maraqlarından çıxış etmək, vətənin milli adət-ənənələrini, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq, ölkənin qazandığı qələbələrdən, uğurlardan qürur duymaq, qüsurlarına və çatışmazlıqlarına görə narahatlıq hissi keçirmək, vətənin siyasi, iqtisadi və mədəni tərəqqisi naminə çalışmaq, eləcə də onun müdafiəsinə hər an hazır olmaq aiddir. Bir çox ölkədə mövcud olan məcburi hərbi xidmət və müharibə zamanı vətəndaşı çağıran səfərbərlik qanunvericiliyi vətəndaşlığın hərbi müdafiə ilə bağlı olduğunu göstərir. Vətəndaşlığın hərbi tərəfi məhz vətənpərvərlikdən qaynaqlanır.

Olduqca geniş mənaya malik olan vətənpərvərlik anlayışı özündə vətənə, millətə sevgi hissini, müxtəlif səviyyə və istiqamətlərdə vətənə, millətə xidmət etməyi birləşdirir. Vətənpərvərliyin göstəricisi yalnızca vətən üçün ölmək deyil, həm də vətən üçün yaşamaqdır. Bu barədə rus yazıçısı Qriqori Petrov demişdir: "Vətən üçün yaşamaq, vətənin inkişafı və yüksəlməsi üçün çalışmaq da, vətən uğrunda ölmək qədər şərəflidir" (3).

Tarixən vətənpərvərlik və millətçilik anlayışları təxminən eyni şəkildə istifadə edilmişdir. Ancaq müasir dövrdə bu iki anlayış bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Vətənpərvərlik və milliyyətçilik anlayışlarını qarışdırmamaq üçün bunu bilmək gərəkir: Milliyyət sadəcə təbii və ya fiziki olan irqə bağlılığımızdır, vətənpərvərlik isə daha çox müəyyən bir siyasi topluma bağlılıqdır. Vətənpərvərlik millətçilikdən fərqli olaraq, etnik qrupa sədaqəti deyil, dövlətçiliyə sədaqəti vurğulayan siyasi anlayışdır. Vətənpərvərlikdə etnik fərqlər nəzərə alınmır, diqqət xalqın birliyinə yönəlir. Millətçiliklə müqayisədə vətənpərvərlik daha müsbət bir mənə daşıyır, vətənin və xalqın rifahına xidmət etməklə bağlı olan müsbət hisslər, münasibətlər və hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Millətçilik isə günümüzün əksər kontekstində öz millətinin mənafeələrini bütün digər millətlərin mənafeələrindən, ümumi maraqlarından ayrı, hətta üstün qəbul edən siyasət və ya doktrina sayılır (4). Millətçilikdən əksər hallarda irqi, dini zəminlər hesabına ölkəyə ifrat bağlılığı təbliğ edən siyasi ideologiyalar və hərəkətlərdə istifadə olunur.

Bir çox alim və mütəfəkkir vətənpərvərliyi doğrulduqumuz, böyüdüyümüz, tərkibində azad və rahat həyat sürdüyümüz ölkəyə minnətdarlığın təbii və uyğun ifadəsi hesab edir, eləcə də vətənpərvərliyi şəxsiyyətimizin vacib bir komponenti olaraq görürlər. Bəziləri daha irəli gedərək vətənpərvərliyin əxlaqi cəhətdən zəruri olduğunu və hətta əxlaqın əsası olduğunu iddia edirlər. Buraya bir neçə misal göstərmək olar:

- Əsil yüksək əxlaqlı, xeyirxah adam yalnız o adam hesab edilə bilər ki, o, özünün bütün hərəkət və davranışlarını əsil vətənpərvərliklə uyğunlaşdırsın. M.F.Axundzadə
  - Öz vətənin sevmək – bəşəriyyətin ideallarının həyata keçirilməsini ürəkdən arzu etmək və gücün çatana qədər buna kömək etmək deməkdir. V.Q.Belinski
  - İnsanın ləyaqəti onun vətənpərvərliyinin gücü ilə ölçülür. (N.Q.Çernişevski)
  - Namuslu insan olmaq istəyirsənsə, ömrünün mənasını vətənə xidmətdə gör. (D.İ.Fonvizin)
- və s.

Vətənpərvərliyin bir çox tənqidçisi var. Əsasən kosmopolit düşüncənin tərəfdarları vətənpərvərliyi eqoizm növü, beynəlxalq ədalət və ümumbəşəri insan həmrəyliyinə tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edən keyfiyyət kimi dəyərləndirir. Lev Tolstoy və digər tənqidçilər vətənpərvərliyin eqoist və aqressiv bir qayğı olduğunu, beynəlxalq gərginliyin və müharibənin əsas səbəbi olduğunu müdafiə edirdilər. Lev Tolstoyun vətənpərvərliyi rədd etməsinin əsas səbəblərindən biri onun müharibə ilə əlaqəli olmasıdır. O, müharibəni "vətənpərvərliyin qaçılmaz nəticəsi" olaraq xarakterizə edirdi. Vətənpərvərliyin digər tənqidçisi yazıçı Samuel Conson "vətənpərvərlik alçaqların son sığınacağıdır" deyərək, qarətin, talanın bayraq və vətən adı ilə pərdələndiyinə işarə edirdi.

Vətənpərvərlik keyfiyyəti demokratiyanı gücləndirib-gücləndirməməsi baxımından bir neçə növə ayrılır.

Mənfi vətənpərvərlik. Natamam və kor-koranə vətənpərvərlər simvolik davranışlar göstərərək təhlil və tənqidi inkar edir. Onların fikrincə, öz vətəninə tənqid etmək onu sevməmək deməkdir. Vətənpərvərliyin bu forması demokratiya üçün uyğun deyil. Çünki belə vətənpərvərlikdə tənqiddə dözümlülük mövcud deyil. Halbuki, insanın öz ölkəsini sevməsi, ölkəsinin xətalərini gözərd etməsinə, eləcə də digər ölkələrin qüdrətini rədd etməyə gətirib çıxarmamalıdır. Araşdırmalar bu cür vətənpərvərlərin millətçiliyə meyilli olduğunu göstərir.

Müsbət və ya sağlam vətənpərvərlik. Ədalət dar çərçivədə yox, ümumbəşəri şəkildə qəbul edilirsə, beynəlxalq həmrəylik əsas əxlaqi cəhət kimi tutulursa, sülh hər şeydən üstündürsə və müharibəyə yalnız mənəvi cəhətdən ədalətli olduqda icazə verilsə, bu, şəxsiyyətin vacib keyfiyyəti olan sağlam vətənpərvərlikdir. Sağlam vətənpərvərlik və demokratik prinsiplər bir-birini inkar etmir. Belə vətənpərvərlər ölkəsinin bir çox tərəflərini təqdir etməklə bərabər, eyni zamanda konstruktiv qaydada tənqid etməyi də bacarır, eləcə də dəyişimə və inkişafa cəmiyyətin ideallarına uyğun bir şəkildə nail olmağa çalışır (2). Məsələn, imperialist bir ölkənin vətəndaşlarının, hətta onlara üstünlük qazandıran imperialist fəaliyyətlərə demokratik dəyərlərə zidd olduğu üçün qarşı çıxması müsbət vətənpərvərlikdir.

İnsanın ölkəsinə sevgisi və rifah istəyi etdiyi hərəkətlərlə aydın olur. Vətənpərvər insan ölkəsini inkişaf etdirmək üçün fəallıq göstərir. M.K. Atatürk bu barədə demişdir: "Vətən sevgisi

vətənə xidmətlə ölçülür". Vətənpərvərlik ölkəyə heç bir töhfə vermədən, vətəndaşlıq vəzifələrini fəal yerinə yetirmədən mümkün deyildir.

Vətənpərvərlik duyğusu Azərbaycan cəmiyyətində daim aktual olmuş, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Çünki, Azərbaycan müharibə şəraitində yaşayan bir dövlətdir. Ötən əsrin sonlarında ölkəmizin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı təcavüz edilmiş, torpaqlarımızın 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Məhz yüksək vətənpərvərlik hissi, böyük mübarizə əzmi sayəsində işğal olunmuş torpaqlar artıq azad edilib. Azərbaycan vətəndaşlarının yüksək vətənpərvərlik duyğusunun təstiqində bu qələbə mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu barədə fransız psixoloqu Q. Lebon demişdir: "Vətən sevgisi fəvqəladə vəziyyətlərdə, ölüm-dirim çağlarında daha qabarıq aşkara çıxır".

Xalqın ayrı-ayrı torpaqların cəmindən təşkil edilmiş vətəni özünün ortaq dəyəri sayaraq onu başqalarının iddiaları və hücumlarından qoruması vətənpərvərlikdən qaynaqlanır. Vətən torpağı xalqın əlindən alınarsa, o xalq öz tarixini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini tanıtdıra bilməz, yanlışlıqlar içində yaşayıb dünyadan silinə bilər. Buna görə də, vətən torpağının, ərazi bütövlüyünün müdafiəsi vətənpərvərliyin birinci və əsas şərti sayılır. Azərbaycan xalqı və dövlətinin işğalla barışmayıb vətən torpaqlarını böyük iradə göstərərək, qurbanlar verərək azad etməsi yüksək vətənpərvərlik hissinin təcəssümüdür. Tarixçi Qumilyovun bu barədə demişdir: "Əgər hər hansı bir etnos (xalq) bilə-bilə zaman-zaman öz arasından insanlar ayırıb öz varlığı üçün qurban verirsə, deməli, o, etnosa ölüm yoxdur". Vətəni qorumaq üçün şəhid vermək lazımdırsa, xalq bunu bacarmalıdır. Azərbaycan xalqı buna qadir olduğunu ikinci Qarabağ müharibəsində bir daha sübut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Altıkulaç A. "Patriotism and Global Citizenship as Values: A Research on Social Studies Teacher Candidates". Journal of Education and Practice, 2016, №7, p. 26-33
2. Bakıoğlu A. "Öğretmenlerin demokrasi, vatandaşlık ve vatanseverlik algılarının nitel olarak incelenmesi". Eğitim bilimleri dergisi, 2009, №29, s.19-39
3. Petrov Q. "Beyaz zambaklar ülkesinde", Türkiye, Koridor yayıncılık, 2007, s.240
4. <https://www.dictionary.com/e/patriotism-vs-nationalism>

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ VƏTƏNDAŞLIQ

Mirzadə Türkcay

XÜLASƏ

Məqalədə "vətənpərvərlik" və "vətəndaşlıq" anlayışlarının mahiyyəti, aralarındakı əlaqə haqqında məlumat verilir. Vətəndaş vətənpərvərliyinin ölkə üçün əhəmiyyəti müzakirə olunur. Azərbaycanda vətənpərvərliyin mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilir.

ПАТРИОТИЗМ И ГРАЖДАНСТВО

Мирзаде Тюркай

АННОТАЦИЯ

В статье преподнесена информация о сущности понятий «патриотизм» и «гражданство», соотношение между ними. Обсуждается важность гражданского патриотизма для страны. Рассмотрено современное состояние патриотизма в Азербайджане.

PATRIOTISM AND CITIZENSHIP

Mirzade Turkey

SUMMARY

This article presents the essence of the concepts of patriotism and citizenship, the relationship between them. The importance of civic patriotism for the country was discussed. A comparison of patriotism with nationalism, analysis of healthy and blind types of patriotism was conducted. The current state of patriotism in Azerbaijan was considered.

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

MƏHKUMLARIN CİNAYƏT ƏMƏLİNİN QURBANLARI HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİNİN PSIXOKORREKSİYASI

Səməndərova Aydan Firudin qızı
BDU-nun psixologiya kafedrasının
dosenti, psixologiya üzrə fəlsəfə
doktoru
a.sudan77@mail.ru

Alışanlı Aytən İlham qızı
BDU-nun psixologiya kafedrasının laborantı
aytanalishanli93@gmail.com

Açar sözlər: cinayət, məhkum, qurban, qurban haqqında təsəvvürlər, psixokorreksiya.

Ключевые слова: преступление, осужденный, жертва, представления о жертве, психокоррекция.

Keywords: crime, convict, victim, representations of the victim, psychocorrection.

Məlum olduğu kimi, əksər kriminal əməllər cinayətkarla qurban arasında qarşılıqlı münasibətlər zəminində törədilir. Kriminal əməldən əvvəl, bu əməl törədilən an və cinayətdən sonra qurbanın necə davranması, onun həyat tərz, şəxsi keyfiyyətləri və sosial statusu məhkumda öz cinayətinin potensial qurbanı haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına, eləcə də qurbanının seçiminə güclü təsir göstərir [4, s.232].

Məhkumların cinayət əməlinin qurbanları haqqında təsəvvürlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, onların qurbanları haqqında təsəvvürləri emosional (qurbana etinasız və ya neqativ münasibət) və koqnitiv (qurbanı simasızlaşdırən, onun neqativ keyfiyyətlərini vurğulayan koqnitiv konstruksiyalar) komponentlərdən ibarətdir. Məhkumların qurbana münasibətdə davranışı bu davranışın gələcəkdə hansı nəticələrə gətirəcəyini hesaba almadan özünəməxsus emosional reaksiya kimi çıxış edir. Cinayətkarın koqnitiv fəaliyyəti öz davranışına haqq qazandıraraq onu qəbul etməyi nəzərdə tutan emosional reaksiyasını ifadə etməyə imkan verən üsulların axtarışında öz əksini tapır.

Bu baxımdan məhz rasional - emotiv terapiya məhkumlara qurbanları ilə bağlı irasional yönəlişlərini görmək, onlarla konfrantasiyanı həyata keçirmək və onları yenidən nəzərdən keçirmək, nəhayət daha rasional ustanovkalara möhkəmlətmək imkanı verən perspektivli korreksiya proqramı kimi istifadə edilə bilər [3, s.19].

Bununla yanaşı, araşdırmalar həm də məhkumların cinayət əməlinin qurbanının spesifik emosional qavrayışını da müəyyən etmək imkanı vermişdir. Belə ki, məhkumlar əksər hallarda qurbana neqativ emosional münasibəti ifadə edən konstruksiyalardan istifadə edir. Qurbanlarını şəkildə təsvir edən zaman onlar adətən cəlbədicilərin, yaxud da heyvana xas əlamətləri olan insan təsvir edir (məsələn, kişinin simasını əvəzinə donuzun üzünü çəkir).

Şəkilləri şərh edən zaman onlar “səliqəsiz”, “pinti”, “ikrah doğuran” kimi ifadələrdən istifadə edir. Buna görə də, həmin məhkumlarla keçiriləcək korreksiya proqramına məhkumların qurbana emosional münasibətini dəyişmək, onda qurbana qarşı empatiya aşılamağa imkan verəcək bloku daxil etmək zəruridir.

Bu baxımdan belə bir psixokorreksiya proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- məhkumlar tərəfindən koqnitiv təhriflərin mənimsənilməsi, cinayət qurbanları haqqında məhkumlar üçün səciyyəvi olan təsəvvürlərin koqnitiv təhriflərinin məzmun xarakteristikalarının aktualaşdırılması;
- cinayətin törədilməsi modelində bu koqnitiv təhriflərin rolunun məhkumlar tərəfindən nəzərdən keçirilməsi;
- cinayət hadisəsini yaşamış qurbanın psixoloji vəziyyəti haqqında məhkuma məlumat vermək. Onlarda situasiyanı qurbanın gözü ilə görmək və qurbanın hiss etdiklərini məhkumların da hiss etmək qabiliyyətini formalaşdırmaq;
- məhkumları situasiya, fikirlər, hisslərlə davranış aktı arasındakı (xüsusilə cinayətin törədilməsindən öncəki) əlaqə haqqında məlumatlandırmaq. Onların cinayət törətməsinə gətirib çıxarmış qərarlar zəncirini fərqləndirmək. Situasiyadan məhkumları başqa nəticələrə, o cümlədən cinayətin törədilməsindən imtinaya gətirəcək alternativ çıxış yolları tapmağı öyrətmə;
- situasiyanın kriminal yolla həllinin gətirə biləcəyi mümkün risk faktorları haqqında məhkuma məlumat vermə, onda belə riskli situasiyalar təkrar yarandığı hallarda öz davranışını planlaşdırmaq bacarığını formalaşdırmaq;
- məhkumun törətdiyi cinayət əməli ilə qurbana vurduğu ziyanı aradan qaldıran əməllərə təhrik etmə, bu məqsədlə plan tərtib edilməsi.

Psixokorreksiya proqramının yuxarıda qeyd edilən məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı nəzəri əsaslardan çıxış etmişik:

1. Məhkumlarla əsas psixokorreksiyaedici iş forması kimi qrup halında keçirilən psixokorreksiya treninqi seçilmişdir. Bu cür treninq məhkumlarla iş prosesində məhkumların cinayət qurbanları rolunu öz üzərilərinə qəbul edərək həmin rolun oynanılmasını və bu yolla əks əlaqənin əldə edilməsini nəzərdə tutan rollu oyunlardan, eləcə də təlimin fəal diskussiya metodlarından istifadəni nəzərdə tutur.

2. Eyni zamanda psixokorreksiyon proqramının nəzəri əsası kimi həm də koqnitiv-biheviorial yanaşma seçilmişdir.

3. Bu psixokorreksiyon təsir strategiyası məhkumların koqnitiv təhriflərinin identifikasiyası və yenidən işlənməsini (ilk növbədə qurban haqqında təsəvvürlərlə bağlı olan təhriflərin), bu məhkumlarda residivin qarşısını almaq üçün onlara qərar qəbulu və öz davranışlarını idarə etmə texnologiyalarını öyrətməyi nəzərdə tutur.

4. Koqnitiv davranış treninqi proqramının həyata keçirilməsi prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: qrup diskussiyası, rollu oyun, ev tapşırıqlarının hazırlanması və qrup halında müzakirəsi.

Bununla yanaşı aşağıdakı priyom və texnikalardan da istifadə edilir: konfrantasyon suallarının verilməsi texnikası, cinayətkarın öz cinayəti haqqında fəal olaraq məlumat vermə priyomu, “qaynar stul” priyomu, cinayət qurbanının rolunun oynanılması priyomu.

Qrup işi zamanı psixogimnastika tapşırıqlarından, eləcə də proqramın lokal vəzifələrinin həllini nəzərdə tutan xüsusi çalışmalardan istifadə edilir.

Məhkumların cinayət əməlinin qurbanları haqqında təsəvvürlərinin korreksiyasına hazırlıq və onun keçirilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Hər mərhələni ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələdə iştirak üçün ilk növbədə məhkumları seçmək lazımdır. Müxtəlif növ cinayət törətmiş məhkumlar üçün öz cinayət əməlinin qurbanı qavranılmasında emosional reaksiyalar və davranışlarına haqq qazandırmaq imkanı verən koqnitiv konstruksiyalar fərqli olduğundan korreksiya proqramına müxtəlif növ cinayətlər törətmiş məhkumları daxil etmək zəruridir [1, s 117].

Psixokorreksiya qruplarına fərdi söhbət və məhkumların cinayət işlərinin təhlili əsasında 12-15 məhkumu daxil etmək lazımdır.

Cinayət işinin materiallarının təhlili aşağıdakı məqamlara aydınlıq gətirmək imkanı verir:

- Törədilmiş cinayətin şəraitinə və spesifikasiyasına (məsələn, əgər məhkum zorakı cinayətə görə cəza çəkirsə bu halda cinayət işinin materiallarından zorakılığın instrumental xarakterli olub olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Belə ki, korreksiyon təsir məhz bu faktordan asılıdır)

- Kriminal əməldən əvvəl, əməlin törədildiyi an və cinayətdən sonra məhkumun qurbanla qarşılıqlı münasibətlərinin spesifikasiyası (o cümlədən məhkumluqdan sonra, məsələn, qurbana vurulmuş ziyanın kompensasiyası ilə bağlı, qurbana üzr istəməsi ilə bağlı məktub yazmaq və s.)

- Cəzaçəkmə müəssisəsində məhkumun davranışının səciyyəsi (intizam tədbirləri, digər məhkumları sıxışdırıb sıxışdırmaması və s.)

- Yaş və sosial-hüquqi xarakteristikalar (dəfələrlə məhkum edilmiş cinayətkarlarda dünyanın mənzərəsi deqradasiya olunur. Onların çoxu dünyanın onlarda yaranmış subyektiv mənzərəsinə qapılıblar ki, bu onların koqnitiv strukturlarına alternativ təsəvvürlərin daxil olmasına imkan vermir. Bu səbəbdən də, tətbiq ediləcək korreksiya proqramı geniş həcmli olmalı, məhkum şəxsiyyətinin digər komponentlərinin korreksiyasına da istiqamətlənməlidir).

2. Diaqnostik mərhələ. Bu mərhələdə korreksiyon qrupun iştirakçılarının şəxsi keyfiyyətlərinin və cinayət əməlinin qurbanları haqqında sosial təsəvvürlərinin məzmunu dərin fərdi diaqnostikası həyata keçirilir. Təsəvvürlərin diaqnostikası strukturlaşdırılmış intervyu, qurbanlar haqqında stereotip fikirlərdən ibarət olan sorğu və “Qurbanının şəkilini çək” proyektiv testinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Şəkil çəkmə prosesində və bu şəkil haqqında söhbət əsnasında psixoloq məhkumun psixoloji müdafiə mexanizmləri blokunun strukturu haqqında məlumat əldə edir. Bu informasiya əsasında onunla növbəti korreksiyaedici söhbəti planlaşdırıla bilər. Çəkdiyi şəkli şərh edən zaman məhkumun qurbanla bağlı sadaladığı assosiasiyalar da onunla keçiriləcək korreksiyaedici söhbətlər üçün əsas ola bilər. Bu assosiasiyaların məzmununun təhlili məhkumda dedikləri, danışdığı mövzu və süjetlər arasında uyğunsuzluğu diaqnozlaşdırmaq imkanı verir.

NLP dilində qurbanla bağlı assosiasiyalar bu anlayışın verbal təsviri zamanı hansı elementlərin çatışmadığını müəyyən etmək imkanı verir. Bu elementlər məhkumun dünyanın mənzərəsi haqqında modelində də çatışmır. Əgər məhkumun təcrübə modelində bu təcrübənin bəzi hissələri çatışmırsa, deməli həmin model kasaddır. Kasad modellər isə mümkün davranış üsullarının seçimini məhdudlaşdırır. Bu halda terapiyanın əsas vəzifəsi məhkumun təcrübəsinin “səthi strukturlarında” çatışmayan “daxili struktur” elementlərini bərpa etmədən ibarətdir. Bu da onun dəyişməsi prosesini fəallaşdırır.

Məhkumlarda psixoloji müdafiə mexanizmlərinin diaqnostikası LSI, şəxsi keyfiyyətləri isə R.Kettelin 16 amilli şəxsiyyət sorğusunun köməyi ilə həyata keçirilir. Fikrimizcə, diaqnostika mərhələsi korreksiyon potensiala malikdir. Çünki məhkum qarşısında onu düşünməyə vadar edən cinayət əməlinin qurbanın olması faktı aktuallaşır. Buna görə də diaqnostikayı psixokorreksiyanın başlanğıc mərhələsi hesab etmək olar.

3. Psixokorreksiya mərhələsi. Bu mərhələdə zorakı, tamahkar-zorakı və cinsi məhkumların üçün koqnitiv-davranış treninqinin proqramı tərtib edilir. Bu proqramın əsas məntiqi ondan ibarətdir ki, bu zaman ardıcıl olaraq koqnitiv (cinayətin törədilməsi modelində məhkumun cinayət əməlinin qurbanı haqqında təsəvvürlərinin koqnitiv təhriflərinin nəzərdən keçirilməsi), emosional (məhkumlarda qurbana münasibətdə empatiyanın formalaşdırılması) və davranış (məhkumların cinayətlə qurbana vurduqların ziyanın aradan qaldırılması) komponentlərinin işlənilməsi həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, təcrübədə bu tip korreksiya sxemləri çox uğurlu olmuşdur. Məsələn, Q.V.Şerbakovun tədqiqatlarında məhkumların 5 pilləni keçməsinə nəzərdə tutan korreksiya alqoritmi işlənilmişdir:

- cinayətin törədilməsində təqsirinin dərk edilməsi, cəzanın sosial mahiyyətinin dərk (koqnitiv sahənin işi);

- məhkum tərəfindən cəzanın yaşanılması, törədilmiş cinayətə görə peşmanlıq hissi (emosional sferanın terapiyası);

- rejimi pozmadan cəzanın çəkilməsinin vacibliyinin dərk (korreksiya proqramının davranış komponenti).

Müəlliflərdən Martin Prays isə qanunpozanın qurbanla barışması proqramını təhlil edərək bu zaman psixokorreksiyanı xüsusi vurğulayır [2, s.68]. Belə bir psixokorreksiyanın əsas məqsədi aşağıdakılar nəzərdə tutur:

- Etiraf – məhkum etiraf edir ki, onun törətdiyi əməl asosialdır və məhz o törətdiyi əmələ və onun neqativ nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır;
- Təəssüf – bu məhkum üçün belə bir cəhətin aktuallaşmasını nəzərdə tutur ki, indi belə bir imkan yaransa o fərqli davranardı;
- Peşmanlıq – bu zaman dərin təəssüf hissi məhkumu gələcəkdə daha fərqli və pozitiv davranacağı ilə bağlı qərara gətirir;
- Ziyanın ödənilməsi – bilavasitə (konkret ziyanın kompensasiyası) və dolay (məhkum qurban tərəfindən bəyənən sosial əhəmiyyətli davranış nümayiş etdirir) ola bilər;
- Dəyişmə – bu o deməkdir ki, məhkum öz davranışının və dünyanın mənzərəsinin qavranılmasının yeni formasını yaratmalıdır.

Cədvəl 1.

Məhkumların cinayət əməlinin qurbanları haqqında təsəvvürlərinin dəyişməsinin meyarları

Psixokorreksiyanın aralıq məqsədi	Məhkumların təsəvvürlərinin dəyişilməsinin meyarları
Etiraf	- törədilmiş cinayətlə qurbana sosial və psixoloji ziyanın vurulması faktının etiraf edilməsi (qəbul edilməsi) - qurbanın ziyanın kompensasiya edilməsinə haqqı olduğunun qəbul edilməsi
Təəssüf	- cinayət əməlinin qurbanına empatiyanın təzahürü - qurbanın adından intervyu zamanı qurbanın hisslərinin təfəssilatlı təsviri
Peşmanlıq	- məhkumun qurbandan üzr istəmək məqsədilə ona məktub yazması - hüquqazidd davranışla bağlı olmayan gələcəyinin planlaşdırılması - korreksiya proqramında fəal iştirak
Vurulmuş ziyanın ödənilməsi	- qurbana vurulmuş mülki xarakterli ziyanın ödənilməsi ilə bağlı könüllü olaraq qərar qəbul etmə - müəssisədən çıxdıqdan sonra qurbanla barışmaq məqsədilə onunla görüşmək qərarı
Dəyişilmə	- məhkumdakı dəyişikliklərin səmərəli olmasına dair ekspert qiymətləri - dəyişilmənin əsas meyarı longityud (uzunmüddətli) xarakterlidir – məhkumda residivin olmaması

Bu məqsədlərə nail olmaq məhkumların korreksiya proqramını nə qədər uğurlu keçməsinə nəzarət etmək imkanı verir. Proqramda məhkumların cinayət əməlinin qurbanları haqqında təsəvvürlərinin hər strukturunun işlənməsi üçün müvafiq müstəqil bloklar var.

4.Yekun diaqnostika mərhələsi – korreksiya proqramının nə dərəcədə səmərəli olmasının qiymətləndirilməsi aşağıdakı metodları özünə daxil edir: məhkumun özünə hesabatı (qrup halında psixokorreksiya işinin yazılı təhlili), ekspert qiymətləndirmə (məhkuma korreksiyaedici təsirin səmərəliliyinin psixoloq tərəfindən, eləcə də müəssisə rəhbərliyi (dəstə rəisi) tərəfindən – qiymətləndirilməsi; məhkumun davranışında pozitiv dəyişikliklərin təzahürünün təhlili.

Məhkumların cinayət qurbanları haqqında təsəvvürlərinin korreksiyası koqnitiv-bihevioral mövqeyə əsaslanaraq korreksiyaya ehtiyac duyulan 3 əsas istiqaməti – emosional sferanın korreksiyasını, koqnitiv təhriflərin işlənməsini, məhkumlarda yaxın gələcəyin təfəssilatlı planlaşdırılmasına və azadlıqdakı həyatda təzahür edən “risk faktorlarının” nəzərə alınmasına əsaslanaraq qanuna uyğun, hüquqi davranışın formalaşdırılmasını əhatə etməlidir.

Fikrimizcə, məhkumların cinayət qurbanları haqqında təsəvvürlərinin bu cür psixoloji korreksiyası həm də onların islahı ilə bağlı proqramları təkmilləşdirmək üçün yeni imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дебольский М.Г. Проведение социально-психологических тренингов в уголовно-исполнительной системе. Москва: Наука, 2016, 278 с.
2. Жертва встречается с преступником. Проведение программ восстановительного правосудия в тюрьмах. / Под ред. Р.Р. Максудова. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002, 96 с.
3. Молоствов А.В. Методические основы коррекции представлений осужденных о жертвах преступлений // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. 2006, с. 16-20
4. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы. Ростов н/д: Феникс, 2004, 416 с.

МӘHKУMLARIN CİNAYƏT ƏMƏLİNİN QURBANLARI HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİNİN PSIXOKORREKSIYASI

Səməndərova Aydan, Alişanlı Aytən

XÜLASƏ

Məqalədə məhkumların cinayət qurbanları haqqındakı təsəvvürlərinin komponentləri və onların psixokorreksiya proqramının tərtib olunmasındakı rolu təhlil olunur. Qeyd olunur ki, məhkumların cinayət qurbanları haqqındakı təsəvvürlərinin korreksiyası hazırlıq, diaqnostika, psixokorreksiya və yekun diaqnostika mərhələlərindən ibarətdir. Məqalədə həmçinin psixokorreksiya proqramının əsas vəzifələrinə diqqət yetirilir.

ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОСУЖДЕННЫХ О ЖЕРТВАХ ПРЕ- СТУПЛЕНИЯ

Самандарова Айдан, Алишанлы Айтен

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются компоненты представлений осужденных о жертвах преступлений и их роль в разработке программ психокоррекции. Отмечается, что коррекция представлений осужденных о жертвах преступления состоит из этапов подготовки, диагностики, психокоррекции и окончательной диагностики. В статье также рассматриваются основные задачи программы психокоррекции.

PSYCHOCORRECTION OF REPRESENTATIONS OF CONVICTS ABOUT THE VIC- TIMS OF CRIME

Samandarova Aydan, Alishanli Ayten

SUMMARY

The article analyzes the components of representations of convicts about victims of a crime and their role in the development of psychocorrection program. It is noted that the correction of convicts representations of victims of crime consists of the stages of preparation, diagnosis, psychocorrection and final diagnosis. The article also focuses on the main objectives of the psychocorrection program.

РОЛЬ ИГРЫ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКА

Кулиева Севиндж
Доцент кафедры психологии БГУ
seva69aliyeva@mail.ru

Ключевые слова: сюжетно-ролевая игра, дошкольный возраст, личность, ведущий вид деятельности, умственные действия.

Açar sözlər: süjet-rol oyunları, məktəbəqədər yaş, şəxsiyyət, aparıcı fəaliyyət növü, əqli fəaliyyət.

Key words: role-playing game, preschool age, personality, leading activity, mental actions.

Дошкольный возраст является сензитивным периодом формирования мотивационной сферы, когда возникают личностные механизмы поведения, складывается соподчинение мотивов, складываются предпосылки к самоконтролю и саморегуляции. Наиболее интенсивно и эффективно становление мотивационной сферы и произвольности происходит в сюжетно-ролевой игре. В современной психологической теории игра рассматривается как ведущий вид деятельности ребенка-дошкольника. Ведущее положение игры определяется не количеством времени, которое ребенок ей посвящает, а тем, что она удовлетворяет его основные потребности; в недрах игры зарождаются и развиваются другие виды деятельности; игра в наибольшей степени способствует психическому развитию, развитию произвольности [3]. Игровая деятельность является ведущей в дошкольном возрасте. Выготский Л.С. отмечал, что в дошкольном возрасте игра и занятия, игра и труд образуют два основных русла, по которым протекает деятельность дошкольников. Выготский Л.С. видел в игре неиссякаемый источник развития личности, сферу определяющую «зону ближайшего развития». Как показывают исследования Л.С. Выготского, Л.И. Божович, А.В. Запорожца, А.Н. Леонтьева, А.П. Усовой, Д.Б. Эльконина и др. именно сюжетно-ролевая игра дошкольника определяет формирование главных новообразований этого возраста, задает личностные смыслы, побуждающие к деятельности. Игра всегда выступает как бы в двух временных измерениях: в настоящем и будущем. С одной стороны, она предоставляет личностисиюминутную радость, служит удовлетворению актуальных потребностей. С другой стороны, игра направлена в будущее, так как в ней либо прогнозируются или моделируются жизненные ситуации, либо закрепляются свойства, качества, умения, способности, необходимые личности для выполнения социальных, профессиональных, творческих функций [8].

В.Л. Сухомлинский писал: «Присмотримся внимательно, какое место занимает игра в жизни ребенка. Для него игра – это самое серьезное дело. В игре раскрывается перед детьми мир, раскрываются творческие способности личности. Без них нет, и не может быть полноценного умственного развития. Игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности» [6, с. 17]. В.Л. Сухомлинский так же отмечал, что «...духовная жизнь ребенка полновальна лишь тогда, когда он живет в мире игры, сказки, музыки, фантазии, творчества» [5, с.24]. Сущность игры заключается в том, что в ней важен не результат, а сам процесс, процесс переживаний, связанных с игровыми действиями. Хотя ситуации проигрываемые ребенком, воображаемые, но чувства, переживаемые им, реальны. «В игре нет людей серьезнее, чем маленькие дети. Играя, они не только смеются, но и глубоко переживают, иногда страдают» [4, с.29].

Л.С. Выготский заметил у детей дошкольного возраста появление замысла, что означает переход к творческой деятельности. В раннем детстве ребенок идет от действия к мысли, у дошкольника уже развивающаяся способность идти от мысли к действию, воплощать свои замыслы. Это проявляется во всех видах деятельности, и, прежде всего в

игре. Появление замысла связано с развитием творческого воображения. Творческий характер игры подтверждается тем, что ребенок не копирует жизнь, а, подражая тому, что видит, комбинирует свои представления. При этом он передает свое отношение к изображаемому, свои мысли и чувства. Это роднит игру с искусством, но ребенок – не актер. Он играет для себя, а не для зрителей, он не разучивает роль, а создает ее по ходу игры. Когда ребенок входит в образ, у него живо работает мысль, углубляются чувства, он искренне переживает изображаемые события [2]. Скача на лошади – стуле, ребенок не думает, что стул под ним – это действительно конь, или стол, на который он карабкается как на гору, – гора. В своей игре он похож на актера (недаром искусство актера называют игрой)... Итак, детская игра может быть названа игрой театральной, а иллюзия детской игры – театральной иллюзией».

Таким образом, человеческая игра возникает как деятельность, отделившаяся от продуктивной трудовой деятельности и представляющая собой воспроизведение отношений между людьми. Так появляется игра взрослых, игра как основа будущей эстетической, изобразительной деятельности. Игра – это особый вид деятельности человека. Она возникает в ответ на общественную потребность в подготовке подрастающего поколения к жизни.

Чтобы игры стали подлинным организатором жизни людей, их активной деятельности, их интересов и потребностей, необходимо, чтобы в практике воспитания было богатство и разнообразие игр. Детская жизнь может быть интересна и содержательна, если дети будут иметь возможность играть в разные игры, постоянно пополнять свой игровой багаж[7].

В игре наиболее интенсивно формируются все психические качества и особенности личности ребенка[9].

Игровая деятельность влияет на формирование произвольности поведения и всех психических процессов - от элементарных до самых сложных. Выполняя игровую роль, ребенок подчиняет этой задаче все свои сиюминутные, импульсивные действия. Дети лучше сосредотачиваются и больше запоминают в условиях игры, чем по прямому заданию взрослого.

Сознательная цель - сосредоточиться, запомнить что-то, сдержать импульсивное движение - раньше и легче всего выделяется ребенком в игре.

Игра оказывает сильное влияние на умственное развитие дошкольника. Игровая ситуация и действия в ней оказывают постоянное влияние на развитие умственной деятельности ребёнка дошкольного возраста. В игре ребёнок учится действовать с заместителем предмета – он даёт заместителю новое игровое название и действует с ним в соответствии с названием. Постепенно игровые действия с предметами сокращаются, ребёнок научается мыслить о предметах и действовать с ними в умственном плане. Таким образом, игра в большей мере способствует тому, что ребёнок постепенно переходит к мышлению в плане представлений [10]. Не менее важна роль игры в формировании моральных привычек ребёнка-дошкольника. Моральные представления ребенок получает не в игре, а из непосредственного общения со взрослыми. Воспитывающие ребенка взрослые (родители и воспитатели) уже очень рано указывают ему ряд норм поведения и требуют их выполнения. Сюда относятся самые разнообразные правила взаимоотношений между детьми, правила отношений детей к старшим, родителям, воспитателям, наконец, правила отношений детей к игрушкам.

Таким образом, **основными новообразованиями** дошкольного возраста, возникающими на основе ведущего вида деятельности – сюжетно-ролевой игры, являются:

1. Возникновение новых осознанных мотивов «быть как взрослый».
2. Начало развития произвольности – способности приостанавливать аффективную реакцию для оценки и прогнозирования ситуации;
3. Развитие наглядно-действенного и появление наглядно-образного мышления.

4. Нравственное развитие – переход от принятия нравственных норм к их осознанию.[8]

Таким образом, даже краткий анализ детской игры и связанных с нею проблем освещает самые существенные стороны детства и вводит нас во внутренний мир ребенка, помогает глубже понять своеобразие детства в целом.

Однако в последние десятилетия все чаще раздаются тревожные сигналы, свидетельствующие о том, что в силу разных причин объективного и субъективного свойства у многих детей наблюдаются достаточно выраженные симптомы «игровой дистрофии». Несмотря на длительность периода детства, современный ребенок-дошкольник зачастую не успевает «наиграться», «выиграться».

Даже за последние 5—6 лет в играх детей произошли определенные изменения и наиболее явное из них: воспитанники детских садов стали меньше играть, особенно в сюжетно-ролевые игры (и по количеству, и по продолжительности). Основной причиной тому является, по мнению педагогов и родителей, недостаток времени на игру [11].

В результате игра уходит из жизни ребенка, а вместе с ней уходит и само детство», — к такому неутешительному заключению приходит Е.О. Смирнова.

Игнорирование игры в дошкольных учреждениях и семье в угоду т.н. «раннему обучению» приводит к тому, что ребенок-дошкольник, пресытившись принудительными учебными занятиями, не хочет идти в школу или быстро утрачивает к ней интерес. Тем самым затягивается, становясь более сложным и болезненным, процесс изменения социальной ситуации развития, связанный с поступлением ребенка в школу и адаптацией его к новым условиям жизни и деятельности [1].

Все сказанное еще раз подтверждает мысль о том, что на протяжении ряда столетий менялись и сами игры детей, и отношение взрослых к детским играм. Неизбежно должно было пройти определенное время до того, как в 1977 году Международной Ассоциацией игр на воздухе была принята «Декларация прав ребенка на игру», в соответствии с которой игра — это сама детская жизнь, которая «инстинктивна, добровольна, спонтанна и естественна... связана с исследованием, общением и выражением себя... сочетает в себе действие и мысль... приносит удовлетворение и ощущение успеха». Но, к сожалению, представляя во всем своем неповторимом многообразии мощный стимул и необходимое условие детского развития, игра нередко вновь и вновь вынуждена доказывать миру взрослых свое «право на жизнь» [8].

ЛИТЕРАТУРА

1. Аркин Е.А. Ребенок в дошкольные годы. М., 2001- 446 с
2. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка. Воображение и его развитие в детском возрасте. М., 1991- 376 с
3. Губанова Н.Ф. Игровая деятельность в детском саду. М., 2006 - 128 с
4. Жуковская Р.И. Воспитание ребенка в игре. М., 2003- 318 с
5. Смирнова Е.О. Психология ребенка. М., 2004- 384 с
6. Сухомлинский В.А. О воспитании. М., 1973-235 с
7. Урунтаева Г.А. Детская психология. М., 2006 – 368 с
8. Шмаков С. А. Игры учащихся – феномен культуры. М., 1994 – 239 с
9. Эльконин Д.Б. Детская психология. М., 2000- 328 с
10. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 1999- 361 с
11. Мухина В.С. Психология дошкольника. М., 1985- 272 с

РОЛЬ ИГРЫ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКА

Кулиева Севиндж

АННОТАЦИЯ

В статье была раскрыта проблема роли игровой деятельности в психическом развитии ребенка. Мы ознакомились с самим понятием игры, рассмотрели разные подходы игровой деятельности. Особое внимание уделяется позициям таких авторов, как Л.С.Выготский, А.Н. Леонтьев, К. Гросс, Ф. Фребеля, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци. Игра является ведущей деятельностью дошкольника, поскольку в ней складываются главные психические новообразования этого возраста. Помимо сюжетно-ролевой, среди игр дошкольников выделяются ролевая, режиссерская, игра-драматизация, игра с правилом, дидактическая игра.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA OYUNUN PSIXOLOJİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Guliyeva Sevinc

XÜLASƏ

Məqalədə uşaqların zehni inkişafındakı oyun fəaliyyətinin rolu problemi tədqiq edilir. Oyun konsepsiyası araşdırılır, oyun fəaliyyətinə fərqli yanaşmaları nəzərdən keçirilmişdir. Xüsusi diqqət L.S.Vıgotski, A.N. Leontyev, K. Gross, F. Frebel, J.J. Russo, I.G. Pestalotsi kimi mütəfəkkirlərin yanaşmasına yetirilmişdir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın həmin yaşa xas olan əsas zehni yeni quraşdırmalar məhz oyun zamanı formalaşır. Məktəbəqədər uşaqların oyunları arasında süjet əsaslı rol oyunu, rol oyunu, rejissorluq, oyun drammatizasiyası, qaydalar əsasında qurulan oyun, didaktik oyun fərqləndirilir.

THE ROLE OF GAMES IN PSYCHICAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL

Guliyeva Sevinc

SUMMARY

The article reveals the problem of the role of game activity in the mental development of the child. We got acquainted with the concept of the game, considered different approaches to game activity. Particular attention is paid to the positions of such authors as LS Vygotsky, AN Leont'ev, K. Gross, F. Frebela, J.J. Russo, I.G. Pestalozzi. The game is the leading activity of the preschooler, while the main mental innovations of this age are deposited in it. According to the plot-role, among the games of preschoolers are distinguished role-playing, directing, game-dramatization, game with the rule, didactic game.

REPRODUKTİV FUNKSIYASI POZULMUŞ AİLƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tuğba Bütün

BDU-nun II Kurs magistrantı

psikologtugbabutun@gmail.com

Elmi rəhbər: Dos.S.A.Allahyarova

Açar sözlər: Reproduktiv funksiya problemi, Sonsuzluq hissi, Süni mayalanma (IVF).

Ключевые слова: проблема репродуктивной функции, бесплодие, искусственное оплодотворение (ЭКО).

Keywords: Reproductive function problem, Infertility, Artificial insemination (IVF).

Giriş. Sonsuzluq, cütlülərdə ciddi psixoloji stresə səbəb ola biləcək həyat böhranıdır. Cütlüyün stresini idarə etmək üçün müxtəlif metodlar və müalicə üsulları vardır. Məqsəd, sonsuzluq barədə məlumat vermək, səhv biliklərin düzəldilməsi və həll yollarının təmin edilməsi sonsuzluqla bağlı irrasional inancları müəyyənləşdirməkdir. Reproduktiv sistem və hormonların anatomiyasının qısa təsvirindən sonra -Məhsuldarlığa, stresin və mənfi emosiyaların necə təsir etdiyini, hormonal və fizioloji dəyişikliklərə necə təsir göstərdiyini bilməliyik. Ən əhəmiyyətli nüanslar isə reproduktiv sistem, mərhələlər, süni mayalanma (IVF) müalicəsində suallar və narahatlıqlar, müalicənin nəticələri və mümkün yan təsirləridir. Cütlülərin pul-qazanc səviyyələrində mühüm rol oynayır.

Digər inanclar sonsuzluq sahəsində məntiqi olaraq izah olunur və hisslər haqqında danışmaq, sonsuzluq və onun müalicəsi və hətta narahatlıqlar klinikalara girdikdən sonra əmələ gələn stresli hadisələr sonlanır. Əvvəlcə rahatlama üsullarını təqdim etmək və öyrətmək lazımdır. Bunlar müalicə nəticələrinin yaxşılaşmasına təsir göstərir və faydalıdır. Jacobson rahatlaması (aralıq kontraktıl hərəkətlər və bədən əzələlərinin aşağı ətrafdan əzaya qədər genişlənməsi) -dan istifadə edilə bilər. Bu texnikanı həftədə beş dəfə etmək yaxşıdır. Bir psixoloq və tədqiqatçı tərəfindən kontrollu olaraq təmin edilməlidir. Tədqiqatçı sessiyanın əvvəlində bunu necə edəcəyini deyir. Əvvəlki iclasın məşqləri və texnika qeydiyyat forması təqdim olunur. Evdə istirahətin yoxlanılması və sualların verilməsi vacibdir. Təqdimatdan sonrakı mərhələ psixoloqun, mütəxəssisin ev tapşırığı olaraq məntiqi olmayan irrasional inancların və mənfi fikirlərin siyahısının tutulmasını əhatə edir. Reproduktiv funksiya problemi haqqında məlumat və mübarizə strategiyaları psixoloq tərəfindən cütlüyə təqdim edilməlidir.

Psixoloq-mütəxəssis, bunlara əsasən şəxslərə sonsuzluq və onun müalicəsi haqqında fikirlərini və hisslərini, partniyorunun, ailələrinin və cəmiyyətin onlara qarşılıqlı münasibətlərini soruşmalıdır. İrrasional düşüncə və inanclarla effektiv məşğul olmaq reproduktiv funksiya probleminə öz sözünü deyir. Sonunda rahatlama texnikası aparılmalıdır. Daha sonra psixoloq-mütəxəssis, əvvəlki seynsın məsləhətləşmələrini davam etdirir, əlaqələrə təsirli və faydalı bir dəstək sistemi əlavə edilir. Reproduktiv funksiya problemi və təsirli mübarizə strategiyaları ilə əlaqəli müzakirə edilməlidir. Təxminən bir həftə sonra bu seynsə azaltma metodlarına ümumi baxış, stress və onunla təsirli mübarizə strategiyaları görüşlərin məzmunu ilə bağlı rəylər alınır və həqiqi həyata necə uyğunlaşdırılır müzakirə edilir.

Yumurta məhsulu günündə bir ginekoloq və psixoloq-mütəxəssis, tərəfindən həyata keçirilmiş bir seyns olmadır. Bir həkim tərəfindən yumurta və embrion köçürülməsi hərəkətin qısa bir izahının verilməsi sualların cavablandırılması daha sonra əvvəlki rahatlama əməliyyatı həyata keçirilməlidir. Ovulyasiya tədqiqatçının iştirakı ilə həyata keçirilir. Seanslar arasındakı müalicə müddətində, telefon əlaqəsində olub hər hansı bir sualınız və ya probleminiz varmı deyərək zəng edilib soruşulmalıdır. Süni mayalanma (IVF) müalicəsində, dərmanların necə qəbul ediləcəyi və yan təsirlərinin nələr olduğu məlumatlandırılmalıdır. Stress sorğusu testindən istifadə edilməlidir və embrion köçürməindən sonra keçən maddəyə baxılmalıdır.

Məlumat toplandıqdan və kompüterə köçürüldükdən sonra təhlil və SPSS proqramından istifadə edərək məlumatların təhlili və necə paylanacağını araşdırmaq Kolmogro-Smirnov testindən istifadə edilərək həyata keçirilə bilər. Fisher, Mann-Whitney və müstəqil T istifadə edilmişdir, müxtəlif cütlük qruplarının orta stresdəki fərqlər baxımından müqayisəsi Müstəqil t testi, cüt t testi, Mann-Whitney və müdaxilə edən dəyişənlərin varyans analizinin təsirini araşdıraraq ikitərəfli istifadə edilməlidir. Reproduktiv funksiya problemi və süni mayalanma (IVF) da fərqli müdaxilələrin emosional nəticələrə fərqli təsirləri vardır. Bu işlərə əlavə olaraq müxtəlif ART metodlarından istifadə edən sonsuz qadınlar üzərində müxtəlif müalicə mərhələlərində, sosial şərtlərdə və mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə aparılır. Çünki müalicə dövrünün əvvəlindən etibarən mütəxəssislərin dəstəyi və nəzarəti altında, sonsuzluq stressi xüsusi vasitələrlə ölçülür.

Mütəxəssislərin, sonsuzluğun qəbul olunan stresinin azaldılaraq təsiri aradan qaldırmaq və ya idarə etmək söylərinə baxmayaraq, algılanan sonsuzluq stressinə təsir edən dəyişənlər, bunlara fərdi fərqlər üzərində nəzarətin olmaması və sualların cavabına təsir edən psixoloji xüsusiyyətlərin çatışmazlığı, ginekoloq və mütəxəssislər arasındakı davranış fərqlərinə tam nəzarət, mama və işçilər daxil olmaqla çatdırılma və xidmət təminatçıları ultrasəs zamanı tədqiqat bölməsi ilə əlaqə qurarkən, tədqiqatçı tərəfindən yumurta alınması və embrion köçürülməsi kimi möhüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox aspektlər vardır.

Müalicə prosesinin psixoloji təsirləri nədir?

Fərdin şəxsiyyət quruluşu, həyata baxış tərz, fərdin sonsuzluq problemini necə qəbul etdiyi, xüsusən də övlad sahibi olmağın mənası müalicə prosesinin ümumi əhval-ruhiyyəyə təsirini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, ailə quruluşu, həyat yoldaşı ilə münasibətlər və sosial mühit mövzu ilə əlaqəli ətraf mühit faktorlarını təşkil edir. Psixoloji təsirlərin təbiətini təyin edən vacib amillərdən biri də, fiziki olaraq uşaq sahibi olma səbəbləri aşkarlandıqdan sonra həyat yoldaşlarından birinin özünü "problem" mənbəyi kimi görməsi ilə əlaqədardır.

Stresin həyata təsirinə baxarkən sonsuzluq problemi ilə sıx əlaqəli olduğu düşünülür, lakin araşdırmalar stresin sonsuzluğa birbaşa təsir göstərmədiyini göstərir. Digər tərəfdən, eyni araşdırmalar sonsuzluq problemlərinin stressə səbəb ola biləcəyinə də işarə edir. Sonsuzluğun ümumi tərəfindən asılı olaraq, stres, xroniki olaraq, müalicə zamanı tətbiqlər və test nəticələrinə görə qısa müddətli stres yaşana bilər. Xüsusilə müalicənin bir dəfədən çox təkrarlandığı cütlüklərdə stres nisbətlərinin daha yüksək olduğu təsbit edildi.

Uğursuz cəhdlərlə sonsuzluq mənasının güclənməsi ilə, cütlüyün daxili dünyasının itki və yas hissəsinə çevrildiyi görülür. Bu qarşılıqlı hissləri ər-arvad arasında bölüşə bilməməsi zaman keçdikcə çətinləşir və həyat yoldaşları zamanla yaşadıkları qəzəb, narahatlıq, qorxu və ya incikliklə təkləşirlər.

Müalicə müddəti ərzində fiziki müdaxilələr və müayinələr zamanı fərdləri təsir edən ən vacib mövzulardan biri də "gözləmə" və bu prosesin yaratdığı "qeyri-müəyyənlik" hissidir. Gözləmə və qeyri-müəyyənlik; Ümidsizliyin yanında ümidsizliyi də özündə cəmləşdirir. Hər bir uğurlu nəticə övlad sahibi olmağın müsbət işığına səbəb olsa da, mənfi test nəticəsi fərddə əks təsir göstərə bilər. Xüsusilə gözləmə dövründə psixoloji dəstək vermək, bu dövrün daha rahat keçməsinə kömək edir.

Nə vaxt psixoloji dəstək almalıyam?

Sonsuzluq müalicəsi alan hər cütlük müalicə müddətində mənəvi cəhətdən yaxşı və ya pis hiss edə bilər. Zaman zaman narahatlıq hiss etmək təbii olsa da, aşağıdakı simptomlar uzun müddət hiss oluna bilər və ya həyat keyfiyyətinə təsir göstərdikdə, mütəxəssisdən kömək istəmək tələb oluna bilər;

- Gündəlik işə marağın olmaması və istəksizliyi
- Daimi dəyərsizlik, ümidsizlik və köməksizlik hissi
- Özünü sıx bir şəkildə "problem" kimi qəbul etməkdə günahkar hiss etmək
- Sıx uğursuzluq, ətraf mühitin təzyiqi ilə hiss olunan dəyərsizlik hissi
- Ətraf mühitlə ünsiyyətdə artan problemlər,
- Sonsuzluq xaricində hər hansı bir vəziyyət haqqında düşünə bilməmək
- Ər-arvad arasında ünsiyyətin minimuma endirilməsi

- Müalicə ilə əlaqədar sıx narahatlıq
- Diqqəti, unutmazlığı cəmləşdirmək problemləri
- Yuxu rejimində dəyişiklik (vərdiş etdiyinizdən az və ya çox yatmaq)
- Yemək rejimindəki dəyişikliklər (vərdiş etdiyiniz miqdardan az və ya çox yemək)
- Alkoqol istifadəsində artım
- Ölüm və ya intihar haqqında düşüncələr
- Sosial münasibətlərdən qaçınmaq
- Daimi pessimizm, dəyərsizlik hissi
- Daimi qəzəb və ya özünə yazıq

Yuxarıda göstərilən simptomlara görə həyat yoldaşınızın və ya sizin işiniz azalmış ola bilər və mütəxəssisdən kömək istəməkdə tərəddüd edə bilərsiniz, bu halda onlar sizin və yaxınlarınızın rəhbərliyinə ehtiyac duya bilərlər.

Psixoloji müalicə və dəstək mənə necə kömək edə bilər?

Müalicə müddəti ərzində alınan peşəkar yardım, tətbiq olunan prosedurların yaratdığı psixoloji və fizioloji dəyişikliklərin öhdəsindən gəlməsi üçün cütlərə dəstək verən bir mühit təmin edir. Bu müddətdə verilən qərarların insanın daxili dünyasına təsirini aşkarlamaq və müalicəyə uyğunluğu artırmaq məqsədi daşıyır. Psixoloji dəstək və müalicə, ər-arvad arasında uşaq sahibi olmaqla əlaqəli problemlərin həllində, xüsusən də müalicənin dönüş nöqtəsi olan qərar qəbul edərkən ehtiyac və ümidlərin ortaya qoyulmasında kömək edir.

Fərdin ətraf mühitdən gələn reaksiyalara ən həssas olduğu və diqqəti uşaq sahibi olmağa yönəltdiyi bu dövrdə dərhal ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi əhəmiyyətli olur. Bu dövrdə, yalnız ər-arvad arasında ünsiyyət deyil, həm də ətraf mühitlə sağlam ünsiyyət təmin etmək də hədəflərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alizadeh T, Farahani M, Shahr aray M, Alizadegan S. [The relationship between self esteem and locus of control]
2. Berek J S. Berek & Novaks Gynecology. Translated by Ghazijahani B. 14 ediyon. Tehran: Golban; 2007
3. Benyamini Y, Gozlan M, Kokia E. Variability in the difficulties experienced by women undergoing infertility treatments. Fertil Steril 2005 Feb; 83: 275-283
4. Boivin J. A review of psychosocial intervention in infertility. Soc Sci med 2003 Dec; 57: 2325-2341
5. Boivin J, Bunting L, Collins J, Nygren K. International estimates of infertility prevalence and treatment-seeking: potential need and demand for infertility medical care. Hum Reprod 2007 march; 22: 1506-1512
6. Chan C, Ng EH, Chan CL, Ho, Chan TH. Effectiveness of psychosocial group intervention for reducing anxiety in women undergoing in vitro fertilization : a randomized controlled study. Fertil Steril 2006 Feb; 85: 339-346
7. Cousineau TM, Green TC, Corsini E, Seibring A, Showstack MT, Applegarth L, et al. Online psychoeducational support for infertile women: a randomised controlled trial. Hum Reprod 2008; 23: 554-566
8. Covington SN, Hammer Burns L. Infertility counseling. 2nd ed. New York: Cambridge University Press; 2007 . p.1-17, 175-180, 493-506
9. Gurhan N, Ofiaz F, Atici D, Akyuz A, Vural G. Effectiveness of nursing counseling on coping and depression in women undergoing in vitro fertilization. Psychol Rep 2007 Apr; 100: 365-374
10. Hammerli K, Znoj H, Barth J. The efficacy of psychological interventions for infertile patients: a meta-analysis examining mental health and pregnancy rate. Hum Reprod Update 2009 May-Jun; 15: 279-295

11. Klerk C, Hunfeld J, Duivenvoorden H, Outer M, Fauser B, Passchier J, Macklon N. Effectiveness of psychosocial counseling intervention for first time IVF couples. Hum Reprod 2005 May; 20:1333-1338
12. Lee S. Effects of using a nursing crisis intervention program on psychosocial responses and coping strategies of infertile women during in vitro fertilization. J Nurs Res 2003 Sep; 11:197-208
13. Newton R, Sherrard w. The Fertility Problem Inventory: measuring perceived fertility-related stress. Fertil Steril 1999 July 72:54-62
14. Sexton MB, Byrd MR, O donohue WT, Jacobs NN. Web- based treatment for infertility-related psychological distress. Arch Womens Ment Health 2010 Aug; 13: 347-358
15. Stware J B. Stress or new disease. Translated by Dadsetan P. Tehran: Roshd;1998. [with stress in infertile women and men]. Journal of reproductive and infertility 2006; 6: 204-194
16. Vahidy S, Ardalani A, Kazem M. [The survey of prevalence of primary infertility in Iran 83-84]. Journal of reproduction and infertility 2007; 3: 251 - 243 .(Persian)
17. Van Zyl C, Van Dyk AC, Niemandt C. The embryologist as counselor during assisted reproduction procedures. Reprod Biomed online [serial online] 2005 Nov; 11:545-551.
18. Verhaak CM, Smeenk J, Evers AW, Kremer JA, Kraaijmaat F, Braat D. Womens emotional adjustment to IVF: a systematic review of 25 years of research. Hum Reprod Update 2007; 13: 27-36

REPRODUKTİV FUNKSIYASI POZULMUŞ AİLƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tuğba Bütün

XÜLASƏ

Birgə reproduktiv sağlamlıq məsləhətləri effektiv metodlardan biridir. Reproductive funksiya problemi yaşayan cütlüklər üçün süni mayalanma müalicəsi böyük bir psixoloji dəstək, ümid və motivasiya olur. Reproductive funksiya problemi yaşayan cütlülərdə daha çox qadınlarda qəbul olunan sonsuzluq stresinin azaldılması mövzusunda daha çox süni mayalanma (IVF) ilə müalicə olunur. Klinikalarında müalicə və qulluq planlaşdırılması istifadə olunur. Reproductive funksiya problemi yaşayan insanlar üçün klinik xidmətin keyfiyyətinin artırılması, müalicə və qulluq qrupu üzvlərinin bilik və məlumatlılıq səviyyəsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ С НАРУШЕННОЙ РЕПРОДУКТИВНОЙ ФУНКЦИЕЙ

Туғба Бутун

АННОТАЦИЯ

Совместное консультирование по вопросам репродуктивного здоровья - один из самых эффективных методов. Для пар с проблемами репродуктивной функции лечение искусственным оплодотворением - отличная психологическая поддержка, надежда и мотивация. Пары с репродуктивными проблемами с большей вероятностью будут лечиться с помощью искусственного оплодотворения (ЭКО), чтобы уменьшить стресс от бесплодия, который чаще встречается у женщин. В клиниках используется планирование лечения и ухода. Повышение качества клинической помощи, уровня знаний и осведомленности членов бригады по лечению и уходу очень важно для людей с проблемами репродуктивной функции.

CHARACTERISTICS OF INTER-PERSONAL RELATIONSHIPS IN FAMILIES WITH REPRODUCTIVE FUNCTIONS

Tugba Butun

SUMMARY

Joint reproductive health counseling is one of the most effective methods. For couples with reproductive function problems, artificial insemination treatment is a great psychological support, hope and motivation. Couples with reproductive problems are more likely to be treated with artificial insemination (IVF) to reduce the stress of infertility, which is more common in women. Treatment and care planning is used in clinics. Improving the quality of clinical care, the level of knowledge and awareness of members of the treatment and care team is very important for people with reproductive problems.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ ŞƏXSLƏRLƏ İŞ ZAMANI İSTİFADƏ EDİLƏN PSIXOTERAPIYA TEXNİKALARI

Muradlı Ruhəngiz Əzim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ruhengiz.rm@gmail.com

Açar sözlər: koqnitiv terapiya texnikaları, psixoanalitik terapiya texnikaları, koqnitiv-bihevioral psixoterapiya

Keywords: cognitive therapy techniques, psychoanalytic therapy techniques, cognitive-bihevioral psychoterapy

Ключевые слова: методы когнитивной терапии, методы психоаналитической терапии, когнитивно-поведенческая психотерапия

Psixoterapiya “psycho”- psixika və “therapy”- müalicə sözlərindən götürülüb, psixoloji vasitələrlə müalicə deməkdir. Psixoloji təsir formaları və simvolları adi söhbətdən tutmuş mürəkkəb üsullaradək (hipnoz, psixoanaliz, neyrolinqvistik proramlaşdırma və s.) geniş təsiretmə formalarını əhatə edir [1]. Psixoterapiya psixoloji problemlərin həllində istifadə olunan verbal müalicə üsuludur. Psixoterapiya geniş mənada sözlə təsir formasıdır və psixoloji metodlardan istifadə edərək psixi pozuntuların müalicəsi işidir. Psixoterapiya 3 əsas xüsusiyyətə sahibdir: psixoterapevt və psixoloji yardıma ehtiyacı olan şəxs arasında verbal qarşılıqlı əlaqə, pasiyentin mövcud problemlərinin ortaya çıxmasında rol oynaya biləcək travmatik və narahat edən təcrübələrini gündəmə gətirə və müzakirə edə biləcəyi dəstəkləyici əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, pasiyentin təcrübələrinin analiz edilməsi və problemlərin öhtəsindən gəlinməsi və ya problemləri aşmaq üçün metodların təklif edilməsi [3].

Psixoterapiya prosesinin mexanizmi 2 tərəfin- psixoterapevt və psixoloji yardıma ehtiyacı olan şəxsin interaksiası üzərində qurulmuşdur. Psixoloqlar və klinik (tibbi) psixoloqlar, müxtəlif psixoterapiya metodlarından istifadə edərək psixoterapiya işi ilə məşğul ola bilirlər [2].

Psixoterapiya universal psixoloji yardım hesab edilir. Bu əsasla, fərqli mədəni dəyərlər daşıyan cəmiyyət üzvləri ilə də iş zamanı psixoterapiya formalarından, onun texnikalarından istifadə olunur. İştirakçı sayına görə qrup, ailə və fərdi psixoterapiya bölgüsü ilə təsnifatlaşdırılır. Müasir psixoterapiya texnikaların kökü elə uyğun psixoloji nəzəriyyələrə və yanaşmalara dayanır: psixoanalitik, bihevioral, koqnitiv, gəştalt və s. Qrup psixoterapiyasının bir forması olan psixodramma psixoanalitik yönümlü psixoterapiya hesab olunur. Psixodrammada kliyentin daxili iztirablarını aşkara çıxarmaq məqsədilə onun müəyyən rollara girməsi öz problemlərini həll edə bilər. Zorakılığa məruz qalmış şəxslərlə psixoterapiya işi müddətində bu kimi qrup psixoterapiyalarından, həmçinin, koqnitiv və bihevioral yanaşmanın qovşağında yaranan, fərdi Koqnitiv-bihevioral terapiyaya (KBT) formasından istifadə həmin şəxslərin psixoloji problemlərinin həllində müsbət təsiri yüksəkdir [1].

Əsasında, KBT müalicəsinə insanların düşüncə xətalalarının və davranış qəliblərinin dəyişdirilməsi istiqamətində fəaliyyət daxildir. Bu psixoterapiya formasından depressiya, həyəcan-təşviş pozuntuları, alkoqol və narkotik maddə istifadəsi, meyil pozuntuları və s. bu kimi pozuntuların həllində istifadəsi digər terapiya üsullarından və psixiatrik dərmanlardan daha çox müsbət təsirinə olmasından qeyd olunmaqdadır [6].

KBT aşağıdakı təməl prinsiplərə görə nizamlanır:

1. Psixoloji problemlər qismən xətalı və ya faydasız düşüncə tərzinə əsaslanır.
2. Psixoloji problemlər qismən, öyrənilmiş köməkçi olmayan davranış qəliblərinə əsaslanır.
3. Psixoloji problemləri olan insanlar problemləri həll etmək üçün alternativ yolları öyrənməli bilirlər.

KBT ilə müalicə zamanı strategiyaların seçilməsi psixoterapevt və kliyentin seanslar müddətində işbirliyinə əsaslanır.

Zorakılığa məruz qalmış şəxslərlə seanslar zamanı müxtəlif məhsuldar psixoterapevtik texnikalardan istifadə olunmaqdadır. Həmin texnikalar kliyentlərin koqnitiv, emosional, davranış sferalarında yaranan pozuntuların həllində, kənarçıxmaların nizama salınmasında, əsl “mən”i şüur səviyyəsinə çıxararaq qəbul edilməsində, daxili dünyasına nəzər salınmasında, reallıq ilə üzləşməsinə doğru yolda işıq tutan vasitələr hesab oluna bilər. Təbii ki, bu texnikalar da uyğun psixoloji yanaşma və nəzəriyyələrə əsaslanır. Freyding psixanalitik yanaşmasına dayanan terapiya texnikalarından “sərbəst asosiasiyalar”, “şərhetmə”, “yuxu analizi”, “müqavimətin analizi”, “transfer analizi” tətbiq olunmaqdadır. Bu texnikaların tətbiqində psixoterapevt passiv dinləyici rolunda olmaqla yanaşı yerində və zamanında müdaxilə etməklə interaksiya qurula bilər.

“Sərbəst asosiasiyalar” kliyentin şüuraltı istəklərinə, mübarizələrinə açılan qapı hesab olunur. Buna görə də, kliyentləri bütün hiss və düşüncələrini olduğu kimi söyləməsi üçün cəsarətləndirmək lazım olur. Kliyentin ifadələrinin arasındakı dərin mənaya diqqət etmək lazımdır ki, dil şüürşümləri, asosiasiya zamanı ilişmələr, danışarkən toxunduğu və əksik danışdığı mövzular gözədən qaçırmayın. “Şərhetmə” texnikası- kliyentin toxunduğu mövzuların və hadisələrin keçmişdə yaşananlarla əlaqəli olması şərh olunur. Bu texnikanın istifadəsində, Freyding görə, şərhetmənin vaxtını diqqətə almaq lazımdır. Çünki erkən şərhetmə kliyentdə müqavimət yarada bilər. “Yuxu analizi”- psixanalizdə yuxunun analizi bastırılmış hiss və düşüncələri aşkar etmək və kliyentin həll edə bilmədiyi problemləri görməyə kömək edir. Yuxuda simvolik ifadə olunan bastırılan qorxu və istəklərin gizli məzmunu az təhlükəli, açıq məzmununa çevrilməsi yuxu analizi prosesinin təməl məqsədidir. “Müqavimətin analizi”- psixanalizdə müqavimət kliyentin bastırdığı şüuraltı məhsullara fərqiçilik yaratması ilə bu məhsulların şüur səviyyəsinə çıxmasına göstərdiyi istəksizlikdir. İlişib qalma, seansı unutmaq halları kliyentə izah olunmalıdır. Çünki bu davranışlara səthi yanaşmaq psixoterapiyanın effektivliyinə zərər verə bilər [4].

Seanslar zamanı daha qısamüddətli iş və uğurlu nəticə əldə etmək üçün bir neçə koqnitiv terapiya texnikalarının köməyinə ehtiyac olur. “Sorgu-sual”, “zehində canlandırma”, “rol oynama”, “problem həllətmə”, “xaricdən daxilə doğru irəliləmək” kimi texnikaları qeyd etmək olar. Bu texnikalara üz tutmaqda əsas hədəf “yanlış” düşüncə və inancların, düşüncə xətlərinin (məsələn, dioxotom təfəkkür, fəvqəl nəticə, selektiv filtrasiya, şişirtmə, emosional şərtlənmə və s.), məntiqi səhvlərin, avtomatik düşüncələrin üzə çıxarılması və real mühakimələrlə əvəz etməkdir [1].

“Sorgu-sual”- əsas texnikalardan biridir. Kliyentin emosional vəziyyətində dəyişilmə hiss etdikdə “Bu anda düşüncənizdən nə keçir?”, “Bu düşüncənin alternativ versiyası varmı?”, “Bu düşüncədə başqa biri olsa idi ona nə söyləyərdiniz?” kimi sualların köməyi ilə texnikanı tətbiq etmək olar. “Xaricdən daxilə doğru irəliləmə”- məqsəd təməl inancları müəyyənləşdirməkdir. Psixoterapevt tərəfindən kliyentin baza inanclarla əlaqəli avtomatik düşüncələrinin olduğunu qənaətinə gəldikdə həmin düşüncələrin hansı mənaya yaxın olduğunu öyrənmək üçün məqsədyönlü olaraq suallardan istifadə edə bilər. “Zehində canlandırma”- kliyent avtomatik düşüncələrini müəyyən etməkdə çətinlik göstərsə, imitasiya, xəyali canlandırma ilə bu düşüncələrini ortaya çıxara bilər. “Problemi həllətmə”- problem situasiya müəyyənləşdirilib alternativ təkliflər inkişaf etdirilir. “Rol oynama”- kliyent çətinlik çəkdiyi halları rollarla canlandıraraq və funksional olmayan davranışlar əvəzinə onun alternativləri seçilərək tətbiq olunur [5].

Qeyd edilən və bu kimi müxtəlif psixoloji nəzəriyyə və yanaşmalardan ortaya çıxan psixoterapiya formaları və texnikalar kliyentlərin emosional, koqnitiv sferalarda yaranan problem situasiyaların aradan qaldırılmasında psixoterapevt- kliyent münasibətinin səmimiyyəti, oradakı konfidensiallığın qorunması, qarşılıqlı inamın qurulması, zorakılığa məruz qalmış şəxslərin həyat boyu aldığı həm psixoloji, həm də fiziki travmalar səbəbilə həssas qrup hesab olunmasını nəzərə almaq şərti ilə psixoterapiya işinin məmnuniyyətlə davam etməsinə və yekunlaşmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayilov N.B., İsmayilov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya (dərslük), 1-ci nəşri, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 2002, 376 səh.
2. Psixoloji yardım haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 11.
3. Plotnik R. Psixolojiye giriş, "Kaknüs" yayınları, 1. basım: 2009, İstanbul, s.708, 556
4. <https://pdrbirimi.com/psikanaliz-sureci-teknikler/>
5. <https://www.psikoterapi.pro/psikoterapi/bilissel-terapi-nedir-nasil-uygulanir>
6. <https://www.apa.org/ptsd-guideline/patients-and-families/cognitive-behavioral>

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ ŞƏXSLƏRLƏ İŞ ZAMANI İSTİFADƏ EDİLƏN PSIXOTERAPIYA TEXNİKALARI

Muradlı Ruhəngiz

XÜLASƏ

Bu məqalə zorakılığa məruz qalmış şəxslərlə iş zamanı istifadə oluna biləcək texnikalar haqqındadır. Bu texnikalar kliyentlərin emosional və koqnitiv sferalarında yaranan problemlərin həllinə yönəlmişdir və psixoloji yardım formaları hesab olunur. Amerika Psixologiya Assosiasiyasının məlumatlarına əsaslanmışdır.

ПРИ РАБОТЕ С ЖЕРТВАМИ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ МЕТОДЫ ПСИХОТЕРАПИИ

Мурадлы Рухангиз

АННОТАЦИЯ

Эта статья о приемах, которые можно использовать при работе с жертвами насилия. Эти техники направлены на решение проблем в эмоциональной и когнитивной сферах клиентов считаются формой психологической помощи. На основе данных Американской Психологической Ассоциации.

WHEN WORKING WITH VICTIMS PSYCHOTHERAPY TECHNIQUES USED

Muradli Ruhəngiz

SUMMARY

This article is about techniques that can be used when working with victims of violence. These techniques are aimed at solving problems in the emotional and cognitive spheres of clients and are considered a form of psychological assistance. Based on data from the American Psychological Association.

DİZARTRİYALI UŞAQLARDA PSIXOMOTOR İNKİŞAFIN MÜAYİNƏ METODİKALARI

p.ü.f.d. Aslanova Səbinə

ADPU-nun Xüsusi təhsil kafedrasının dosenti,

Tahirova Aynur Ehtibar qızı

ADPU-nun II kurs magistrantı

aynur.tahirova070@gmail.com

Açar sözlər: psixomotor inkişaf, dizartriya, metodika

Key words: psychomotor development, movement, dysarthria

Ключевые слова: психомоторное развитие, движение, дизартрия.

Uşaqlarda psixomotor sahənin inkişafı tanınmış fizioloqlar İ.M. Seçenov (1901), A.P. Rudik (1935), N.A. Bernşteyn (1947), P.F. Lesqaft (1952), B.M. Teplova (1985) və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Onlar psixomotor sahənin fizioloji mexanizmlərini, psixomotor inkişafın funksiya və fəaliyyətini, insanın əqli və fiziki inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd edirdilər. Onlara görə böyüyən uşağın inkişafında, bir yaş mərhələsindən digər mərhələyə keçməində psixomotor funksiyaların fəaliyyəti önəmli rol oynayır.

Görkəmli rus fizioloqu İ.M. Seçenova görə hərəkəti fəaliyyət inkişaf edən uşaq orqa nizminin həyatı funksiyalarının güclü bioloji stimuludur. Hərəkətə tələbat uşaq orqanizminin normal formalaşması və inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir və bədəninin əsas fizioloji xüsusiyyətidir.

Uşaqların fizioloji imkanlarına uyğun olan hərəkətlər həmişə sağlamlaşdırıcı amil kimi çıxış edir və onun emosional tonusunu yüksəldir, onda sevinc və həzz hissini yaradır.

Uşaqlarda psixomotor funksiyaların inkişafına tanınmış psixoloqların müxtəlif yanaşmaları olmuşdur. Belə ki, L.S. Viqotski məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında psixomotor inkişafı həssas bir dövr kimi xarakterizə edərək göstərirdi ki, uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkət verici qüvvəsidir.

Akademik B.V. Petrovski motor funksiyaların inkişaf etməsinin uşağın fiziki cəhətdən sağlam böyüməsinə təsirini qeyd edərək göstərirdi ki, hərəkət və fiziki aktivlik ürək - damar, tənəffüs başda olmaqla müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınmasında profilaktik vasitə rolunu oynayır.

E. Vilçikovski, M.D. Maxaneva qeyd edirlər ki, psixomotor funksiyalar uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

M.M. Koltsova öz araşdırmalarında uşağın fiziki fəaliyyətində psixomotor bacarıqların vacib rol oynadığını qeyd etmişdir.

Tədqiqatçı V.N. Şebeko böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixomotor keyfiyyətlərin yüksək inkişaf səviyyəyə çatdığını qeyd edərək, onun xüsusi dövrün inkişafı üçün xüsusilə əlverişli olduğunu vurğulayıb.

Uşaqlarla aparılan fiziki və psixo-gimnastik çalışmalar, mütəhərrik oyunlar düzgün təşkil edilmiş psixo - pedaqoji yanaşma zamanı güclü bir optimallaşdırıcı amildir.

İnsanın psixomotor inkişafı, onun çox səviyyəli və çoxşaxəli təzahürlərinin araşdırılmasının da xüsusi yeri onun bir fərd, şəxsiyyət kimi psixoloji strukturunda, subyektin ən vacib fəaliyyətin sosial növlərinin: əmək, dərkətmə və ünsiyyətinin psixomotor təşkili tutur.

Erkən və məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixomotor funksiyalarını araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti: Y.K. Babanski, Ş.A. Amonaşvili, E. Volosova və b.-ri uşaqlarda fiziki və psixi sağlamlığın getdikcə artan pisləşməsinə qeyd edirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixomotor keyfiyyətlərin bir komponent kimi öyrənilməsinə Karpeeva, E.H. Vavilova, Korenkova, E.V. Bondarenko, E.V. Uxaneva və başqalarının araşdırmalarında görmək olar.

Uşaqların psixomotor sahəsinin inkişafının öyrənilməsində S.N. Muxinanın işi xüsusi diqqətə layiqdir. O, uşaqların psixomotor sahəsinin inkişafı üçün müəllif texnologiyalarını

işləyib hazırlayarkən o, N.A.Berşteynin nəzəriyyəsini əsas götürmüşdür. S.N. Muxina texnologiyası hər mərhələ üçün lazım olan inkişaf texnikasının ardıcılığını əks etdirir. Bu texnologiya uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

İ.A. Fominə görə psixomotor inkişaf insanın anadangəlmə həyatı ehtiyacıdır. Onun fikrinə hərəkət ehtiyacının təmin edilməsi məktəbəqədər yaşda vacibdir.

E.A.Juravlyova və I.V.Makarova qeyd edirlər ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəbə uyğunlaşmasında psixomotor funksiyaların inkişafı başlıca şərtidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixomotor bacarıqların inkişafı müxtəlif fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində baş verir. V.S.Balseviç, N.K. Muxina E.K. Lyutova, A.L. Sirotiyuk və E.V. Karpovanın fikrinə görə didaktik üsul və metod, oyun və musiqidən istifadə etməklə uşaqlarda psixomotor sahənin inkişafına nail olmaq mümkündür.

Tədqiqatçılar erkən və məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixomotor funksiyalarını pozulmalarının təkcə bədən, onun ayrı-ayrı orqanlarının fəaliyyətində deyil, həm də nitq proseslərinin formalaşma və inkişafında da təzahür etdiyini qeyd etmişlər. Nitq pozulmalarının əksəriyyətində psixomotor funksiya çatışmazlıqların olduğunu qeyd edən tədqiqatçılar onun daha çox dizartriya və alaliya (xüsusilə də, motor) kimi nitq çatışmazlıqlarında daha qabarıq baş verdiyini göstərmişlər.

N.A. Bernşteyn dizartriyanı nitq patologiyalarından biri hesab edirdi. O, dizartriyanı nitqin funksional sistemində özünü fonetik çatışmazlıqlarla göstərən və qabarıq ifadə olunmayan, baş beyinin mikroorqanik zədələnməsi nəticəsində ortaya çıxan nitq pozulması olaraq təyin edirdi.

P.K. Anoxin nitq pozulmaları arasında. psixomotor çatışmazlığı daha çox rast gəlinənlərdən birinin dizartriya olduğunu qeyd edir və bu nitq pozulmasının daha çox yayılması səbəbini uşaqlarda mərkəzi sinir sisteminin hərəkət (motor) hissəsinin çatışmazlığı ilə izah edirdi.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti dizartriya uşaqlarda mövcud nitq pozğunluqları ilə yanaşı, həm də bir sıra nitq olmayan simptomların, xüsusilə də psixomotor bacarıqların pozulduğunu qeyd etmişlər.

T.B.Filiçeva, N.A.Çeveleva, Q.B. Çirkina, Volkova dizartriya uşaqların əksəriyyətində artikulyasiya hərəkətlərinin çatışmazlıqlarını qeyd edərək, onlarda əzələ tonusunun dəyişkənliyinə, dilin, damağın, mimiki əzələlərin hərəkət məhdudiyyətlərinə, iradi olmayan hərəkətlərin (artikulyasiya və mimiki əzələlərdə) yaranmasına səbəb olduğunu göstərirdilər. Dizartriya uşaqlarda artikulyasiya aparatı motorikasının pozulması eyni zamanda nitq nəfəsinin, səs yaradıcılığının çatışmazlığına səbəb olur və nəticədə. dizartriya uşaqlarda meydana çıxan spesifik nitq pozulmaları nitqin kommunikativ funksiyasının inkişafına mənfi təsir göstərir.

Dizartriya uşaqlarda psixomotor sahənin inkişaf xüsusiyyətlərini, özünü göstərən çatışmazlıqları aradan qaldırılması diaqnostik işin vaxtında təşkili və istifadə edilən üsul, metod və vasitələrdən çox asılıdır. Dizartriya böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixomotor sahənin diaqnostikası zamanı Q.A. Volkovanın aşağıda qeyd edilən nitqi pozulmuş uşaqların psixomotor - pedaqoji müayinə metodikalarından istifadə edililə bilər:

Metodika №1 Uşaqlarda ümumi iradi motorikanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

Metodika №2 Uşaqlarda mimiki pozuların iradi formalaşması imkanlarının tədqiqi;

Metodika №3 Uşaqlarda oral praksisin araşdırılması

Metodika №4 Uşaqlarda əl barmaqlarının iradi hərəkətlərinin öyrənilməsi.

Metodika №1 Uşaqlarda ümumi iradi motorikanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

Bu metodikanın əsas məqsədi: ümumi iradi motorikanın ayrı - ayrı komponentlərinin vəziyyətini, onun statik və dinamik koordinasiya, eyni vaxtlığını, hərəkətlərin dəqiqliyini müayinə etməkdir. Metodika bir neçə mərhələdən ibarətdir.

1.1. Hərəkətin statik koordinasiyasının araşdırılması

Təpşiriq. Əllər irəliyə uzanmış, gözləri bağlı öncə sağ, sonra sol ayağı üstündə durmaq.

Yerinə yetirilmə müddəti 5 saniyə.

2. Hərəkətin dinamik koordinasiya vəziyyətinin öyrənilməsi

Tapşırıq . Dalbadal üç rəvan oturma hərəkətindən ibarətdir. Yerinə yetirilərkən pəncələr döşəməyə toxunmamalı, hərəkət yalnız barmaq ucları ilə yerinə yetirilməlidir.

1.3. Hərəkət koordinasiyasının müayinəsi

Tapşırıq. Tapşırıq iki vəziyyətdə yerinə yetirilir: birinci, ayaqlar çiyin bərabərinə də, əllər yuxarı qaldırılmış; ikinci vəziyyət, sağ ayağın barmaq ucunu irəli qoymaq.

1.4. Hərəkətlərin keçiriciliyinin müayinəsi

Tapşırıq. dairə üzrə addımlamaq, qaçmaq və yenidən addımlamaq (hərəkətin xarakterini loqopedin işarəsi ilə dəyişmək).

1.5. Hərəkətlərin olub -olmamasının müayinəsi

Tapşırıq. Tapşırıq bir neçə hərəkətdən ibarətdir: 1. Əlləri yuxarı, yanlara qaldırmaq, əllər belə; 2. Əlləri dirsəkdən bükmək, barmaqları yumruqda sıxmaq, əli açmaq; 3. Ayaqları döşəmədən ayırmadan gövdəni sağa, sola döndərmək.

1.6. Hərəkətlərin məkanda təşkilinin (yamsılamaqla) müayinəsi.

Tapşırıq. Hərəkəti sağdan və soldan başlamaqla durduğu yerdə özü ətrafında fırlanıb otaqda hoppa -hoppa qaçmaq.

1.7. Hərəkətlərin məkanda təşkilinin (sözlü təlimat əsasında) müayinəsi.

Tapşırıq. Qeyd edilən hərəkətləri sözlü təlimatlara görə yerinə yetirmək.

Metodika №2 Uşaqlarda mimiki pozaların iradi formalaşması imkanlarının tədqiqi;

Məqsəd: Dizartiyalı uşaqlarda mimiki pozaların həcm, keyfiyyət və imkanlarının müayinəsi

Metodika №3 Uşaqlarda oral praksisin araşdırılması

Məqsəd: dodaqların, dil və yanaq hərəkətlərinin keçiriciliyi, güc, həcm və dəqiqliyinin araşdırılması.

Dodaq hərəkətlərinin həcm və keyfiyyətinin müayinəsi.

3.1. Dodaqları irəli uzatmaq (“borucuq “) və saxlamaq;

3.2. Dodaqları “gülümsəmə “ vəziyyətində (dişlər görünməməli) dartmaq və bu vəziyyətdə saxlamaq;

Dil hərəkətlərinin həcm və keyfiyyətinin müayinəsi.

3.3. Daraldılmış dili ” biz” şəklində irəli uzatmaq, bu vəziyyətdə üç sayına qədər saxlamaq. Enli dili ” belcik” şəklində irəli uzatmaq, bu vəziyyətdə üç sayına qədər saxlamaq

3.4. Dil ucunu növbə ilə sağ ağız küncündən sol küncünə aparmaq.

3.5. Dili ağızdan çıxarıb üst dodağa doğru (burun ucuna toxundurmağa cəhd etmək) qaldırmaq, dili ağızdan çıxarıb alt dodağa qoymaq və çənəyə doğru aparmaq.

3.6. Açıq ağız vəziyyətində dili şaqqılatmaq: dilaltı bağın dartılması, enli dili sərt damağa sovurmaq, sonra dili xarakterik şaqqıltı ilə sərbəst aşağı salmaq.

Metodika №4 Uşaqlarda əl barmaqlarının iradi hərəkətlərinin öyrənilməsi.

Məqsəd: Əl barmaq hərəkətlərinin differensiallaşmış incə motorikasının kəmiyyət və dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi.

4.1. Barmaqlar yumruqda sıxılır –açılır

ƏDƏBİYYAT

1. Ананьев . Психологические труды: В 2 т. М., 1980,
2. Анохин Р.К.. Физиологии функциональных систем. – М., 1979
3. Архипова.Е.Ф. Коррекционная работа с детьми с церебральным параличом: Доречевой период: Книга для логопеда. – М.: Просвещение, 1989.
4. Архипова Е.Ф. Дизартрия у детей – М., 2006
5. Бернштейн Н.А. Движений и активность. - М., 1990.
6. Л.С. Волкова психолого–логопедического обследования детей с нарушениями речи. Вопросы дифференциальной диагностики — СПб., 2005.

DİZARTRİYALI UŞAQLARDA PSIXOMOTOR İNKİŞAFIN MÜAYİNƏ METODİKALARI

Aslanova Səbinə, Tahirova Aynur

XÜLASƏ

Dizartriya uşaqlarda psixomotor sahənin inkişaf xüsusiyyətlərini, özünü göstərən çatışmazlıqları aradan qaldırılması diaqnostik işin vaxtında təşkili və istifadə edilən üsul, metod və vasitələrdən çox asılıdır. Dizartriya uşaqlarda artikulyasiya aparatı motorikasının pozulması eyni zamanda nitq nəfəsinin, səs yaradıcılığının çatışmazlığına səbəb olur və nəticədə, dizartriya uşaqlarda meydana çıxan spesifik nitq pozulmaları nitqin kommunikativ funksiyasının inkişafına mənfi təsir göstərir.

МЕТОДОЛОГИЯ ОБСЛЕДОВАНИЯ ПСИХОМОТОРАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С ДИСАРТРИЕЙ

Асланова Сабина, Тахирова Айнур

АННОТАЦИЯ

Особенности развития психомоторного поля у детей с дисартрией, устранение проявлений недостатков зависит от своевременной организации диагностической работы и применяемых методов, приемов и средств. Нарушения артикуляционного аппарата у детей с дисартрией также приводят к одышке, речи и как следствие.

METHODOLOGY OF EXAMINATION OF PSYCHOMOTORAL DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH DYSARTRIY

Aslanova Sabina, Tahirova Aynur

SUMMARY

The developmental features of the psychomotor field in children with dysarthria, the elimination of manifested deficiencies depends on the timely organization of diagnostic work and the methods, techniques and tools used. Disorders of articulatory apparatus in children with dysarthria also lead to shortness of breath, speech, and as a result.

İQTİSADIYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN AVTOMATLAŞDIRILMASI: BULUD TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏ

Həsənli Şəhla
ADIU-nun II kurs magistrantı
h_shehla98@mail.ru

Açar sözlər avtomatlaşdırma, kompüterləşdirmə, bulud texnologiyası.

Ключевые слова: автоматизация, компьютеризация, облачные технологии.

Key words: automation, computerization, cloud technology.

Giriş. Ölkəmizdə, eləcə də digər xarici dövlətlərdə artıq yenilənmiş iqtisadi siyasətin təsirləri özlərini hər yerdə göstərməkdədir. Bu proseslərin tərkibində müəssisələrdə mühasibat uçotunun kompüterləşməsini göstərmək olar. Sürətli inkişafın mühüm faktorlarından biri əməliyyatların qısa vaxt ərzində, dəqiqlik saxlanılmaqla həyata keçirilməsidir. İndiki zamanda artan tələbatı qarşılamaq üçün bu prosesin tətbiq edilməməsi müəyyən problemlər ortaya çıxarır. Avtomatlaşdırma siyasəti isə bu problemin aradan qaldırılmasında ən güclü rola malikdir. Ölkəmizdə bu prosesdə müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Çünki mühasibat uçotunun müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olan yerli proqram təminatlarının sayı xeyli azdır. Müəssisələr isə buna görə xarici ölkələrin istehsal etdikləri mühasibat uçotuna uyğun lisenziyalaşmış proqramlardan istifadə etməyə məcbur olurlar. Əslində buradakı əsas məqsəd öz uçot sistemlərini müasir vəziyyətə uyğunlaşdırmaqdır. Gələcəyə yönəlmiş bu addımın bütün müsbət tərəflərini isə sadəliklə bitməz.

Bazar iqtisadiyyatının yenilənmiş forması günümüzün ən aktual məsələsindən biridir. Mühasibat uçotunun əsas məqsədi təkcə qeydiyyatlar aparmaq yox, həmçinin bu qeydiyyatların sonunda işlərin fəaliyyətinin təhlilinə də əsaslanır. Ənənəvi mühasibat uçotunun bir çox çatışmazlıqları bu fəaliyyəti xeyli ləngidirdi. Çoxlu, qarışıq və kifayət qədər dəqiq olmayan göstəricilər içərisində təhlil etmək bacarağı düzgün şəkildə alınmırdı. Yəni köhnə şəkildə qurulmuş mühasibat uçotu işin keyfiyyət baxımından təsirini azaldırdı. Lakin hal-hazırkı dövrdə avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotunun qurulmasından sonra istədiyimiz məlumatları bir neçə dəqiqəyə əldə edib, onları təhlil etmək mümkünə çevrilmişdir [1].

Müasir şəraitdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması

Müasir dünyamızın yeniliklərlə dolu olan, daha da təkmilləşmiş texnoloji avadanlıqlardan istifadə etdiyimiz çağdaş dövrdə bütün sahələrdə qabaqcıl müsbət iqtisadi inkişafa yol açılmışdır. Ənənəvi mühasibat uçotu demək olar ki, daha sürətli və çevik şəkildə özünü göstərmiş texnoloji mühasibat uçotu ilə əvəz edilmişdir. Fərqli xarakterləri olan kompüterlərin təkcə rahatlıq baxımından faydası yoxdur, həmçinin gündəlik və ya dövrü olan çoxlu sayda məlumatları saxlama imkanına da malikdir. Bir çox unikal məsələləri kompüterləşmiş əməliyyatlarla artıq həll etmək mümkünə çevrilmişdir [2].

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ona bağlı olan bütün sahələr də inkişaf edəcəkdir. Mühasibat uçotu da iqtisadi sahəyə bağlı olduğu üçün o da bu cür yenilikləri özündə cəmləyəcəkdir. Ona görə də cəmiyyətin artan tələbatını ən yüksək səviyyədə ödəmək üçün çox və daha sürətli çalışmaq gərəkdir. Bu cür sürəti isə ancaq müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə etməklə tənzimləmək lazımdır. Əlbəttə ki, mühasibat uçotunun əhəmiyyəti və vacibliyi ənənəvi və müasir formalarından asılı olmayaraq eyni olaraq qalır. Burada əsas məqsəd gəlir və xərclərin uçotunun dəqiq şəkildə aparılıb balansı qorumağı təmin etməkdir. Yəni, müasir formanı tətbiq etməklə, mühasibat uçotunun əhəmiyyəti dəyişməz olaraq qalır, aparılması tərzisi dəyişir.

İlk öncə, kompüterləşməmiş uçotun niyə əlverişsiz hesab olunmasına nəzər yetirmək lazımdır. Aydın ki, mühasibat uçotu çox zəhmət tələb edən bir sahədir. Xüsusilə istehsal sahələrindəki maliyyə şöbəsi müxtəlif qollara ayrılaraq fəaliyyət göstərir. Kifayət qədər iri həcmə malik olan işlərin ətrafında çoxlu sayda işçilər çalışır. Belə olanda isə insan amili ilə baş vermiş səhvlər yaranır. Əlbəttə ki, texnologiya müəssisədə mühasibləri tamamilə əvəz edə bilməyəcəkdir. Amma onların işini xeyli asanlaşdıracaqdır. Əgər bu qeydiyyatlar kağız daşıyıcılarında olarsa, bu cür səhvlərdən qaçmaq mümkün olmur. Müəssisələrdə bütün məlumatların qeydiyyatı kağız formatında olduqda lazım olacaq informasiyaların tapılması xeyli çətinləşir. Bunlardan əlavə çoxlu kağız növlərindən istifadə olunması təbiətin çirklənməsinə və ətraf mühitin nəfəsi sayılan ağacların kəsilməsinə gətirib çıxarır. Şirkətlərin daxili işlərindən biri onun effektiv və faydalı şəkildə idarə edilməsidir. Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi, həmçinin, idarə olunmaya da xidmət edir.

Çünki praktiki cəhətdən müasir uçot lazımlı məlumatların menecerlər tərəfindən tez bir zamanda əldə edilməsinə şərait yaradır. Buna görə də daxili qərarların qəbulu vaxtından tez və sürətli icra olunur. Bu da bir növ idarəetmə uçotunun fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərəcəkdir. Müəssisədə reallaşan uçotun kompüterləşdirilməsi daxili işçiləri, xüsusilə də menecerləri müvafiq işlər görməyə məcbur edir. Belə ki, müəssisədə olan mütəxəssislər və menecer qrupu istənilən nöqtəyə çatmaq üçün düzgün şəkildə təşkil edilmiş mühasibat, intellektual və işçi seçilməsi siyasətini dəqiq gözdən keçirməlidirlər. Çünki avtomatlaşdırma siyasətinin üstünlüklərini və səmərəliliklərinin müəyyən edilməsi prosesində onların müəssisəyə ötürdüyü müsbət keyfiyyət və dəyər göstəriciləri kəmiyyət göstəricilərinə ötürülə və çevrilə bilmək kimi ehtimalı vardır. Buna isə müəssisələrdəki məsul şəxslər ciddi nəzarət etməlidirlər [3].

Müəssisə rəhbərlərinin mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsindən gözləntiləri səmərəli bir maliyyə göstəricilərinin olmasıdır. Onlar kompüterləşdirmənin perspektivlərinin avtomatlaşdırmaya sərf olunan vəsaitdən daha çox üstün bir hal olacağına inanırlar. Digər gözləntilər isə aşağıdakılardır:

- Lazımlı məlumatların hərəkətinin təmin edilməsi və proqrama vaxtında işlənilməsi;
- Mühasibat proqramlarından istifadə edərək, daha sürətli şəkildə maliyyə hesabatlarının hazırlanması;
- Həmin informasiyaların tez bir zamanda təhlil edilməsi;
- Uçotun perspektivinin və səmərəli təşkil olunması;
- Mühasibat uçotundakı qeydiyyatlarda “insan amili” zamanı baş verən səhvlərin demək olar azalması;
- Ehtiyac olunan bütün məlumatların birdəfəyə proqrama daxil edilməsi;
- Vaxta qənaət edilməsi;
- Məlumatların tez bir zaman axtarılıb tapılması və s.

Siyahıda qeyd edilən bu fəaliyyət növlərindən hər hansısa biri düzgün yerinə yetirilmədikdə o deməkdir ki, müəssisədə mexanikləşdirmə prosesləri qeyri-peşəkarlıqla aparılmışdır. Tez bir zamanda bu əskikliyi təhlil edib, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq gərəklidir. Çünki əgər tədbirlər əvvəlcədən görülməzsə, onda o zaman alınan mühasibat xidmətləri öz peşəkarlığını qoruyub saxlaya bilməyəcəkdir [4].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kompüterləşdirilmiş uçotda bütün sənədləşmələr elektron formalarda hazırlanır və təhlil edilir. Bu sənədləşmə formalarının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- ✓ Mühasibat proqramlarında yaradılan bütün əməliyyatlar iş şəraitində mühasiblərin kompüterlərində aparılır və bu sənədsiz mühiti azaldır;
- ✓ Uçot məlumatlarının qeydiyyatının aparılması hər hansısa bir sənədin hazırlanması və onun kompüterə işlənməsi prosesi ilə birləşdirilir;
- ✓ İlk uçot informasiyalarının avtomatik qeydiyyatının aparılması üçün müxtəlif texniki vasitələrdən, pərakəndə satış üçün kassa aparatlarından, barkodlardan istifadə edilir.

Bütün müəssisələrin, təşkilatların və eləcə də cəmiyyətin həyatında rəqəmsallaşma prosesi olduqca sürətli yayılmaqdadır. Elmi-texniki tərəqqinin bu sahələrdə tətbiqi müəssisələrin rəqabət

qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, müəssisədaxili işlərin sürətlənməsinə və canlı qüvvənin təsiri nəticəsində yaranmış səhvlərin azaldılmasına şərait yaradır. Bu cür texnoloji avadanlıqlardan istifadə isə müsbət inkişafa doğru yönəlməyin açarlarından biridir. Bu cür açarlardan biri isə bulud texnologiyasıdır.

Bulud texnologiyası müasir dünyamızın ən böyük və güclü sənaye inqilablarından biri hesab olunur. Onun ən böyük üstünlüklərindən biri kifayət qədər böyük dataları özündə saxlamaqla, onları lazım olduğunda əlçatan olmasına şərait yaratmağıdır. Bu texnologiya çox vaxt tələb edən və eyni zamanda yorucu iş fəaliyyətlərində istifadə olunması xeyli müsbətdir və işləri də asanlaşdırmağa yönəlmişdir. Demək olar ki, uzaq məsafələrdən belə uçotla bağlı olan məlumatları əldə etmək mümkün olur. Bunun üçün isə sadəcə lokal şəbəkəyə çıxış imkanı və kompüter vasitəsi olması kifayət edir. Bu zaman bütün məlumat və informasiyalar bulud serverlərində saxlanılır və onun üzərində istənilən əməliyyatlar aparılır. Bulud texnologiyası istifadəçilərlə virtual şəkildə “görüşür” və onlara bütün əməliyyatları aparmağa imkan yaradır [5].

Bulud texnologiyası ənənəvi mühasibat uçotunda olan bir çox səriştəsizliyi aradan qaldırmağa imkan yaratdı. Belə ki, əvvəllər sadəcə məlumatlar bir vahid diskdə yerləşirdi. Bu texnologiya isə vahid bir disk əvəzinə internetə çıxış əldə etməklə istənilən məlumatı qəbul etməyə şərait yaratdı. Əvvəllər bəzi müəssisə sahibləri və mütəxəssis heyəti bu cür texnologiyalardan istifadədən çəkinirdilər. Bu yalnız buludun müsbət keyfiyyətlərinə yaxşı bələdçi olmamaqla nəticələndirmək olar. Çünki zaman keçdikcə buludun əhatə dairəsi xeyli genişlənməmişdir. Demək olar ki, fəaliyyət sahəsindən və fəaliyyət miqyasından asılı olmayaraq bu cür texnoloji yeniliklərdən istifadə olunur [6].

Mühasibat uçotu müəssisələrin döyünən ürəyi adlanırsa, həmin ürəyin yaşaması üçün rahat və müasir yollarla onu tənzimləmək lazımdır. Məlumdur ki, bu texnologiyaların tətbiqi müəssisələrdə kadrların təşkilinə də təsiri olacaqdır. Yenilikləri qəbul edən və tez qavrayan kadrlara tələbat artacaqdır. Təbii ki, müəssisə rəhbərliyi mühasibat uçotunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və rahat olmasına o qədər də maraqlı deyilsə, o zaman bu prosesin avtomatlaşdırılması hər kəs üçün cansıxıcı və bahalı olacaqdır. Ona görə də uçotun kompüterləşməsinin nə dərəcədə faydalı olduğu heç kəsə sirr qalmamalıdır.

Nəticə. Məlumdur ki, dünya pandemiya dövrünü yaşamaqdadır. Artıq bir çox müəssisələr bunun səbəbindən ofislərdə işlərini dayandıraraq evdən işləməyə başlamışlar. Zamanla bu prosesin adi bir hala çevrilməsini görə biləcəyik. Artıq uçotun uzaqdan idarə olunması kütləviləşməyə başlayır. Bunun səbəblərindən biri də müəssisə rəhbərlərinin bütün işçilərinə kompüterlə təmin etməklərində problemlərin olduğunu vurğulaya bilərik. Artıq müasir şəraitdə isə işçilər öz şəxsi planşet və ya ağıllı telefonları vasitəsilə qaimələr yazsa, onları təsdiq edə, bank köçürmələri edə bilər və eləcə də digər portallara daxil ola bilər. Belə olan təqdirdə uçot üçün tətbiq olunan proqramlardan istifadə etmək, kağızlardakı məlumatları kompüterə transformasiya etmək gərəkəcəkdir. Sadalananları birləşdirsək, deyə bilərik ki, bütün şirkətlər uçotun aparılmasında kompüter texnologiyalarından istifadə etməyə tələsməlidirlər. Çünki istər istehsal, istərsə də qeyri-istehsal sahələrində uçot əməliyyatlarını yeni informasiya və kompüter texnologiyalarından istifadə etmədən inkişaf etdirmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Krasnyuk V.A “Bulud texnologiyalarının mühasibat uçotunda istifadəsinin əsas üstünlükləri//Yeni elm: ideyadan nəticəyə. 2015 s 105-108
2. “Salahov Ə.S (2008) Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi. “Azmühasib” mühasibat uçotu proqramlar paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı, “Kooperasiya” Nəşriyyatı, 236s
3. İsayev V.A “Mühasibat balansının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması”, “Maliyyə uçotu” jurnalı, № 57, 2007

4. Abbasov Q.Ə "Bazar münasibətləri şəraitində mühasibat uçotu: Fərqlər və problemlər: jur. Maliyyə və uçot, 1993, № 5-6, s 3-5
5. Astaxov, V.P. Mühasibat (maliyyə) mühasibatı [Mətn]: Dərslik / V.P. Astaxov - 3-cü nəşr - Rostov n / d., 2002. – 832 s.
6. Məmməd Həşimov, İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2016, №1, 3–10

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN AVTOMATLAŞDIRILMASI: BULUD TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏ

Həsənli Şəhla

XÜLASƏ

Məqalədə müəssisələrdə mühasibat uçotunun müasir dünyaya integrasiya olunaraq onlarda baş verən yeniliklər qeyd edilmişdir. Hər bir müəssisələrin başlıca məqsədi yüksək mənfəət əldə etməkdirsə, kompüterləşən sistemə keçid onlar üçün sərfəli olacaqdır. Müasir dünyada maliyyə uçotu və eləcə də ona bağlı olan bir sıra sahələr köklü sürətdə dəyişiklərə uğramışdır. Demək olar ki, mühasibat uçotunda baş verən hər bir əməliyyat növləri dəyişilmiş və buna paralel olaraq da yenilənmişdir. Yenilənmiş mühasibat uçotunda təkcə qeydiyyatların aparılması yox, həmçinin onların təhlil edilməsi də ön plana çıxarılmışdır. Yenilikləri qəbul edəcək hər bir müəssisə və ya bütövlükdə təşkilat öz uçot siyasətini kompüterləşmiş uçot texnologiyalarına uyğunlaşdırmalıdır. Statistik göstəricilərə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, avtomatlaşdırma və texnoloji yeniliklərin tətbiq edilməsi əməliyyatları hər ötən il daha da artaraq, ən yüksək səviyyəyə qədər gəlib çatmışdır. Bunun ən başında isə bulud texnologiyalarından istifadə dayanır. Həmçinin məqalədə ənənəvi mühasibat uçotunun çatızmazlıqları və müasir mühasibat uçotunun faydalılığı və səmərəliliyi öz əksini tapmışdır.

АВТОМАТИЗАЦИЯ УЧЕТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Гасанли Шахла

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются инновации, которые произошли на предприятиях благодаря интеграции бухгалтерского учета в современный мир. Если основная цель любого бизнеса - получение высокой прибыли, переход на компьютеризованную систему будет для них выгоден. В современном мире финансовый учет, а также ряд смежных областей претерпели радикальные изменения. Практически все виды операций в бухгалтерском учете менялись и обновлялись параллельно. В обновленном бухгалтерском учете основное внимание уделяется не только ведению записей, но и их анализу. Каждое предприятие или организация в целом, принимающие инновации, должны адаптировать свою учетную политику к компьютеризованным бухгалтерским технологиям. На основе статистики было определено, что операции по автоматизации и внедрению технологических новинок с каждым годом увеличиваются и достигли наивысшего уровня. Во главе угла стоит использование облачных технологий. В статье также рассматриваются недостатки традиционного бухгалтерского учета, а также полезность и эффективность современного бухгалтерского учета.

AUTOMATION OF ACCOUNTING IN MODERN CONDITIONS: USE OF CLOUD TECHNOLOGY

Hasanli Shehla

SUMMARY

The article highlights the innovations that have taken place in enterprises by integrating accounting into the modern world. If the main goal of any business is to make a high profit, the transition to a computerized system will be profitable for them. In the modern world, financial accounting, as well as a number of related areas, has undergone radical changes. Almost every type of transaction in accounting has changed and been updated in parallel. The updated accounting focuses not only on keeping records, but also on their analysis. Every enterprise or organization as a whole that accepts innovations must adapt its accounting policies to computerized accounting technologies. Based on the statistics, it was determined that the operations of automation and application of technological innovations have increased every year and reached the highest level. At the forefront of this is the use of cloud technologies. The article also addresses the shortcomings of traditional accounting and the usefulness and efficiency of modern accounting.

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN SİĞORTA OLUNMA PROBLEMLƏRİ

Həsənzadə Aytac
ADIU-nun II kurs magistrantı
hsnzad.aytac@mail.ru

Açar sözlər: Risk, maliyyə riskləri, sığorta, sığorta olunma problemləri.

Ключевые слова: Риск, финансовые риски, страхование, страховые проблемы

Key words: Risk, financial risks, insurance, insurance problems.

Giriş. Bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadiyyat sahəsində də risk vardır. Risk dedikdə, gözlənilməz itkilərin baş verməsi, gözlənilən gəlirlərin əldə edilməməsi ehtimalı başa düşülür. Müxtəlif risklər içərisində maliyyə riskləri xüsusilə seçilir. Maliyyə riskləri müəssisə və təşkilatın ümumi portfelində olduqca böyük, əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə risklərinin çox olması onların idarə edilməsini zəruri edir. Müasir dövrdə maliyyə risklərini azaltmaq və ya qarşısını almaq üçün istifadə olunan metodlardan biri sığortadır [2].

Sığorta, maddi nemətlərin istehsalı, dövriyyəsi, mübadiləsi və istehlakı prosesində insanlar arasında inkişaf edən müəyyən iqtisadi münasibətləri həyata keçirir. Sığortalıların maraqlarının qorunması mexanizminin inkişafındakı ziddiyyətlərin, problemlərin və tendensiyaların hamısı sığorta işində öz əksini tapmışdır. Bu ziddiyyətlər təsadüfə bir təbiətin müxtəlif mənfəət nəticələrinin təzahürü üçün şərait yaradır. Həmçinin sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti, yüksək sığorta hadisəsinin baş vermə ehtimalı ilə bağlıdır, bu səbəbdən sığorta statistikaya əsaslanır.

Sığorta sektoru son illərdə yaxşı inkişaf edən və beynəlxalq sahələrə integrasiya edən sektorlardan biridir. Ölkəmizin bu sahədə inkişafı və dünya ölkələrinin bir çoxu ilə rəqabət edə biləcək səviyyəyə çatmağı danılmaz faktdır. Azərbayanda bu sektor son 10 ildə özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. 2011 – ci ildən etibarən Azərbaycanın sığorta bazarının inkişaf trayektoriyası sürətlə genişlənir. Sadəcə son bir ildə pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən maliyyə bazarlarına mənfəət təsirləri özünü əks etdirdi. Maliyyə bazarlarında vəziyyətin pisləşməsi birbaşa olaraq ölkənin ticarət dövriyyəsinə, o cümlədən sahibkarlığa, biznes subyektlərinə mənfəət təsir göstərdi. Həmçinin pandemiyanın təsiri, yaranmış zərər sığorta sektoruna da təsirsiz ötüşmədi. Lakin Azərbaycanda uzun illərdir mövcud olan sağlam iqtisadi inkişaf modeli və qabaqcadan görülmüş tədbirlər nəticəsində sığorta sektoru genişmiqyaslı zərərə məruz qalmadı. Pandemiyanın ilk günlərində sığorta bazarının iştirakçıları yeni fəaliyyətlər hazırlayıb, tətbiq etməyə başladılar. Belə bir dövrdə sığorta bazarlarının əsas məqsədi minimum xərcə, maksimum keyfiyyətin əldə edilməsidir. Xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi qarşıya qoyulan əsas hədəflərdən biridir.

Bank risklərinin sığortalanmasında problemlər. Milli iqtisadiyyatların böyüməsində, inkişafında banklar mühim rol oynayır. Bir bankın kəskin fəaliyyətinin pozulması maliyyə sistemi üçün maliyyə böhranına səbəb olan mənfəət nəticələrinə səbəb olacaqdır. Həqiqətən də bankların oynadığı vasitəçilik rolu onları maraqlı tərəflərin vəziyyətindən asılı hala gətirir və mənfəət təhlükə mövzusuna məruz qala bilər. Bir tərəfdən də banklar borcluların maddi vəziyyətindən asılıdırlar və kredit verildikdən sonra təhvil verdikləri vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı riski idarə edə bilmirlər. Bu riskləri nəzərə alaraq, bankların tənzimlənməsi, risklərin qarşısını almaq ölkəmiz üçün əsas məsələlərdən biridir. Ölkəmizin maliyyə sistemində də banklar xüsusi paya malikdir. Bankların əsasən xarici resurslarla işlədiyini nəzərə alsaq, başqalarının pulları ilə işləyən banklar etibar edilən təşkilatlar kimi ciddi öhdəliklərə malikdirlər və onlar icmahiyyət üçün hesabat verirlər. Bu səbəbdən risklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin alınması banklar üçün ön plana çıxır. Risklərin qarşısının alınmasında görülən qabaqlayıcı tədbirlər onun nə qədər vacib və proaktiv olduğunu göstərir. Banklar bu risklərin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün strategiyalar və planlar hazırlamalıdırlar. Bank işçiləri qəbul etdikləri qərarı, apardıqları əməliyyatda aldqları riskin yaratdığı imkanları qabaqcadan bilməlidirlər.

Nəzəri olaraq bank sığorta sisteminin elementləri iki qrupa bölünür. Birinci qrupa müəsisə və təşkilat üçün ümumi olan sığorta obyektləri və risklər daxildir. İkinci qrupa isə bank fəaliyyətinin spesifikliyinə görə obyektlər və risklər daxildir. Bankın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bank sığortası fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Bank dəyərlərinin və bankların digər əmlaklarının sığortalanması;
- Bank sahəsindəki komputer avadanlığı və proqram təminatı, o cümlədən komputer fırıldaqçılığından sığorta;
- Bank sektorunda plastik kartların istifadəsi ilə bağlı risklərdən sığorta;
- Kredit sığortası (həm birbaşa kredit sığortası, həm də borcalanın kredit sığortası daxil olmaqla kredit girov sığortası);
- Bank əmanətlərinin sığortası

Banklar əsasən kredit, bazar, valyuta və faiz riskləri ilə üzləşir. **Kredit risklərinin sığortalanmasındakı problemlər.** Kredit riskləri müştərinin öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi səbəbindən yaranır. Həmin risklərin qarşısını almaq üçün kredit risklərinin sığortalanmasından istifadə olunur. Kreditlərin sığortalanması - kredit götürənin müflis olması və ya ölməsi, həmçinin öz öhdəliklərini digər səbəblərdən yerinə yetirə bilməməsi ilə əlaqədar borcu qaytarmaması nəticəsində borc (kredit) verənə dəyən zərərin əvəzini tam və ya qismən ödənilməsi üçün sığorta ödənişini həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Kredit alan şəxsin vəfatı və əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi ilə bağlı bankla bağlanmış müqaviləyə əsasən borcunun tam və ya qismən geri qaytarmaması nəticəsində onun kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi sığorta hadisəsi hesab olunur. Bu zaman hadisə baş verən dövrdə borc alanın bank qarşısında qalıq kredit borcu faizlər daxil olmaqla kredit müqaviləsinə əsasən sığorta şirkəti tərəfindən banka ödənilir. 2012-2014 – cü illərdə kredit sığortası üzrə sığorta haqlarının və sığorta ödənişlərinin artım templərinə nəzər salaq.

Kredit sığortası

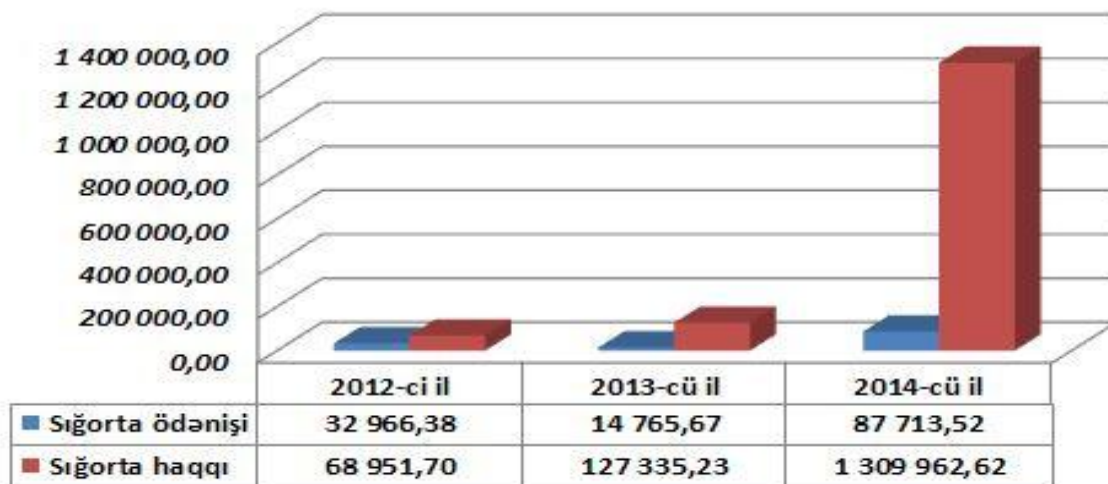

Diagram 1. 2012-2014 ci illər üzrə kredit sığortası [4]

Diagramdan göründüyü kimi illər üzrə həm sığorta haqları, həm də sığorta ödənişlərində nəzərə çarpacaq qədər artım olub. 2012- ci ildə 32 966, 38 manat sığorta ödənişi, 68 951,70 manat sığorta haqqı, 2013-cü ildə 14 765,67 manat sığorta ödənişi, 127 335,23 manat sığorta haqqı, 2014 – cü ildə isə 87 713,52 manat sığorta ödənişi, 1 309 962, 62 manat sığorta haqqı olmuşdur. Bu illər üzrə ən çox sığorta haqqı 2014- cü ildə, ən az sığorta ödənişi isə 2013 – cü ildə qeydə alınıb.

2019- 2020 – ci illərdə Azərbaycanda kreditlərin sığortalanmasına nəzər salaq. Azərbaycanda kreditlərin sığortalanması 2020 – ci ildə 56% və ya 2.3 dəfə kiçilib. Mərkəzi Bankın məlumatına əsasən 2020- ci ilin yanvar- may ayları ərzində cəmi 13 800 manatlıq kredit sığortalanıb. Öncəki ilin analoji dövründə bu rəqəm 44 600 idi. Lakin dövr ərzində heç bir sığorta hadisəsi baş

verməyib. 2020 – ci ilin yanvar- aprel aylarında isə kredit sığortası üzrə yığılmış sığorta haqları 11 700 manat təşkil etmişdir. İllik müqayisədə kreditlərin sığortalanması bazarı 3.2 dəfə kiçilsədə, aylıq müqayisədə 18% böyüyüb. [4]

Valyuta risklərinin sığorta olunmasında yaranan problemlər. Valyuta riskləri valyuta əməliyyatları zamanı milli valyuta daxil olmaqla bir xarici vayutanın digərinə qarşı məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqəli valyuta itkisini əks etdirir. Məzənnələrin dəyişməsi də bir çox amillərə təsir göstərir. Bunlar valyutanın ucuzlaşmasına gətirib çıxaran inflyasiya və müxtəlif ölkələrin milli valyutalarının məzənnələrində enməyə səbəb olan müxtəlif iqtisadi problemlərdir. Ümumiyyətlə, həm ticarət, həm də kredit əməliyyatları valyuta seçimidən asılıdır. Çünki, mal və xidmətlərin idxal- ixracı zamanı müəssisələr həmişə valyuta məzənnələri arasındakı fərqə məruz qalırlar. Buna səbəb isə bu əməliyyatların müxtəlif milli valyutalarla aparılması ilə əlaqədardır. Milli valyutanın aşağı düşməsi, ixrac əməliyyatlarının azalması valyuta riskini yaradır. Pandemiya ilə əlaqədar idxal və ixrac prosesinin azalması ölkəmizə daxil olan xarici valyutanın həcmi azaldı [5].

Məzənnədə baş verən tərəddüdləri nəzərə alaraq, bir qayda olaraq onu lazım olan valyutaların alıcılıq qabiliyyəti əsasında müəyyən edirlər. Valyuta məzənnələrindəki tərəddüdlərə inflyasiya, şirkətin ödəmə balansı, ayrı-ayrılıqda hər bir valyutaya olan tələbin nisbəti, ölkədəki iqtisadi və siyasi amillər səbəb olur. Valyuta məzənnəsi kifayət qədər vacibdir, belə ki dünya bazarında ölkənin ixrac üzrə rəqabət qabiliyyətliliyini və onun valyutasının qiymətliliyini təyin edir [4].

Banklar kredit, valyuta riskləri ilə bərabər faiz riskərinə də məruz qalır. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər bank mənfəətinin azalmasına və ya artmasına səbəb olur. Banklar tərəfindən ödənilən faiz dərəcəsi ilə banklara ödənilən faiz dərəcəsi arasındakı fərq bankın ümumi gəliridir. Ümumiyyətlə, banklar bunu sabit bazar dərəcələri ilə edirlər. Həmçinin, faiz dərəcələri əməliyyatlar zamanı müəyyən edilir və sona qədər dəyişməz olaraq qalır. Belə bir situasiyada bazarda faiz dərəcələrinin artması nəticəsində bank yeni faiz dərəcələri tətbiq edərkən qısamüddətli resursları yeniləyərək kreditin faiz dərəcəsini dəyişə bilmir. Bankın meydana gələn risklərə qarşı heç bir tədbir görməməsi səbəbindən mənfəət azalacaq və ya bank müflis ola bilər. Belə bir vəziyyətdə bank üçün risk ortaya çıxmış olur.

Maliyyə risklərinin sığortalanmasında yaranan bir sıra problemlər var. Problemlərdən ən əsası insanların sığorta ilə bağlı məlumatlarının məhdud olmasıdır. Bu məlumatsızlıq bir müddət sonra insanlarda inamsızlığın yaranmasına gətirib çıxarır. İnamsızlığa səbəb isə sığorta hadisəsi baş verən zaman sığortaçının sığorta ödənişini tam və ya qismən etməkdən yayınmasıdır. Digər tərəfdən baxsaq bu inamsızlığı yaradan elə sığorta şirkətlərinin özüdür. Bəzi sığorta şirkətləri həqiqi sığorta hadisəsi zamanı ya sığorta ödənişini ödəməkdən imtina edirlər, ya da sığorta hadisəsinin olmadığını iddia edirlər. Əfsuslar olsun ki, bu gün bəzi insanlar sığortaya məcburi ödənilməli bir rüsum kimi baxırlar. Bunu daha çox icbari sığorta növlərində görə bilərk. Hətta vətəndaşlar bağladıkları sığorta müqaviləsinin necə tərtib edilməsindən, orada hansı maddələrin, müddələrin əks olunmasından, imzaladıqları sənədin mahiyyətindən belə xəbərdar olmurlar. Bu məlumatsızlıq sığorta bazarının inkişafını ləngidir.

Digər səbəblərdən biri isə sığorta haqlarının yüksək olmasıdır. Kredit risklərinin sığortalanması zamanı sığortalan tərəf bank olur, sığorta haqqını da məhz o ödəyir. Kreditin sığortalanması xərcini isə borcalan həyata keçirir. Bu isə öz növbəsində kreditin dəyərini nəzərəcəpəcə qədər yüksəldir. Xüsusilə, pandemiya ilə əlaqədar olaraq əhalinin gəlir səviyyəsinin aşağı düşməsi, bir çox sahələrdə işlərin dayanması, əmək haqqının azalması sığortalıların sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Çünki, insanların böyük əksəriyyəti belə bir vəziyyətdə əllərində nağd pul saxlamağa, qeyri- müəyyənlik şəraitində bu pulları yalnız lazımi ehtiyaclarını almağı düşünürlər.

Maliyyə risklərinin sığorta olunmasının digər problemlərindən biri də Azərbayanda sığorta şirkətlərinin kapital səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin əksəriyyəti yerli şirkətlərdir və mövcud qanvericilik sığorta şirkətlərinin yaranması zamanı xarici kapitalın cəlb edilməsinə mövcud məhdudiyyətlər qoyur.

Bu da sığorta bazarının zəif inkişaf etməsinə, bu sektorun inkişaf səviyyəsinin xarici ölkələrlə müqayisədə 25-30 dəfə geridə qalmasına gətirib çıxarır. Məhz bu gün sığorta bazarının inkişafının aşağı olması sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin yüksək olmaması ilə bağlıdır. Bu gün sığorta şirkətlərinin əksəriyyəti kapital baxımından banklardan asılıdır. Belə şirkətlər öz büdcələrini bankların hesabına, daha doğrusu avtokreditləşmə (kreditlə satılan avtomobillərin sığortalanması) hesabına tənzimləyirlər. Nəticədə banka girov qoyulan əmlak bankın xeyrinə sığortalanır. Kreditləşməyə biznes kimi baxan banklar hadisələr zamanı onun xarakterinə baxmadan, bütün rıçaqlardan istifadə edərək sığorta şirkətlərinə təzyiq etməklə sığorta ödənişlərinin verilməsinə nail olmağa çalışırlar. Bu isə sonuncuların inkişafına mane olur. Bir çox hallarda banklar təsisçisi olduqları və ya təsisçiləri eyni olan bankları seçirlər [3].

Sığorta sahəsində sığorta bazarının və dövlətin fəaliyyətinin əskikliklərindən biri də ixtisaslı kadrların çatışmazlığıdır. Son illərdə bu sahədə artım dinamikasının müşahidə olunmasına baxmayaraq hələ də çatışmazlıqlar mövcuddur. Bir çox sığorta şirkətlərin işə qəbul zamanı xüsusi imtahanlar tətbiq etməyi, sığorta bazarında ixtisaslı kadr çatışmazlığını müəyyən qədər aradan qaldırdı. Lakin hələ də çatışmazlıqlar var.

Nəticə. Aparılan araşdırmadan görünür ki, 2020 – ci ildə kredit bazarında, kreditlərin sığortalanmasında kəskin azalma müşahidə olunub. Bu halı 2020 - ci ildə bütün dünyanı cəynəyən alan covid- 19 virusu ilə əlaqələndirə bilərik. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq bir çox iş yerlərində, özəlliklə turizm sektorunda, xidmət, ticarət sektorunun bir çox hissələrində fəaliyyətin dayandırılması sahibkarlara mənfi təsir göstərdi. Sahibkarların işlərində yaranmış çətinliklər bank sektoruna olan kredit borcların geri qaytarılmasında gecikmələrə səbəb oldu. Götürülən kreditlərin çoxu sığortalanmadığı üçün bankların vəziyyəti bir qədər pisləşdi. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə sığorta sektoruna marağın az olması, özəlliklə kredit risklərinin sığortalanmasında sığortalıların azlığı bir neçə problemlərlə bağlıdır. Sığorta şirkətləri bu problemləri aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə maarifləndirmə sistemini qurmalıdırlar. Bu sistemi qurmaq üçün tele –kanallarda, sosial şəbəkələrdə, reklam çarxlarında sığorta ilə bağlı insanların bütün suallarına cavab olan məlumatlar verilməlidir. Bu prosesin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin verilməsi labüddür.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımlı X., Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi” Dərs vəsaiti. Bakı. 2011.
2. N.N.Xudiyev (2015) dərs vəsaiti “Sığorta işi: müasir kurs” Bakı “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı
3. Azərbaycanda Sığorta sistemi: İqtisadi və sosial proseslərə multipikator təsiri kimi Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011 səh 20.
4. www.banker.az
5. google.az

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN SIĞORTA OLUNMA PROBLEMLƏRİ

Həsənzadə Aytac

XÜLASƏ

Məqalədə maliyyə riskləri, maliyyə risklərinin qarşısının alınmasında və azaldılmasında sığortanın rolu və maliyyə risklərinin sığorta olunması problemlərinə toxunmuşuq. Sığorta işinin səmərəli formada təşkili, maliyyə risklərinin sığortalanmasındakı yaranan problemlərin aradan qaldırılması və bu məsələlərin dünya səviyyəsində tətbiqinin gündəmə gətirilməsi milli iqtisadiyyatın bazar şəraitində öz mövqeyini formalaşdırılmasında çox mühim əhəmiyyəti vardır. Məqalədə bundan əlavə vətəndaşların sığortaya qarşı inamının yaradılmasında əsas yükün sığorta şirkətlərinin öhdəliyinə düşməsindən bəhs olunur.

Sığorta şirkətləri inamı artırmaq üçün maarifləndirmə işlərini həyata keçirir. Sığorta şirkətləri çalışırlar ki, insanlar sığortaya ödənilməli məcburi bir rüsum kimi yox, faydalana biləcəkləri vasitə kimi baxa bilsinlər. Hal - hazırda da ölkəmizdə sığorta problemlərinin aradan qaldırılması, inkişaf etdirilməsi və onun tətbiqi prioritet məsələlərdən biridir.

ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ

Гасанзаде Айтәдж

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются финансовые риски, роль страхования в предупреждении и снижении финансовых рисков и проблемы страхования финансовых рисков. Эффективная организация страхового дела, устранение проблем при страховании финансовых рисков и выведение этих вопросов на мировую арену очень важны в формировании положения национальной экономики в рыночных условиях. В статье также обсуждается роль страховых компаний в укреплении доверия населения к страхованию.

Страховые компании проводят информационно-просветительские мероприятия для повышения уверенности. Страховые компании пытаются заставить людей смотреть на страхование не как на обязательную плату, а как на средство для достижения цели. В настоящее время устранение, развитие и применение страховых проблем в нашей стране является одним из приоритетных вопросов.

FINANCIAL RISK INSURANCE PROBLEMS

Hasanzadeh Aytaj

SUMMARY

The article discusses financial risks, the role of insurance in the prevention and reduction of financial risks and the problems of financial risk insurance. The effective organization of insurance business, the elimination of problems in the insurance of financial risks and the introduction of these issues at the global level are very important in shaping the position of the national economy in market conditions. The article also discusses the fact that the main burden in building public confidence in insurance falls on insurance companies.

Insurance companies carry out awareness-raising activities to increase confidence. Insurance companies try to make people look at insurance not as a mandatory fee, but as a means to an end. At present, the elimination, development and application of insurance problems in our country is one of the priority issues.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDİTOR FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Xəlilov Əhilman Sərdar oğlu
ADİU-nun II kurs magistrantı
xelilov.ehliman@mail.ru

Açar sözlər: audit, bazar iqtisadiyyatı, auditor xidmət, istehsal prosesi

Ключевые слова: аудит, рыночная экономика, аудиторские услуги, производственный процесс

Keywords: audit, market economy, audit service, production process

Giriş. Audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Qeyri-dövlət müəssisələrinə birbaşa nəzarət və müdaxilə yolverilməz olduğundan bu tip müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə dövlət nəzarət edə bilmir. Buna baxmayaraq dövlət bu müəssisələrin həm qərarlarının, həm qanunverici normativ sənədlərə əsaslanan tələblərin yerinə yetirilməsində, həm də müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti prosesində baş verən cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının aşkar edilməsində maraqlıdır. Həmçinin, dövlətin bu tip müstəqil təsərrüfatların maliyyə işlərinə birbaşa müdaxiləsi məhdud olduğundan üçüncü şəxsin audit xidmətinə ehtiyacı vardır. “Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatında dövlət və sahibkar, idarəedici şəxs arasında maliyyə prosesində inam və etibarlılıq zəmanətinin olması vacib şərtidir” [1]. Belə məsuliyyətli prosesin icrası yalnızca audit vasitəsilə həyata keçirilir. Sahibkarların sərəncamı ilə idarə edilən pul vəsaiti və mülkiyyət adətən menecerlər tərəfindən idarə edilir. Bu səbəbdən, təsərrüfat və maliyyə işinə daimi olaraq nəzarətin olması vacib şərtidir. Belə ki, nəzarət funksiyasını bir çox situasiyalrda audit xidməti həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatında istehsal prosesinin yüksək formada təşkili, yeni-yeni texnologiyanın meydana çıxması və tətbiqi, nəticədə istehsalın genişləndirilməsi vacib amillərdən biridir. Həmçinin, xarici dövlətlərlə əlaqələrin yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrin tanınan şirkətləri ilə əməkdaşlıqların yaradılması vacib faktorlardandır. Sahibkarlar bu fəaliyyət proseslərini təhlil edən zaman ilk öncə tərəf müqabillərinin maliyyə vəziyyəti, texniki imkanları ilə yaxından maraqlanmalı və onu tədqiq etməlidirlər. Belə ki onlar, dəqiq məlumatlara yiyələnməlidirlər. Tərəf müqabillərinin maliyyə hesabatını dərinlən təhlil etməlidirlər. Mənfəətin cari dövrdə həcmi, məhsulların çeşidi, həm daxili, həm də xarici bazarda tutduğu mövqeyi, rəqabət potensialı araşdırılmalı və müəyyən variantlar müəyyənəşdirilməlidir. Bu tip mühüm məsələnin həlli yolları həm xüsusi analitik qrupların fəaliyyəti ilə, həm də audit xidmətinin köməyi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. “Müstəqil ekspert hüququna və bacarığına malik olan audit xidməti müvafiq test sistemindən istifadə etməklə, tərəf-müqabilinin texniki-iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı tərəflər üçün ekspert arayışı təqdim edə bilər” [3]. Audit arayışının hazırlanması prosesində müxtəlif növ test sistemlərindən, həmçinin yoxlama metodologiyasından istifadə edilir. Bu şəkildə tətbiq alınan sifarişlərdən, tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

İstehsalın səmərəli təşkil edilməsində mühüm şərtlərdən biri rəqabət qabiliyyəti olan məhsul istehsalı prosesində ehtiyatların səfərbər olunması və onların optimal əlaqələndirilməsidir. Bu mühüm problemin həlli üçün bir çox firma və şirkətlərdə xüsusi analitik qruplar fəaliyyət göstərir. Lakin ehtiyatlardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsində audit nəticələrinə istinad edilməsi daha böyük səmərə verə bilər. Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə prosesində əldə edilən uğurlar bir çox hallarda elm və texnikanın son nailiyyətlərinin istehsala vaxtında tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, yeni növ məhsul, məhsuldarlıq, məsrəflərin minimum həddə çatdırılması, mənfəətin artırılması yeni texnika və texnologiya ilə bağlıdır. Yeni texnika-texnologiyanın əldə edilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi bir çox amillərlə, o cümlədən kapital yığılı, mütəxəssislərin təhsil səviyyəsi, əməyin elmi təşkili və digər sosial-iqtisadi amillərlə də əlaqədardır. Ona görə də bu və ya digər texnika və texnologiya alınmazdan əvvəl bütün proseslərin audit tərəfindən öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi vacibdir. “Qeyd olunan prin-

siyal nüanslar audit fəaliyyətinin başlıca məzmununu təşkil edir”[4]. Son zamanlar audit iqtisadi bir kateqoriyaya çevrilərək, idarəetmə sisteminə daxil olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatında audit geniş məzmun və fəaliyyətə sahibdir. Audit fəaliyyəti yalnızca mühasibat və maliyyə hesabalarının yoxlanması mahiyyəti kəsb edə bilməz. Müəssisələrdə uçot və nəzarətin yüksək səviyyədə təşkil olunması ilə resursların səfərbər edilməsi və onlardan səmərəli istifadə, məhsulun dəyərinin minimum endirilməsi tədbirlərini hazırlayarkən yüksək rəqabətə davamlı məhsul istehsalını təmin etmək mümkündür. Bu səbəbdən də bütün bu sadalananlar audit fəaliyyətinin xüsusi diqqət yetirməli olduğu məsələlərdir. “Audit həmçinin, məhsul istehsalı və satışının planlaşdırılması, müqavilələr üzrə istehsal öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, istehsal proqramının gərginliyi, məhsul quruluşunun və çeşidinin dəyişməsi, onun ümumi məhsul istehsalına təsiri, istehsalın ahəngdarlığının dəyişməsi, məhsulun keyfiyyəti, satış həcmi, maliyyə vəziyyəti, mənfəətin optimal həcmnin ekspertizası ilə yanaşı, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi, eyni zamanda bu gün üçün vacib amil olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli, insan kapitalının formalaşması səviyyəsinin və digər mühüm göstəricilərin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirir”[5]. Auditin əsas məqsəd və vəzifələri sadalanan prinsiplər əsasında təşkil edilir.

Tarixi faktlara əsasən audit yaranması XII-XIII əsrlərə təsadüf edir. “Audit peşəkar fəaliyyət növü kimi ilk dəfə İngiltərədə rəsmən elan edilmişdir”[6]. İngiltərə krallığının sərəncamı ilə 1324-cü ildə bir sıra qraflıqlara rəsmi olaraq auditorlar təyin olunmuşdur. XVIII əsrin sonunda audit fəaliyyəti təşkilati səviyyədə formalaşma mərhələsinə çatmışdır. İngiltərədə 1844-cü ildən etibarən müxtəlif mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə imkan verən, onları tənzimləyən qanunverici aktların qəbul edilməsi auditin strukturunun formalaşmasına, təşkilati qaydada təşəkkül tapmasına səbəbiyyət vermişdir. Auditin Fransada və ABŞ-da formalaşması 1867 və 1937-ci illərdə qəbul olunmuş qanunverici aktların nəticəsində reallaşmışdır. Rusiyada auditin formalaşmasına 1889-1912-ci illər ərzində bir sıra cəhdlər edilmişdir. Hazırda auditin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri olmaqla bərabər, inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif struktur-təşkilati formaları vardır.

Təsərrüfat prosesinin genişlənməsi, bir sıra əməliyyatların mürəkkəbləşməsi audit fəaliyyətinin qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur. Azərbaycanda müstəqillik elan edildikdən sonra bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin qurulması və inkişafı auditin təşəkkül tapmasına zərurət yaratmışdır. “Respublikamızda bu sahədə ilk addım 1991-ci il iyulun 31- də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi yaradılması haqqında” qərar qəbul etməsi oldu” [2]. Qərara əsasən, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi səbəbi ilə ölkədə audit xidmətlərinə ehtiyacı olan bir sıra assosiasiyalar, səhmdar cəmiyyətləri, icarə kollektivləri yaradılır. Müstəqil audit xidmətinin yaradılması vacib idi. Məqsəd nəzarət-təftiş işini təkmilləşdirmək, mülkiyyət formalarının qorunmasına şərait yaratmaq, sui-istifadə hallarına mane olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi barəsində Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Azərbaycanda auditin inkişafı və formalaşması bu xronoloji ardıcılıqla davam etdirilmişdir: müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafının təmin olunması, müstəqil audit müəssisələrin və auditorların fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə

1992-ci il 27 mart tarixində qəbul edilən qərara əsasən audit xidmətinə xüsusi razılıq verilməsi haqqında Lisenziya Komissiyası yaradılmışdı. Bu Azərbaycanda auditin təşəkkül tapması və inkişafı üçün həyata keçirilən ikinci müsbət addım idi. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı, çoxukladlı mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş inkişafın yaradılması və beynəlxalq standartlara cavab verən müstəqil audit sisteminin formalaşması məqsədi ilə tələbat getdikcə artırdı. Bu səbəbdən 1994-cü il 16 sentyabr tarixində “Auditor xidməti haqqında” Qanunu qəbul edildi. Qanunun icrasını təmin etmək üçün 1995-ci il 20 iyun tarixində Milli Məclis “Auditor xidməti haqqında” qanununun qüvvəyə minməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdir. Qərara əsasən Auditorlar Palatasını yaratmaq və fəaliyyətini təmin etmək üçün mütəxəssislərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Audit fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə atılan növbəti addım onun struktur və fəaliyyəti üçün əsasnaməsinin tərtib və təsdiq olunmasıdır.

1995-ci il 19 sentyabr tarixində Milli Məclisinin qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” əsasnamə təsdiqlənmişdir. Auditin ölkəmizdə daha yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 1996-cı il 12 mart tarixində mühüm qərarlar qəbul edilmişdir [2]. “Azərbaycan Respublikasında auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyatı barədə” qəbul edilmiş qərarla Azərbaycanda fəaliyyətdə olan auditorların və auditor təşkilatlarının 1996-cı il 15 aprel tarixinə kimi qanunvericiliyə müvafiq formada qeydiyyatdan keçirilməsinin yekunlaşdırılması zərurəti göstərilməsi ilə bərabər, Auditorlar Palatasının hüquq və vəzifələrini daha da genişləndirmək üçün Milli Məclis 1995-ci il 19 sentyabr tarixində qəbul edilmiş qərarı ilə təsdiq olunmuş “Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnaməyə edilən dəyişikliklər haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Beləliklə Azərbaycanda auditlə bağlı həyata keçirilən texniki və təşkilatı işlər yerinə yetirilməklə, 1996-cı ilin 4 aprel tarixindən etibarən Azərbaycanda Auditorlar Palatası müstəqil qurum olaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bununla bağlı 1996-cı il 11 aprel tarixində “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının bəzi məsələləri haqqında” qərar imzalamışdır.

1996-1998-ci illərdə prezidentin imzaladığı fərmanlarda audit bazar infrastrukturunun vacib elementi və idarəetmə strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Müasir dövrdə Auditorlar Palatası ölkəmizdə auditor fəaliyyətini tənzimləməklə bərabər, onun inkişaf etməsi və daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə mütəmadi olaraq tədbirlər sistemi hazırlayır, auditorların mənafeyinin müdafiəsinə çalışır, auditin beynəlxalq standartlara cavab verə bilməsi istiqamətində bir sıra işlər görür.

Auditor xidməti sahəsində həyata keçirilən zəruri islahatların əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 1) auditə ictimai etimadın səviyyəsinin və nüfuzunun yüksəldilməsi
- 2) iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi prosesində auditin rolunun artırılması
- 3) auditin cəmiyyətdə iqtisadi demokratiyanın inkişafına şərait yaratması və vətəndaş cəmiyyəti təsisatları ilə yaradılan əlaqələrin dərinləşdirilməsi
- 4) korporativ idarəetmədə tərəflərin maraqlarının maksimum səviyyədə qorunmasının təmin olunmasında auditin rolunun artırılması
- 5) auditin mahiyyəti, əhəmiyyəti haqqında sahibkarların məlumatlandırılması
- 6) gənc kadrların və qadınların auditin fəaliyyət prosesinə geniş şəkildə cəlb edilməsi
- 7) ictimai əhəmiyyətə malik olan təşkilatlara məcburi audit üzrə xidmət edən auditor fəaliyyəti müəssisələrinə nəzarətin artırılması

Audit qanunvericiliyinə daxildir: auditin status dərəcəsinin yüksəldilməsi, müxtəlif tərəflərin maraqlarının uzlaşdırılması, auditin növləri arasında əlaqələrin dərinləşdirilməsi, auditor xidmətləri bazarının genişləndirilməsi, auditin tənzim edən normative hüquqi aktların daha da təkmilləşdirilməsi.

Auditin təşkili və tənzimlənməsi dedikdə auditor xidmət sahəsində neqativ hallara qarşı mübarizə, əlaqəli xidmətlərin genişləndirilməsi, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları zamanı şəffaflığın təmin edilməsi prosesində auditorların məsuliyyətinin artırılması, auditin təşkilinin ən yeni forma və metodlarının tətbiqi, auditdən yayınma hallarına mübarizə, auditin regional inkişaf problemlərinin aradan qaldırılması, sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması, auditor xidmətin tənzimlənmə işinin təkmilləşdirilməsi, auditin həyata keçirildiyi prosesdə şəffaflığın artırılması, auditin tənzimlənmə və idarə olunma prosesində etik normalara əməl edilməsi, milli auditin rəqabət dayanıqlılığının yüksəldilməsi, milli audit bazarının beynəlxalq bazara inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, xarici audit və milli audit arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi, auditor xidmətlə bağlı metodoloji tövsiyələrin, materialların hazırlanması nəzərdə tutulur.

Auditin keyfiyyəti: auditor xidmətinin fəaliyyətinə nəzarətin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması, auditin keyfiyyətinə ictimai nəzarətin artırılması, auditin keyfiyyətini müəyyənləşdirən amillərin təsir səviyyəsinin yüksəldilməsi daxildir.

Nəticə. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi: müstəqil maliyyə nəzarəti sahəsində dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi, beynəlxalq audit standartlarının və

“Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi”nin bəndlərinə riayət edilməsinə nail olunması, auditor adı almaq məqsədi ilə meyarların beynəlxalq tələblərə əsasən təkmilləşdirilməsi, kiçik və orta müəssisələrdə IFAC standartlarının tətbiqi, Azərbaycanın Avropaya integrasiya etmək təşəbbüsünün təmin olunmasını nəzərdə tutan Avropa Şurasının audit sahəsində direktivlərinin tələblərinin təminatı.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində çirkli pulların yuyulması və korrupsiya ilə mübarizə üzrə audit sahəsində bir sıra dövlət qurumları ilə birlikdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi. Saldıdığımız vəzifələrin həlli yolları audit sistemində əsaslı islahatların aparılmasını zəruri etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı, 2009 84
2. “Daxili audit fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2007
3. Namazova C.B. Audit. Dərslik. Bakı. 2012. – 292 s.
4. Financial Accounting (BPP), 2013
5. Бородин В.А. Бухгалтерский учёт: Учебник для вузов 2012
6. Рогуленко Т.М., Пономарева С.В. Аудит. Учебник. Москва. КНОРУС, 2010. – 416 с.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDİTOR FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Xəlilov Əhilman

XÜLASƏ

İqtisadi idarəetmə sistemində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elementlərdən uçot və nəzarət bazar iqtisadiyyatında aktual xarakter daşıyır. Hər bir sahibkar kommersiya fəaliyyətində bunlarla daimi olaraq rastlaşır. Bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat əməliyyatları üzrə mütəşəkkil şəkildə uçotun və ciddi nəzarət sisteminin təşkili zəruridir. Əgər hər bir hansısa bir müəssisə və ya müəssisə rəhbəri inzibati qaydada tətbiq olunan ümumi nəzarətdən yayınmağa çalışdığı zaman uçot və hesabat informasiyalarının araşdırılması, balans rəqəmlərindən istifadə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bazar iqtisadiyyatında tənzimlənən münasibətlər təsərrüfat prosesinə diqqətlə yanaşmağı və prosesə təsir göstərən mənfi və müsbət amillərin optimallığının tədqiq edilməsini tələb edir. Bu zaman yalnızca idarəedicinin bilik və bacarığı kifayət etmir. Bu tip vacib məsələlərin həlli zamanı xüsusən auditin köməyinə ehtiyac duyulur.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Халилов Ахильман

АННОТАЦИЯ

Применение международного опыта: усвоение и расширение мирового опыта в области независимого финансового контроля, достижение соответствия международным стандартам аудита и Кодекса этики профессиональных бухгалтеров, совершенствование критериев получения звания аудитора в соответствии с международными требованиями, применение стандартов IFAC на малых и средних предприятиях Обеспечение требований директив Совета Европы по аудиту, которые предусматривают инициативу Азербайджана по интеграции в Европу. Усилить сотрудничество с рядом государственных органов в сфере

противодействия отмыванию денег и антикоррупционного аудита. Решение этих проблем потребовало фундаментальных реформ в системе аудита.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF THE AUDITOR'S ACTIVITY IN MODERN CONDITIONS

Khalilov Ahilman

SUMMARY

Application of international experience: mastering and expanding the world experience in the field of independent financial control, achieving compliance with international auditing standards and the Code of Ethics for Professional Accountants, improving criteria for obtaining the title of auditor in accordance with international requirements, application of IFAC standards in small and medium enterprises , Ensuring the requirements of the Council of Europe's directives in the field of audit, which provide for Azerbaijan's initiative to integrate into Europe. Strengthen cooperation with a number of government agencies in the field of anti-corruption, anti-money laundering and anti-corruption audit. The solutions to these problems have necessitated fundamental reforms in the audit system.

XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRTİBİ, TƏSDİQ VƏ TƏQDİM OLUNMASI QAYDASI

Əlizadə Samirə Elçin qızı
ADİU-nun II kurs magistrantı
samire_alizade@yahoo.com

Açar sözlər: maliyyə hesabatları, xidmət müəssisələri, kapital, aktivlər, pul vəsaiti

Ключевые слова: финансовая отчетность, обслуживающие предприятия, капитал, активы, денежные средства

Keywords: financial statements, service enterprises, capital, assets, cash

Giriş. Qeyd edilən kimi maliyyə hesabatları bu məlumata ehtiyacı olan istifadəçilərin böyük əksəriyyətinin informasiya tələbatını ödəyir. Buna baxmayaraq bu məlumatlarda da məhdudiyyətlər var. Bu məlumat məhdudiyyətlərini aşağıda qeyd olunan kimi təsvir edə bilərik:

a) Maliyyə hesabatlarında olan məlumatlar gələcək hadisələrə deyil, yalnız keçmişdə baş vermiş hadisələrə hesablanır.

b) Qeyri maliyyə xarakterli məlumatların bu hesabatlarda qeyd edilməsi vacib deyildir.

MHBS-da maliyyə hesabatı, onun tərtib və təqdim olunması “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının ilk dəfə tətbiq edilməsi” adlı 1 №-li standart ilə tənzimlənir. Həmçinin bu standartda müəssisənin maliyyə hesabatlarının siyahısı göstərilmişdir.

1. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat və ya digər adı ilə desək balans hesabatı;

2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat;

3. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;

4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;

5. Maliyyə hesabatına qeydlər, uçot siyasətinin əhəmiyyətli elementlərinin qısa təsviri və sair izahedici informasiyalar qeydlər bölməsinə daxil edilir.

Əlavədə olaraq qeyd etmək lazımdır ki maliyyə hesabatları əsasən dörd hesabatdan ibarətdir ancaq qeydlər hissəsi maliyyə hesabatlarında vacib bir hesabat sayıldığına görə qeydləri maliyyə hesabatlarında artıq beşinci hesabat olaraq da qeyd edirlər.

Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat, sadəcə olaraq, müəyyən edilmiş bir tarixdə həm müəssisənin sərəncamında olan bütün resursları göstərir ki, bunu aktivlər adlandırırıq, həm də digər bir tərəfdən həmin resursların yaranma mənbələrini göstərir ki, bunu da öhdəliklər adlandırırıq. Bu hesabatın bir tərəfi müəssisənin sahib olduqları digər tərəfi həmin sahib olduqlarının necə əldə edildiyini, yəni borclu olduqlarını göstərir və beləliklə hər iki tərəf bir-birinə bərabər olur və bir bərabərlik, başqa sözlə ifadə etsək balans yaranır (Сokolov B.Я., 2016: с.р.658). Və burdan da məlumumuz olur ki, bu hesabata təsadüfən balans hesabatı deyilmir. Fransızcadan tərcümədə balans sözü “bərabərlik” deməkdir. Latınca balans sözü iki ifadənin birləşməsindən “bi” və “lanx” sözlərindən təşkil olunmuşdur, əsl mənada bərabərliyi göstərir və tərəzinin bir-birinə bərabər olan iki gözünü təsvir edir. Maliyyə vəziyyəti haqqındakı hesabatın formasının mühasibat bərabərliyini aşağıdakı düstur şəklində təsvir etmək olar:

$$\text{Aktivlər} = \text{Öhdəliklər} + \text{Kapital}$$

Aktivlər uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlər olmaqla iki hissəyə bölünür.

Uzunmüddətli aktivlər – bu bölməyə aid olan aktivlər bir il, yaxud bir əməliyyat müddəti ərzində nağd pula çevrilməsi nəzərdə tutulmayan aktivlərə deyilir. Bu aktivlərə torpaq, bina, maşın və avadanlıqlar aid edilə bilər. Bu cür aktivlər əsasən istehsal prosesində uzunmüddətli bir dövr ərzində nağd pula çevrilmədən istifadə olunur, çünki bu aktivlər müəssisənin əsas fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə istifadə olunduğuna görə qısa bir müddətdə satışı nəzərdə tutulmur. Bu aktivlər öz dəyərini hissə-hissə olmaq şərti ilə istehsal olunmuş məhsulun üzərinə keçirirlər. Uzunmüddətli aktivlərə həmçinin qeyri maddi aktivlər – müəlliflik hüququ, ticarət markaları, qudvil, təcrübə konstruktor xərcləri, nou-hau və s. kimi aktivləridə daxil edə bilərik.

Qısamüddətli aktivlər – bu aktivlərə dövriyyə aktivlərində deyirlər. Bu hissəyə aid olan aktivlər əsasən müəssisənin bir il müddətində və yaxud bir əməliyyat müddəti ərzində nağd pula çevrilməsi nəzərdə tutulan aktivlərə deyilir. Bu aktivlər həmçinin bir il müddətində satışı və ya istehlakı planlaşdırılan aktivlərdir. Qısamüddətli aktivlərə aid olan aktivlərdən bir neçəsi haqqında məlumat verək:

✓ Pul vəsaitləri və ekvivalentləri. Müəssisənin pul vəsaitləri deyəndə buraya həm bank hesabında, həm də kassada olan nağd pulları aid edilir. Pul vəsaitləri ekvivalentləri isə əsasən investisiya və ya digər uzunmüddətli məqsədlər üçün deyil, qısamüddətli maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə müəssisəyə lazım olur. Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri qısa ödəniş müddətinə, yəni əldə edildiyi tarixdən üç ay və ya daha az ödəniş vaxtına malik olan, pul vəsaitlərinin öncədən nəzərdə tutulan məbləğinə rahat çevrilə bilən və həmin aktivlər üzrə dəyərin dəyişməsi riskinə cüzi məruz qalan yüksək likvidli yatırımlardır.

✓ Debitor borclar. Mal və xidmətlərin mübadiləsi müasir dövrdə bazarın rəqabət və digər şərtlərinə əsasən müştərilərə nağd ödənişlərə nisbətən daha çox gələcəkdə ödənilmək şərti ilə müqavilə əsasında verilir, pulu isə sonra ödənilir (Зюнова А. Я , 2018: стр.587). Müəssisəyə olan bu cür borclar debitor borclar adlanır ki, bu borcları əsasən bir il ərzində ödəniş edilməsi gözlənilir.

✓ Ehtiyatlar. Bu hissəyə əsasən müəssisənin satmaq üçün aldığı mallar, istehsalatda istifadə edilməsi üçün alınan xammal-material ehtiyatları, yarımfabrikatlar və hazır məhsul üçün alınan ehtiyatlar daxil edilir. Buraya həmçinin mal-material ehtiyatlarına daxil edilməyən, müəssisənin gündəlik fəaliyyəti zamanı istifadə edilən qiyməti az olan əşyalar, kağız, qələm, dəftər, kalkulyator və s.kimi ofis ləvazimatları aid edilə bilər.

✓ Qabaqcadan ödənilmiş xərclər – gələcək hesabat dövrünə aid edilən, ancaq artıq ödənilmiş xərclərdir. Baş verdiyi dövrdə xərc kimi tanına bilməz. Xərc çəkdiyimiz proses baş verəndə xərc kimi tanına bilər.

Cari il üçün Dt- 242 Qabaqcadan ödənilmiş xərclər

Kr- 223 Pul Vəsaitləri

Növbəti il üçün Dt- 731 Xərclər

Kr- 242 Qabaqcadan ödənilmiş xərclər

Qısamüddətli və yaxud cari öhdəliklər – bu öhdəliklər bir il və ya bir əməliyyat müddəti çərçivəsində ödənilməli olan qısamüddətli öhdəliklərdir.

✓ Kreditor borclar. Müəssisə öz müştərisinə borca mal satdığı kimi özündə başqa bir müəssisədən borca mal alır hansı ki, o müəssisənin müştərisidir. Bu borc təyin olunmuş müddət ərzində geri qaytarılmalıdır. Həmin borc ödənilənə qədər maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda kreditor borc olaraq qeyd olunur.

✓ Vergi öhdəlikləri. Müəssisə hər hansısa bir ölkədə fəaliyyət göstərsə, bu fəaliyyətlə bağlı həmin ölkənin dövlət büdcəsinə yaranan borcları balans hesabatında vergi öhdəlikləri hissəsində qeyd olunur.

Hesablanmış öhdəliklər. Bu öhdəliklərə müəssisə tərəfindən il ərzində hər ay ödənilməli olan əmək haqqı, kommunal xərclər, faiz ödəmələri, telefon və internet xərcləri daxil edilir (Дмитриева. И. М., 2019: стр.718). Bu öhdəlik növü hesabat dövrünə aid olan, lakin hələ ödənilməmiş xərclərdir.

✓ Qısamüddətli bank kreditləri. Bu kreditlərə əsas misal olaraq overdraft kreditini misal göstərmək olar.

✓ Gələcək dövrün gəlirləri. Adından da göründüyü kimi bu gəlir hələ qazanılmamışdır. Gələcək dövrün gəlirləri müəssisəyə ödənilməli dövrdə heç bir halda gəlir kimi tanına bilməz, çünki hələ satış baş verməyib bizə sadəcə öncədən avans ödənilib. Satış tam şəkildə baş verəndə öhdəlik hesabında məbləğ qeyd edilməlidir. Satış baş verəndə artıq həmin məbləğ bu öhdəlik hesabından çıxarılıb gəlir kimi tanına bilər.

Cari il üçün Dt- 223 Pul vəsaitləri

Kr- 541 Gələcək dövrün gəlirləri

Növbəti il üçün Dt- 541 Gələcək dövrün gəlirləri

Kr- 601 Satış

Uzunmüddətli öhdəliklər – Bir il və ya bir əməliyyat müddəti ərzində ödənilməsi nəzərdə tutulmayan öhdəliklərdir.

Kapital - əsasən xalis aktivlərdə deyilir. Müəssisənin bütün aktivlərinin cəmindən bütün öhdəliklərini çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəyə xalis aktiv və ya kapital deyilir. Maliyyə vəziyyəti haqqındakı hesabatın maliyyə adlandırdığımız bu bölməsi ən azı aşağıdakı iki maddədən ibarət olmalıdır:

Nizamnamə kapitalı- dedikdə müəssisə yaradılan zaman fəaliyyətə başlamaq üçün müəssisənin səhmdarları tərəfindən ilk dəfə qoyulmuş vəsait başa düşülür. Nizamnamə kapitalı əvəzinə səhmdar kapitalı da deyilə bilər.

Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər) – dövr ərzində müəssisənin bütün gəlirlərindən bütün xərclərin çıxıldıqdan sonra aldığımız nəticədir. Müəssisənin səhmdarları yalnız bu hissədə olan vəsaitdən dividend çıxarmaq hüququna malikdirlər (Бабаева Ю.А, 2019: с.425). Müəssisənin səhmdarları bu vəsaiti istəsələr dividend şəklində çıxarar, istəsələrdə müəssisənin inkişaf etməsi naminə investisiya olaraq yenidən müəssisəyə yatırım edə bilərlər.

Bunlardan başqa balans hesabatının kapital hissəsində buraxılmış səhmdar kapitalı və yenidən qiymətləndirmə kimi hissələrdə vardır.

Ümumi maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın formasını aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Bu formada hesabatın yuxarıda haqqında danışdığımız tərkib hissələri və forma olaraq necə tərtib edilməsi göstərilmişdir. (Cədvəl № 3) :

Cədvəl 3: Xidmət müəssisələrində maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın quruluşu

AKTİVLƏR	KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏR
Qısamüddətli aktivlər	Qısamüddətli öhdəliklər
Pul və pul ekvivalentləri	Kreditör borclar və digər öhdəliklər
Ehtiyatlar	Uzunmüddətli öhdəliklərin cari hissəsi
Debitor borclar	Cari vergi öhdəlikləri
Qabaqcadan ödənilmiş xərclər	Qısamüddətli öhdəliklər
Qısamüddətli investisiyalar	Hesablanmış öhdəliklər
Digər qısamüddətli aktivlər	Qısamüddətli bank krediti
	Gələcək dövrün gəlirləri
Uzunmüddətli aktivlər	Uzunmüddətli öhdəliklər
Əsas vəsaitlər	Uzunmüddətli kreditör borcları
Qeyri-maddi aktivlər	Uzunmüddətli öhdəliklər
Uzunmüddətli investisiyalar	Uzunmüddətli bank kreditləri
Qudvil	
Digər maliyyə aktivləri	
	Xüsusi kapital
	Nizamnamə kapitalı
	Buraxılmış səhm kapitalı
	Bölüşdürülməmiş mənfəət
	Yenidən qiymətləndirmə
Cəmi aktivlər	Cəmi kapital və öhdəliklər

Mənbə : Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları <https://www.ifrs.com/>

Müəssisənin müəyyən dövr ərzində maliyyə fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyaya sahib olmaq üçün mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı əldə etmək lazımdır. Mənfəət və zərər haqqında hesabatı çox zaman maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi haqqında hesabat da deyilir (Пошестник Н.В, 2018: стр.874). Maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi ya mənfəət, ya da zərər olduğuna görə bu hesabatı iki cür ad deyilir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatı əsasən müəssisənin gəlirlərini və xərclərini, müəssisənin mənfəət və yaxud zərərlə işləməsinə görmək və analiz etmək üçün müraciət olunur. (Cədvəl № 4) :

Cədvəl 4: Xidmət müəssisələrində mənfəət və zərər haqqında hesabatın quruluşu

Xalis Satış (əsas əməliyyat gəlirləri)	X
Satılan məhsulun maya dəyəri	(X)
Ümumi mənfəət	X
Gəlirlər	X
Xərclər	(X)
Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	X/(X)
Maliyyə gəlirləri (xərcləri)	X/(X)
Maliyyə mənfəəti (zərəri)	X/(X)
Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətdə (zərərdə) payı	X/(X)
Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	X/(X)
Mənfəət vergisi	(X)
Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	X/(X)

Mənbə : Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları <https://www.ifrs.com/>

Xalis satışın tapılması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək lazımdır:

$$\text{Xalis satış} = \text{Ümumi satış} - \text{Satış vergisi (ƏDV)}$$

SMMD-nin tapmaq üçün lazım olan düstur aşağıdakıdır:

$$\text{SMMD} = \text{ilin əvvəlinə ehtiyatlar} + \text{alışlar} - \text{ilin sonuna ehtiyatlar}$$

Kapital maliyyə hesabatında müəssisənin sahibinə olan borclarını göstərir deyər bilirik. Daha sadə bir şəkildə desək kapital müəssisənin sərmayəsidir. Kapital həmçinin müəssisənin aktivlərindən bütün öhdəliklərini çıxıldıqdan sonra yerdə qalan xalis aktivlərin digər adıdır. Kapitalın düsturunu aşağıdakı kimi təsvir edə bilirik:

$$\text{Kapital} = \text{Aktivlər} - \text{Öhdəliklər}$$

Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat müəssisəyə aid olan vəsaitlərin il ərzində hərəkəti və dəyişməsinə təsvir edən bir maliyyə hesabatı növüdür. Kapitalda dəyişikliklərin olması üçün müəssisənin mənfəət və zərərlər haqqında hesabatdakı nəticənin il ərzində dəyişməsidir. Bununla bərabər xüsusi kapitaldan çıxarışlar və ya investisiyalar və kapitalın digər bölmələrində il ərzində baş verən dəyişikliklər kapitalda dəyişikliklər yaradan səbəblərə daxil edilir.(Cədvəl № 5) :

Cədvəl 5: Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatın quruluşu

Sıra №-si	İl ərzində kapitalın hərəkəti	Nizamnamə Kapitalı	Bölüşdürülməmiş mənfəət	Cəmi
1.	İlin əvvəlinə qalıq	600	400	1000
2.	İl ərzində kapitalla əlavələr	0		0
3.	İl ərzində əldə edilmiş xalis mənfəət		500	500
4.	İl ərzində baş vermiş Çıxarışlar		(200)	(200)
5.	Kapitalın maddələri arasında transfer	300	(300)	0
6.	İlin sonuna qalıq	900	400	1300

Mənbə : Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları <https://www.ifrs.com/>

ƏDƏBİYYAT

- 1.Бабаева Ю.А, 2019: стр.425.
2. Соколов В.Я, 2016: стр.658.
- 3.Дмитриева. И. М., 2019: стр.718.
- 4.Дмитриева. И. М., 2019: стр.718.
- 5.Зонова А. Я , 2018: стр.587.

**XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRTİBİ,
TƏSDİQ VƏ TƏQDİM OLUNMASI QAYDASI**

Əlizadə Samirə

XÜLASƏ

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat müəyyən bir dövr ərzində pul vəsaitlərinin hərəkətini, yəni pul vəsaitlərinin girişini və çıxışını özündə əks etdirir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatdan fərqi bundadır ki, mənfəət və zərər haqqında hesabat hesablama metodu ilə icra edilir, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda isə kassa metodundan istifadə edilir. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat, sadəcə olaraq, müəyyən edilmiş bir tarixdə həm müəssisənin sərəncamında olan bütün resursları göstərir ki, bunu aktivlər adlandırırıq, həm də digər bir tərəfdən həmin resursların yaranma mənbələrini göstərir ki, bunu da öhdəliklər adlandırırıq. Bu hesabatın bir tərəfi müəssisənin sahib olduqları digər tərəfi həmin sahib olduqlarının necə əldə edildiyini, yəni borclu olduqlarını göstərir və beləliklə hər iki tərəf bir-birinə bərabər olur və bir bərabərlik, başqa sözlə ifadə etsək balans yaranır. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat müəssisəyə aid olan vəsaitlərin il ərzində hərəkətini və dəyişməsinə təsvir edən bir maliyyə hesabatı növüdür. Kapitalda dəyişikliklərin olması üçün müəssisənin mənfəət və zərərlər haqqında hesabatdakı nəticənin il ərzində dəyişməsidir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda çox zaman maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi haqqında hesabat da deyilir. Maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi ya mənfəət, ya da zərər olduğuna görə bu hesabatda iki cür ad deyilir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda əsasən müəssisənin gəlirlərini və xərclərini, müəssisənin mənfəət və yaxud zərərlə işləməsinə görmək və analiz etmək üçün müraciət olunur.

**ПОРЯДОК ПОДГОТОВКИ, УТВЕРЖДЕНИЯ И СДАЧИ ФИНАНСОВОЙ
ОТЧЕТНОСТИ НА ОБСЛУЖИВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ**

Ализаде Самира

АННОТАЦИЯ

Отчет о движении денежных средств отражает денежные потоки за определенный период времени, то есть приток и отток денежных средств. Разница между отчетом о прибылях и убытках заключается в том, что отчет о прибылях и убытках составляется по методу начисления, а отчет о движении денежных средств - по кассовому методу. Отчет о финансовом положении просто показывает все ресурсы, имеющиеся в распоряжении предприятия на определенную дату, которые мы называем активами, и, с другой стороны, показывает источники этих ресурсов, которые мы также называем обязательствами. Одна сторона этого отчета показывает, как приобретается другая сторона предприятия, то есть долги, и, таким образом, обе стороны равны, и создается равенство, другими словами, баланс. Отчет об изменениях в капитале - это вид финансового отчета, в котором описывается движение и изменение активов предприятия в течение года. Что касается изменений в собственном капитале, результат отчета о прибылях и убытках предприятия изменяется в

течение года. Отчет о прибылях и убытках часто называют отчетом о финансовых результатах. У этого отчета есть два названия, потому что результатом финансовой деятельности является либо прибыль, либо убыток. Отчет о прибылях и убытках используется для просмотра и анализа доходов и расходов предприятия, а также для того, работает ли предприятие с прибылью или убытком.

PROCEDURE FOR PREPARATION, APPROVAL AND SUBMISSION OF FINANCIAL STATEMENTS IN SERVICE ENTERPRISES

Alizada Samira

SUMMARY

The cash flow statement reflects the cash flows over a period of time, ie the cash inflows and outflows. The difference between the profit and loss statement is that the profit and loss statement is performed using the accrual method, while the cash flow statement uses the cash method. The statement of financial position simply shows all the resources at the disposal of the enterprise at a given date, which we call assets, and on the other hand shows the sources of those resources, which we also call liabilities. One side of this report shows how the other side of the enterprise is acquired, that is, they are indebted, and thus both parties are equal to each other, and an equality, in other words, a balance, is created. A statement of changes in equity is a type of financial statement that describes the movement and change in an entity's assets during the year. For changes in equity, the result of the entity's income statement changes during the year. The profit and loss statement is often called the statement of financial performance. There are two names for this statement because the result of the financial activity is either profit or loss. The profit and loss statement is used to view and analyze the entity's income and expenses, and whether the entity is operating at a profit or loss.

XİDMƏT SFERASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA STRATEGİYA DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Şirinov Aqşin Şəmsir oğlu
ADİU-nun II kurs magistrantı
akshin_shirinov@mail.ru

Açar sözlər: xidmət sferası, qeyri-kommersiya təşkilatları, metodlar, missiyalar

Ключевые слова: сфера услуг, некоммерческие организации, методы, миссии

Keywords: service sphere, non-profit organizations, methods, missions

Giriş. Laangham və Hussey düzəldici hərəkətlərin reallaşdırılmasında “dəyişikliklərə qarşı müqavimət göstərmək” anlayışı təqdim edirlər. “Vəziyyət itkisi isə etibar edilən bacarıqların tənqidi, yaranan yeni bir vəziyyətdə uğursuzluq qorxusu, məsləhətləşmə əksikliyinə yaranan narahatlıq, dəyişmənin qaçınılmazlığı anlayışının olmaması, stabil üsulların dəyişməyindən əmələ gələn etibarsızlıq hisslərin müqavimətin əsasını yarada bilər” [1]. Bu səbəbə görə də, müqavimətin qarşısını almaq məqsədilə dəyişiklikləri hazırlayan zaman iştirak şərtlərini tam formada izah etmə gərəklidir.

Düzəldici tədbirlər isə vacib xarici imkanlardan istifadə, daxili gücləri aktivləşdirmə, xarici təhdidlərin qarşısının alınması, daxildə olan mənfi cəhətləri düzəltmək üçün təşkilatı daha səmərəli bir pozisiyaya yerləşdirməkdir. Düzəldici tədbirlərin zaman seçimi düzgün olmalı, lazımı dərəcədə riskə getməyi bacarmalı, və öz daxilində həm ictimai, həm də sabit məsuliyyətə malik olmalıdır. Ən əsası isə düzəldici tədbirlər təşkilatın bazar sektorunda rəqabət mövqeyini gücləndirməsidir.

Carter Bayles strategiya dəyərləndirilməsinin xeyirlərinin izahını bu formada vermişdir: səs fəaliyyəti olan strategiyalar öz daxilində inam hissini yeniləyə və məhsulun üstünlüyünü, texnologiyada yaranan nasazlıqlar kimi zəif cəhətləri düzəldə bilər. Çox zaman strategiya dəyərləndirilməsi prosesinin müsbət tərəfləri daha geniş bir əhatəyə sahib ola bilər. Nəticə olaraq, orta gəlirli fəaliyyətlə məşğul olan hər hansısa bir təşkilatın daha çox artan bir qazanca malik olmasına dair təminat verəcək əsaslı yeni strategiyanın olması mümkündür.

Təşkilat hesabatı vacib strateji qiymətləndirmənin ilkin başlığı hesab edilir. Təşkilatların strategiyaları dörd fərqli aspektdən dəyərləndirilməni təşkil edəcək bir prosesdir: müştəri məlumatı, maliyyə performans, daxili əməliyyatları, böyümə ilə öyrənmə

Təşkilat hesabatının təhlili müəssisələrdə tətbiq olunacaq strategiyaların daha məhsuldar qiymətləndirilməsi üçün informasiyanın maliyyə tədbirləri ilə bağlı olaraq istifadə edilməsini tələb edir:

- Təşkilat yenilikçilik, texnologiya sahəsində birincilik, məhsul keyfiyyəti və davamlı inkişafın təmin edilməsində nə dərəcədə fəallıq göstərir?

- Təşkilat rəqabətçi üstünlüyü davam etdirməklə inkişaf mövzusunda nə dərəcədə yaxşıdır?

- Təşkilatın müştəriləri nə dərəcədə məmnundur? Təşkilatların inkişafında xarici mühitdə olan qeyri-müəyyənliyin öhdəsindən gəlməklə növbəti yanaşmalara əsaslanıla bilər:

- İnkişafın idarə edilməsinin sürətli xarici mühitdə gedən dəyişikliklərə uyğun olaraq artırılmalıdır ki, onlar arasında müqayisə aparıla bilsin.

- Məqsədlərin prioritetlərinin müəyyən edilməsi zamanı mövcud olan vəziyyətlərdə tələblərə cavab verilməsi, istehsal sisteminin ötürmə və kəşimə prinsipi əsasında formalaşdırılması

- Prioritet müvəffəqiyyətlərə və mərkəzi vəziyyətin məqsədlər çoxluğuna yönəlməyə fokuslanma

- Texnoloji sistemin və məhsul sisteminin istifadə dairəsinin uyğun xüsusiyyətlərinin birləşdirilməsi ilə genişləndirilməsi

- Sadalanan yanaşmaların birləşdirilməsi nadir hallarda strateji miqyas alan proqnozlaşdırılmamış dəyişiklikləri sadalananlar vasitəsilərlə müəyyənləşdirmək olar:

1) yeni yaranmış vəziyyət müəssisənin qarşısına öncədən təcrübədən keçirilməyən yeni vəzifələr qoyur

2) yeni situasiya planlaşdırılmadan yaranır

3) həyata keçirilən adekvat tədbirlərin davamı məhdudlaşır və qazanc gətirən işləmə imkanları azalır

4) Təşkilatda müəyyən edilmiş davranış qaydaları sürətli formada proqnozlaşdırılmayan dəyişiklikləri cavablandırmağa imkan yaratmır.

Azərbaycanda bir sıra qeyri-kommersiya təşkilatları proqnozlaşdırılmayan dəyişikliklərə cavab vermək məqsədi ilə təcrübədə çoxlu üsullara müraciət edirlər. Reaktiv, aktiv və planlı metodları nümunə göstərə bilərik.

Reaktiv metod üçün proqnozlaşdırılmayan dəyişikliklərə öncədən təcrübədən keçirilmiş əks tədbirlərdən istifadə edilərək problemin həllinə çalışmaq xarakterikdir. Reallaşdırılan tədbirlər nəticəsiz qaldıqda təşkilatın proqnozlaşdırılmayan vəziyyəti idarəetmə qabiliyyətinə malik olmur. Azərbaycanda bu metod geniş şəkildə istifadə edilir. “İdarəetmə strategiyası metodunda ekstrapolyativ proqnozlaşdırmaqla xarici mühitin araşdırılması, fəvqəladə tədbirlərə start verilməsi, uyğun tədbirlərin seçilməsi, operativ və strateji tədbirlərin eyni vaxtda həyata keçirilməsinin mümkünlüyü nəzərdən keçirilir” [4].

Yeni nəsil məhsul və xidmətlərin təşkili məqsədi ilə müəssisənin inkişaf planı əsasda vacib tədbirlər müəyyən edilir və bu planın yardımı ilə yeni mövqələrə çıxış imkanları dəqiq formada təsbit edilir. “Cari fəalliyətin planları” adlandırılan taktiki planların vasitəsi ilə əmtəə və xidmətlər təşkil edilir və mövcud bazarlara daxil edilir. Onu da vurğulayaq ki, mənfəət planları funksional sahələrin hər biri üçün xüsusi planlarla təsdiq edilir. Nümunə olaraq is, maliyyə, satış, alış, istehsal və s. sahələri göstərə bilərik. Bu tip planlar strateji plan hesab edilməyə belə, onunla sıx şəkildə bağlıdır. Hər bir strateji planın mütləq şəkildə proqramlar kompleksi və plan layihələri vasitəsi ilə təsdiq edilməsi məqsədə uyğundur. Məsələn, təşkilatın inkişaf planı ona aid olan tədbirləri müəyyənləşdirən qısa, orta və uzunmüddətli proqramlar əsasında müəyyən edilir. “Məhsulun yeni bir növünün istehsal edilməsi və tətbiqi, yeni idarəetmə sisteminin tətbiqi proqramları, firmanın təşkilatı quruluşunun yenilənməsi və s.. Proqramların təsdiq edilməsi konkret layihələr hesabına olur. Layihələrin hər biri müəyyən bir dəyərə, reallaşma qrafikinə və texniki-iqtisadi parametrlərə sahib olması onu unikal edir” [2]. Strateji idarəetmədə ən yeni məhsullardan hər hansısa biri qurumun strukturu və ona xarici mühitdə birmənalı şəkildə reaksiya göstərməyə şərait yaradan dəyişikliklər hesab edilir. Gəldiyimiz qənaətə əsasən dəyişikliklər hədəf olmamalıdır. Onların təşkilatda gerçəkləşdirilməsi seçilən strategiyanın həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlər yaradılmalıdır. Bu strateji dəyişikliklər olmazsa, ən müvəffəqiyyətli görünən strategiya planı da fayda verməz. Dəyişikliklərin vacibliyi təşkilatın istehsal sahəsindən və yeni bir şəraitdə səmərəli çalışmaq bacarığından asılıdır. Yenidən seçilən strategiyanın həyata keçirilməsi vəziyyətində təşkilatda strateji baxımdan nisbətən vacib olan dəyişiklik müəssisədə təşkilati mədəniyyətin adaptasiyasıdır. Bütün bunlara baxmayaraq bəhs edilən məsələ çox zaman müəssisənin stukturunun yenidən təşkil edilməsi ilə nisbətdə irimiqyasa sahib olaraq daha mürəkkəbləşir. Müəssisənin strukturu yarımboğlamlarının sərhədlərini, tərkiblərini, bir sözlə, təşkilatın skelet versiyasını təşkil edir.

Qurumların mədəniyyəti dedikdə—müəssisədə çalışan “komandanın” fəalliyətinin ümumi görünüşü və istiqamətinin təşkil edilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Xidmət müəssisələrində strateji dəyişmələri uğurla həyata keçirmək məqsədi ilə dəyişikliklərə qarşı olan müqaviməti mümkün olduğu dərəcədə aradan qaldırmaq və dəyişikliklərə antipatiya bəsləyən şəxsləri tərəfdara çevirmək daha məqsədəuyğundur. Müqavimətə qarşı sadə bir reaksiyanı düşündürücü bir hala salmaq mövcud müqavimətin idarə edilməsidir.

“Qeyri-kommersiya təşkilatlarının mövcudluğunun səbəbi individual olaraq və ya cəmiyyətdə hər hansısa bir dəyişikliklər etməkdir. Bəhs edəcəyimiz ilk məsələ missiyaların hansılarının səmərəli, hansılarının isə səmərəsiz olması və ümumilikdə missiyanın hansı formada müəyyən edilməsidir” [3]. Çünki sınaqdan keçəcək olan missiya bəyannaməsinin zahiri amilləri deyil, müvafiq lazımi işlərin görülməsidir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının icraçı

menecerlərini ən çox düşündürən sual: Lideri liderə çevirən xüsusiyyətlər nələrdir? XX əsrin tanınmış liderlərindən olan Stalin, Mao və Hitlerə nəzər yetirdiyimiz zaman bəşəriyyət tarixi boyunca insanlara bu qədər işgəncə və zülmü rəva görən başqa üçlük olmayıb. Bu məqamda əsas faktor liderin xarizması və cazibədarlığı deyil, onun missiyasıdır. Bu səbəbdən də liderin ən başlıca vəzifəsi idarə etdiyi təşkilatın missiyasını ətraflı düşünərək müəyyən etməkdir.

Missiyalar tərfi içində ən möhtəşəmi qeyri-kommersiya təşkilatlarına deyil, biznes təşkilatlarına məxsus olan missiyadır. XXI əsrin əvvəllərində müflisləşməyə doğru sürətlə gedən və öz işini çox çətinliklə yerinə yetirən, poçt xidməti ilə məhsul satışı edən bir şirkəti on ildən də qısa bir müddətdə pərakəndə satış sistemində dünyanın ən öncül təşkilatlarından birinə çevirən məhz bu tərfi idi: ilk olaraq Amerika fermeri və sonra isə ümumi formada məlumatlandırılmış və məsuliyyətli bir alıcı olmaq ən başlıca missiyanı təşkil edir. Hər bir xəstəxana “Bizim əsas missiyamız sağlamlığı qorumaqdır” formasında özünü ifadə edir. Bu yanlış tərf hesab edilir. Çünki, xəstəxana reallıqda sağlamlığı qorumur. Çünki xəstəxana müəyyən edilmiş hər hansısa xəstəlik ilə mübarizə aparır. Siqaretdən istifadə etməyərək, çox spirtli içki qəbul etməyərək, yatağa erkən girərək, öz çəkimize fikir verərək və s. ilə öz sağlamlığımıza qayğı ilə yanaşıırıq. Ancaq sağlamlığa göstərilən qayğı rejimi pozulduğu təqdirdə xəstəxana dövrəyə girir. Bu missiyada daha ciddi müvəffəqiyyətsizlik, “Bizim əsas missiyamız sağlamlığı qorumaqdır” [6] ideyasından istifadə edilərək görülcək tədbirlərin və ya davranışların nəticələrinin fərqiində olmamaqdır. Hər bir missiyanın bəyannaməsinin əməli olmalıdır, belə olmadığı halda, bu ancaq xoş niyyətlər olaraq dəyərləndirilə bilər. Missiya bəyannaməsi bütün diqqətləri təşkilatın görmək istədiyi iş məsələsi üzərində cəmləşdirməlidir. Daha sonra çalışmalıdır ki, təşkilatda fəaliyyət göstərən hər bir şəxs ümumi bir məqsəddə istiqamətlənsin.

Mənfəət gözləməyən müəssisənin menecerinin əsas vəzifəsi təşkilatın missiyasının bəyannaməsinə əsas vəzifəyə çevirmək hesab edilir. Missiya uzunömürlü və ya müəyyən bir müddət üçün nəzərdə tutula bilər. Nə qədər ki, cəmiyyət mövcuddur problemlərin olması labüd haldır. Bəşəriyyət mövcud olduqca hər cür insan -bədbəxt insanlar, narkomanlar, alqaqollar və s insanlar da olacaq.

XIX əsrin sonlarına yaxın ən dəyərli ixtiralarından biri olan vərəm sanatoriyasıdır. Bu missiya inkişaf etmiş ölkələrdə artıq həyata keçirilib. Bununla bərabər antibiotiklər vasitəsilə vərəmin müalicə üsulları tibb elminə məlumdur. Belə ki, qeyri-kommersiya təşkilatlarının idarəçiləri müəyyən zaman kəsiklərində missiyaları yenidən nəzərdən keçirməli və gərəkdikcə onları dəyişdirməlidirlər. Missiya ömürlükdür, məqsədlər isə müvəqqəti xarakter daşıyırlar. Ən böyük səhvlərdən biri olan missiya bəyannaməsinin xoş niyyətdən hazırlanmış formada “təmtəraqılı” hala çevirməkdir. Missiya bəyannaməsi aydın, sadə və anlaşıqlı olmalıdır. Yeni bir məqsəd qarşıya qoyulduğu zaman, əvvəlkilərin əhəmiyyəti azalır və artıq onlar ikinci plana keçir. Beləliklə çox sayda işgörmək mümkün olur. Missiya bəyannaməsi olduqca qarmaqarışıq olduqda-bir neçə müxtəlif işi icra edilməyə çalışılır. Bu tip metoddan bir nəticə çıxmır və elə bu səbəbdən də fundamentalist tipli kolleclər çox sayda gəncin diqqətini özlərinə cəlb edə bilirlər. bu tip kolleclərin öz missiyaları olduqca dəqiqdir. Bu da tələbələrin dərk etmə prosesi üçün uyğun şərait yaradır, professor və müəllimlərin işini asanlaşdırır. Napoleon demişdir: “Müharibə edə bilmək üçün üç əsas amil lazımdır. Bunlardan ilki puldur, ikincisi isə puldur, üçüncüsü də həmçinin puldur. Həmin sözlər müharibə barəsində doğru olmuş ola bilər, lakin mənfəət güdməyən qurum haqda doğru deyildir” [5].

Nəticə. Qeyri-kommersiya təşkilatlarında olan marketinqdə olan terminlər biznes sahəsində olan terminlərlə eynilik təşkil edir, hətta eyni alətlərdən istifadə olunur, mənfəət gözləməyən təşkilatlar-qeyri-kommersiya təşkilatları həmçinin mənəvi şeylər də satdıqlarına görə onlardan fərqlənirlər. Mənfəət qazanmayan təşkilat yalnız xidmət göstərən müəssisə deyil. O, xidmət etmiş olduğu şəxslərin istifadəçi deyil, iş icraçısı olmasınının tərəfdarıdır. Bu təşkilatlar insanlarda hər hansı bir dəyişikliyi gerçəkləşdirmək məqsədi ilə hər hansı xidmətdən istifadə edir. Nümunə olaraq məktəbləri göstərə bilərik. Belə ki məktəblərdə bilik, öhdəçilik, vərdiş təlqin edilir. Onlar yalnızca təchizatçı olmaqdan əlavə onun xidmətini qəbul edən insanların bir

hissəsinə çevrilir. Bütün bunlar baş vermədiyi təqdirdə, qazanc əldə etmək məqsədi güdməyən təşkilat heç bir nəticəyə nail ola bilmir. Onun yalnızca xoş niyyətləri qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Kərimov "Mühasibat ucotu, vergilər", Bakı-2014
2. Алборов, Р.А. Бухгалтерский управленческий учет (теория и практика) / Р. А. Алборов. – Москва: Дело и Сервис, 2012. – 224 с.
3. Артеменко, В. Г. Экономический анализ: учеб. пособие / В. Г. Артеменко, Н. В. Анисимова. – Москва: КНОРУС, 2011. – 288 с.
4. S.M.Səbzəliyev və Q. Ə. Abbasov, «Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) ucotu», Bakı, 2015-ci il
5. Гусева, Т.М. Бухгалтерский учет: учебное пособие / Т.М. Гусева, Т.Н. Шеина, Х.Ш. Нурмухамедова. – Москва: Проспект, 2012. – 576 с.
6. Любушин, Н.П. Экономический анализ. / Н.П.Любушин. – Москва: Юнити-Дана, 2010. – 575 с.

XİDMƏT SFERASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA STRATEGİYA DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Şirinov Aqşin

XÜLASƏ

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən təşkilatlar baş verən dəyişikliklərdən qaçına bilməzlər. Təşkilatlar qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün irəliləmək məcburiyyətindədirlər. Strategiyanı dəyərləndirmə prosesi, hər bir təşkilatın dəyişən şəraitə uğurlu formada adaptasiya olmaq bacarığını daha da artırır. Aparılan tədqiqatlara əsasən, individualların dəyişmə qarşı olan müqavimətin qarşısını almaq məqsədilə ən optimal yollardan birinin strateji dəyərləndirmə prosesində iştirak olduğu irəli sürülür. Kanfer və Erezə görə dəyişikliklərə dair idrak anlayışına sahib olduqda, mövcud vəziyyətdə kontrol və dəyişikliklərin tətbiqi üçün lazımlı olan hərəkətlərin şüuruna malik olunduqda dəyişmə individuallar tərəfindən ən optimal formada qəbul edilir. Strategiyanın dəyərləndirilməsi prosesi strategiyanın yaradılması və onun tətbiqi prosesində dəyişikliklər səbəb olada bilər, olmayada bilər. Strategiya ekspertləri bu yanaşmalara nəzər yetirməkdən qaçına bilməzlər.

ОЦЕНКА СТРАТЕГИИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ, РАБОТАЮЩИХ В СФЕРЕ УСЛУГ

Ширинов Агшин

АННОТАЦИЯ

Термины, используемые в маркетинге в некоммерческих организациях, такие же, как и в бизнесе, даже с использованием тех же инструментов, и некоммерческие организации также отличаются тем, что они продают моральные ценности. Некоммерческая организация - это не просто поставщик услуг. Он выступает за то, чтобы те, кого он обслуживает, были исполнителями, а не пользователями. Эти организации используют любую услугу, чтобы изменить людей. В качестве примера можем показать школы. Таким образом, в школах прививаются знания, приверженность и привычки. Они не только становятся поставщиками, но и становятся частью людей, которые принимают его услуги. Если всего

этого не произойдет, организация, не стремящаяся к получению прибыли, не сможет добиться никаких результатов. Остается только его добрые намерения.

STRATEGY EVALUATION IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS OPERATING IN THE SERVICE SECTOR

Shirinov Agshin

SUMMARY

The terms used in marketing in nonprofits are the same as in business, even using the same tools, and nonprofits are also different in that they sell moral items. A non-profit organization is not just a service provider. He advocates that those he serves be executors, not users. These organizations use any service to make a difference in people. We can give schools as an example. Thus, knowledge, commitment and habit are instilled in schools. They not only become suppliers, but also become part of the people who accept its services. If all this does not happen, an organization that does not aim to make a profit will not be able to achieve any results. All that remains is his good intentions.

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Nağıyeva Lamiə İsmayıl qızı
ADİU-nun II kurs magistrantı
bm-lamia.mammadova@unec.edu.az

Açar sözlər: dövlət gəlirləri, büdcə, iqtisadi amillər

Ключевые слова: государственные доходы, бюджет, экономические факторы

Key words: government revenue, budget, economic factors

Giriş. Respublikamızda müasir dövrdə iqtisadiyyatda aparılan islahatlar maliyyə sistemindən, büdcə sistemindən yan keçməmişdir. Müstəqillik dövründə əvvəlki illərdən fərqli olaraq maliyyə sisteminin olduğu kimi qalması, büdcə gəlirlərindən istifadə mexanizminin yenilənməsi maliyyə vəsaitlərinin optimal idarəsinə maneçilik törədirdi. Respublikamızda müasir dövrdə beynəlxalq maliyyə institutlarının birbaşa dəstəyi ilə iqtisadi imkanların təhlil edilməsi ilə büdcənin, dövlət gəlirlərinin idarəetmə strukturunda əsaslı dəyişikliklərin olması zərurəti sübut edildi. Bu səbəblərdən dövlət büdcəsi layihəsini tənzimləyən “Dövlət büdcəsi haqqında” Qanun qəbul edildi.

Respublikada dövlət gəlirlərindən və xərclərindən ibarət olan büdcə ili, daha dəqiq desək büdcə icrası prosesi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan dövrü əhatə edir. Büdcənin, dövlət gəlirlərinin idarə edilməsinin ənənəvi metodlarına nəzər yetirək. Bu metodlar proqnozlaşdırma və nəzarətdən ibarətdir və büdcənin icrası ilə sıx bağlıdır. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsində əsas metod hesab edilən proqnozlaşdırma metoduna ilk öncə nəzər salaq. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması dövlət büdcə prosesinin mühüm, vacib tərkib hissələrindən biridir. Proqnozlaşdırma büdcə-vergi siyasətinin həm formalaşdırılması, həm də qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsində əsas hesab edilən proqnozlaşdırma metodu 2 meyarə əsaslanır. Bu meyarlardan biri ayrı-ayrı iqtisadi sahələrin göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Digər meyar isə dövlət gəlirlərinin proqnozları iqtisadi və sosial inkişafın makroiqtisadi vəziyyətinə əsasən proqnozlaşdırılır. Proqnozlaşdırma prosesinin rəsmi və şəffaf tərzdə olması dövlət gəlirlərinin toplanmasında və inzibatçılıqda hesabatın yaradılması baxımından əsasdır. Büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının əsas xüsusiyyətlərinə rəsmilik, təşkilati baxımdan sadəlik və şəffaflıq aiddir. Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək görürük ki, az sayda ölkələr dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi kimi proqnozlaşdırılmasını təsvir edən rəsmi qaydalara malikdirlər.

Respublikada proqnozlaşdırma metodunda icra hakimiyyəti orqanlarının gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan metodlarla yanaşı, Maliyyə Nazirliyinin dövlət gəlirlərini təmin edən müvafiq orqanlar ilə gəlirlərin, daxilolmaların təhlili, gəlirlərin yığılı və müvafiq vergi siyasətindəki dəyişikliklərdə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi əsas təsvir olunur. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının real artımı, vergi siyasəti tədbirləri, veri yığımları və inflyasiya kimi məlumatların əldə edilməsi Maliyyə Nazirliyini vergi daxilolmalarının, vergi sistemi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi imkanı verilir. Beləliklə, xam neftin bazar qiymətlərindəki dəyişikliklərə olan həssaslığın vergi daxilolmalarına təsirinin hesablanması istifadə edilən model təsvir olunur. Dövlət iqtisadiyyatı dünyada xam neftin qiymətlərindəki artma, azalmaya, dəyişikliklərə son dərəcə həssas olduğundan xam neftin bazar qiymətlərində olan müəyyən dəyişiklik istehlaka əsaslanan və korporativ vergilərə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Azərbaycanda dövlət gəlirlərinin idarə edilməsinin müasir vəziyyətini araşdıran zaman əsasən beynəlxalq təcrübəyə nəzər yetirmək lazım gəlir. Müxtəlif dünya ölkələrində dövlət gəlirlərinin hesablama və proqnozlaşdırma modellərinin fərqli növləri vardır. Maliyyə resurslarının gələcək axınının hesablamaları üçün gəlirlərin proqnozlaşdırılması analitik üsulların istifadəsinə istinad edir. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən proqnozlaşdırma müvafiq tarixi məlumatların toplanması, onların yığımlarının təhlil edilməsi, əsas gəlir

mənbələri üzrə ehtimalların dəyişdirilməsindən ibarətdir. Qeyd olunmuş modellərin əsasını iqtisadi dəyişənlərdən, vergi yığımları və bazaları barədə məlumatlardan ibarət olan məlumat bazası təşkil edir. Dövlət vergi bazalarını proqnozlaşdırmaq və hesablamaq məqsədilə nəzərdə tutulmuş müxtəlif mənbələrdən sosial-iqtisadi informasiyaların toplanması, emal edilməsi və təhlili olduqca vacibdir. Vergi bazası kimi adlandırılan məlumat mənbələrinə statistik məlumatlar və hesabat daxildir. Vergi bəyannamələrinə əsasən məlumatlar da vergi ödəyicilərinin davranışı, vergi davranışı barədə ətraflı məlumatları təmin edir. Buna baxmayaraq, qeyd olunmuş mənbədən əldə olunan məlumatlar dövlət vergilərinin hesablanması məqsədi ilə tam istifadə olunmur.

Birinci növbədə, dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında rəsmiləşdirilmiş, daima məlumat bazasının yeniləndirilməsi mümkün olan model daxil edilməlidir. Xüsusilə, proqnozlaşdırılma daha sadə olmalıdır. Ən əsas şərt isə, proqnozlaşdırma modelinin tamamilə şəffaf olmasıdır. Digər alternativ modellər və müxtəlif metodologiyalar dünya ölkələrində müvafiq maliyyə orqanları tərəfindən vergilərin hesablanması və proqnozlaşdırılmasına əsaslandırılır. İnformasiyaların təhlili və mövcudluğu təcrübəsindən asılı olaraq dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif modellər tətbiq edilər bilər. Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında reqressiya təhlili, proqnozlaşdırma, vaxt silsiləsi təhlili, təmayül təhlili və bu kimi statistik üsullardan istifadə olunmaqla dövlət gəlirlərinin gələcək mədaxil yığımlarını qiymətləndirilir. Burada vaxt silsiləli gəlirlərin proqnozlaşdırılması yalnız modelləşdirilən vergi daxilolmaları üçün tarixi məlumatların olmasını ilk növbədə tələb edir. Mikrosimulyasiya modelində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və ya fiziki şəxslərin gəlir vergisi müəyyən qrup mülkiyyətə dair məlumatların olmasını tələb edir. Mikrosimulyasiya modelinin başlıca məqsədi dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün mövcud modellərə geniş surətdə baxılmasını tələb edir.

Dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan modellərə nəzər yetirək;

- hesablama ;
- ekonometrik modellər;
- hesablanan ümumi balans modelləri;
- mikrosimulyasiya modelləri;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə;
- fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə;
- dolaylı vergilər üzrə (ədv və aksizlər)

İnkişaf etmiş əksər ölkələr iqtisadi artım və inflyasiya faktoru ilə artırmaqda olan vergi bazasının proqnozuna tətbiq olunan effektiv vergi dərəcəsinə əsasən gəlirlərin hesablanmasına dair bəzi effektiv metodlardan istifadə edirlər. Ekonometrik modellər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində artan mikrosimulyasiya və CGE-Hesablanan Ümumi Balans modelləri əsasında qurulur. Maliyyə Nazirliyi hazırkı dövrdə ETR və ekonometrik modellərdən dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə edir.

Dövlət büdcəsinin inkişaf proqnozu zamanı bəzi müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan biri də ekstropolyasiya üsuludur. Bu üsulda əvvəlki ilin, dövrün təcrübəsindən istifadə etməklə proqnoz olunur. Ekstropolyasiya üsulundan az-çox sabit olan büdcənin gəlir və xərcləri üzrə bir sıra maddələrin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilir.

Digər üsul isə ekspert qiymətləndirilməsi üsuludur. Bu üsul təsərrüfatın və elmin müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən əsaslandırılan qiymətləndirmə bazasında proqnoz tərtib edilir. Ekspert qiymətləndirmə üsulu ekstropolyasiya üsulundan fərqli olaraq subyektivizm elementinə malikdir.

Dövlət gəlirlərinin idarə olunması məqsədi ilə hər 2 üsuldan istifadə oluna bilər. Hər iki üsuldan istifadə zamanı mütəxəssislərin fikri və inkişafın obyektiv meyli nəzər alınır. Maliyyə qanunauyğunluğunun əsas ekstropolyasiya üsullarından biri də reqressiya xəttidir. Büdcə proqnozunun bu halda üzərində işləyərkən dövlət büdcəsinin yaradılmasına təsir edən müxtəlif amillərin öyrənilməsindən, araşdırılmasından başlamaq olduqca vacibdir. Qeyd olunmuş amillərə ümumdövlət maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, qüvvələrin inkişafı, təsərrüfat sahələrinin inkişafı, demoqrafik dəyişiklik və sair faktorlar aiddir. Dərin iqtisadi və statistik

təhlildən perspektiv üçün büdcə vəsaitləri həcmnin proqnozlaşdırılması zamanı istifadə edilir. Bu təhlil müəyyən dərəcədə bir çox amillərin iqtisadi göstəricilərə olan təsirinin araşdırılmasına imkan verir. Qeyd olunmuş təhlildən aydın olur ki, dövlət büdcə vəsaitlərinin müəyyənləşdirilməsinin statistik üsulu perspektivə görə hesablanan göstəricilərin doğruluğunu əks etdirir. Qeyd olunan ikidəyişənli kəmiyyəti olan regressiya tənliyinə nəzər salaq.

$$U = a_0 + a_1 x$$

Burada, U - dövlət büdcəsinin vəsaitinin həcmi; a_0, a_1 - ilkin məlumatlar əsasında müəyyən edilən regressiya xətti əmsali, x - 1) iqtisadiyyatın sahələrində istehsal edilən məhsul, 2) milli gəlir.

Qeyd olunan üsulların tətbiqi zamanı proqnoz edilən dövrdən asılı olmayan müvafiq kəmiyyətlərin qiymətlərinin hesablanması problem kimi meydana çıxır, iqtisadi təhlil müəyyən olunmuş tədqiq edilən göstəricilərin qarşılıqlı münasibəti, inkişaf tempinin öyrənilməsi, müəyyən olmuş tədqiq edilən hadisələrin müvafiq illər üzrə orta illik tempinin hesablanması ilə tamamlanır. Qeyd olunmuş təhlil ona görə vacibdir ki, büdcənin real iqtisadi vəziyyəti ilə birbaşa əlaqədardır, təsərrüfatda baş verən bütün dəyişikliyə reaksiya verir, dövlətin əsas xərclərinin maliyyələşdirilməsi üsullarının müvafiq qaydada dəyişilməsi ilə, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətlə birbaşa əlaqədardır.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət büdcəsinin, dövlət gəlirlərinin, büdcə gəlirlərinin düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsi, doğru idarə edilməsi üçün bir sıra metodlar və tənzimləmə, tarazlıq alətləri mövcuddur. Məlumdur ki, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün, dövlət büdcə sisteminə daxil olan büdcə xərclərinin lazımi şəkildə təmin olunması üçün büdcə gəlirləri olmalıdır. Büdcə gəlirləri müxtəlif cür təsniflənir. Qeyd olunan bu gəlirlər yerli (bələdiyyə) büdcələrinin tərkibinə daxil olan tənzimləyici və xüsusi gəlirlər olmaqla iki hissədən ibarət şəkildə təşkil olunmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsində büdcə tarazlığının təmin edilməsində vergilərin mühüm rolu vardır. Vergilərdən bu məqsədlə bir alət kimi geniş istifadə olunur. Tədiyyələrin və verginin faiz ifadəsində bir hissəsinin dövlət büdcə sisteminin bir həlqəsindən digərinə verilməsi, hansısa vergi növünün büdcə həlqəsinin gəlir mənbəyinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər yetirsək görürük ki, bir çox ölkələrdə o cümlədən AFR-da bu təcrübə tətbiq olunur. Dövlət büdcə sisteminin müvafiq həlqələri arasında bölüşdürülən, birbaşa, əsas tarazlıq aləti şəklində qəbul edilən tədiyyə növü qismində əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisi çıxış edir. Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrdə yerli verginin strukturunda gəlir vergisinin payı İsveçdə 99,6%, Danimarkada 93%, Finlandiyada 87%, Norveçdə 82%, İsveçrədə 77%, İslanidiyada isə 73,4%-dir.

Dövlət gəlirlərinin istiqamətləndirilməsi, təsnifatı iqtisadi mahiyyət və hüquqi aspektlərinə əsasən gəlirlərin qruplaşdırılmasıdır. Büdcə gəlirlərində növbəti büdcə ilə büdcə haqqında müvafiq qanunla müəyyən edilmiş dərəcədə ayrı-ayrı sahələrdə məqsədli şəkildə büdcə fondlarının gəlirləri nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı məqsədli fondların vəsaitlərinin qalığı büdcə gəlirlərinə daxil edilir. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının təxminən 2/3-ü dövlət gəlirləri təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsində başlıca məqsəd büdcələrin tarazlaşdırılmasıdır. Büdcələrin tərtibi, icrası, təsdiqində əsas məqsəd dövlət gəlirləri və xərclərinin tarazlaşdırılmasıdır. Bəzi hallarda bu məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərclərinin arasında tarazlıq pozulduqda büdcə defisiti (kəsri) və büdcə profisiti yaranır. Dövlət büdcəsi tarazlaşdırılmış və tarazlaşdırılmamış ola bilər. Büdcənin gəlirlərinin xərclərinə bərabər olduğu hal büdcənin tarazlaşdırılmış vəziyyətidir. Əgər büdcə tarazlıq vəziyyətində deyildirsə 2 hal mümkün ola bilər.

1) birinci halda büdcə gəlirləri xərclərindən artıqdır ki, bu hall büdcə profisiti adlanır.

2) İkinci halda isə büdcə xərcləri gəlirlərindən artıqdır ki, bu hall isə defisit adlanır.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasında tarazlığın olması məqsədi ilə büdcə profisiti və ya kəsri idarəetmə obyektinə olur. Kəsrin idarəedilməsi dedikdə kəsrin mümkün həddinin,

maliyyələşdirilməsinin ən optimal mənbəyinin müəyyən edilməsi başa düşülür. Büdcə xərclərinin gəlirləri hesabına tam ödənilməsi büdcənin icrası kimi nəzərdə tutulur. Müvafiq büdcə qanunvericiliyə əsasən büdcələr əvvəlcə profitsiz tərtib və təsdiq edilməlidir. Büdcənin tərtibi və təsdiqi prosesində dövlət gəlirləri xərclərdən artıq olarsa, büdcə təsdiq olunanadək profitsitin müvafiq ardıcılıqla ixtisar edilməsi həyata keçirilməlidir.

- 1) dövlət ehtiyatlarının, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin satışından əldə olunan gəlirlərin cəlb edilməsi ixtisar edilməli;
- 2) dövlətə məxsus ehtiyatların satışından əldə olunan gəlirlərin cəlb edilməsi azaldılmalı;
- 3) dövlət büdcə vəsaitlərinin borclarının əlavə ödənilməsinə yenidən baxılmalı;
- 4) dövlət büdcəsinin xərclərini, gəlirlərin müəyyən hissəsinin digər səviyyəli büdcələrə verilməsi hesabına artırmalı

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, idarə edilməsində fiskal siyasətin də mühüm rolu vardır. Büdcə vergi siyasəti tədbirləri, xərcləri azaltmaqla və digər vergi islahatlarının köməyi ilə gəlirləri artırmaqla büdcə defisitinin kəskin surətdə azaldılmasından ibarətdir. Balanslaşdırılmış büdcə konsepsiyasının tərəfdarları büdcə gəlirlərinin və büdcə xərclərinin balansına nail olmağı zəruri hesab edirlər. Konsepsiyanın mahiyyətinə əsasən iqtisadi artımın azalmasında dövlət vergiləri azaltılmalı və dövlət xərclərini artırmalı, əksinə iqtisadi artım yüksəlməsində isə vergiləri artırıb dövlət xərclərini azaltılmalıdır. Burada birinci halda büdcə kəsri, ikinci halda büdcə artığını şərtləndirir. Konsepsiyanın praktiki reallaşmasında isə problem yarana bilər. İqtisadi artımın azalması və yüksəlməsi prosesləri bir-birindən davamlılıqna görə fərqlənir.

Büdcə islahatlarının iqtisadi strateji məqsədi həm büdcə gəlirlərinin, həm də büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunmasının mümkünləşməsi dövlət tərəfindən nəzarətin yaradılmasından, dövlət gəlirlərinin formalaşması və xərclərin təyin olunmuş istiqamət üzrə istifadəsində mövcud qanunvericiliyə uyğun maliyyə nəzarəti və audit vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, bu sahədə daim mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından, iqtisadiyyatın inkişafının mümkün yollarının araşdırılmasından ibarətdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinə dair şəffaflığın artırılması üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər müsbət istiqamətdə davam etdirilir. Büdcə qanunvericiliyə əsasən büdcə vergi sisteminə aid olan bütün büdcə növləri ardıcıl, sərbəst daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Bu səbəblərə görə də dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil olan gəlirlər qanunvericiliyə əsasən büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin olunmaqla ayrı-ayrı regionların sosial iqtisadi inkişafı üçün lazım olan miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyən edilir. Dinamik iqtisadi inkişaf və büdcə-vergi sisteminə daxil olan müəyyən tələblərin daima dəyişməsi müasir dövrün əsas səciyyəvi cəhətlərindəndir. Bu prosesə hazır olmaq üçün yalnız büdcə vergi inzibatçılığının yox, həm də mövcud büdcə-vergi qanunvericiliyinin adekvat olaraq təkmilləşməsi tələb olunur.

Büdcə vergi qanunvericiliyinin yeni iqtisadi proseslərlə uzlaşdırılması büdcə gəlirlərinin formalaşması və idarəsinin, təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamətlərdən hesab olunur. Vergi qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizənin təşkilindən ibarət olmalıdır. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin mühüm cəhətlərindən biri də xəzinə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Nəticə. Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin müasir vəziyyətində ümumilikdə büdcə gəlirlərinin artırılmasının və idarə edilməsini daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə büdcə-vergi siyasəti yeridilməli və şəffaf büdcə siyasəti daha da artırılması, maarifləndirmə və təbliğat işləri daha da gücləndirilməli, vergi ödəyicilərinin bir-biri arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, büdcə vəsaitlərinin daxil olması, istifadə edilməsinə nəzarətin təşkili və dövlət vəsaitlərinin səmərəliliyi artırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu
2. Məmmədova E.İ., Novruzov N.A., (2018) “Maliyyə”, Bakı Kooperasiya, 463 səh.
3. Cihan Yüksel ., (2020) “Kamu bütçesi”, İstanbul., 62 s.
4. Figen Altuğ ., (2014) , “Bütçe teorisi ve uygulaması” , İstanbul ,95 s.
5. <https://www.stat.gov.az>

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Lamia Nağıyeva

XÜLASƏ

Yunus Əmrə yaradıcılığında geniş yer alan əxlaq fəlsəfəsində insan və onun mənəvi keyfiyyətləri, insan tərbiyəsi, davranışı diqqət mərkəzində dayanır. Mütəfəkkir insanın Allaha yaxınlaşması yolunu onun kin və həsəddən, qəzəb və nifrətdən sağınaraq, sadə və dürüst, ədalətli və mərhəmətli olmağında görür. Yunus Əmrəyə görə, insanın könlünü qırmaq olmaz, çünki o, Allahın evidir. Onu incitmək Allaha qarşı çıxmaq deməkdir. İnsanda əxlaqi dəyərlər onun müsbət mənəvi keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. İnsan Allaha olan sevgisinin gücü ilə qəlbini pis işlərdən qorumalı, ruhunu təmiz saxlamalı, onu çirkənləməyə qoymamalıdır.

Yunus Əmrə fəlsəfəsində əxlaqi dəyər ictimai həyatın, dinin, mənəviyyatın ən mühüm amili hesab olunur.

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ДОХОДАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ламия Нагиева

АННОТАЦИЯ

Целью диссертационной работы является подготовка рекомендаций-предложений, основанных на научном определении закономерностей и особенностей формирования бюджетных доходов, исследовании обусловленного состояния государственного управления с помощью бюджетных доходов в процессе обеспечения конструктивной работы бюджетной экосистемы. Результаты работы могут быть использованы для разработки предварительных рекомендаций по методике формирования и контроля правительством доходов государственного бюджета. Использование полученных результатов как важнейшего фактора экономической устойчивости и развития финансовой сферы экономики может обеспечить повышение эффективности бюджетной системы, усиливая бюджетное управление

THE CURRENT STATE OF PUBLIC REVENUE MANAGEMENT IN AZERBAIJAN

Lamia Naghieva

SUMMARY

The object of article thesis is to prepare the recommendations suggestions based on scientific determination the regularities and features of formation of budgetary incomes, the study the caused condition state management with the help of budgetary earnings in the procedure of giving the constructive operation of budget ecosystem. The results of the papers may be used to create advance recommendations for the method of developing and controlling state budget revenues by the government. The utilization of consequences acquired as the vital factor of economic steady and development financial field of economics may provide intensification of budget system efficiency reinforcing the budgetary governance.

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ PLANLAŞDIRILMASININ TƏŞKİLİNİN YERİ VƏ ROLU (NƏZƏRİ ASPEKTDƏ)

Ataxəlilli Günel
UNEC-in magistrantı
gunel.ataxelilli@gmail.com

Açar sözlər: maliyyə idarəetməsi, maliyyə planlaşdırması, proqnozlaşdırma, maliyyə, maliyyə riskləri

Ключевые слова: финансовый менеджмент, финансовое планирование, прогнозирование, финансы, финансовые риски.

Key words: financial management, financial planning, forecasting, finance, financial risks.

Giriş. Son dövrlərdə, xüsusilə də son 10 il ərzində maliyyə planlaşdırması ilə bağlı araşdırmalar, tədqiqatlar artmış, maliyyə planlaşdırılması ayrıca bir sahə kimi öyrənilməyə başlanılmışdır. Bunun əsas səbəbi, son dövrlərdə iqtisadi böhranların, xüsusilə maliyyə böhranlarının baş verməsi, şirkətlərin, investorların, ümumiyyətlə, bütün iqtisadi subyektlərin böyük itkilərlə üzləşməsi, hətta bəzilərinin iflasa uğraması olmuşdur. Maliyyə sferasında şirkətlər xüsusi yer tutduqlarına və bazarda baş verən dəyişikliklərə daha həssas olduqlarına görə maliyyə planlaşdırmasının öyrənilməsi və tədqiq olunması zərurətə çevrilmişdir.

İqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi çox hallarda hədəf təyin etmə və planlaşdırma mexanizmləri ilə müəyyən edilir. Planlaşdırma menecmentin müstəqil bir funksiyası olaraq, müxtəlif növlərə malikdir. Bunlardan biri, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yüksək tələbə malik olan maliyyə planlaşdırmasıdır. Hazırkı dövrdə iqtisadiyyatın qeyri-sabit olması proqnozların hazırlanmasını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, bu isə şirkətlərin fəaliyyətində planlaşdırmanın rolunu heç də azaltmır, əksinə, planlaşdırma fəaliyyətini artırır, çünki sabit şəraitdə şirkət uzun müddət yaşaya bilir, alıcılıq qabiliyyətinin azaldığı iqtisadi böhran şəraitində isə rəqabət gücləni ki, bununla da bazarda yalnız bu şəraitə uyğunlaşmış şirkətlər qalır.

Maliyyə planlaşdırılmasına nəzəri baxışlar.

Şirkətin nəticəlilik göstəricilərindən biri, əldə edilən mənfəətin həcmidir. Bu səbəbdən şirkətdə maliyyə planlaşdırmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Y.S.Nexayçukun mövqeyinə görə, maliyyə planlaşdırması “maliyyə resurslarının əldə edilməsi mənbələrini müəyyənləşdirmək üçün üsul və vasitələrin məcmusudur” (10). Tərifdən göründüyü kimi, maliyyə planlaşdırmasının əsas struktur elementləri bunlardır: pul vəsaitlərinin axınının planlaşdırılması və pul vəsaitlərinin istifadəsinin planlaşdırılması.

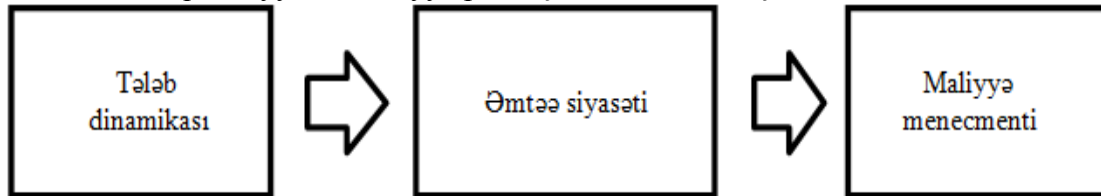
Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə planlaşdırması digər resurs ətrafında deyil, maliyyə resursları ətrafında formalaşır. Eyni zamanda planlaşdırma çərçivəsinə həm mövcud, həm də gələcək fondlar daxil edilə bilər ki, bunları da aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: kreditör borcları və gözlənilən mənfəət.

İdarəetmədə ən geniş yayılmış səhvlərdən biri onun retrospektiv variantda maliyyə planlaşdırmasının həyata keçirilməsidir. Bu zaman planlaşdırmanın məqsədi yaranmış problemləri aradan qaldırmaqdan ibarət olur. S.P.Vişarın qeyd etdiyi kimi, maliyyə idarəçiliyinin belə bir “reaktiv” forması ilk növbədə planlaşdırma prosesinin səmərəliliyinin aşağı olmasından qaynaqlanır (3). Şübhəsiz ki, maliyyə planlaşdırmasının əsas vəzifələrindən biri mövcud problemlərin və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, maliyyə fəaliyyətinin optimallaşdırılması, cərimələrin, dəbblərin və gecikmələrin baş verməsinə yol verilməməsidir. Şirkətdə səmərəli maliyyə planlaşdırılması sistemi qurmaq üçün menecerlər aşağıdakı suallara ardıcıl cavab tapmalıdırlar:

- 1) bu gün nə gəlir gətirir?
- 2) yaxın 1-3 ildə nə gəlir gətirəcək?
- 3) satış planlarını istehlakçıların tələbatının dinamikası ilə necə əlaqələndirmək olar?

Qeyd edildiyi kimi, maliyyə planlaşdırması həm daxil olan mənfəətin, həm də mövcud əhdəliklərin nəzərə alınması ilə onun xərclənməsinin uçotunu nəzərdə tutur. Əldə olunan mənfəətin həcmi istehlakçıların tələbatının ödənilməsinin səmərəliliyini müəyyən edən bir sıra amillərdən asılıdır.

Maliyyə menecmentinin əsas xüsusiyyəti (onun optimal variantında) göstəricilərin istehlakçıların tələbatlarının dəyişməsi dinamikası ilə əlaqələndirilməsidir ki, bu da öz əksini şəkil 1-də tapmışdır. Bu xüsusiyyət həm də bütövlükdə maliyyə planlaşdırması üçün xarakterikdir. Fikrimizcə, müasir iqtisadiyyatda maliyyə planlaşdırması istehlakçı tələblərinə əsaslanmalıdır.

Şəkil 1. Maliyyə menecmentinin asılılığı (müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir)

Maliyyə planlaşdırmasının istehlakçı tələbatı ilə əlaqəsi birbaşa idarəetmə və marketing yanaşmaları nəzərə alınmaqla şirkətin maliyyə fəaliyyətinin məntiqi təhlilindən irəli gəlir. Belə ki, hər bir firma istehlakçıların tələblərini ödəmək üçün fəaliyyət göstərdiyindən, əldə edilən mənfəət bu ehtiyacların ödənilməsinin tamlığından və səmərəliliyindən asılıdır ki, bu da şirkətin fəaliyyəti nəticəsində maliyyə resurslarını yaradır və daha sonra bu resurslar yenidən şirkətin özünün və iştirakçılarının ehtiyaclarına yönəldilir.

Sahibkarların mənfəət götürməyi özlərinə hədəf qoyması heç bir ziddiyyətə səbəb olmur, belə ki, bu hədəf sahibkarın özünə məxsusdur, onun yaratdığı şirkət isə ayrı istənilən hədəfi müəyyən etmə mexanizmi olan müstəqil bir subyektdir. Müasir iqtisadiyyatda əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsi, məzənnənin dəyişkən olması, ümumi pul kütləsinin dövriyyədə azalması və xarici bazarlarda nüfuzun aşağı düşməsi kimi bir sıra mənfəi meyillər mövcuddur. Belə şəraitdə orta segment əvvəlcə daralır və aşağı segment isə genişlənir. Buna görə də istehlakçıların ehtiyacları mütəmadi olaraq müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bununla da aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli cəhətlərin nəzərə alınması zərurəti meydana gəlir:

- istehlakçı ehtiyaclarının dinamikası;
- satışın planlaşdırılması.

Maliyyə menecmenti çərçivəsində tələbatın öyrənilməsi istehlakçı tələbatının dəyişməsi dinamikasına əsaslanan uzunmüddətli mənfəətin əldə edilməsi planı qurulmalıdır. Sahibkarlar konkret zaman kəsiyində hansı məhsulun maksimum gəlir gətirəcəyini müəyyən etməlidirlər. Şirkətin kredit və investisiya siyasəti həm əldə edilmiş mənfəətə, həm də gözlənilən nəticələrə əsaslanmalıdır.

Rus iqtisadçısı E.S.Zaytsevin mövqeyinə görə maliyyə planlaşdırılması operativ, cari və strateji planlaşdırmağa bölünür. Operativ planlaşdırma ödəmə təqvimini və kassa planının, cari gəlirlər və xərclər planının, balans planı, mənfəətin və mühasib balansının strateji (perspektiv) planlaşdırılması kimi sənədlərin əsasında qurulur (6). Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə planlaşdırması prosedur əsasında konkret sənədlər vasitəsilə həyata keçirilir. Planlaşdırma müddəti nə qədər uzun olarsa, proqnozlaşdırma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

T.G.Bondarenkonun maliyyə planlaşdırmasına yanaşması maraqlıdır və o, maliyyə planlaşdırılmasının aşağıdakı əlamətlərini qeyd edir:

- 1) planlaşdırma müddətinin təyin edilməsi;
- 2) məqsədli gəlir və xərc maddələrinin müəyyən edilməsi;
- 3) hesablama göstəricilərinin müəyyən edilməsi (3).

Bu cür yanaşma maliyyə planlaşdırılmasının bir sıra vacib praktik xüsusiyyətlərini, onun müddətliliyinin və hesablama-metodoloji bazasının vacibliyini əks etdirir. Əslində, maliyyə planlaşdırması fəaliyyəti çərçivəsində hesablamlar çox fərqli ola bilər, onların xüsusi seçimi bu və ya digər planlaşdırma metodundan asılı ola bilər. I.V.Solomaxina aşağıdakı maliyyə planlaşdırması metodlarını fərqləndirir: satış həcmi, proqnozlaşdırılması; gəlir və xərclər

balansı; əlavə kapital qoyuluşu büdcəsi; xərclər və gəlirlər cədvəlinin tərtib edilməsi; xaricdən maliyyələşmədə tələbin müəyyənləşdirilməsi; satış faizi; mümkün ola biləcək zərərin hesablanması (11). Satış faizi metodunu eyni zamanda planlı mühasibat balansının hər bir elementinin və mənfəət və zərər haqqında planın müəyyən edilmiş satış dəyərindən faiz nisbəti kimi hesablanmasını nəzərdə tutan proporsional asılılıqlar metodu adlandırırlar. Maliyyə planlaşdırmasında idarəetmə fəaliyyətində artıq ənənəyə çevrilmiş metodlardan da istifadə olunur. T.G.Bondarenko və A.U.Soltakhanov maliyyə planlaşdırılması çərçivəsində SWOT-təhlilə xüsusi diqqət yetirirlər, onların mövqeyinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bu cür təhlilin əsas nəticəsi kimi buraxılan məhsulun həcmi və çeşidi haqqında qərarın qəbul edilməsini maliyyə planında əks etdirilməsində görürlər (3).

Maliyyə planlaşdırmasının əsas sənədi gəlir və xərclər, uzunmüddətli maliyyə mənbələrinin xarakteri haqqında məlumatları əks etdirməli olan maliyyə planıdır (5). Maliyyə planının əsas əlaməti onun kompleksliliyi və uzunmüddətliliyidir (plan bir ildən artıq müddətə tərtib olunur). Plan özündə mənfəət əldə etmə dinamikasını göstərən satış qrafikini əks etdirir. Bundan başqa, planda orta və uzunmüddətli borc öhdəliklərinin icrası qaydası da göstərilir. Pul vəsaitinin xərclənməsi istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirmək, istehsalın fasiləsiz olaraq modernləşdirilməsini planlaşdırmaq lazımdır. Həm xarici müştərilərin (alıcıların), həm də daxili (şirkət işçilərinin) ehtiyaclarını nəzərə almaq lazımdır.

I.V.Kazmina, səhmdarlar, menecerlər və maraqlı tərəflər arasındakı ziddiyyətlərin həll edilməsindən ibarət olan korporativ maliyyə planlaşdırması barədə qeyd edir. Fikrimizcə, bu baxışı qismən düzgün hesab etmək olar (7). Həqiqətdə korporativ maliyyə planlaşdırması fenomeni iri təşkilatlarda, yəni xüsusi təşkilati-hüquqi formaya malik olan səhmdar cəmiyyətlərdə obyektiv olaraq mövcuddur. Bununla belə, maraqlı şəxslər arasındakı ziddiyyətlərin həlli maliyyə planlaşdırması məqsədi ola bilməz. Maliyyə planlaşdırmasının korporativ təbiəti təşkilati xüsusiyyətlərə malik olan sistemli və struktur bir elementdir. Kiçik və orta biznes strukturları isə maliyyə planlaşdırmasına əlavə tələblər qoyan digər çətinliklərlə, yəni məhkəmə çəkişmələri, təsisçilərin dəyişdirilməsi və s. problemlərlə qarşılaşırlar. Hər bir gəlir və xərc maddəsi məqsədli olduğundan, qarşıya çıxan biləcək fors-majör vəziyyətləri əvvəlcədən nəzərə almaq mümkün olmur. Bununla yanaşı, qisməddətli dövrdə pul vəsaitlərinin dövriyyədən çıxarılması zərurətinin yaranması maliyyə planında nəzərdə tutulmalıdır. Gözlənilməz hallar baş verdikdə və bu hallar maliyyə planında nəzərdə tutulmadıqda, pul vəsaitləri ikinci dərəcəli xərc maddələri üzrə zərərin ödənilməsinə yönəldilməli və sonradan maliyyə planında korrektə edilməlidir. Bu cür halların sadə görünməsinə baxmayaraq, təcrübədə bu əməliyyatların icrası böyük çətinliklərə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci prioritet əmək haqqının ödənilməsi və malların istehlak xüsusiyyətlərinin qorunmasıdır. İlk növbədə modernləşmə xərcləri azaldılır, daha sonra kreditörə hesablaşmalar, vergilər və icbari ödənişlər həyata keçirilir (bu halda cərimələrdən qaçmaq olmaz), daha sonra malların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərində düzəlişlərin edilməsi mümkün ola bilər. Bu cür xoşagəlməz hallarla üzləşməmək üçün maliyyə planlaşdırılması şirkətin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq risklərin idarə edilməsi ilə birgə həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan informasiyalar əsasında biz maliyyə planlaşdırmasının əsas mərhələlərini müəyyən etdik:

- 1) istehlakçı ehtiyaclarının dinamikası, şirkətin maliyyə vəziyyəti, onun xarici və daxili mühiti arasındakı nisbət barədə informasiyanın təhlili;
- 2) inkişaf fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması;
- 3) planlaşdırmanın müddətliliyi;
- 4) hesablaşma metodlarının seçilməsi;
- 5) sənədli formada ifadə edilmiş planlaşdırma barədə qərarın qəbul edilməsi;
- 6) aralıq və yekun nəticələrin monitorinqi.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə planlarının həyata keçirilməsində şirkətin müxtəlif struktur bölmələri iştirak edir. Eyni zamanda, bu struktur bölmələri maliyyə direktoruna (və ya maliyyə

idarəçiliyindən məsul olan digər şəxsə) həyata keçirə biləcəkləri plan göstəriciləri arasındakı əks əlaqənin olub-olmaması barədə rəyləri təqdim etməlidirlər (8).

“X” şirkətinin maliyyə planlaşdırılmasının real vəziyyəti.

Maliyyə planlaşdırılmasının xüsusiyyətlərini şərti “X” kommunikasiya şirkəti təmsilində təsvir edək. Tutaq ki, 2019-cu ildə şirkətin abonent bazası təxminən 59 mln. manatdan 58,1 mln. manatadək, təxminən 1 mln. manat azalmışdır (sentyabr 2018-ci ildən sentyabr 2019-cu ilədək olan dövr ərzində). Bu mənfi dinamika maliyyə planlaşdırılmasında əks etdirilməmişdir. Lakin, 2019-cu ilin ümumiləşdirilmiş hesabatında mənfəətin və dövriyyə aktivlərinin dəyərinin azaldığı müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 1

Şərti olaraq qəbul etdiyimiz “X” şirkətinin maliyyə vəziyyəti haqqında qısa məlumat (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Göstəricilər	31 dekabr 2019-cı il	31 dekabr 2020-ci il (proqnoz)
Əməliyyat fəaliyyətindən gəlir, mln.manat	355850	374052
Əməliyyat xərcləri, mln.manat	301054	303715
Mənfəət (bütün əməliyyat xərcləri və vergilər çıxıldıqdan sonra), mln.manat	12732	21439
Dövriyyədənəknar aktivlər, mln.manat	448079	531812
Dövriyyə aktivləri, mln.manat	107154	140477
Uzunmüddətli öhdəliklər, mln.manat	164069	223157
Qısamüddətli öhdəliklər, mln.manat	156018	168922

Şirkətin gələcək maliyyə fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün hesablama-analitik planlaşdırma metodundan istifadə edək. İndeks kimi, 2019-cı ildə mənfəətin artım dinamikasının 2018-ci ilin bazis göstəricilərinə nisbəti kimi müəyyən edək.

$$MG_{pl} = MG_{hes} \times I$$

burada,

MG_{pl} – planlaşdırılmış maliyyə göstəricisi;

MG_{hes} – hesabat maliyyə göstəricisi;

I – maliyyə göstəricisi dəyişiklik indeksi.

Şirkətin 2018-ci ildə əməliyyat fəaliyyətindən gəliri 374052 mln. manat, 2019-cı ildə 355850 mln. manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, gəlirin azalma həddi təxminən 5% təşkil etmişdir. Əvvəlki hesabat dövrü indeksi əsasında şirkətin 2020-ci ildə planlaşdırılan gəlirini hesablayaq:

$$MG_{pl2020} = 355850 \times 0,95 = 338057,5 \text{ mln. manat}$$

Növbəti mərhələdə şirkətin cari likvidliyini dövriyyə aktivləri və cari öhdəliklər əsasında qiymətləndirək:

$$Kcl = \frac{DA}{CÖ}$$

DA – dövriyyə aktivlərinin həcmi;

CÖ – cari öhdəlikləri.

31 dekabr 2018-ci il tarixinə cari likvidlik göstəricisi:

$$Kcl \text{ 2018} = \frac{140\ 477}{168\ 922} = 0.83$$

2019-cu il üçün oxşar hesablamalar aparaq:

$$Kcl \text{ 2019} = \frac{107\ 154}{156\ 018} = 0.68$$

Mənfəətin kritik olmayan bir səviyyədə (5%) azalmasına baxmayaraq, likvidlik əmsalı dövriyyə aktivlərinin dəyərindəki azalma səbəbindən aşağı düşmüşdür. Buradan belə bir nəticəyə

gəlmək olar ki, mənfəətin azalması davam edəcək, belə ki, dövriyyə aktivləri ilə qısamüddətli öhdəliklər arasındakı fərq güclənəcək.

Bununla da qeyd etmək olar ki, şirkət üçün 2020-ci il proqnozlaşdırılan həddə olmaya bilər. Ən yaxşı halda kiçik bir həcmdə artım mümkün ola bilər, ən pis ssenaridə isə durğunluq proqnozlaşdırılır. Buna görə də, təşkilatın maliyyə siyasətini, yəni maliyyə planlaşdırılmasını korrekt etmək lazım olacaq.

Beləliklə, aparılan hesablamaların nəticələri aşağıdakıları göstərir:

1. 2020-ci ildə mənfəətdəki azalma dinamikası davam edərsə, gəlir təxminən 338057,5 mln. manat olacaqdır ki, bu da şirkətin proqnoz göstəricilərinə ziddir - 374052 mln. manat. Nəticə etibarilə, bizim hesablamalarımızla şirkətin hesablamaları arasındakı fərq təxminən 35994,5 mln. manat olacaqdır ki, bu da 10,6% təşkil edir.

2. Şirkətin cari likvidliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalmış və 0,68 təşkil etmişdir, halbuki 2018-ci ildə bu göstərici 0,83-ə bərabər olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, indiki şəraitdə şirkət cari borclarını dövriyyə aktivləri hesabına ödəmək imkanlarını azaldır. Bu cür meyllər davam edərsə, şirkət rəhbərliyi cari öhdəliklərin icrasının başqa yollarını və metodlarını axtarmalı olacaq: kreditlər, istiqrazlar, səhmlərin emissiyası, bunlar da şirkətin cəlbediciliyinə və ümumi dəyərinə təsir edəcək.

3. Likvidlik səviyyəsinin aşağı düşməsinin əsas səbəbi dövriyyə aktivlərinin dəyərinin ciddi azalmasıdır: şirkətin meneceri dövriyyə aktivlərinin planlaşdırılmasında səhvlərə yol vermiş və nəticədə bu da müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə və cari maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir etmişdir.

4. Yuxarıda göstərilən hallar və təhlilin nəticələri şirkətin maliyyə planlaşdırılması sisteminin makroiqtisadi vəziyyətə adaptasiyasının zəruriliyini göstərir. Şirkət rəhbərliyi maliyyə planlaşdırılması metodologiyasını yenidən nəzərdən keçirməli və diqqəti bütövlükdə daxili makroiqtisadi konyunkturaya və dünya bazarına yönəltməlidir.

5. Şirkətin xalis mənfəətinin azalması və gəlirlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi xərclərin analogi səviyyədə saxlanması ilə əlaqədardır. Buna görə, xərc maddələrini yenidən nəzərdən keçirmək, onları elə korrekt etmək lazımdır ki, xərc hissəsi daha səmərəli və daha çox mənfəət gətirmiş olsun.

Nəticə. Şərti qəbul etdiyimiz "X" şirkətinin nümunəsi əlverişsiz makroiqtisadi amillər səbəbindən böyük bir aparıcı şirkətdə tam hüquqlu maliyyə planlaşdırmasının səhv olma ehtimalını açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Lakin belə bir fərziyyə yarana bilər ki, şirkətin gəlirliliyin azalması ümumi iqtisadi vəziyyətlə bağlı ola bilər, yəni əhəlinin mobil rabitə xərcləri azalıb, vətəndaşlar daha az səyahət etməyə başlayıb ki, bu da rəqəmlərdən istifadəyə birbaşa təsir göstərmişdir. Fikrimizcə, bu cür hal istehlakçıların tələbatının kifayət qədər nəzərə alınmaması səbəbindən, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin azalması səbəbindən baş verə biləcək abonentlərin sayının azalması ilə deyil, sadəcə olaraq gəlirlərin azalması ilə izah edilə bilər.

Maliyyə planlaşdırması mütləq-nisbi xarakter daşıyır və bunları ifadə edir: birincisi, şirkətin fəaliyyətinin səmərəli təşkili mümkünsüzlüyü təqdirdə mükəmməl planlaşdırılmanın həyata keçirilməsi zərurəti, ikincisi, hətta yüksək professional səviyyədə icra edilsə belə, planlaşdırılan nəticəyə nail olunmaması həmişə həm milli, həm də dünya iqtisadiyyatı səviyyəsində risklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, bir daha istehlakçı tələbatının dinamikası ilə maliyyə planlaşdırması arasındakı birbaşa əlaqəni göstərməli və müasir maliyyə planlaşdırmasının aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməliyik: perspektivlilik (satış planına istinad etməklə), dinamiklik (istehlakçı tələbatında dəyişikliklər nəzərə alınmaqla), informasiya təminatlılığı (obyektiv və müasir informasiya), iqtisadi-riyazi əsaslandırma (mövcud hesablama metodlarının tətbiqi), risk-menecment sisteminin şirkətin proqram-məqsədli sənədləşməsi ilə əlaqəsinin uyğunluğu.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişiyev M.C., Şixəliyeva N.M., Nurəliyeva R.N. "Maliyyə menecmenti". Bakı- "Azərnəşr"-2010
2. Əhmədov. M.A. "Maliyyə menecmentinin müasir problemləri", Maliyyə və Uçot jurnalı, Bakı, 2017
3. Əhmədov B. N. Azərbaycan müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi AMEA, İqtisadiyyat İn-tu, Bakı, 2018
4. Бондаренко Т. Г., Солтаханов А. У. Необходимость финансового планирования в условиях современной экономики // Инновационная наука. 2017. № 2-1. С. 164- 168.
5. Вишар С. П. Современные проблемы финансового планирования предприятий системы потребительской кооперации в России // Символ науки. 2016. № 6. С. 160-163.
6. Демин С. С., Зинченко А. С., Черкасов М. Н. Особенности финансового планирования производственных процессов на предприятиях машиностроения // Вестник университета. 2016. № 5. С. 130-132.
7. Зайцева И. С. Роль финансового планирования в формировании финансовой политики корпорации // Политика, экономика и инновации. 2016. № 8 (10). С. 1- 4.
8. Казьмина И. В., Смольянинова И. В., Щеголева Т. В. Содержание и особенности корпоративного финансового планирования // Символ науки. 2016. № 4. С. 83-84.
9. Карпова Е. Н., Кряклиев С. В. Механизм реализации системы финансового планирования и контроля на предприятии // Символ науки. 2016. № 5. С. 125-129.
10. Лаенко О. А. Методы финансового планирования и прогнозирования на предприятиях // Вестник Прикамского социального института. 2016. С. 52-55.
11. Нехайчук Ю. С., Борисовская А. П. Об организации финансового планирования на промышленном предприятии // Символ науки. 2016. № 9. С. 117-121.
12. Соломахина Е. В. Финансовое планирование на российских предприятиях // Инновационная наука. 2016. № 6. С. 238-240.
13. Финансовое планирование в организациях : учебник / коллектив авторов; под ред. Л.Г.Паштовой. — Москва : КНОРУС, 2019. — 274 с.
14. Янковская В. В. Планирование на предприятии: Учебник / В. В. Янковская. — М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. — 425 с.

MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ PLANLAŞDIRILMASININ TƏŞKİLİNİN YERİ VƏ ROLU (NƏZƏRİ ASPEKTDƏ)

Günəl Ataxəlilli

XÜLASƏ

Müasir iqtisadiyyat yüksək rəqabətli bazar mühitinin olması, dəyişən istehlakçı tələblərinin yüksək dinamikası və qeyri-sabit makroiqtisadi mühitin olması ilə xarakterizə olunur ki, bu da uzunmüddətli dövr üçün maliyyə planlaşdırmasını həyata keçirərkən şirkətlər üçün müəyyən problemlər yaradır. Bu baxımdan şirkətlərdə maliyyə planlaşdırılmasının səmərəli tərtibatı ön plana çəkilir.

Məqalədə "maliyyə planlaşdırması" anlayışı nəzəri cəhətdən araşdırılır, müxtəlif iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindəki problemə yanaşmaları təhlil edilir. Məqalədə həmçinin, şirkətin maliyyə menecmenti çərçivəsində səmərəli maliyyə siyasətinin formalaşdırılması üçün maliyyə planının strukturu və onun tələb olunan müddətliliyi araşdırılır.

Tədqiq etdiyimiz iqtisadçı alimlər maliyyə planlaşdırılmasının mərhələlərinin formalaşmasına təhlil edirlər ki, bunun əsasında da maliyyə planlaşdırılmasının aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilməsini təklif edirlər: tələb haqqında məlumatların təhlili, şirkətin inkişafının proqnozlaşdırılması, planlaşdırmanın dövrülyü, hesablama metodologiyasının

müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırma ilə bağlı sənədli qərarların qəbulu, aralıq və yekun nəticələrin monitorinqi.

Şərti olaraq qəbul etdiyimiz "X" şirkətinin maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı, yüksək keyfiyyətli maliyyə planlaşdırmasının vacibliyi və zəruriliyi qənaətinə gəlinmişdir, belə ki, şirkətin gələcəkdə səmərəli fəaliyyəti bundan çox asılıdır. Makroiqtisadi konyukturanın dəyişkənliyi şəraitində maliyyə planlaşdırmasının qeyri-qənaətbəxş tərtibi nümayiş etdirilir. Hesabat dövründə planlaşdırılan maliyyə nəticələrinə nail olunmaması şirkətin fəaliyyətində mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək yüksək risklərin olmasını müəyyənləşdirir.

МЕСТО И РОЛЬ ФИНАНСОВОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ (УСЛОВИЯХ ТЕОРЕТИЧЕСКИ)

Гунел Атахалилли

АННОТАЦИЯ

Современная экономика характеризуется высококонкурентной рыночной средой, высокой динамикой изменения потребностей потребителей и нестабильной макроэкономической средой, которая создает определенные проблемы для компаний при реализации долгосрочного финансового планирования. В связи с этим на первый план выходит эффективный дизайн финансового планирования в компаниях.

В статье теоретически исследуется понятие «финансовое планирование» и анализируются подходы различных экономистов к проблеме в их научной работе. В статье также исследуется структура финансового плана и время, необходимое для формирования эффективной финансовой политики в рамках финансового менеджмента компании.

Изученные нами экономисты анализируют формирование этапов финансового планирования, на основании чего предлагают реализацию финансового планирования в следующих этапах: анализ данных спроса, прогнозирование развития компании, цикл планирования, определение методологии расчета, документальное оформление планировочных решений, мониторинг промежуточных и конечных результатов.

Анализ финансового положения компании «X», который мы условно принимаем, делает вывод о важности и необходимости качественного финансового планирования, так как от этого зависит будущая эффективность компании. Неадекватное финансовое планирование показано в контексте нестабильных макроэкономических условий. Недостижение запланированных финансовых результатов в отчетном периоде свидетельствует о высоких рисках, которые могут привести к негативным последствиям для деятельности компании.

THE PLACE AND ROLE OF FINANCIAL PLANNING IN MODERN ECONOMIC (CONDITIONS THEORETICALLY)

Gunel Atakhalilli

SUMMARY

The modern economy is characterized by a highly competitive market environment, high dynamics of changing consumer needs, and an unstable macroeconomic environment that creates specific problems for companies when implementing long-term financial planning. In this respect, effective design of financial planning in companies comes to the fore.

The article theoretically examines the concept of "financial planning" and analyzes the approaches of various economists to the problem in their scientific work. The article also examines the structure of the financial plan and the time required to form an effective financial policy within the financial management of the company.

The economists we have studied analyze the formation of financial planning stages on the basis of which they suggest the implementation of financial planning in the following stages: analysis of demand data, forecasting the development of the company, the planning cycle, definition of the calculation methodology, documentary planning decisions, monitoring of intermediate and final results.

Analysis of the financial situation of the company "X", which we conditionally accept, concludes the importance and necessity of high quality financial planning, since the future efficiency of the company depends on it. Inadequate financial planning is shown in the context of volatile macroeconomic conditions. Failure to achieve the planned financial results during the reporting period identifies high risks that may lead to negative consequences for the company's operations.

SİĞORTA TƏŞKİLATLARININ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

Rüstəmov Toğrul
ADİU-nun (UNEC) II kurs magistrantu
togrul876@mail.ru

Açar sözlər: sığorta təşkilatları, maliyyə, gəlir, xərc, təhlil

Ключевые слова: страховые организация, финансы, доходы, расходы, анализ.

Key words: insurance organization, finance, income, expenses, analysis.

Giriş. Sığorta iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən və perspektivli bir sahəsi olmaqla vətəndaşların və sahibkarlıq subyektlərinin sosial və iqtisadi vəziyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Bazarın sürətli inkişafı, rəqabət və təşəbbüskarlıq riskinin artması bu, nisbətən gənc iqtisadi münasibətlər sisteminə aşkar tələbatı müəyyənləşdirir. Zaman keçdikcə sığortanın əhatə dairəsinə ehtiyac getdikcə daha kəskin şəkildə hiss olunur və nəticədə bazar iqtisadiyyatının zəruri institutu kimi sığortanın rolu artır. Son bir neçə ildə yeni ixtisaslaşmış normativ sənədlərin qəbul edilməsi tənzimləyici orqanlar tərəfindən sığortanın əhəmiyyətinin tanınmasını səciyyələndirir.

Sığorta bazarının və bu sahədə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının gələcək inkişafı, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün mühasibat sistemində yaradılan və istifadə olunan məlumatların keyfiyyətindən çox asılıdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın sığorta sektorundakı təşkilatların sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin uçotunun mövcud vəziyyəti həm idarəetmənin inzibati bloklarının və həmçinin də bu sahədə formalaşmış mühasibat məlumatlarının maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçilərinin informasiya ehtiyaclarını hələ də kifayət qədər təmin etmir. Deyilənlərə rəğmən, sözü gedən problemlər tam tədqiq edilməmiş, ölkəmizin sığorta şirkətlərində gəlir və xərclərin uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması problemləri bu sahədə yeni tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri etmişdir.

Analiz. Müasir sığorta bazarı maliyyə sistemindəki mühüm əlaqələrdən biri kimi yerləşmişdir və ölkədə sosial inkişafı təmin edən investisiya mənbələrinin konsolidasiyasına kömək edən əsas vasitədir. Sığorta hadisəsi zamanı bütün riskləri öz üzərinə götürən sığorta qurumlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, sığorta, sığortaçının yaratdığı vəsaitlər hesabına gözlənilməz sığorta hadisələri baş verdikdə fiziki və hüquqi şəxslərin maraqlarını qorumaq üçün iqtisadi münasibətlərin bir növüdür. Sığorta tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunduğu qanuni bir əməliyyatdır. Sığortalı, zərərin əvəzini ödəmək hüququna və sığorta xidmətinə görə ödəmə öhdəliyinə malikdir. Sığortaçı sığorta şərtlərinə cavab verən ziyanı ödəməyə borcludur, sığorta xidmətinin qiymətini almaq hüququna malikdir. Sığorta bazarında, maliyyə bazarının müəyyən bir seqmenti olaraq alqı-satqı obyektı sığorta xidmətləri, maliyyə alətləri isə bu sığorta xidmətləri ilə əlaqəli müqavilələrdir (müqavilələr). Sığorta bazarının maliyyə alətləri onun üzərində dövrüyyədə olan müxtəlif maliyyə sənədlərini təmsil edir, onların köməyi ilə sığorta əməliyyatları aparılır.

Sığorta təşkilatının məqsədi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş sığorta və digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində müəyyən gəlir əldə etməkdir. Maliyyə nəticəsi gəlir və xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Sığorta təşkilatlarının sahə xüsusiyyətlərindən və strategiyasından asılı olaraq gəlirlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ✓ sığorta fəaliyyətindən əldə edilən gəlir;
- ✓ investisiyalardan gələn gəlir;
- ✓ əməliyyat gəliri;
- ✓ digər gəlirlər.

Sığorta və təkrarsığorta müqavilələri üzrə sığorta haqları (töhfələr) sığorta fəaliyyətindən gəlir kimi təsnif edilir. İqtisadi mahiyyətinə görə sığorta haqları xidmət satışından əldə edilən gəlirdir. Sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirə zərərlərin payına görə təzminat şəklində gəlirlər, habelə əvvəlki dövrlərdə çıxılan sığorta ehtiyatlarının qaytarılması məbləği daxildir.

Sığorta təşkilatı özü vasitəçi rolunu oynaya, bununla da, komissiya və mükafat ala bilər (faizlə mənfəət komissiyası) (Балашова И.В., Липкина А.В., Балашова Е.С., 2015:с.21-23)

İnvestisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlir birbaşa sığorta ilə əlaqəli deyil və aktivlərə investisiya mənbəyi rolunu oynayır. Struktura sığorta ehtiyatlarının və kapitalın yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir daxildir (Балашова И.В., 2017: с.24-31).

Əməliyyat və digər gəlirlər həm sığorta prosesi, həm də sığorta xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqəli olmayan digər fəaliyyətlərlə əlaqələndirilə bilər. Birinci qrupa təkrarsığorta riskləri üzrə mükafat anbarına hesablanmış faizlər, xidmətlər göstərdikləri üçün ödənişlər, cərimələr və müqavilələrin şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr daxildir. İkinci qrupa əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin satışından və digər daxilolmalardan əmlakdan istifadə üçün icarə şəklində gəlir daxildir (Балашова И.В., Липкина А.В., 2015, с:39-41).

Sığorta şirkətlərinin xərcləri sığorta xidmətlərinin dəyərini təşkil edir və aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər (Балашова И.В., Липкина А.В., 2015, с.41-43):

- ✓ sığorta fəaliyyətindən gələn xərclər;
- ✓ investisiya fəaliyyətindən gələn xərclər;
- ✓ inzibati xərclər;
- ✓ əməliyyat xərcləri;
- ✓ sığorta ilə əlaqəli olmayan digər xərclər (fövqəladə xərclər, zərərlərin ödənilməsi).

Sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin strukturuna sığorta ehtiyatlarına ayrımaların məbləği, sığorta müqavilələri üzrə sığorta ödənişləri, birgə sığorta və təkrarsığorta, sığorta haqları, əmək haqqı və mükafatlar, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən sığorta xidmətlərinin göstərilməsi üçün ödəniş xərcləri daxildir (Рысьмятов А.З., Балашова И.В., Дьяков А.А., 2015, с:970-973).

İnvestisiya xərclərinə investisiya obyektlərinin idarə olunması və satışı ilə bağlı bütün xərclər daxildir. İdarəetmə xərcləri sığorta, təkrarsığorta və təkrarsığorta əməliyyatları ilə əlaqəli deyil. Bunlara inzibati və idarəetmə heyəti xərcləri, səyahət və qonaqpərvərlik xərcləri, könüllü sığortanın xərcləri, ümumi iş xərcləri, amortizasiya ayrımaları, üçüncü şəxslərin xidmətlərinə görə xərclər və s. aid edilir. Təhlilə görə hər bir fəaliyyət növü kontekstində sığorta şirkətinin gəlir və xərclərinin təhlili ilə başlamaq daha məqsəduyğundur. Şirkətin sığorta fəaliyyətindən gəlir və xərclər haqqında məlumatlar 1 saylı cədvəldə təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1. Sığorta şirkətinin gəlir və xərclərinin tərkibinin təhlili

İndeks	2016	2017	2018	Mütləq dəyişiklik (+, -)		Nisbi dəyişiklik, %	
				2016-2017	2017-2018	2016-2017	2017-2018
Sığorta haqları	52,54	58,49	80,47	+5,95	+21,98	11,32	37,58
Təkrarsığortada yaranan xalis xərclər	28,14	30,1	44,63	+1,96	+14,53	6,97	48,3
Sığorta əməliyyatlarının aparılması xərcləri	13,43	14,14	18,29	+0,71	+4,15	5,27	29,35
Sığorta mükafatı ayrımaları	0,48	0,57	1,13	+0,09	+0,56	18,75	98,25
Həyat sığortası və digər gəlirlər	1,1	1,52	2,09	+0,42	+0,57	38,18	37,5
Həyat sığortası xaricində sığortaya aid digər xərclər	2,1	2,3	2,39	+0,2	+0,09	9,52	3,91
Sığorta fəaliyyətindən çıxılan xərclər çıxılan ümumi gəlir	9,49	12,89	16,13	+3,4	+3,24	35,83	25,14

Mənbə: Cədvəl Alfa Sığorta SC-nin 2016-2018-ci illər üzrə "Mənfəət və zərər və məcmu gəlirlər haqqında hesabat"ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-in təhlili göstərir ki, sığorta fəaliyyətlərindən əldə olunan gəlirlər hər il artmağa meyllidir. 2017-ci ildə, əvvəlki ilə nisbətən gəlirlər 3,4 milyard rubl, 2018-ci ildə isə 3,24 milyard rubl artdı. və ya 25,14% həcmindədir. Gəlirin artmasına səbəb təhlil olunan dövrdə 53,16% artan həyat sığortası xaricində sığorta üzrə sığorta haqlarının artmasıdır.

Sığorta təşkilatının iqtisadiyyatı, digər hər hansı bir sahibkarlıq quruluşu kimi, sığorta fəaliyyətinin nəticəsi və gəlirlərinin pul şəklində bərabərləşdirmə prinsiplərinə və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclərə əsaslanır. Gəlir və xərclərin müqayisəsi sığorta təşkilatının səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Müqayisənin müsbət dəyəri, sığortalılar və müxtəlif tərəflər qarşısında öhdəliklərin zamanətli icrası, sığorta təşkilatının davamlı inkişafı üçün vəsaitin əsası və mənbəyi olan sığorta təşkilatlarının mənfəətini göstərir.

İqtisadi nəzəriyyədə gəlir anlayışı geniş mənada nəzərdən keçirilir. Sığortaçının gəliri, sığorta və qanunla qadağan olunmayan digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində hesablarına daxil olan pul vəsaitlərinin məcmu məbləğidir. Öz növbəsində, fəaliyyət göstərdiyi müddətdə sığortaçı həm sığortanın təmin edilməsi ilə, həm də digər fəaliyyətlərlə əlaqədar müəyyən xərclərə məruz qalır. Mühəsibat uçotuna dair normativ sənədlərdə daha sərt gəlir və xərc anlayışları tətbiq edilmiş və strukturları formalaşma növləri və istiqamətləri ilə müəyyən edilmişdir.

Sığorta təşkilatının əsas fəaliyyətinin mövzusu, bağlanmış sığorta (əsas), birgə sığorta və təkrarsığorta müqavilələri çərçivəsində sığorta xidmətləri göstərməkdir. Bu baxımdan, bir sığorta təşkilatının adi fəaliyyətindən əldə olunan gəlir, ilk növbədə, bu sığorta əməliyyatları növlərindən sığorta haqları daxil olmaları hesab olunur. Sığortaçının əsas xərc maddəsi bağlanmış sığorta, təkrarsığorta və təkrarsığorta müqavilələri üzrə sığorta hadisələri baş verdikdə sığorta tələblərinin və ya sığorta məbləğlərinin ödənilməsidir.

Nəticə. Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək istərdim ki, sığorta şirkətləri investisiya fəaliyyətindən, sığorta əməliyyatlarından və digər gəlirlərdən əldə edə bilirlər. Sığorta əməliyyatlarından əldə edilən gəlir, təkrarsığorta və sikkə sığorta ödənişləri daxil olmaqla sığorta ödənişlərindən ibarətdir. İnvestisiya gəliri şirkətin digər hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalındakı iştirakını, daşınmaz əmlakı, səhmlərini və s. təmsil edir. Digər gəlirlər şirkətə idarəetmə, təlim, konsaltinq və s. ilə əlaqəli müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsindən gəlir. Sığorta şirkətlərinin xərcləri sığortanın paylanması zamanı formalaşır. fond, onların tərkibi və quruluşu, sığortalılar qarşısında öhdəliklərin ödənilməsinə və sığorta təşkilatının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini müəyyənləşdirir. Bütün xərclər sığorta fəaliyyətinin tam dəyərini təmsil edir. Xərclər və gəlirlər müqayisə olunmaqla, sığorta əməliyyatlarının maliyyə nəticəsi, yəni sığortaçının iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrinin xərclər smetası hesablanır. Bu nəticə sığorta əməliyyatları üçün və hər bir sığorta növü üçün ayrı-ayrılıqda mütləq müəyyən edilməlidir. Son maliyyə nəticəsi balans mənfəətini və zərərini əks etdirir. İqtisadi fəaliyyətin nəticələrini ümumiləşdirərkən maliyyə nəticələri bir il üçün müəyyən edilir və sığortalılar ilə sığortaçı arasındakı münasibətlərin ekvivalenti qiymətləndirilərkən, sığorta dərəcəsinin hesablanması üçün əsas götürülmüş müddət üçün müəyyən edilir. Sığortaçının iqtisadi fəaliyyətinin ehtiyaclarının hər il maliyyə nəticəsini müəyyənləşdirməyə məcbur etməsi vacibdir, yalnız vergi məqsədi ilə hesablanır və sığorta şirkətinin fəaliyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühəsibat uçotunun aparılması Qaydaları". Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Q-01 sayılı 30.01.2017– ci il tarixli qərarı.
2. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2011).Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı. CBS, – 312 s
3. Балашова И.В., Липкина А.В., Балашова Е.С. Инновационная реструктуризация как инструмент адаптации экономической системы. В сборнике: Проблемы развития современной науки Сборник статей Международной научно-практической конференции. Ответственный редактор: Сукиасян Асатур Альбертович. 2015. С. 21-23.

4. Балашова И.В. Влияние прямых и косвенных факторов на денежные потоки предприятия. В книге: Наука XXI века: проблемы, перспективы, информационное обеспечение Сборник научных трудов по материалам XV региональной научной конференции. Составители Т.А. Щербатова, З.И. Воронцова. 2017. С. 24-31.
5. Балашова И.В., Липкина А.В. Реализация мер по развитию финансового рынка России. В сборнике: Проблемы социально-экономического развития регионов. Сборник статей Международной научно-практической конференции. Ответственный редактор: Сукиасян Асатур Альбертович. 2015. С. 39-41.
6. Балашова И.В., Липкина А.В. Денежная форма стоимости в страховании. В сборнике: Проблемы социальноэкономического развития регионов. Сборник статей Международной научно-практической конференции. Ответственный редактор: Сукиасян Асатур Альбертович. 2015. С. 41-43.
7. Рысьмятов А.З., Балашова И.В., Дьяков А.А. Экономические циклы и кризисы как часть механизма поиска баланса между инновациями и стабильностью. Сборник научных трудов Всероссийского научно-исследовательского института овцеводства и козоводства. 2015. Т. 1. № 8. С. 970-973.

SİĞORTA TƏŞKİLATLARININ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

Toğrul Rüstəmov

XÜLASƏ

Respublikamızda bazar münasibətlərinin formalaşması və sürətli inkişafı iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Həmin sahələrdən biri də sığortadır. Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahəsi olmaqlasığorta vətəndaş və sahibkarlar arasında iqtisadi-sosial münasibətləri səciyyələndirir. Sığorta bazarına xas olan müsbət tendensiyalar fonunda sığorta bazarının və sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün zəruri hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu onunla izah olunur ki, praktikada sığorta sahəsində potensial və faktiki sığorta istehlakçılarının məlumatlılıq səviyyəsi aşağıdır, həmin məsələlərin mahiyyəti ilə bağlı sığorta münasibətləri iştirakçıları arasında konsensus yoxdur. Məqalədə bu problemlərin həlli istiqamətində düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədi ilə sığorta təşkilatlarında uçot-analitik sistemin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməklə onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

АНАЛИЗ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ

Тоғрул Рустамов

АННОТАЦИЯ

Формирование и развитие рыночных отношений в республике способствовала создание новой отрасли экономики. Одной из таких отраслей является страхования. Являясь одним из динамично развивающийся и перспективной отрасли национальной экономики республики страхование характеризует социально-экономических отношений между населения и субъектов предпринимательство. Несмотря на положительных тенденций в развитие рынка страхования имеется необходимость в совершенствовании законодательство в этом секторе экономики. Это связано с тем, что потенциальные и фактические пользователи страховых услуг не достаточно информированы, а также между участников страховых отношений отсутствует консенсуса по сущности этих вопросов. Исходя из этого, в данной статье оценены действующий положения учетно-аналитической системы страховых компаний и рассмотрены аспекты их совершенствование для целях принятие обоснованных управленческих решений.

ANALYSIS OF INCOME AND EXPENSES OF INSURANCE COMPANIES

Togrul Rustamov

SUMMARY

The formation and development of market relations in the republic contributed to the creation of a new branch of the economy. One of these industries is insurance. Being one of the dynamically developing and promising branches of the national economy of the republic, insurance characterizes the socio-economic relations between populations and business entities. Despite the positive trends in the development of the insurance market, there is a need to improve legislation in this sector of the economy. This is due to the fact that potential and actual users of insurance services are not sufficiently informed, and there is no consensus among the participants in insurance relations on the essence of these issues. Based on this, this article evaluates the current provisions of the accounting and analytical system of insurance companies and considers aspects of their improvement for the purpose of making informed management decisions.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SEKTORU TİMSALINDA QEYRİ-SABİTLİK ŞƏRAİTİNDƏ RİSKLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Budaqov Kamil Amil oğlu
ADİU-nun II kurs magistrantı
budaqovkamil@gmail.com

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, maliyyə sistemi, sosial-iqtisadi münasibətlər, dövlət büdcəsi

Ключевые слова: национальная экономика, финансовая система, социально-экономические отношения, государственный бюджет

Keywords: national economy, financial system, socio-economic relations, state budget

Giriş. Ümumilikdə maliyyə münasibətlərini iki alt sistemə bölmək olar: makro səviyyə səviyyəsində genişləndirilmiş təkrar istehsal ehtiyaclarını ödəyən ümumi dövlət maliyyəsi və təkrar istehsal prosesini mikro səviyyədəki fondlarla təmin etmək üçün istifadə olunan sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələri. Azərbaycanın maliyyə sisteminin daha tam xarakterizə olunması üçün tədqiqat ölkə iqtisadiyyatının inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici - ÜDM göstəricisi ilə başlamalıdır. 2008-ci ildə başlayan qlobal maliyyə böhranı, Azərbaycan da daxil olmaqla bütün ölkələrin iqtisadiyyatları üçün çətin bir sınaq və imtahan oldu. Ölkənin əsas ixrac məhsulu olan neftin qiymətinin düşməsinə baxmayaraq, həmin il Azərbaycanın ÜDM-nin həcmi həmin il 10.8% artdı. 2009-cu ildə Azərbaycanın ÜDM artımı% 9,3, 2010-cu ildə bu göstərici 5,0% artaraq 51,8 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Son 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 4 dəfə, ölkənin ixracatı 15 dəfə artmışdır.

2010-cu ildə milli iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi 13,9 milyard manat və ya 17,3 milyard dollar təşkil etmişdir. ABŞ. Eyni zamanda, 52,5% -i daxili, 47,5% -i xarici investisiyalardır. "Dünyada xarici investisiyaların həcmi azaldılması və beynəlxalq maliyyə qurumlarının daxili mənbələrdən investisiyaların artırılmasına çağırışları bir vaxtda, ölkə investisiya və işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması siyasətini uğurla həyata keçirir"[4]. Beləliklə, sahibkarlığa dövlət dəstəyi verilməsi çərçivəsində 2010-cu ildə gəlir vergisi dərəcəsi 22% -dən 20% -ə, fiziki şəxslər üçün maksimum gəlir vergisi dərəcəsi 35% -dən 30% -ə, sahibkarlar - fiziki şəxslər üçün maksimum vergi dərəcəsi - 35% -dən 20% -ə qədər endirildi.

"2005-2010-cu illər ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri 5 dəfədən çox artmışdır. 2010-cu ildə büdcənin gəlir hissəsi 14,25 milyard ABŞ dolları, xərc hissəsi isə 14,75 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir" [3].

Milli iqtisadiyyatda qazanılan uğurlar, dövlət büdcəsinin sosial yönümlü müəyyənləşdirdi ki, bu da əmək haqlarının, habelə pensiya və sosial müavinətlərin sistemli şəkildə artmasına imkan verir. Beləliklə, 2007-2010-cu illər üçün orta aylıq nominal əmək haqqı 253,9-dan 406,2 dollara, pensiya 48,4-dən 125,5 dollara yüksəldi. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2005-ci ildəki 29,3% -dən 2010-cu ildə 9,1% -ə düşdü.

2005-2010-cu illər ərzində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəliri 3,5 dəfə artaraq 2,2 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Gəlir və xərclərin səviyyəsi dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamasına imkan verir. 2010-cu ildə ölkədə 52,7 min daimi iş daxil olmaqla ümumilikdə 73,0 mindən çox iş yeri açılmışdır. Eyni zamanda, yeni iş yerlərinin təxminən 80% -i ölkənin bölgələrində yaradılmışdır. 2010-cu il ərzində 4.3 mindən çox yeni müəssisə istifadəyə verilmiş, 34.3 min insan sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamışdır.

Ölkənin maliyyə sisteminin ən vacib elementi Dövlət Neft Fondudur. 2004-cü ildə ölkə Hökuməti "2005-2025-ci illər dövrü üçün neft və qaz gəlirlərinin idarə edilməsinə dair uzunmüddətli strategiya" nı qəbul etdi. Fonda yığılan vəsaitin üç əsas istiqamətdə istifadə edilməsi planlaşdırılır: ölkənin iqtisadi infrastrukturunun yaxşılaşdırılması (yolların, su təchizatı sistemlərinin tikintisi, qaz təchizatı, suvarma və s.); təhsil və səhiyyə sistemlərinin inkişafı; qeyri-neft

sektoru üçün vergi endirimləri. Fondun gəlirlərinin ən azı 25% -ni gələcək nəsillər üçün qorumaq planlaşdırılır.

2010-cu ildə fond tərəfindən istifadə olunan vəsaitlərin çoxu ölkənin dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsinə, daha sonra qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, Samur-Abşeron meliorasiya sisteminin layihələrinin maliyyələşdirilməsinə, dəmir yolunun tikintisinə yönəldilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars yolları və s. 2011-ci il iyul ayının əvvəlinə fonda yığılmış vəsaitin həcmi 30,0 milyard ABŞ dollarından çox idi. Əsasən fondun aktivləri qısamüddətli və orta müddətli maliyyə alətlərində yerləşdirilir, fondların bir hissəsi investisiya aktivləri menecerlərinə köçürülür. Fondun valyuta quruluşuna ABŞ dolları, avro və funt sterlinq daxildir.

Ölkənin maliyyə sisteminin mühüm elementi Azərbaycan İnvestisiya Şirkətidir (AİŞ). AİŞ qeyri-neft sektorunda investisiya fəaliyyətinin artırılması məqsədi ilə ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsis edilmişdir. AİŞ-in nizamnamə kapitalı 90 milyon manatdır və ölkənin Dövlət Neft Fondu hesabına yaradılıb. AİŞ, səhmlər də daxil olmaqla, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin və ticarət təşkilatlarının nizamnamə kapitalında pay almaqla uzunmüddətli investisiyalar qoyur. Şirkət% 25.1-ə qədər kapital iştirakını əldə edərək layihələrə investisiya yatırır. Səhmlərinin idarə olunması İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə həvalə olunur və AİŞ Müşahidə Şurasına İqtisadi İnkişaf Naziri rəhbərlik edir.

“Fəaliyyətini genişləndirmək və investisiyalar cəlb etmək məqsədi ilə şirkət əlavə səhmlər, borc vermək və kredit cəlb etmək hüququna malikdir. AİŞ nizamnamə kapitalına investisiya tələb edən müəssisələri seçərkən, müəssisənin gəlirliyini nəzərə alaraq riskləri və inkişaf perspektivlərini nəzərə almalıdır” [1]. Mövcud səlahiyyətlərə baxmayaraq, şirkət qadağalarla üzləşdi, yəni: investisiya qoyduğu ticarət təşkilatının nizamnamə kapitalında üstünlük təşkil etməməlidir.

Ölkənin maliyyə sisteminin ən vacib elementi bank sektorudur. Azərbaycanın bank sistemi çox dinamik şəkildə inkişaf edir və son 2010 ildə sektor təxminən 15 dəfə böyüyür. “Azərbaycanda bank sektorunun ümumi aktivlərinin həcmi 2000-ci ildəki 1 milyard dollardan 2010-cu ildə 15 milyard dollara qədər artmışdır” [2]. Kredit portfel, bank kapitalı, bank sektorundakı depozitlər - bütün bu göstəricilər təxminən on dəfə böyüdü. Ölkənin ən böyük bankı Azərbaycan Beynəlxalq Bankıdır - sektordakı payı 42% -dir. Dövlətin iştirak etdiyi yeganə bankdır (51%).

Bankların özləri hesabına ipoteka kreditləşdirmə proqramları 2000-ci illərin əvvəllərindən mövcuddur [6], lakin onun fəal inkişafı Azərbaycan İpoteka Fondunun yarandığı andan - 2006-cı ildən başlayır. İpoteka, kredit istəyən və ödəyə bilənlər üçün bir məhsuldur. Kreditin verilməsi qaydaları İpoteka Fondu tərəfindən müəyyən edilir. Orta faiz indi manatla illik 7-8% -dir. İpoteka portfelinin ümumi həcmi artıq 375 milyon dollara çatıb. 2008-ci ildə bazar bir qədər sürüşdü, lakin 2009-cu ildə əmlak bazarında aktivlikdə açıq bir canlanma oldu. İpoteka kreditləri portfelinin keyfiyyətindən danışırıqsa, praktik olaraq heç bir pis borc yoxdur, bu da seçilmiş yanaşmanın düzgünlüyünü göstərir.

Ölkənin maliyyə sisteminin elementlərindən biri də Sahibkarlığa Dəstək Milli Fondudur (SKMF). Fond 1992-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin Fərmanı ilə yaradılıb. 2010-cu ildə SKMF 143,75 milyon dollara 1,4 mindən çox layihəni maliyyələşdirdi. Güzəştli kreditlərin verildiyi layihələrin icrası çərçivəsində 5.6 min yeni iş yerinin açılması gözlənilir; Kreditlərin 99,8% -i Azərbaycanın bölgələrinin payına düşür. “Keçən əsrin doxsanlı illərinin ortalarında bu strukturun özündə maliyyə çatışmazlığı və ona təqdim olunan müvafiq iş layihələrinin məhdudluğu səbəbindən sahibkarlar üçün bir milyon dollar məbləğində kredit demək olar ki, ağlasığmaz idisə, sonrakı illərdə maksimum kredit məbləği fərdi iş iqtisadiyyatının etibar edə biləcəyi məbləğ beş milyona qaldırıldı” [2]. Bu gün sahibkarlar üçün maliyyələşdirmə miqdarının daha da artırılması məsələsi var.

Ölkənin sığorta bazarı global maliyyə böhranının başlamazdan əvvəl sabit inkişaf templərini göstərdi. Bununla birlikdə, böhran son iki ildə 2008 satış səviyyəsinə çata bilməyən ölkənin sığorta bazarına ciddi ziyan vurdu. “2010-cu ildə sığorta haqlarının toplanması üzrə göstərici

219,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Rusiya və Ukraynada ÜDM-in strukturundakı sığorta haqlarının payı 3% səviyyəsində dəyişir, inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bu rəqəm ÜDM-in 8-15% -ə çatır, Azərbaycanda isə 0,5% -dən azdır” [5].

2010-cu ilə kimi daxili bazarda qiymətli kağızlar hələ o qədər də inkişaf etməmişdi. 2010-cu ildə Bakı Fond Birjasında bütün alətlər üzrə birja əməliyyatlarının ümumi dövriyyəsi 2009-cu ilə müqayisədə 32,9% azalaraq 2,79 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı il ərzində iki dəfə artaraq 884,16 milyon manat təşkil etmişdir. Bu, korporativ istiqrazlarla əməliyyatların həcmində 2,3 qat artım, əməliyyatların sayı isə 1,7 dəfə artaraq 214-ə yüksəlməsi ilə izah olunur. Dövlət qiymətli kağızlar bazarı 1,9 dəfə daralaraq 1903,7 milyon manata çatmışdır. Buna repo əməliyyatlarında 2,3 dəfə azalma təsir göstərdi, baxmayaraq ki əməliyyatların sayı bir az - 4,7% azaldı.

Beynəlxalq maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir edibmi? Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Ölkəmiz qloballaşma və dünya iqtisadiyyatının bir-birindən asılı quruluşu şəraitində iqtisadiyyatını inkişaf etdirir, valyuta dalğalanmalarının, neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin milli iqtisadiyyatda iz buraxması təbiidir. Dünya bazarında neft qiymətlərindəki əhəmiyyətli bir enmə büdcə və ixrac gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Qeyd edək ki, bir barel neftin qiymətində 10 dollar azalma Azərbaycanın tədiyyə balansı üçün 2 milyard dollar deməkdir. Bir sıra müəssisə və banklar qısamüddətli xarici öhdəliklərin uzadılmasında çətinliklərlə qarşılaşdılar ki, bu da bank sektorunda likvidlik qıtlığına səbəb oldu və kredit artımının azalmasına səbəb oldu. Ancaq eyni zamanda, ölkə rəhbərliyinin düşünülmüş strategiyası və təsirli taktikası global maliyyə böhranının mənfi təsirlərini minimuma endirməyə imkan verdi. Müəyyən dərəcədə bununla bağlıdır:

- Azərbaycan iqtisadiyyatı son illər ərzində dünyada ən yüksək templərlə böyüdü;
- Azərbaycan müəssisələrinin və yerli bankların səhmləri dünya birjalarının dövriyyəsində deyil və Azərbaycan banklarının investisiya portfeli böhrandan sarsılan iri maliyyə strukturlarının səhmlərinin əhatəsinə daxil deyil;
- xarici borclanma sahəsində balanslı bir siyasət (dövlət borcu - 2,9 milyard dollar və ya ÜDM-in 8,4% -i, adambaşına düşən 333 dollar), çevik bir maliyyə siyasəti və ipoteka sahəsində də ehtiyatlı bir siyasət həyata keçirilir. - xüsusi kreditləşmə.

Ölkə rəhbərliyi tərəfindən uğurla həyata keçirilən təcili böhran əleyhinə tədbirlər hökumətin aşağıdakılardan ibarət idi:

- dünya neft qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə düşməsinin büdcəyə təsirini məhdudlaşdıraraq Dövlət Neft Fondunun planlaşdırılan miqdarda vəsaitin dövlət büdcəsinə köçürülməsinə imkan yaratdı;
- global maliyyə böhranı səbəbiylə çətin vəziyyətdə olan müəssisələrin xarici borc öhdəliklərini ödəməsinə kömək etmək üçün iqtisadiyyata böyük kapital inyeksiyaları etmiş və kreditlər üçün dövlət zəmanətlərini vermişdir;
- prioritet olmayan xərcləri azaltmaq və yalnız davam edən kapital qoyuluşu layihələrini maliyyələşdirməklə gəlirləri azaltmağa uyğunlaşdırılmışdır.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hökumət ümumi büdcə kəsirini sabit səviyyədə saxlaya bildi və eyni zamanda sosial xərcləri artırdı, eyni zamanda vergi endirimlərinə imkan verdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankı ölkənin bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının daha da gücləndirilməsinə yönəlmiş sabit və maneəvri pul siyasəti həyata keçirir. Mərkəzi Bank koordinasiya funksiyasını yerinə yetirir, bankların likvidliyini, adekvat kapital parametrlərini ardıcıl təhlil edir. Ölkədəki bankların təhlükəsizliyindəki digər bir amil də xarici kreditlərin ölkədəki bankların aktivlərinin yalnız 20% -ni təşkil etməsidir, halbuki böhran dövründə Qazaxıstanda bu rəqəm 78% idi.

MDB ölkələrində baş verən milli valyutanın devalvasiyası fonunda ölkəmizdə manatın sabitliyi təmin olunur. 2009-cu ilin əvvəlində AMB manatın məzənnəsinin ABŞ dollarına nisbətə qalmasına müvəffəqiyyətlə müdaxilə etdi, bu da inflyasiyanı azaltmağa və əhalinin və bankların balans hesabatına mənfi təsirlərin qarşısını almağa imkan verdi və milli iqtisadiyyatın

daha da dollarlaşmasının qarşısını aldı. Hazırda Azərbaycan milli valyutanın sabitliyini təmin etmək üçün kifayət qədər valyuta ehtiyatlarına malikdir.

Sabit manat həm istehlak, həm də sənaye məqsədləri üçün idxalın qiymətində kəskin artımın qarşısını aldı. Əhalinin əmanətlərində kəskin azalma, xarici valyutada xarici borc yükünün artması və əhalinin manata olan inamının azalması kimi təhdidləri də təsirsiz hala gətirdi. Manatın sabitliyi və aşağı inflyasiya 2009-cu böhran ilində əhalinin real gəlirlərinin artım tempinin təxminən 6% səviyyəsində qorunmasını təmin etdi. Bunlar həm də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdəki qiymətlərlə müqayisədə milli istehsalçıların orta çəkili qiymətləri təxminən 6% azaldı.

AMB manatın sabit məzənnəsini saxlayaraq bank sektoruna likvidlik təmin etdi. Pisləşən likvidliyin və sərtləşdirilmiş kredit şərtlərinin öhdəsindən gəlmək üçün AMB 2008-ci ilin sentyabrından 2009-cu ilin dekabrına qədər olan dövrdə əmanətlər üzrə məcburi ehtiyat nisbətlərini 12-dən 0,5% -ə endirdi və yenidən maliyyələşdirmə faizini 15-dən 2% -ə endirdi. Endirim nisbətlərindəki faiz nisbətlərində azalma, kommersiya banklarına kredit vermə səviyyəsini eyni səviyyədə saxlamağa imkan verir. Bankların daxili öhdəliklər üçün yaratdığı ehtiyat fondunun azaldılması, xarici öhdəliklər üçün məcburi ehtiyat fondunun ləğvi ümumiyyətlə bankların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bundan əlavə, AMB müvəqqəti likvidlik problemi ilə üzləşən banklara likvidlik dəstəyi şəklində demək olar ki, 1,1 milyard ABŞ dolları (ÜDM-in 2,6%) təmin etmişdir. Nəhayət, depozit sığortasının maksimum məbləği 5 dəfə artırıldı ki, bu da ölkənin bank sisteminə əhalinin inamının güclənməsinə kömək etdi. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsi kontekstində global maliyyə böhranı şəraitində heç bir bank iflas etməmişdir.

Beləliklə, 2010-cu ilin statistik hesablamalarına görə ölkə iqtisadiyyatında vəziyyət kifayət qədər sabit idi. Üstəlik, global maliyyə böhranına baxmayaraq, Azərbaycanda əlverişli makroiqtisadi dinamika əsasən qorunub saxlanılmışdır. Bunu Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və reyting agentlikləri kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının icmalları sübut edir. Beləliklə, beynəlxalq reyting agentliyi Fitch 2010-cu ildə xarici və milli valyutada Azərbaycanın uzunmüddətli emitent defolt reytinglərini (IDR) “BB +” səviyyəsindən investisiya dərəcəsinə - “BBB-” yə qaldırdı. Reytinglərə baxış sabitdir: Azərbaycanın ölkə reyting tavanı 'BB +' dan 'BBB-' yə, Qısamüddətli Xarici Valyuta IDR 'B' dən 'F3' -ə qaldırıldı. Analitik qrupun fikrincə, Fitch-in Azərbaycanın suveren reytingini investisiya səviyyəsinə yüksəltməsi, neft gəlirlərinin sürətli böyüməsini və bu gəlirlərin ehtiyatlı idarə edilməsini əks etdirir. Beləliklə, ölkə yeni tarixində ilk dəfə investisiya reytingi aldı. Hal-hazırda, ölkənin dövlət müəssisələri Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Moldova və digər ölkələrin iqtisadiyyatında müxtəlif layihələrə uğurla investisiya yatırırırlar.

Nəticə. Bu gün Azərbaycan, digər ölkələrdən fərqli olaraq, global maliyyə böhranının ağuşuna düşmədi, üstəlik, yüksək iqtisadi artım templərini və milli valyutanın sabitliyini qoruyarkən, indi dünya arenasında bir kreditör dövlət kimi çıxış etdi. 2020-ci ilin statistik hesablamalarına nəzərən nəinki Azərbaycanda, hətta dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində belə iqtisadi geriləmə müşahidə olundu. İqtisadi geriləmənin maliyyə sektoruna çox böyük təsirləri oldu. Bununla bərabər dünyanı cənginə salan COVID19 virusu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında” Qaydalar, AR Milli Bankı. Bakı, 2009.
2. X.H.Kazımlı. Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı, 2008
3. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском. Введение” – М.: Наука, 2010. – 192 с.
4. Баринов В.А (2019) Основы финансового менеджмента. М.: Финансы и статистика, М.: Финансы и статистика, -587 с
5. Герчикова И. Н (2016) Финансовый менеджмент: Учебное пособие М.: Изд-во АО "Консалтбанкир", -368 с

6. Гранатов В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. Учебное пособие. М.: «Дело и сервис», 2002 – 160 с

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SEKTORU TİMSALINDA QEYRİ-SABİTLİK ŞƏRAİTİNDƏ RİSKLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Budaqov Kamil

XÜLASƏ

Milli iqtisadiyyat çərçivəsində maliyyə münasibətlərinin məcmusu dövlətin maliyyə sistemini təşkil edir. Sosial-iqtisadi münasibətlər baxımından maliyyə institutlarının və maliyyə proseslərinin axını üçün lazımi şərait yaradan maliyyə alətlərindən ibarətdir. Maliyyə sistemi hər biri maliyyə fondlarının formalaşmasında və istifadəsində özünəməxsusluqları, ictimai istehsalda fərqli rol oynayan maliyyə münasibətlərinin müxtəlif sahələrinin (əlaqələrinin) məcmusudur. Azərbaycanın maliyyə sistemi aşağıdakı maliyyə münasibətlərini özündə birləşdirir: dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, kredit, sığorta fondları, fond bazarı və müxtəlif mülkiyyət forması müəssisələrin maliyyəsi.

РИСКИ В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ В ФИНАНСОВОМ СЕКТОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Будагов Камил

АННОТАЦИЯ

Сегодня Азербайджан, в отличие от других стран, не попал в мировой финансовый кризис, и, сохраняя высокие темпы экономического роста и стабильность национальной валюты, теперь выступает в качестве кредитора на мировой арене. Согласно статистическим оценкам 2020 года, такой экономический спад наблюдался не только в Азербайджане, но и во всех развитых странах мира. Экономический спад оказал огромное влияние на финансовый сектор. Причиной тому стал вирус COVID-19, вызвавший мировую войну.

RISKS IN THE CONTEXT OF INSTABILITY IN THE FINANCIAL SECTOR IN AZERBAIJAN AND THEIR CHARACTERISTICS

Budagov Kamil

SUMMARY

Today, Azerbaijan, unlike other countries, did not fall into the global financial crisis, and while maintaining high economic growth rates and the stability of the national currency, it now acts as a creditor on the world stage. According to the statistical estimates of 2020, such an economic downturn was observed not only in Azerbaijan, but also in all developed countries of the world. The economic downturn has had a huge impact on the financial sector. The reason for this was the COVID-19 virus that caused the world war.

NƏTİCƏ ƏSASLI BÜDCƏ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Əliyeva Aysun
UNEC-in II kurs magistrantı
aysunalieva97@gmail.com

Açar sözlər: Nəticəyə əsaslanan büdcə, fəaliyyət göstəriciləri.

Ключевые слова: бюджетирование ориентированное на результат, показатели эффективности.

Key Words: Performance-Based Budgeting, Performance indicators.

Giriş. Son illərdə dövlət maliyyə menecmenti sahəsində aktual olan və dövlət maliyyə idarəçiliyi sahəsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəticəyə əsaslanan büdcə sistemi günümüzdə də ən qabaqcıl və səmərəli büdcə sistemi kimi vurğulanmaqdadır. Son 10-15 ildə dünyanın bir çox ölkələri qərb təcrübəsini həmçinin beynəlxalq maliyyə qurumlarının tövsiyə və təkliflərinə riayət edərək bu sistemin tətbiqinə başlamışdır. Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin bi sıra nəzəri və praktiki problemləridə müşahidə olunmaqdadır. Tədqiqatımızda yuxarıda göstərilən büdcə sisteminin nəzəri və praktiki problemlərini dünya ölkələrinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla qiymətləndirməyə çalışdıq.

Nəticəyə əsaslanan büdcə sistemi anlayışı

Nəticəyə əsaslanan büdcə, fəaliyyət idarəçiliyini vurğulayan bir büdcənin hazırlanması və həyata keçirilmə prosesidir və bu sistemdə bölüşdürmə qərarları xidmətin səmərəliliyi və məhsuldarlığı əsasında qəbul edilir. "(Herzog, 2006: s.73). Məqsəd və vəzifələr baxımından nəticəyə əsaslanan büdcə, dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyalarını, bu funksiyaların icrası nəticəsində əldə ediləcək məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirən, fəaliyyətin ölçülməsini həyata keçirilməklə arzuolunan hədəflərə nail olunub olunmadığını qiymətləndirən sistemdir. Tüğen (2009) qeyd etdiyi kimi, nəticəyə əsaslanan büdcə sistemi dövlət intizamının yanında dövlət büdcəsindən səmərəli istifadəyə də böyük əhəmiyyət verir və maliyyə intizamını təmin etmək üçün 3-5 illik strateji planlardan istifadə edir (Tüğen, 2009: 144). İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri müxtəlif səbəblərdən nəticəyə əsaslanan büdcələmə sisteminə başlamışlar, ancaq əsas səbəblər bunlardır: maliyyə böhranı, dövlət xərclərini azaltmaq üçün artan təzyiq və ya siyasi idarəetmədə dəyişiklik (İƏİT, 2008: 2).

Nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin üstünlükləri

Son iyirmi ildə icra büdcəsi islahatları ilə bağlı aparılan araşdırmalar "nəticəyə əsaslanan büdcəsinin büdcə iştirakçıları arasındakı əlaqəni gücləndirəcəyini, daha təkmil büdcə qərarları qəbul ediləcəyini və hökumət fəaliyyətində yüksək dərəcədə etibarlılığı və şəffaflığını təmin edəcəyini" göstərir. Təcrübə, nəticəyə əsaslanan büdcənin dörd vacib üstünlüyünü ortaya qoyur (Shah & Shen, 2007: 151-153):

- Büdcə iştirakçıları ilə ictimaiyyət arasında əlaqələrin artırılması. Nəticəyə əsaslanan büdcə proqram və fəaliyyət hədəflərini müəyyənləşdirir, beləliklə dövlət bölmələri və iştirakçılarına nəticələrinə dair gözləntilərə daha aydın baxış təmin edir. Dövlət idarə rəhbərlərinin ictimaiyyətə fəaliyyətləri haqqında daha aydın məlumat vermələrini təmin edir.

- Dövlət qurumlarında idarəetmənin təkmilləşdirilməsi. Nəticəyə əsaslanan büdcə islahatı, proqram menecerlərinə təşkilati hədəfləri təyin etməyə, proqramın nəticələrini izləməyə, proqramın strukturu və əməliyyatlarındakı problemlər barədə daha yaxşı bir fikir əldə etməyə və proqramın nəticələrindən xəbərdar olmağa kömək edə bilər.

- Büdcə qərarları verməkdə daha çox məlumatlı olmaq. Nəticəyə əsaslanan büdcə siyasi büdcə prosesini dəyişdirir və rəşional edə bilməz, ancaq fikirlərə dəyər qatır, çünki investisiya səviyyəsi müəyyən edilərkən fəaliyyət məlumatları nəzərə alınacaqdır. Xarici investorlar mövcud məlumatlarla inkişaf təzyiqi yarada və qarşıdakı problemlərlə daha aydın mübarizə apara bilərlər.

• Daha yüksək şəffaflıq və etibarlılıq. Büdcə sənədləri ictimaiyyət və qanunvericilər üçün şəffaflıq və etibarlılıq üçün vacib bir vasitə kimi istifadə edilə bilər. Ənənəvi büdcələr tez-tez xərc maddələri girişləri üzərində qurulur və hökumətin nə işlə məşğul olduğu və nə dərəcədə yaxşı olması barədə məlumat vermir.

Nəticə əsaslı büdcə sisteminin tətbiqindəki nəzəri və praktiki problemlər

Dövlət büdcəsinin hazırlanması, təsdiqlənməsi, icrası və nəzarəti insanın müəyyən edici amil olduğu bir proses kimi görünür. Əsas elementin fərd olduğu bir fəaliyyətlə əlaqəli nəzəri bir model qurarkən, prosesin iştirakçılarının motivləri ilə bağlı davranış fərziyyələri açıq şəkildə ifadə edilməlidir. Məsələn, Niskanen-in Bürokratiya Modelində bürokratların davranışlarına rəhbərlik edən motivasiyanın fərdi xüsusi üstünlükləri olduğu düşünülür və bu fərziyyəyə əsaslanaraq bürokratların öz büdcələrini maksimum dərəcədə artırmağa çalışdıqları iddia edilir (Çələbi, 2003: 137-139). Bununla birlikdə, nəticəyə əsaslanan büdcə planlaşdırıldığı zaman, davranış fərziyyələrinə əsaslanan nəzəri bir məlumat əldə etməməsi və mücərrəd prinsip və anlayışlardan, istəklərdən, tövsiyələrdən, üsullardan və metodlardan ibarət bir proses kimi dizayn edilməsinə və formalaşdırılmasına çalışılması diqqət çəkir.

İctimai fayda fərziyyəsinin nəticəyə əsaslanan büdcələşdirmədə bütünlüklə olmasada qismən söyləmək olar. Bununla birlikdə, kommunal xidmət fərziyyəsində, büdcə iştirakçılarının ictimai mənfəət məqsədinə uyğun hərəkət etməsini təmin etmək üçün nə kimi təşviqlərin olduğu və bunun vacib olduğu sualı önəm qazanır. Xüsusi fayda vəziyyətində fərqləri stimullaşdırən təşviqlər maddi mükafatlar və cəzalarlardır. Bu stimullar bazar prosesində səmərəliliyin və məhsuldarlığın əsas elementləridir. İctimai fayda vəziyyətində maddi təşviqlərin funksionallığı aşağı ola bilər. Siyasətçinin işəgötürən kimi məsuliyyəti yalnız siyasətdir. Qərarlarının fərdi səviyyədə iqtisadi nəticələrinə əhəmiyyət vermir. Dövlət sektorundakı bir işçinin zəif nəticə göstərdiyi zaman işini itirməsi ilə əlaqəli bir fəaliyyət yoxdursa, maddi təşviqlərdən bəhs edilə bilməz. Bu vəziyyətdə büdcə iştirakçılarının ictimai rifahı izlədiyini düşünsək əgər həvəsləndirmə tələb olunur. Nəzəri cəhətdən bu, nəticəyə əsaslanan büdcələmənin ən təməl və problemləli nöqtəsidir. Nəticəyə əsaslanan büdcədə büdcə iştirakçılarının ictimai mənfəət məqsədi ilə hərəkətə gətirəcək təşəbbüslər və necə funksionallıq qazanacaqları məsələsi nəzəri səviyyədən başlayaraq kifayət qədər müzakirə olunmur, təşviqlərdən daha çox inkişaf etdirilən konsepsiya, prinsip və üsullara əsaslanaraq ictimai fayda maksimumlaşdırılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır. Ancaq növbəti hissədə izah edəcəyimiz praktik problemlərin və tətbiqetmə çətinliklərinin düşünləndiyi nöqtə təşviq məsələsidir.

Fölscher'in (2007) göstərdiyi kimi, dövlət sektorundakı büdcə prosesi özəl sektordakı büdcə prosesindən tamamilə fərqlidir. Fərqi əsas əsasını mənfəət, aktivlərin bölüşdürülməsi və çatışmayan mənbələrin anlaşılmasında fərqlər təşkil edir. Fərqli tələblər arasındakı seçim fərqli büdcə prosesi problemləri yaradır. Burada heç bir hədəf metriki və ya etibarlı bir ölçülmüş hədəf metodologiyası yoxdur. Nəticədə, yolların və ya məktəblərin maliyyələşdirilməsi arasında, A zonası və ya B zonası arasında, yoxsul gəlir qruplarının istifadə etdiyi maliyyələşdirmə xidmətləri və ya orta gəlirli və varlı qrupların istifadə etdiyi xidmətlər arasında seçim siyasi seçimdir. Və siyasətçilər ümumiyyətlə yerlərini qoruyacaq variantların maliyyələşdirilməsinə üstünlük verirlər (Fölscher, 2007: 109-110).

Robinson & Brumby (2005) görə, ayırma səmərəliliyi baxımından nəticəyə əsaslanan büdcə, ən böyük sosial fayda əldə edilə biləcəyi sahələrə məhdud vəsait ayıraraq xərcəmə səmərəliliyi baxımından daha rəşionallığı hədəfləyir. Bununla birlikdə, büdcələşdirmə rəşional deyil, mahiyyət etibarilə siyasi xarakter daşıyır və siyasət həmişə rəşionallığa qarşı qalib gələ bilər ki, rəşional xərcələrin prioritetləşdirilməsi illüziyaya çevrilsin. Siyasəti və rəşionallığı əksinə tutan bu perspektivlə büdcə xərcələri ayırmaları böyük ətalət ilə xarakterizə olunur - siyasi prosesin və bürokratiyanın təbiəti nəticəsində (Robinson & Brumby, 2005: 15-16). Nəticəyə əsaslanan büdcə büdcə planlaşdırma qanunverici, icraedici, idarəetmə və xalqa birgə fayda təmin edəcək büdcə qərarlarından ibarətdir.

Hətta "büdcə prosesində çoxtərəfli iştirak" da adlandırılır. Bu əməkdaşlıq açıq, gizli olmamalı və korporativ mədəniyyət tərəfindən dəstəklənməlidir. Nəticəyə əsaslanan büdcə, dövlət

xəzinəsini tutan qanunverici orqanların, büdcəni formalaşdıran top menecerlərin, departament və bölmələrdə həyata keçirəcək inzibatçıların və hökumət fəaliyyətinin nəticələrindən təsirlənən və nəticələr və faydalar təmin edən insanları birlikdə sevindirəcək şəkildə dizayn ediləcəkdir. Herzoqa (2006) görə vəziyyət bunu nəzəri cəhətdən ifadə etsə də, praktikada maraqlar toqquşması siyasi institutlara xasdır və bu sahədə yaygındır. Tərəfdaş davranış, ideologiya, siyasət üstünlükləri və dəyər fərqləri daxil olmaqla bir çox parametrlərin təsiri ilə tərəflər arasında mühüm qarşıdurmaların baş verməsi ehtimalı yüksəkdir. Belə bir vəziyyətdə nəticəyə əsaslanan büdcənin əvəzlənməsi cəhdləri tərəflər arasında vasitəçilik etmək əvəzinə mübahisələrə səbəb ola bilər (Herzog, 2006: s.74).

Bütün bunlar nəzərə alındıqda, nəticəyə əsaslanan büdcə planlaşdırma gözlənilənləri reallaşdırma bilməz və kompromislər, partizan davranış, ideoloji qərəzlər, fərqli siyasət üstünlükləri və dəyər fərqləri əvəzinə mənafelər toqquşmalarının çox olduğu yerlərdə həyata keçirilməsində çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Bu mənada ölkədəki dominant korporativ mədəniyyət dominant elementlərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Siyasətçilər büdcə prosesində fəaliyyət məlumatlarının inkişafına və istifadəsinə dəstək verməkdə mühüm rol oynayırlar. Bu rol, nəticəyə əsaslanan büdcəni həyata keçirən digər iştirakçılara təzyiq göstərməyi, fəaliyyət məlumatlarından istifadə etməyi əhatə edir. Nəticəyə əsaslanan büdcə və fəaliyyətə yönəldilmiş idarəetmə modellərinin böyük əksəriyyətinin məqsədi siyasətçilərin daha aydın hədəflər qoymasına və bu hədəflərə çatmaq üçün prosesi izləməsinə imkan yaradan təşkilatlar üçün rəsmi mexanizmlər yaratmaqdır. Ancaq siyasətçilər bu fürsətin özlərinə fayda verəcəyini tam olaraq dərk edə bilməzlər. Hədəflərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv ölkələrinin çatışmazlıqlarından biridir.

Çoxlu rəhbərləri olan və ya qurumların (şöbələrin) rolu barədə razılığın olmaması ilə əlaqəli hər hansı bir sistemdə rəqabət və hətta hədəflər və tələblər arasında ziddiyyət ortaya çıxa bilər (İƏİT, 2007; s. 70). Nəticəyə əsaslanan büdcə üçün əsas məsələ siyasətçilərin büdcə qərarları verərkən fəaliyyət məlumatından istifadə edib etməməsidir. Bir çox ölkədə siyasətçilərin, xüsusən də parlamentdə olanların diqqətini fəaliyyət məlumatlarının istifadəsinə cəlb etmək çətinidir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv ölkələrinin qanunverici orqanlarının yalnız 19%-i qərar qəbul edərkən fəaliyyət məlumatlarını istifadə edir. Parlament büdcə komissiyalarındakı siyasətçilər üçün bu nisbət daha az, 8% -dir (İƏİT, 2007; s. 70). Bununla birlikdə, bir çox hallarda siyasətçilər, fərqli keyfiyyət və əlaqəli çox məlumat əldə etməkdən də şikayət edə bilərlər. Ümumiyyətlə, məlumat qeyri-müəyyən və ya anlaşılmaz bir şəkildə təqdim olunur.

Nəticəyə əsaslanan büdcə sistemində yüksək səviyyədə hesabat vermə (accountability) məsuliyyəti formalaşdırılmışdır. Büdcə prosesindəki siyasi seçimləri real məlumatlara əsaslanan ciddi fəaliyyət göstəriciləri əvəz edir. Şöbə müdirləri və sahə rəhbərləri üçün hesabatlılığa nail olmaq üçün fəaliyyət göstəricilərindən necə istifadə etməsi vacib olacaqdır. Çatdırılma müddəti və xidmət sürəti, yığılan pul, yangından xilas edilən insanların sayı, xidmət göstərilən insanlar, zəhərlənmə səbəbindən uşaq ölümünün azalması və həyat keyfiyyətinin artması ilə əlaqədar bir çox göstərici vacib olacaqdır. Bu göstəricilər hökumətin fəaliyyətini artıracaq və hesabat verməklə bütün təbəqələrdən olan insanların məmnunluğunu artıracaqdır. (Herzog, 2006: s.79)

Büdcənin hazırlanma mərhələsi, cari vəziyyətin keçmiş dövrə nəzərən müəyyən artışıları göstərdiyi bir prosesdir. Başqa sözlə, bu ilin büdcəsini təyin edən ən vacib amillərdən biri də keçən ilin büdcəsidir. Bu səbəbdən gələn ilin büdcəsi bu ilin büdcəsi ilə müqayisədə müəyyən artım tendensiyasında ola bilər. Bu yanaşmaya görə büdcə hər il ümumilikdə nəzərdən keçirilmir, əksinə əvvəlki ilin və ya illərin büdcələrinə əsaslanır (Çələbi, 1992: 110). Dooren & Thijs (2010), dövlət idarəçiliyində bir nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin inkişaf etdirilməsində qarşılaşılan paradokslardan biri olaraq "etibarsız mütəxəssislərə güvənməyi" göstərir. Fəaliyyətin idarəedilməsi təcrübə və peşəkarlıq istiqamətində birdən iki konsepsiyaya əsaslanır. Bir tərəfdən peşəkarlar daha yaxşı nəticənin açarıdır və "menecerlər rəhbərlik etsin" ifadəsi menecerlərin peşəkarlığına etibar edilməli olduğunu vurğulayır. Eynilə, bu menecerlərin təşəbbüskar olmaları əmr və nəzarət yanaşması əvəzinə səlahiyyətləndirmə yolu ilə işçiləri üçün ən yaxşı fəaliyyəti təmin edəcək lider olması gözlənilir. Digər tərəfdən, nəticəyə əsaslanan idarəetmə sistemləri çox

vaxt menecerlərə müəyyən dərəcədə inamsızlıq yaradır. Məsələn, Birləşmiş Krallıq üçün aparılan bir işdə, səhiyyə xidmətindəki menecerlərin, əsasən, həkim-xəstə münasibətlərinə müdaxilə etmək üçün taktiki bir yol olaraq fəaliyyət məlumatlarını istifadə etdikləri müşahidə olunur. Bu səbəbdən həkimlərin peşəkar biliklərini tarazlaşdırmaq üçün bir qrup fəaliyyət göstəricisi hazırlanmışdır. Bu kimi hallar açıq bir paradoksu göstərir. Bir tərəfdən getdikcə mürəkkəbləşən bir cəmiyyətdə peşəkarlığa etibar etmək vacibdir (Dooren & Thijs, 2010: 14).

Nəticənin ölçülməsi və rəyin verilməsi

Nəticə bir çox fərqli konsepsiya, fikir və düşüncəni özündə birləşdirən bir termdir və istiqamətlənən hədəflərlə və ya onlardan əldə ediləcək gəlirlə əlaqədar həyata keçirilən fəaliyyətlərin nəticələrini ifadə edir. Bu səbəbdən əsas məqsədi hökumətlərin hədəflərinə çatma dərəcələrini artırmaqdır. Bununla birlikdə, Curristine (2008) ölkələrin nəticəyə əsaslanan büdcə tətbiqetmələrində fərqli hədəf və hədəflərə sahib ola biləcəyini və bu səbəbdən nəticəyə əsaslanan büdcədən gözləntilərinin fərqli olduğunu vurğulayır (Curristine, 2008: s.210-212). Buna görə burada ilk mərhələdə ortaya çıxan biləcək bir problem, nəticə konsepsiyasının fərqli anlayışlarla ifadəli olması ilə əlaqədardır. Tamamilə qəbul edilmiş ümumi bir tərif və fəaliyyət hədəfini irəli sürmək həmişə asan olmaya bilər. Nəticəyə əsaslanan büdcənin tərifləri arasında belə fərqli perspektivlər və fərqli fokuslar meydana gələ bilər.

Dövlət qurumları tərəfindən göstərilən xidmətlərin çox yönlü olması və bu səbəbdən bəzən ziddiyyətli olması və ya eyni istiqamətdə işləməsi, dövlət qurumlarının hədəflərinin zamanla əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyi mümkün edər. (Edizdoğan, 2008: 265). Bəzi xidmət növlərinin nəticəsini ölçmək çox çətin görünür. Məsələn, Milli Kəşfiyyat Təşkilatı və ya Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən göstərilən xidmətləri nəzərə alsaq, onların fəaliyyətinin ölçülməsində çətinliklərin olacağı aydındır. Ölçmə ilə əlaqəli digər çətinliklər arasında aydın və anlaşılan hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və yaxşı bir məlumat toplama sisteminə sahib olmaq daxildir. Keyfiyyəti təmin etmək üçün toplanmış məlumatların yoxlanılması və təsdiqlənməsini əhatə edən bir müddətə ehtiyac var. Bu sistemlərin quraşdırılması və istismarı uzun və maliyyəli ola bilər (İƏİT, 2007; s.68-69).

Dövlət xərclərində fəaliyyət və səmərəliliyi göstərmək çətinidir. Texniki cəhətdən səmərəli xərcləmə ictimai maraq və ya sosial rifah baxımından təsirsiz ola bilər. Bu vəziyyət dövlət effektiv şəkildə saxta məhsul istehsal etdikdə yaranır. Klassik nümunə "silahlara qarşı kərə yağ" dır. Hökumət dövlət müdafiə xidmətini effektiv şəkildə istehsal edə bilər, amma çox istehsal etmiş ola bilər və ehtiyac yüksək olduğu halda, digər sosial xidmətlərin çox az hissəsi əhalinin ehtiyaclarına və üstünlüklərinə uyğun olaraq istehsal edilə bilər. Burada dövlət pulunun nə qədər səmərəli xərcləndiyindən, dövlət pulunun dövlət xərcləmə proqramları arasında nə qədər səmərəli paylandığından bəhs olunur (akt Kovancılar & Miynat, 2008: 71-72).

Nəticəyə əsaslanan büdcə planlaşdırılması dövrünün əvvəlindən sonuna qədər bir çox vasitə (formalaşdırma, təsdiq, icra, audit və s.) tələb edir. Büdcə hazırlanması mərhələsində strateji planlaşdırma və proqram planlaşdırma tələb olunur. Strateji planlaşdırmadan sonra inandırma büdcənin qəbulu mərhələsində vacib bir vasitədir. Qanunverici qurumlar və şuralar təsdiqlənmiş büdcənin dövlət qaynaqlarının istifadəsində istənilən nəticəni verəcəyinə inandırılmalıdır. Bölüşdürmə və xərc uçotu vasitələri büdcənin icrası mərhələsindəki fəaliyyətə təsir göstərən amillərdir. Bu mərhələdə, maliyyə ili ərzində büdcənin istifadəsində zaman zaman düzəlişlər edilməli olduğu açıqdır. Bütün bu proseslərdə və sonrasındakı xərc-mənfəət təhlili, sistem təhlili, fəaliyyət meyarları, daxili təşviq vasitələri, inkişaf etmiş qiymətləndirmə sistemləri və alətləri, nəticənin yoxlanılması və proqram qiymətləndirmələri lazımlı vasitələrdəndir. Bu səbəbdən nəticəyə əsaslanan büdcə planlaşdırma bu çox sayda vasitəyə əlavə olaraq deyil, hamısını özündə birləşdirən format kimi qiymətləndirilməlidir.

Bütün bu alətlər və tətbiqetmələr nəticəyə əsaslanan büdcəni çətinləşdirir və sistem qəbul olunsa belə tətbiq də uğursuzluqlar yaradır. Əslində bu alət və sistemlərin bir çoxu hazırda ölkələrin dövlət idarəçiliyində mövcud deyil və ya təsirli deyil. Buna görə nəticəyə əsaslanan büdcə planlaşdırma, yalnız büdcə dövrünün büdcə formalaşdırma mərhələsində istifadə edilə bilən bir formalaşdırma vasitəsinə çevrilir (Herzog, 2006: s.83). Nəticəyə əsaslanan büdcə hökumət

səviyyəsində qəbul edilmək üçün hazırlanmışdır, bütün dövlət qurumları onu hazırlayacaq və tətbiq edəcəkdir. Bu tip büdcələmə proqramlı strukturlarda ən yaxşı nəticə verir.

Nəticəyə əsaslanan büdcə qurma qabiliyyət, istedad, səriştə və vaxt tələb edir. Nəticəyə əsaslanan büdcəyə dəvət olunan bir çox dövlət bölməsi bir çox yeni direktivlə qarşılaşacaq və bu direktivlərə öz imkanları ilə cavab verə biləcəklər. Nəticəyə əsaslanan büdcə büdcə planlaşdırma prosesində iştirak edəcək bütün zabitlərin, inzibatçıların və menecerlərin lazımı bacarıq və vasitələrə sahib olduğunu düşünür. Həqiqi Nəticəyə əsaslanan büdcənin tam tətbiqi illər çəkəcək və inzibati və idarəetmə qabiliyyətini tələb edir (Herzog, 2006: s.84). İslahatçı ölkələrin maliyyə nazirliyinin və digər xərcləmə nazirliklərinin bu islahatları dəstəkləmək üçün təşkilati potensialı ilə bağlı problemlərinin olduğu müşahidə olunur. Potensial, işçi heyəti və təcrübə baxımından geniş təşkilati strukturdan və mənbələrdən təsirlənir. Fəaliyyət məlumatları maliyyə (maliyyə) konsaltinqindən fərqlidir. Fərqli xərcləmə nazirliklərindən əldə etdiyi məlumatları qiymətləndirə, qiymətləndirə və müqayisə edə, təhlil edə və qiymətləndirə biləcək bir təcrübəyə ehtiyac var (İƏİT, 2007; s.69).

Ölkələrin əksəriyyəti, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr, bu mənada institusional potensialdan məhrumdurlar. Bu səbəbdən bu institusional potensial kəsiri Nəticəyə əsaslanan büdcənin tətbiq olunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Nəticəyə əsaslanan büdcə islahatının bütün səviyyələrdə müqavimətlə qarşılaşa biləcəyi deyilə bilər. Çox vaxt, fəaliyyət məlumatlarının Maliyyə Nazirliyi və siyasətçilər tərəfindən istifadə ediləcəyi bəlli olmadıqda, xərcləmə nazirliklərindəki menecerlər dəyişikliklərə müqavimət göstərə bilərlər. Bir çox hallarda menecerlər məlumatların açıq proqramlara görə açıq şəkildə tənqid olunacağından və ya vəsait azaldılması üçün sui-istifadə olunacağından narahatdırlar.

Ən uyğun strategiyanın seçilməsi

İslahatçı ölkələrə baxanda eyni modellərin və tətbiq strategiylarının qəbul edilmədiyi müşahidə olunur. Fərqli ölkələr - bəzən bir-birindən ilham alsalar da - fərqli nəticəyə əsaslanan büdcə modellərinə müraciət etdilər və fəaliyyət təcrübələrini tətbiq etmək üçün fərqli tətbiqetmə strategiyları qəbul etdilər. İslahatlar bəzi hallarda geniş, bəzən qismən, bəzi ölkələrdə tədricən və ya bəzilərinə qəfil bum həyata keçirilmişdir. Ölkələr dövlət büdcəsi islahatı təşəbbüslərini həyata keçirərkən bəzi suallarla qarşılaşırlar. İslahat leqallaşdırılmalıdır? Ən yaxşı tətbiqetmə strategiyası nədir? İslahatlar hansı sürətlə həyata keçirilməlidir? Bunlar daha böyük bir islahat paketinin bir hissəsi olmalıdır? Əhatə dairəsi nə qədər geniş olmalıdır? Bu kimi suallar bu suallardan bəziləridir (İƏİT, 2007: 32).

ABŞ kimi bəzi ölkələr qanunvericilik yolu ilə öz islahatlarına başladılar. Kanada kimi digər ölkələrdə bir sıra qanunvericilik və rəsmi təlimat qaydaları mövcuddur. Birləşmiş Krallıq nümunəsində islahatlar bir qanunda qəbul edilmədi, əksinə mərkəzi nazirliklər rəsmi tələb və qaydaları dərc etdilər (İƏİT, 2007: 33). Qanunlara əsaslanmayan bir islahat strategiyası, gözlənilən faydanı verməyəcək. Buna görə qanunlar daha məcburi və sabit nəticələr verə bilər. Bununla yanaşı, bəzi digər hallarda, dövlət idarəçiliyi ənənəsi, islahatın həyata keçirilməsi üçün mütləq qanunlar tələb edə bilməz. Həm də islahatların qəbul edilməsi onların həyata keçirilməsinə zəmanət vermir. Əksinə, tətbiq islahatçıların daha çox inzibati dəstəyindən və tətbiqetmə strategiyasından asılıdır (İƏİT, 2007: 33).

Yanaşmanı tətbiq etmək yuxarıdan aşağıya doğru yanaşma islahatların həyata keçirilməsinə daha mərkəzləşdirilmiş bir yanaşmadır. Bu cür yanaşmada mərkəzi dövlət qurumu və ya qurumlar (Maliyyə Nazirliyi, Baş nazir / Prezidentlik kabineti, kabinet ofisi) islahatların inkişafı, həyata keçirilməsi və nəzarətində əsas rol oynayır. Bu yanaşma mərkəzi təşkilatlarla birlikdə bütün bölmələrə tətbiq olunan standart və qaydaları tətbiq edərək daha sistemativ olma meylinə sahibdir. Aşağıdan yuxarıya doğru yanaşmada, ayrı-ayrı qurumlar islahatların ən vacib aktyorlarıdır və onların iştirakı könüllü ola bilər və öz metod və yanaşmalarını inkişaf etdirməkdə sərbəstdirlər. Xülasə olaraq, yuxarıdan aşağıya məcbur etmə daha azdır, bu yanaşma nəzərə alınmaqla, sistemativ deyil, daha çox könüllü olmağı bacarır, lakin mərkəzi tələblərin yerinə yetirilməməsi ilə nəticələnə bilər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin əksəriyyətində mərkəzi qurumlar Maliyyə Nazirliyi ilə büdcə təşəbbüslərindən məsuldurlar, lakin bu həmişə təkbaşına işləmir. Güclü Maliyyə Nazirliyinə sahib ölkələrin də baş nazirlik ofisi və nazirlər şurasının dəstəyinə ehtiyac var. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri arasında, Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyət büdcəsi təşəbbüslərinin və sonrakı təcrübələrinin inkişafındakı rolu çox dəyişir. Bu təhlil nəticəsində Çili və İngiltərə kimi ölkələr bütün təfərrüatları nəzərə alan mərkəzləşdirilmiş bir yanaşma tətbiq etdilər, çünki bunun üçün Maliyyə Nazirliyi yüksək səviyyədə müdaxilə edir və islahatların həyata keçirilməsi və inkişafı prosesində güclü və aktiv rol oynayır. Bu yanaşma inkişaf etmiş fəaliyyət tədbirləri və düzəlişləri və ya müzakirə olunan fəaliyyət hədəflərini əhatə edə bilər. Buna qarşı olaraq, İslandiya və Danimarka kimi ölkələr aşağıdan yuxarı mərkəzsizləşdirmə yanaşması tətbiq etdilər. Bu ölkələrdə Maliyyə Nazirliyinin müdaxiləsi azdır və bu islahatları həyata keçirmək ayrı-ayrı nazirliklərin vəzifəsidir.

Daha çox mərkəzsizləşdirilmiş sistemlərdə Maliyyə Nazirliyinin qaydaların müəyyənləşdirilməsində və tövsiyələrin verilməsində rolu məhdudlaşır. Digər ölkələr bu iki sərhəd arasında bir yerə meyillidirlər (İƏİT, 2007: 34). Hər iki yanaşmanın da potensial faydaları və riskləri ehtiva etdiyini söyləmək doğru olardı. Bu potensial fayda və risklər aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər. Daha mərkəzləşdirilmiş yanaşmanın fəaliyyət nəticələri daha az çevik ola bilər. İşə başa çatdırmaq və nəticələr əldə etmək üçün məqsədə çatmaqda çevikliyin və idarəetmə azadlığının olmaması ola bilər. Fəaliyyət tətbiqləri planlı bir şəkildə istifadə edilmirsə, bu istehsal xərclərini nəzərə alaraq bahalı bir tətbiq olma riski var. Bundan əlavə, mərkəzin təyin etdiyi və izlədiyi fəaliyyət hədəfləri aşağı səviyyələrdə davranışları təhrif edə bilər və mərkəzin istəklərinə çatmaq üçün deformasiya olunmuş məlumat təqdimatına səbəb ola bilər.

Yuxarıdan aşağıya yanaşma tətbiq etmiş və ya qanunvericiliklə qəbul edilmiş ölkələr daha geniş əhatə dairəsinə sahibdirlər. Bir çox ölkələr bütün nazirliklərində fəaliyyət məlumatlarının inkişafı üçün tələbləri ilə hərtərəfli yanaşma tətbiq etdilər. İstisnalar daha çox mərkəzsizləşmiş sistemləri izləyən ölkələrdir. (İƏİT, 2007: 35).

İslahatın həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan müddət baxımından iki fərqli yanaşmadan bəhs edilə bilər. Bunlardan birincisi, böyük partlayış adlanan bir zamanda hərtərəfli bir islahatın həyata keçirilməsini ifadə edən yanaşmadır. İkinci yanaşmada islahatlar addım-addım həyata keçirilir və bu yanaşma tədricən islahat yanaşmasıdır. Ölkələrin bəziləri birinci, bəziləri ikinci yanaşma tətbiq edirlər. Hər iki yanaşmanın üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Bu yanaşmalarla əlaqəli ölkə nümunəsini bəlkə də Avstraliya və Cənubi Koreyanın islahat təcrübələri aydın şəkildə göstərir. Avstraliya son 15 ildə tədricən tətbiq yanaşmasını izlədi. Bu yanaşma əvvəlki islahatların təcrübəsindən imkanlar və faydalar əldə edən uzunmüddətli bir prosesdir. Avstraliya, bu yanaşmanın hökumətə gözlənilməz və ya arzuolunmaz təsirlər olması halında və islahatların uzun bir müddət tələb etdiyi hallarda diqqətlə düzəlişlər və islahatlar aparmasına imkan verdiyini iddia edir. Əksinə, S. Koreya dörd böyük maliyyə islahatını çox yüksək sürətlə həyata keçirdi. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, islahatlar üçün yaxşı təzyiq və həvəs yaradır və islahata qarşı müqaviməti qıra bilər. Bu yanaşma islahatların hissə-hissə həyata keçirilməsindən daha çox nəticəyə əsaslanan büdcə sistemi ilə eyni vaxtda islahatların vahid bir şəkildə həyata keçirilməsidir (İƏİT, 2007: 36-37).

Nəticə və Qiymətləndirmə

Nəticəyə əsaslanan büdcə sistemi, bugünkü dövlət maliyyə islahatlarının mərkəzində olan çox populyar bir büdcə sistemi kimi ifadə edilə bilər. Bir çox ölkə büdcə sistemlərini bu sistemə çevirməyə çalışır. Nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin dövlət maliyyə idarəçiliyi ilə bağlı üstünlükləri və faydaları ölkələrin seçimində təsirli olur. Bununla birlikdə, sözügedən sistem quruluşu bəzi nəzəri və praktik problemlər və çətinliklər ehtiva edir. Araşdırmamızda nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin quruluşuna xas olan bu çətinliklər və problemlər araşdırılmış və aşkarlanmağa çalışılmışdır. Nəzəriyyədə və praktikada davranış modeli problemi, siyasət-rasionallıq ziddiyyətləri, təşviq problemi, maraqlar toqquşması, ideoloji münasibətlər, hesabatlılığa əsaslanan problemlər, alət və institusional problemlər, fəaliyyət ölçülməsi və hesabat problemləri və islahatın həyata keçirilməsi üçün strategiya seçimi kimi çətinliklər olduğu nümayiş

etdirildi. Nəticə olaraq, bunlar sorğu-suala tutulmadan, nəzərə alınmadan və ya həll edilmədikcə nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin gözlənilən fayda və üstünlüklərini təmin etməsinin çətin ola biləcəyini söyləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. AKTAN, Coşkun Can & TÜĞEN, Kamil. "Performans Esaslı Bütçələmə Sistemi". Kamu Mali Yönetiminde Stratejik Planlama ve Performans Esaslı Bütçələmə. Ed. Coşkun Can AKTAN, Ankara: seçkin Kitabevi. 2006.
2. BURNS, Robert C; D. LEE, JR, Robert. "The Ups and Downs of State Budget Process Reform: Experience of Three Decades", Public Budgeting & Finance, Fall 2004, s.1-19.
3. CURRISINE, Teresa. "OECD Countries' Experiences of Performance Budgeting and Management". Performance Management and Budgeting How Governments Can Learn from Experience. Ed. F. Stevens REDBURN & Robert J. SHEA & Terry F. BUSS. 2008.
4. ÇELEBİ, A. Kemal. "Kamu Harcamaları Artışının Kurumsal Nedenleri". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. Cilt:47. Sayı:3-4. Haziran-Aralık 1992.
5. ÇELEBİ, A. Kemal. Liberal Ekonomik Düşüncede Kamu Kesiminin Büyüklüğü Sorunu. Manisa: Emek Matbaası. 2003.
6. DOOREN, Wouter van; THIJS, Nick. "Paradoxes of Improving Performance Management (Systems) in Public Administration", EIPASCOPE, 2010/2. EDİZDOĞAN, Nihat. Kamu Bütçesi. Bursa: Ekin Yayınevi 7. Baskı, 2008.
7. FÖLSCHER, Alta. "Budgeting Methods and Practices", (Anwar SHAH (Ed), Budgeting and Budgetary Institutions, The World Bank Public Sector Governance and Accountability Series, 2007, s.109-135.
8. HAGEN, Jürgen Von. "Budgeting Institutions for Better Fiscal Performance", (Anwar SHAH (Ed), Budgeting and Budgetary Institutions, The World Bank Public Sector Governance and Accountability Series, 2007, s.27-51.
9. HERZOG, J. Richard. "Performance Budgeting: Descriptive, Allegorical, Mythical, And Idealistic", International Journal of Organization Theory and Behavior, Spring 2006; 9 (1), s. 72-91.
10. KOVANCILAR, Birol & MİYNAT, Mustafa. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Kamu Kesimi. Ankara: Gazi Yayınevi, 2008.
11. MUTLUER, M. Kamil & ÖNER Erdoğan & KESİK Ahmet. Bütçe Hukuku. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 99, İstanbul. 2005. OECD, Performance Budgeting in OECD Countries, OECD, 2007. OECD, "Performance Budgeting: A Users' Guide", OECD Policy Brief, March 2008.
12. ROBINSON, Marc; BRUMBY, Jim. "Does Performance Budgeting Work? An Analytical Review Of The Empirical Literature", IMF Working Paper, November 2005.

NƏTİCƏ ƏSASLI BÜDCƏ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Əliyeva Aysun

XÜLASƏ

Tədqiqatımız son illərdə dünya ölkələrində geniş tətbiq olunan, idarəetmə islahatlarını dəstəkləyən nəticəyə əsaslanan büdcə sisteminin quruluşu və xüsusiyyətlərini müzakirə edir. Nəzəri tədqiqatlar və ölkə islahatı təcrübələri araşdırıldıqda, bu sisteminin quruluşunda mövcud olan üstünlüklər qədər bir sıra problemlərdə müşahidə olunur. Biz tədqiqatda bu nəzəri və praktiki problemləri aşkar etməyə çalışdıq.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ ОРИЕНТИРОВАННОЙ НА РЕЗУЛЬТАТЫ

Айсун Алиева

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании проясняется и детализируется структура и характеристики бюджетной системы, основанной на результатах, которая находится в самом центре дебатов, касающихся реформ управления государственными финансами, которые в последнее время более популярны на международном уровне. Учитывая отчеты о теоретических работах и реализации реформ в стране, рассматриваемая структура бюджета обладает рядом сильных сторон, но вместе с тем еще имеет слабые стороны и недостатки. Само это исследование концентрируется как на теоретических, так и на практических проблемах и освещает дискуссию.

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF THE RESULTS-BASED BUDGET SYSTEM

Aysun Alieva

SUMMARY

This study elucidates and elaborates the structure and characteristics of performance based budgeting system located in the very kernel of debates surrounding reforms of public financial management reforms more popularly implemented internationally in the recent times. Given the accounts of theoretical works and country reform implementations the budget structure in question is endowed with a number of strengths coupled however with weaknesses and drawbacks yet. This very study concentrates on both the theoretical and practical problems and illuminates the discussion.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ

Qasimov Ruslan Adil oğlu
ADİU-nun II kurs magistrantı
ruslanqasimov48@gmail.com

Açar sözlər: pərakəndə ticarət, müəssisə, audit, təşkilat, hesabat

Ключевые слова: ритейл, предприятие, аудит, организация, отчет.

Keywords: retail, enterprise, audit, organization, report.

Giriş. Məqalədə pərakəndə ticarət sektorunda fəaliyyət göstərən geniş miqyaslı müəssisələrdə alış və ödəmə əməliyyatlarının daxili auditi ilə bağlı analiz aparılmış və mövzu ilə bağlı audit təklifləri verilmişdir.

Alım və ödəmə prosesi ilə bağlı müəssisənin mövcud tətbiqləri araşdırıldıqda görülməli əməliyyatların ümumiyyətlə əl ilə edildiyi görünür. Buna görə müəssisədə həyata keçirilən daxili audit fəaliyyətləri də əl sistemi üzərində qurulur. Araşdırmada aparılan təhlillər nəticəsində mövcud sistemin risklərə açıq olduğu, alış və ödəmə müddətinin meydana çıxma biləcək səhv və saxtakarlıqlara son dərəcə həssas olduğu, vaxt və pul xərclərinin yüksək olduğu başa düşülür.

Edilən qiymətləndirmələr nəticəsində ilk növbədə sistemli və effektiv daxili audit sistemi yaradılmalı, daxili audit fəaliyyətləri daxili audit hədəflərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Buna görə həm alış, həm də ödəmə prosesi kimi digər bütün proseslərin integrasiya edilmiş bir proqram vasitəsilə elektron şəkildə həyata keçirilməli olduğu görünür. Daxili nəzarət və daxili audit fəaliyyətinin bir hissəsinin integrasiya edilmiş proqrama və ya digər köməkçi proqramlara əlavə ediləcək proqram tərəfindən yaradılacaq elektron nəzarətlərin köməyi ilə elektron şəkildə həyata keçirilə biləcəyi təklif olunur.

Əksər hallarda ticarət müəssisələri məcburi illik yoxlamaya tabe deyillər və daxili ehtiyaclar üçün aparmırlar. Bununla birlikdə, ticarət əməliyyatlarının və maliyyə sənədlərinin vaxtında proaktiv bir şəkildə aparılması mühasibatdakı səhvləri, ölkə qanunvericiliyinin mümkün pozuntularını və digər mühasibat çətinliklərini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Ticarətin əsasını malların əldə edilməsi, saxlanması və satılması prosesləri təşkil etdiyindən, ticarət təşkilatlarının auditinin xüsusiyyətləri malların təhlükəsizliyinə nəzarət etməklə yanaşı mal dövriyyəsi, ümumi gəlir, vəziyyəti və səmərəliliyi barədə məlumat toplamaqdır (1,s.21-24).

Ticarət müəssisələrinin auditinin məqsədi ehtiyatların mövcudluğu, hərəkəti barədə hesabat məlumatlarının etibarlılığını təsdiqləmək və rəsmiləşdirilmiş ticarət əməliyyatlarının mövcud qaydalara uyğunluğunu müəyyən etməkdir.

Ticarət təşkilatlarının auditi zamanı audit sübutlarının əldə edilməsi mənbələri ilkin sənədlərdir.

İlkin sənədlərə bunlar daxildir: çatdırılma müqavilələri, hesab-fakturalar, qaimə sənədləri, fakturalar, alış kitabçası, qiymət siyahısı nomenklaturası, etibarnamələr, qəbzələr, materialların qəbulu aktları, inventar kartları, kart reyestrləri, mal ehtiyatları, satış dəftəri, maliyyə baxımından müqavilələr məsul şəxslər və s. hesablar üçün mühasibat qeydlər buraya daxildir.

Ticarət təşkilatlarının auditi aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

- maddi sərvətlərin qəbulu üzrə əməliyyatların sənədləşdirilmiş qeydiyyatının düzgünlüyünün, mühasibat uçotunda əks olunmasının vaxtında aparılmasının yoxlanılması;
- seçilmiş mühasibat siyasətinin tedarükü, saxlanması və icrası zamanı maddi dəyərlərin qiymətləndirilməsinin uyğunluğunun yoxlanılması, vergi endirimlərinin azaldılması məqsədilə optimallaşdırılması;
- təchizatçılar və alıcılarla hesablaşmaların uçotunun tamlığının və düzgünlüyünün yoxlanılması;
- satışdan əldə olunan gəlirin və hesablanmış əlavə dəyər vergisinin əks olunmasının yoxlanılması;

- nəğd əməliyyatların aparılması və sənədləşdirilmiş qeydiyyatının mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılması.

Auditor, auditin gözlənilən həcmi və proseduru təsvir edən ümumi bir audit planı tərtib edib sənədləşdirməlidir. Ümumi audit planı, audit proqramının inkişafına rəhbərlik edəcək qədər ətraflı olmalıdır. Eyni zamanda, ümumi audit planının forması və məzmunu, yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətinin miqyasına və xüsusiyyətlərinə, yoxlamanın mürəkkəbliyinə və auditorun istifadə etdiyi xüsusi texnikaya görə dəyişə bilər (2, s. 64).

Satış təşkilatının auditi

1. Müəssisələrin təsis və təşkilatı sənədlərinin öyrənilməsi üzərində iş.

Bu mərhələdə təşkilatın təsis sənədlərinin mövcudluğu və qanunvericiliyə uyğunluğu, icra orqanının təyin edilməsi barədə qərar yoxlanılır. Pərakəndə satış sahəsi üçün icarə müqavilələrini öyrənirik (işğal olunmuş ərazilərdə ticarət fəaliyyəti göstərən müəssisənin qanuniliyi baxımından). Bununla yanaşı, ticarət hüququ üçün etibarlı icazələr (tələb olunarsa), sertifikatlar və digər icazələr buraya daxildir (4, s. 60).

2. Şirkətin daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

Bu mərhələdə aşağıdakılar həyata keçirilir:

- mühasibat və vergi uçotunun təşkili məqsədləri üçün müəssisənin təşkilatı strukturunun optimallığının qiymətləndirilməsi;

- mütəşəkkil və işləyən bir mühasibat sisteminin mövcudluğunu və sənədlərin təhlükəsizliyini yoxlamaq;

- ticarət əməliyyatlarının icrası üçün zəruri olan prosedurların mövcudluğunun və tətbiqinin yoxlanılması və onların icrasına nəzarət;

- daxili nəzarət sisteminin müəssisənin fəaliyyətinin miqyasına və xarakterinə uyğunluğunun yoxlanılması.

Daxili nəzarəti qiymətləndirmək üçün auditorlar, bir qayda olaraq, müəssisədən tələb olunan sənədləri də araşdırırlar. Buraya əmtəə və maddi sərvətlərin (inventarın) təhlükəsizliyindən məsul şəxslərin təyin edilməsi barədə əmrlər, malların və materialların təhlükəsizliyindən məsul şəxslər ilə tam məsuliyyətə dair müqavilələr, iş axını cədvəli, təşkilat rəhbərinin əmri ilə təsdiq edilmiş, maliyyə və digər sənədləri imzalamaq hüququ olan şəxslərin təyin edilməsi haqqında əmrlər daxildir (7, s. 59).

Bu sənədlərin yoxlanılmasına əsasən və həyata keçirilmiş nəzarət prosedurlarının nəticələrinə əsasən, auditor daxili nəzarət sisteminin müəssisənin fəaliyyətinin miqyasına və xarakterinə uyğun və ya uyğunsuz olduğu qənaətinə gəlir.

3. Müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin təftişi

Bu mərhələ ticarət təşkilatının yoxlaması aparılarkən əsas və ən çox vaxt aparan mərhələdir. Konvensional olaraq, bu mərhələ, ilkin sənədlərin hazırlanması proseduru, iş əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks olunmasının düzgünlüyü, əməliyyatların ölkənin qüvvədə olan qanunvericiliyinə uyğunluğu, hesablamanın düzgünlüyü olan alt mərhələlərə bölünür. Buraya büdcə qarşısında vergi öhdəliklərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi aiddir.

Auditə başlamazdan əvvəl auditor ticarət təşkilatının mühasibat siyasətini, mühasibat və vergi sahəsində mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunu öyrənərək, onu təhlil edir. Gələcəkdə audit zamanı müəssisənin mühasibat şöbəsinin praktik olaraq mühasibat siyasətində göstərilən uçot metodlarına uyğun olub-olmadığı yoxlanılır (5, s. 31). Sonra yoxlamaya davam edərək, auditor aşağıdakıları aparır:

3.1. Müəssisənin əsas vəsaitlərinin auditi.

Yoxlama zamanı əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin formalaşdırılmasının düzgünlüyü, əsas vəsaitlərin mühasibat hesablarında əks olunması qaydası, ilkin mühasibat sənədlərinin qəbulu və atılması üçün normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğu və əsas vəsaitlərin vergi uçotu nəzərə alınır.

Bunun üçün əmlak əldə etmə müqavilələri, mühasibat reyestrləri, habelə inventar materialları daxil olmaqla ilkin sənədlər öyrənilir, maddi məsuliyyət daşıyan şəxslər arasında sorğu aparılır.

Bu alt mərhələdə auditorun vəzifəsi pozuntuları müəyyənləşdirmək, nəticələrini qiymətləndirmək və səhvləri düzəltmək üçün tövsiyələr verməkdir.

3.2. Müəssisənin (malların) ehtiyatlarının auditi.

Ehtiyatların uçotu yoxlanarkən əsas diqqət ehtiyatların (və hər şeydən əvvəl malların) həqiqi maya dəyərinin formalaşmasına, satış zamanı yerləşdirilməsinə və xaric edilməsinə sənədləşdirmə proseduruna, habelə digər hallarda verilir.

Auditorlar aşağıdakıları yoxlayır və araşdırırlar:

- müəssisənin anbarlarında ehtiyatların mövcudluğuna dair dəlillər (bəzi hallarda audit, malların inventarlaşdırılmasında auditorlar iştirak edə bilər);
- malların qəbulu və istehlakı üçün ilkin sənədlərin qeydiyyatı;
- mühasibat və anbar uçotunun təşkili;
- idxal müqavilələri daxil olmaqla alınan malların dəyərinin formalaşması;
- satış zamanı malların silinməsinin təşkili və nəzarəti, satış zamanı malların qiymətləndirilməsi metodları.

3.3. Müəssisənin satışı üçün xərclərin formalaşmasının auditi.

Bu alt mərhələdə yoxlamanın vəzifəsi xərclərin uçotunda bütün pozuntuları, problemli, mübahisəli yerləri müəyyənləşdirmək, mühasibat və vergi uçotunda xərclərin tanınması üçün əsaslı tövsiyələr verməkdir.

3.3.1. Maliyyət maddələri üzrə satış xərclərinin təftişi.

Hər şeydən əvvəl, audit obyektləri, "Mühasibat uçotu haqqında Respublika Qanununa əsasən mühasibat aparıldığı əsas mühasibat sənədləri kimi xidmət edən təsdiqedicilər sənədləridir.

Auditorlar aşağıdakıları yoxlayır:

- müəssisədə istifadə olunan ilkin sənədləşmə formalarının qanunvericilik səviyyəsində təsdiq edilmiş vahid formalara uyğunluğu;
- sənədlərdə vahid olmayan (standart), məcburi təfərrüatların olması;
- sənədlərdə tələb olunan təfərrüatların doldurulmasının düzgünlüyü;
- ilkin mühasibat sənədlərini imzalamaq hüququ olan təşkilat rəhbəri tərəfindən təsdiq edilmiş şəxslərin siyahısının olması;
- sənədlərə düzəlişlərin edilməsinin düzgünlüyü və onlarda sertifikatız silinmələrin və ləkələrin olması;
- sənədlərin mühasibat reyestrlərində əks olunmasının düzgünlüyü.

Yoxlama zamanı ticarət müəssisələri tərəfindən çəkilən xərcləri təsdiqləyən sənədlər öyrənilir və araşdırılır. Bu sənədlər iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olaraq, aşağıdakı məqamlarda qiymətləndirilir:

- maddi xərclər: ticarətin təşkili və anbarın saxlanması xərclərinin uçotu;
- əmək xərcləri: əmək müqavilələrinin işçilərlə kollektiv müqavilənin mövcudluğu, iş nəticələrinə əsasən mükafatların və digər mükafatların hesablanması qanuni etibarlılığı, əmək haqqının hesablanması, ödənilməsi üçün sənədlər, kompensasiyalar;
- digər xərclər: istehsal, ofis və anbar binalarının kirayəsi, rabitə xidmətləri xərcləri, işçilərin təlim xərcləri və s.

3.3.2. Maliyyətlərin formalaşmasının sektoral xüsusiyyətləri.

Ticarət fəaliyyətinin təşkili, əlbəttə ki, bu sahəyə xas olan maliyyətlərin müəyyən bir spesifikasiyaya gətirib çıxarır.

Beləliklə, əksər ticarət şirkətlərinin xərclərinin tərkibində əhəmiyyətli bir yeri malların alqı-satqısı prosesində çəkilən nəqliyyat xərcləri tutur.

Auditorlar bu cür xərcləri təsdiqləyən sənədləri diqqətlə öyrənir və qiymətləndirir, həmçinin tədarükçülərlə və ya alıcılarla müqavilələrdə əsas çatdırılma şərtlərindən asılı olaraq malların satış qiymətindəki "nəqliyyat" komponentinin qanunauyğunluğunu yoxlayır, malların ticarətdən əvvəl hazırlanması xərcləri; reklam, marketinq araşdırması və məhsulun təşviqi xərcləri buraya aiddir.

Hər şeydən əvvəl, xərclərin müəssisənin ticarət fəaliyyəti ilə əlaqəsini, xərclərin cari xarakterini, sənədlərin tamlığını təsdiq edən sənədlər (göstərilən xidmətlər üçün aktların

mövcudluğuna nəzarət, marketing araşdırmaları barədə hesabatlar, reklam məhsulları) buraya aiddir.

3.4. Müştərilər ilə münasibətlərin və hesablaşmaların auditi.

Bir qayda olaraq, bu alt mərhələdə audit iki istiqamətdə aparılır:

3.4.1. Topdan satıcılar tərəfindən alıcılarla hesablaşmaların auditi:

- xarici iqtisadi müqavilələr daxil olmaqla müqavilələrin təhlili (çatdırılma şərtləri və əsasları, ödəmə şərtləri);
- alıcılarla uzlaşma aktlarının mövcudluğu və mühasibat məlumatlarına uyğunluğu yoxlanılır;
- malların daşınması üzrə əməliyyatların sənədləşdirilmiş qeydiyyatı öyrənilir;
- satışdan əldə olunan gəlirlərin uçotunun vaxtında, düzgün və etibarlılığı barədə təsadüfi yoxlama aparılır.

3.4.2. Pərakəndə müştərilərlə hesablaşmaların auditi:

- nağd pulla işin təşkili öyrənilir: kassa aparatlarının istifadəsi, sənədləşmə işləri, kassa əməliyyatlarının aparılması;
- gəlirin tanınmasının vaxtında olması, habelə malların qaytarılması zamanı müştərilərlə hesablaşmalar yoxlanılır;
- malların pərakəndə satış şöbələrinə ötürülməsini sənədləşdirmək.

3.5. Müəssisənin tədarükçülər ilə podratçıların hesablaşmalarının auditi və təhlili: müqavilələrin mövcudluğu, ödənişlərin etibarlılığı.

Müəssisə tərəfindən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən yaranan hesablaşmaların hesablarının yoxlanılması aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- tərəflərin maddi dəyərlərin tədarükü, işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsinə dair hüquqi vəzifələrini müəyyən edən müqavilələrin və digər sənədlərin mövcudluğu və düzgünlüyü;
- alınan maddi dəyərlər üçün ödənişin düzgünlüyü və tamlığı, sənədləşdirilmiş qəbz faktı.

Müvafiq borc qalığının balans maddələrində düzgün əks olunduğunu öyrənmək lazımdır. Bundan əlavə, auditor aşağıdakıları yaratmağa borcludur:

- borclar üçün iddia müddətinin buraxılmaması;
- borcun ödənilməsi üçün hansı tədbirlər görüldüyünü;
- qarşı tərəflərlə qarşılıqlı hesablaşma barışıq aktları tərtib edilib-edilmədiyi;
- borcluların borclarını etiraf etdikləri borc ödəmə cədvəllərinə və məktublara (aktlara, bildirişlərə) uyğunluq;
- iddia işinin həyata keçirildiyi;
- müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirildiyi.

Tələb olunmayan kreditor borcları da yoxlanılır.

3.6. Müəssisə mənfəətinin formalaşmasının və istifadəsinin yoxlanılması, habelə müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin vergiyə cəlb edilməsi.

Yoxlama zamanı aşağıdakılar öyrənilir və təhlil olunur:

- mənfəət artım dinamikası (əvvəlki maliyyə illəri ilə müqayisədə audit);
- mənfəət xərclərinin istiqamətləri (audit, dividendlərin ödənilməsi, istehsalın inkişafının yenidən maliyyələşdirilməsi: yeni obyektlərin tikintisi, istehsal fondlarının alınması);
- fondların formalaşmasının etibarlılığı və qanuniliyi.

3.7. Digər vergi borcları baxımından şirkətin büdcə ilə hesablaşmalarının auditi.

Yoxlama zamanı vergilər üçün vergi bazasının formalaşdırılmasının düzgünlüyü və vergi bəyannamələrinin doldurulmasının düzgünlüyü həyata keçirilir.

Bir qayda olaraq, yoxlamalar nəticələrinə əsasən, müəssisələr mühasibat və vergi uçotu məlumatlarına düzəlişlər edir, vergiləri yenidən hesablayır və vergi yoxlamaları zamanı əlavə maliyyə sanksiyalarından yayınmalarına imkan verən tənzimlənmiş orqanlara vergi bəyannamələrini təqdim edir.

Vergi idarəsi səhvləri aşkar etməzdən və ya yoxlama vermədən əvvəl düzəlişlər edilməlidir. Əlavə olaraq əlavə vergi və cərimə faizləri də dəyişdirilmiş bəyannaməni təqdim etmədən əvvəl özləri tərəfindən ödənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov Ə.A., Cəfərova Ş.Ə.və b. Mühəsibat uçotu. Bakı, 2012. səh.686
2. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. Mühəsibat uçotu. Dərslik. Bakı, «3 saylı mətbəə» MMC, 2016;
3. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014;
4. Прохорова Н.А., Волкова А.А. Особенности аудита субъектов малого предпринимательства, занятых в сфере торговли // ВЕСТНИК САМГУПС – 2015 - №2 (28) - с. 60-65.
5. Толчинская М.Н., Гаврилова Э.Н. Финансовый аудит как система контроля качества всего процесса управления организацией // Финансы и кредит- 2015, № 37. с. 31-45
6. Уразова Н.Т., Шикунова Л.Н. Специфика аудита торговых организаций // Экономика и управление: Анализ тенденций и перспективы развития – 2014 - №17 – С. 135-137.
7. Юнусова Д.А. Роль внутреннего аудита в повышении эффективности управления предприятием// УЭПС: управление, экономика, политика, социология.2016. №1. С.59-61.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ

Qasimov Ruslan

XÜLASƏ

Nəticə etibarlı ilə, son mərhələdə auditor tərəfindən qəbul edilmiş pozuntu ilə səhvlərin sübutları işlənir, şirkətin vergi öhdəliklərinə təsiri və mühəsibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığı qiymətləndirilir.

Qanuni yoxlama aparılarkən yoxlamanın nəticələri xüsusi auditor rəyində tərtib edilir. Lakin nəticənin özündə analitik və tövsiyə xarakterli məlumatlar yoxdur. Buna görə, audit müştərisi də bir audit hesabatı tələb etməlidir.

Proaktiv bir yoxlama aparılırsa, bir qayda olaraq, yalnız müəyyən edilmiş bütün səhvlərin ətraflı nəzərdən keçirildiyi, təhlil edildiyi və düzəldilməsi üçün tövsiyələrin verildiyi belə bir hesabatla məhdudlaşır.

ОРГАНИЗАЦИЯ АУДИТА НА РОЗНИЧНЫХ КОММЕРЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Гасымов Руслан

АННОТАЦИЯ

В результате на завершающем этапе обрабатываются принятые аудитором доказательства нарушений и ошибок, оценивается влияние на налоговые обязательства компании и достоверность бухгалтерской (финансовой) отчетности.

При проведении юридического аудита результаты аудита оформляются специальным аудиторским заключением. Однако сам результат не содержит аналитической и рекомендательной информации. Следовательно, клиент аудита должен также запросить отчет об аудите.

Если проводится проактивная проверка, она обычно ограничивается таким отчетом, в котором все выявленные ошибки тщательно просматриваются, анализируются и даются рекомендации по исправлению.

ORGANIZATION OF AUDIT IN RETAIL COMMERCIAL ENTERPRISES

Gasimov Ruslan

SUMMARY

As a result, in the final stage, evidence of violations and errors accepted by the auditor is processed, the impact on the company's tax liabilities and the reliability of accounting (financial) statements are assessed.

When conducting a legal audit, the results of the audit shall be compiled in a special auditor's opinion. However, the result itself does not contain analytical and recommendatory information. Therefore, the audit client must also request an audit report.

If a proactive inspection is carried out, they are usually limited to such a report, in which all identified errors are thoroughly reviewed, analyzed and recommendations for correction are given.

RESPUBLİKAMIZDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ ROLUNUN TƏHLİLİ

Eyvazlı Ceyhun
ADİU-nun II kurs magistrantı
eyvazli-c@mail.ru

Açar sözlər: Maliyyə, hesablama palatası, nəzarət, vergi, gömrük

Ключевые слова: Финансы, счетная палата, контроль, налогообложение, таможня

Keywords: Finance, chamber of accounts, control, taxation, customs.

Giriş. Azərbaycanda müstəqil dövlət kimi maliyyə nəzarətinin inkişafı ötən əsrin 90- cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, 70 ilə yaxın bir müddətdə SSRİ-i tərkibində olan ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə sferası da ümumdövlət sisteminə uyğun təşkil olunurdu. Planlı iqtisadiyyat şəraitində maliyyə nəzarəti də dövlət tərəfindən aparılırdı. Müstəqil nəzarət anlayışı yox idi. Bütün nəzarətedici hakimiyyət və səlahiyyət dövlətin, mərkəzin əlində cəmləşmişdi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində müstəqillik əldə edən dövlətimizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə sferasında da ciddi islahatlara ehtiyac var idi. İqtisadi vəziyyətin və həmçinin dövlət idarəetmə prinsiplərinin dəyişməsinin dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yenidən qurulmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaratmışdı. Bazar münasibətlərinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizminin yaradılması, tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyəti olan məqamlardan biri idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində həyata keçirilən çox mühüm və vacib addımlardan biri bu sahədə qayda– qanunun bərpə edilməsi, nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının funksiyalarının müəyyənəldirilməsi, həmçinin özbaşınalığın və əsassız yoxlamaların qarşısının alınması olmuşdur.

Respublikamızda maliyyə sisteminin tənzimlənməsində dövlət maliyyə nəzarəti rolunun təhlili.

Ötən əsrin 90-cı illərinin sonları Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrü olduğundan dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlama və nəzarət mexanizmi real tələblərə uyğun təkmilləşdirilmə prosesi başa çatmamışdı. Buna görə də müasir tələblərə uyğun adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük tələbat var idi. Dünya təcrübəsində vəsaitlərin məqsədli və effektiv istifadə edilməsi sahəsində ali dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəsna rol oynamasını nəzərə alaraq icra hakimiyyəti orqanlarından asılı olmayan və qanunvericilik hakimiyyəti həyata keçirən orqana hesabat verən xüsusi bir qurumun yaradılması vacib idi. Bunun məqsədi müasir dövrün tələblərinə cavab verən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və gücləndirilməsi idi. Burada digər məqsəd həm daxili, həm də kənar maliyyə nəzarətinin imkanlarından maksimum faydalanmaqla güclü dövlət nəzarət sisteminin formalaşmasına nail olmaq idi. Daxili dedikdə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən, xarici dedikdə cəmiyyət qarşısında öz səlahiyyətlərinin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün ali audit qurumu tərəfindən həyata keçirilən nəzarət nəzərdə tutulur. Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi maliyyə vəsaitlərinin, maddi dəyərlilərin və həmçinin qeyrimaddi obyektlərin planlaşdırılması, inkişaf etdirilməsi, paylanması və istifadə edilməsi mərhələləri, onların təhlükəsizliyi və gerçəkləşdirilməsinin genişləndirilməsi üçün icraedici idarəetmə tədbirlərinin qanuniliyi, məqsədmüvafiqliyi və əlverişliliyi prinsiplərinə riayət olunmasını təmin etməkdir (5, 65).

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin mənafeyini qorumaqla yanaşı həm də idarə, müəssisə və vətəndaşların da marağına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatında belə pozuntu halları vaxtaşırı müşahidə edilsə də, maliyyə qanunlarına ehtiyac çox olsa da, dövlət maliyyə nəzarəti belə halların olmamasına, o cümlədən də istehsalın əlverişliliyini zəiflədən qanunların azaldılmasına istiqamətlənməlidir (6, 98).

Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti respublika qanunverici orqanları, maliyyə və vergi orqanları və digər idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Aparılan tədqiqatlar dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün bu analitik və təşkilati-texniki məsələlərin həll olunmasının vacibliyini əsaslandırmağa imkan vermişdir.

Həll olunması üçün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dairəsinin dəqiq müəyyən edilməsi və dövlətin siyasətinə müvafiq olaraq bu sistemin təkmilləşdirilməsinin məqsədlərini müəyyən etmək.

Dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan əsas məsələlərin müəyyən edilməsi.

Eynitipli məsələlərin qruplar halında birləşdirilməsi və onların əsasında sistemin həmin məsələləri yerinə yetirmək üzrə ixtisaslaşmış struktur vahidlərinin təkmilləşdirilməsi.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dövlət idarəetmə sisteminin digər vasitələri ilə inteqrasiyası.

Hər bir struktur vahidlərinin məqsədlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquqlarının və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, onların qarşılıqlı münasibətləri sxeminin işlənilib hazırlanması, bütün bunların müvafiq normativ hüquqi aktlarda sənədli şəkildə təsbit olunması.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinə dair mühüm məsələlərin işlənilib hazırlanması, strukturun monitorinqi və təkmilləşdirilməsi və s.

Dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Son illər müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə çoxlu sayda əsassız müdaxilələrin qarşısını almaq, iri, orta və kiçik sahibkarlığın respublikamızda inkişafına əngəl törədən maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən ciddi tədbirlər görülür.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

Dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

Dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edir, bu sahədə mövcud olan nöqsanları və neqativ halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlər görür;

Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Hesablama Palatası.

Səlahiyyətləri 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyənləşdirilən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası fəaliyyətə başlamışdır. Praktiki olaraq ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutunun əsası qoyulmuşdur. Respublikada dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşəkkül tapması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Hesablama Palatasının əsas funksiyalarından biri dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin layihələrinə rəy verməkdir. Belə ki, Hesablama Palatası dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarəti həyata keçirir. Həmçinin o, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatı və müvafiq qanun layihələrinə də rəy verir. Hesablama Palatası dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasını təhlil edir, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlayır və Milli Məclisə təqdim edir.

2020-ci ildə mövcud pandemiya ilə əlaqədar yaranan problemlər sözsüz ki, ölkənin maliyyə sisteminə təsirsiz ötüşməmişdir. İlk növbədə neftin qiymətinin aşağı düşməsi dövlət büdcəsinə

təsiri böyük olmuşdur. Bu səbəbdən Hesablama Palatası ““Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” rəyi olmuşdur.

Rəydə dövlət büdcəsinin əsas parametrlərini göstərən makroiqtisadi mühitin araşdırılması, layihədə nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsinin gəlir və xərc göstəricilərinin əsas parametrlərinin müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğunluğunun təhlilinə, dövlət büdcəsinin cari ilin müvafiq dövrü üzrə icra vəziyyətinə diqqət yetirilmişdir.

Keçən ilin mart ayından müşahidə edilən “COVID-19” pandemiyası ayrı-ayrı ölkələr üzrə makrofiskal çərçivənin xüsusiyyətlərinin sürətlə dəyişməsi və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin “institusional dayaqlarının” zəifləməsinə səbəb oldu ki, bu da iqtisadçı və maliyyəçiləri dövlət fondlarının idarə edilməsinə yeni təfəkkürlə baxmağa məcbur etdi.

İlk olaraq dəyişikliklər neftdən asılı olan ölkələri iki yerə ayırdı:

təbii resursdan əldə edilən gəlirlər hesabına lazımı “fiskal fəza” yaratmış ölkələr;

bu tip “fiskal buferləri” olmayan ölkələr.

2021-ci ildə büdcə-vergi siyasəti üzrə aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

İqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması məqsədilə büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin artırılması 2021-ci ildə davam edəcəkdir. Bu əsasda qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən ödəyicilərin neft sektorunda baş verən şoklardan asılılığının minimuma salınması, qeyri-neft ixracın coğrafiyasının və nomenklaturasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsinin azaldılması, vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin icrası davam etdiriləcəkdir.

Dövlət büdcəsinə daxilolmalar üzrə vahid nəzarət mexanizminin tətbiqinin genişlənməsinin, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması hesabına vergi daxilolmalarının artırılmasının, vergi inzibatchılığı sahəsində şəffaflığın təmin edilməsinin, dövlət müəssisələrində daha mütərəqqi korporativ idarəetmə üsullarının tətbiqinin, maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinin təmin edilməsinin, vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin, habelə vergi borclarının ödənilməsi istiqamətində əlverişli şəraitin yaradılmasının 2021-ci ildə yığımların əhəmiyyətli artımına səbəb olacağı proqnozlaşdırılır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin sosial yönümlülüyünün təmin edilməsi, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş dövlət proqramlarının və tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi 2021-ci ildə büdcə xərclərinin əsas istiqamətlərindən olacaqdır.

Əhalinin sağlamlığının etibarlı şəkildə qorunması məqsədilə səhiyyə sahəsində mövcud çağırışlar nəzərə alınaraq, sözügedən sahə üzrə ənənəvi dövlət proqramlarının icrası ilə yanaşı sanitar-epidemioloji vəziyyətin nəzarətdə saxlanılmasına yönəlmiş müvafiq tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə xüsusi önəm veriləcəkdir.

Belə ki, yeni növ koronavirus pandemiyasının davam etməsi fonunda koronavirus infeksiyası ilə mübarizə tədbirlərində iştirak edən tibb işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması və onunla mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə zəruri tibbi avadanlığın və digər tibbi vasitələrin tədarükünün həyata keçirilməsi, infeksiyaya yoluxmuş xəstələrin müalicəsinin səmərəli təşkili məqsədilə ölkənin müvafiq bölgələrində modul tipli xəstəxanalar quraşdırılması, habelə sanitar-epidemioloji vəziyyətə nəzarətin təkmilləşdirilməsi və infeksiyaya yoluxmuş və onlarla təmasda olan şəxslərin monitorinqinin aparılması üçün şəhər və rayon qiqiyena və epidemiologiya mərkəzlərinin maddi-texniki vəziyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi, habelə peyvənd vasitələrinin alınması nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi, şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri infrastrukturlarını və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması), şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin və bu kateqoriyadan olan müharibə iştirakçılarının sosial müdafiəsinin daha

da gücləndirilməsi üçün maliyyə təminatının yaradılması ortamüddətli dövrdə büdcə xərclərinin prioritet istiqamətlərindəndir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri infrastrukturlarını və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması, yaşayış evlərinin tikintisi və s.) məqsədi ilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 mlrd.manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. (12, 1)

Maliyyə nəzarətində dövlət gömrük orqanının rolu

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir irəli sürülür ki, gömrük orqanları tərəfindən vergi və rüsumların yığılması, gömrük ödəmələri üzərində nəzarət, gömrük orqanlarının hərəkət (və ya hərəkətsizliyi), aktlarından şikayət verilməsi, məsuliyyətə cəlb etmə zamanı baş verən münasibətlər kifayət qədər mürəkkəbdir və müxtəlif hüquq sahələri normaları ilə nizama salınır. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi bu münasibətlərə adı çəkilən halda, yəni vergi və gömrük rüsumlarının alınması zamanı müəyyən hallarda təsir edir. Məsələn, artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının məbləğlərinin qaytarılması, bu Məcəllənin 87-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən, eyni cür həllini tapır, yəni bu məbləğlər ödəyicilərə qaytarılır. Vergilər barəsində bu hal olduqda, gömrük orqanları vergi orqanlarının səlahiyyətlərindən istifadə edirlər.

Gömrük orqanlarının gömrük ödəmələrinin ödənilməsi üzərində nəzarət fəaliyyəti aşağıdakı aktlarla nizama salınır:

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi;

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi;

“Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli qanunu; beynəlxalq-hüquqi müqavilələr və respublikanın iştirakı ilə bağlanan sazişlər; qanun qüvvəli aktlar.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti sahəsində bankların xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqları bank fəaliyyətini və bu fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi, bank nəzarətini daha əhəmiyyətli və zəruri etmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, iqtisadiyyatın və başqa sahələrin köklü dəyişiklikləri bank sisteminə və bank sahəsində vəzifələrə təsir edir.

Maliyyə nəzarətinin bu növü hər şeydən əvvəl bank ssudalarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ödəmə intizamının möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Belə ki, bank kreditində qoyulmuş şərtlər: əvəzli, müddətli və qaytarılmaq şərtləri, kreditləşmə prosesində bank nəzarəti üçün əsasdır və bu nəzarət, eyni zamanda, kreditin qaytarılması üçün real təminatdır və zəruri şərtidir.

Bank nəzarəti sistemində Mərkəzi Bankın nəzarəti.

Bank nəzarəti sistemində Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi nəzarət xüsusi yer tutur.

1. Mərkəzi Bankın bank nəzarəti “Banklar və bank fəaliyyəti” haqqında Qanunun 50-ci maddəsinə əsasən həyata keçirilir. Belə ki, kredit təşkilatının illik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ancaq onun seçdiyi, yaxud lazımı hallarda Mərkəzi Bankın təyin etdiyi auditor tərəfindən yoxlanılmalı və yoxlamanın nəticələri Mərkəzi Banka bildirməklə, müəyyən olunmuş forma və müddətlərdə illik balans, mənfəət və zərər barədə hesabat mətbuatda dərc edilməlidir. (9, 1)

Müasir dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etməsi, beynəlxalq ticarətin inkişafı, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bank nəzarətindən müstəqil bir nəzarət sahəsi kimi ayrılan valyuta nəzarətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nəticə. Maliyyə nəzarəti əsasən iki formada aparılır:

- Dövlət maliyyə nəzarəti;
- Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti.

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməklə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədəuyğunluğundan kənarlaşmaların vaxtında müəyyən olunması və nöqsanların aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Bu nəzarət forması bütün səviyyələrdə büdcələrin, büdcədən kənar fondların tərtibi, bağlanması, icrası prosesinə, müəssisə,

idarə və təşkilatların, bankların və digər qurumların fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə planlaşdırılmış bütün vəsaitlərin vaxtında dövlət fondlarına daxil olunmasına və bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanları aşağıdakılardır: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və s.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə ilk növbədə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının təşkili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir.

Eyni zamanda ölkədə maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılması, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

2. Bəybala Xankişiyev (2002)-Maliyyə Nəzarəti-Bakı. "Turan" nəşriyyatı-94 səh.
3. D.A.Bağirov, M.X.Həsənlı(2011)-Maliyyə. Bakı "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı-384 səh
4. V.Z.Zeynalov (2010)-Maliyyə-dərs vəsaiti.Bakı "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı-361 səh.
5. Бурцев В. В.(2010). Государственный финансовый контроль и методология и организация. — М.: ИВЦ «Маркетинг», 1-321 б.
6. Салихов З. А. (2015). Методология, методика и организация контрольно-ревизионной работы: монография / Российской Федерации. — Екатеринбург:— Библиогр, 251–276
7. Родионова В.М.(2002). Финансовый контроль: Учебник – М.: ИД ФБК-ПРЕСС- 320 с.
8. Е.Ш.Грачева, Г.П.Толстопятенко, Е.А.Рыжково(2004). «Финансовый контроль» Учеб.пособие. М. 272 с.
9. <http://www.maliyye.gov.az> – Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı
10. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı
11. www.cbar.az –Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı
12. <http://sai.gov.az> – Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının saytı

RESPUBLİKAMIZDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ ROLUNUN TƏHLİLİ

Eyvazlı Ceyhun

XÜLASƏ

Maliyyə nəzarəti – bütün iqtisadi subyektlər: dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı

şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir.

АНАЛИЗ РОЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В РЕГУЛИРОВАНИИ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Эйвазлы Джейхун

АННОТАЦИЯ

Финансовый контроль - это контроль всех хозяйствующих субъектов: органов законодательной и исполнительной власти за финансовой деятельностью государства, предприятий и организаций. Его цель - обеспечить успешную реализацию экономической политики государства, формирование финансовых ресурсов во всех секторах экономики и процесс их эффективного использования. Фактически, все это общие финансовые обязательства. По мере того, как роль финансов в рыночной экономике возрастает до последней степени, важность финансового контроля также возрастает.

ANALYSIS OF THE ROLE OF STATE FINANCIAL CONTROL IN THE REGULATION OF THE FINANCIAL SYSTEM IN OUR COUNTRY

Eyvazli Jeyhun

SUMMARY

Financial control is the control of all economic entities: legislative and executive authorities over the financial activities of the state, enterprises and organizations. Its goal is to ensure the successful implementation of the state's economic policy, the formation of financial resources in all sectors of the economy and the process of their effective use. In fact, these are all general financial obligations. As the role of finance in a market economy increases to the last degree, the importance of financial control also increases.

PROBLEMS AND CHALLENGES OF IFRS ADOPTION

Aziz Aghayev

Sophomore in master degree in UNEC

eziz.agayev6@gmail.com

Key words: Problems, challenges, IFRS adoption, first adoption process**Açar sözlər:** Problemlər, IFRS tətbit edilməsi və çətinlikləri, ilkin tətbiq etmə prosesi**Ключевые слова:** проблемы, вызовы, IFRS принятие, процесс первого усыновления

Introduction. In the previous few years, many created and agricultural nations have embraced International Financial Reporting Standards (IFRSs) as their reason for monetary announcing. The European Union (EU) started to lead the pack when she commanded all recorded organizations in the European Union to begin the appropriation and execution of the IFRS in their monetary detailing since 2005. Truth be told the year 2005 to 2009 was respected by the IASB to give a steady stage to EU organizations that began execution in 2005. As of now more than 120 nations are accounted for to have received or merged with IFRS1. IFRSs are a bunch of bookkeeping rules that is quickly acquiring acknowledgment on an overall premise. They are distributed by the London-based International Accounting Standards Board (IASB). IFRS is more centered around destinations and guideline based. They imply to be a bunch of decides that preferably would apply similarly to monetary announcing by open organizations around the world. The reception of IFRS as given by the International Accounting Standards Board (IASB) is relied upon to bring about the utilization of a typical arrangement of monetary announcing principles inside and between nations in Europe and numerous different nations that require or license use of IFRS. Be that as it may, likeness is probably not going to emerge from IFRS reception (Ball, Robin & Wu, 2000, Christensen Lee and Walker 2008, Sunders, 2010). In particular, Ball (1995, p29) presumes that "internationalization will diminish a few or a large part of the variety in bookkeeping rules and practices across countries, it won't dispose of it. Nor should it". Ball (2006) communicates worries that the utilization of IFRS won't be uniform and that this will influence the announcing and impression of IFRS quality by clients.

For nations wishing to embrace IFRS Sunder (2010) proposes six bases for choice as : commitment to thriving what's more, abundance of society, consideration of pertinent data from all pieces of the economy, solidness after some time, versatility to changes in monetary climate, power against controls, and protection from catch by tight vested parties. The discussions of IFRS appropriation isn't just about the advantages and expenses yet additionally the worldwide monetary revealing union ramifications if IFRS were altered because of the reception cycle. There is the concerns of various renditions of IFRS and changes in usage (Nobes, 2006, Ogiedu, 2011) and IFRS just in names (Daske, Hail and Leuz, 2008). For example, Zeff and Nobes (2009, p178) reacting to Thomson (2009) that Australia has certainly received IFRSs by contend that "Australian technique for execution is distinctive in significant manners from those utilized in such nations as Israel and South Africa ". Similarly, Nobes and Zeff (2008) analyze the reports by 255 organizations and their examiners in four European nations and Australia concerning consistence with IFRS. They found that in any event, when they consent to full IFRS, there were no unmistakable review reports or there were double detailing in uncommon cases. The explanation cited was because of prerequisites by guideline in these nations.

The selection and execution of the IFRS in the EU and more than 120 different nations is related with a great deal of difficulties for nations (creating and created) which are mulling over IFRS appropriation or confronted with the issues of whether to and why, when and how to meet or receive IFRS.

Analysis. The worries for harmonization of bookkeeping principles and later, combination during the 1990s with IFRS are because of the globalization of the capital business sectors. Truth be told, it is accepted that bookkeeping harmonization is important for the globalization of capi-

tal business sectors (Quigley, 2007). Speculators currently look for venture openings everywhere on the world. Numerous business substances keep on extending their activities across public boundaries. Organizations are looking for capital at the most reduced expense anyplace. Protections markets are crossing public limits (and expanding cross-line capital stream). Consolidation talks among a portion of the world's biggest stock trades proceed and the gleaming venture exchanges through the web. There is need for straightforwardness in organization reports so speculators, moneylenders and different clients of monetary data of organizations could contrast their exhibition from one nation with another. Additionally, there is the need to give data that are applicable, dependable and justifiable to address the issues of speculators, for simple likeness of organizations' exhibition and the choice to purchase, hold or sell made simple through decrease or disposal of contrasts in bookkeeping arrangements and standards between nations.

The term harmonization signifies "the compromise of various bookkeeping and monetary detailing frameworks by fitting them into regular wide orders, so that structure becomes standard while content holds huge contrasts" (Mathews and Perera, 1996, p. 322). Assembly implies the way toward merging or uniting worldwide norms gave by the IASB and existing guidelines gave by public standard setters, with the point of taking out choices in representing monetary exchanges and occasions. A definitive goal of combination is to accomplish a solitary arrangement of inside predictable, top notch worldwide bookkeeping guidelines, given by the IASB and received by all the public standard setters (IASB, 2003).

It is pushed that appropriation of IFRS will prompt: more noteworthy straightforwardness and understandability, lower cost of funding to organizations and higher offer costs (because of more prominent certainty of speculators and straightforward data), diminished public standard-setting costs, simplicity of guideline of protections markets, simpler similarity of monetary information across borders and assessor venture openings, expanded validity of homegrown business sectors to unfamiliar capital suppliers and possibilities unfamiliar consolidation accomplices, and to likely moneylenders of fiscal summaries from organizations in less-created nations. It will likewise encourage simpler global versatility of expert staffs across public limits. For the global organizations, it will assist them with satisfying the exposure prerequisite for stock trades far and wide (Armstrong, Barth, Jagolizer and Riedl, 2007., Covrig, Defond and Hung 2007, Daske et al 2008). Different advantages include: the lower weakness to political pressing factors than public principles, continuation of neighborhood usage direction for nearby conditions and the inclination for bookkeeping guidelines to be raised to the most elevated conceivable quality level all through the world. (Choi, et al, 1999; Alfredson et al, 2004). The net market impact of assembly is an element of two impacts. The first is the direct enlightening impact - regardless of whether intermingling increments or diminishes bookkeeping quality. The second is the skill procurement impact or whether speculators become specialists in unfamiliar bookkeeping, which relies upon the fact that it is so expensive to build up the ability. In this manner, ex risk net market impact of intermingling is dubious.

The reception of IFRS around the globe is happening quickly to achieve bookkeeping quality improvement through a uniform arrangement of norms for monetary detailing. In any case, bookkeeping quality is an element of the association's generally speaking institutional setting, including the lawful and political arrangement of the nation wherein the firm lives (Bhattacharjee and Islam, 2009). Land and Lang (2002) report that bookkeeping quality has improved worldwide since the start of the 1990s, and propose that this could be because of elements, for example, globalization and expectation of worldwide bookkeeping harmonization. IFRS is dependent upon in any event two elements. To start with, progress depends on the reason that change to IFRS establishes change to a GAAP that initiates more excellent monetary revealing. For instance, Barth, Landsman, and Lang (2006) find that organizations receiving IFRS have less income the board, all the more ideal misfortune acknowledgment, and more worth pertinence of profit, all of which they decipher as proof of higher bookkeeping quality. Second, the bookkeeping framework is a correlative part of the nation's generally institutional framework (Ball, 2001) and is additionally controlled by association's impetuses for monetary detailing.

The chief obstructing factors in the reception cycle of IFRS in Europe, America and the remainder of the world are not really specialized but rather social issues, mental models, lawful obstacles, instructive requirements and political impacts (Obazee, 2007). As indicated by Rong-Ruey Duh (2006), the usage challenges include: convenient understanding of norms, ceaseless change to IFRS, bookkeeping information and skill controlled by fiscal report clients, preparers, evaluators and controllers, and administrative motivating force (Ball, Robin and Wu 2000). The recorded contrasts in bookkeeping thought, setting, ethos and practice in the expansive partitions: Anglo-Saxon, Continental Europe and Southern American (Nobes, 1983., Ball, 1995) make harmonization and moving starting with one custom then onto the next trouble.

Despite the fact that IFRS has the possibilities to encourage cross-line similarity, increment announcing straightforwardness, decline data costs, lessen data deviation and in this manner increment the liquidity, rivalry and productivity of business sectors (Ball 2006, Choi and Meek 2005), Armstrong et al., (2007) and Soderstrom and Sun (2007) have discovered that social, political and business contrasts may likewise keep on overwhelming critical snags in the advancement towards a solitary worldwide monetary correspondence framework in light of the fact that a solitary arrangement of bookkeeping guidelines can't mirror the distinctions in public strategic approaches emerging from contrasts in organizations and societies. The view of IFRS quality by clients is basic to IFRS reception. For example, in a new review by McEnroe and Sullivan (2011), singular financial specialists felt happy with the current US bookkeeping show and don't want development towards IFRS reception. Essentially, Winney et al (2010) found that private ventures in the US were not ready for IFRS on the grounds that they don't see benefits in changing from GAAP to IFRS.

Conclusion. (i) Effective execution of IFRS requires cautious arranging and broad government funded training, the portion of assets, a lawful and administrative emotionally supportive network and institutional help with solid administration systems. Unless the different partners are essentially included a lot being developed plans and how they are influenced, they will be hesitant to help the change and IFRS selection may not succeed.

(ii) The interchanges framework for illuminating clients regarding the adjustments in announcing prerequisites should be powerful and responsive. Clients of fiscal summaries must have the option to decipher monetary reports and bring up issues about a substance's presentation. Endeavors to fabricate great corporate administration and upgrade corporate straightforwardness will be fruitful just when the key partners have the ideal information to comprehend the monetary reports and examine announced data. Additionally, the progress plans to IFRS and its suggestions for preparers, clients, teachers and different partners must be adequately conveyed.

(iii) Adequate assets should be set up to help the reasonable usage of IFRS. This incorporates having consultative gatherings accessible to react expeditiously to worries by clients and to accommodate their continuous preparing. Helping key partners, incorporating controllers with preparing, and having the necessary assets to decipher and apply the prerequisites of IFRS is a basic component fundamental the fruitful execution of IFRS.

(iv) Suitable principles should be created to encourage acknowledgment of the little and medium scale ventures (SMEs) on the grounds that the vast majority of the norms incorporate mind boggling and itemized revelation issues appropriate to bigger organizations which are recorded in the stock trade.

(v) Continual preparing of reviewers, controllers, experts and different clients is a significant factor in the progress to IFRS. Truth be told, limit working of the different partners by the bookkeeping calling is a need.

(vi) The appropriation of IFRS has sway on a nation's public measurements. Information on profitability, productivity and benefit are generally gathered by the public authority measurable expert for public detailing.

(vii) Introduction of a mindfulness program by government to improve the level of consistency with bookkeeping prerequisites by determined business ventures. Administrative offices

should work together to plan a mindfulness program on the significance of consistence with bookkeeping prerequisites of IFRS.

(viii) On the premise of legitimate consistence of IFRS, the administrative specialists can give critical advantages to firms announcing routinely and agreeing with IFRS and other fundamental prerequisites like loosening up the posting measures or giving motivations in either financial or non-money related structures.

(ix) A framework for selection of norms and checking ought to be built up that can chip away at an agreement perspective on all the invested individuals. Hence, openness drafts are to be flowed for remarks from different experts and the overall population on the loose. This regularly has brought about limiting discords and expanding acknowledgment of bookkeeping guidelines (Hove, 1990).

(x) Implementation of specific necessities of IFRSs ought to be a steady cycle on the grounds that receiving IFRSs isn't only a bookkeeping exercise however progress that necessitates that everybody concerned needs to get familiar with another dialect and better approach for working. Indeed, usage of IFRS is certainly not a one-time measure, yet rather an on-going exertion that needs proceeded with institutional help.

(xi) where the reasonably predominant bookkeeping medicines endorsed in different IFRS are in clash with the relating legitimate prerequisites of the nearby GAP, the standard sets out the methodology suggested by the IFRS, while perceiving that until a change is made in the significant lawful necessities, the law will win. This makes the right bookkeeping treatment gets perceived in a bookkeeping standard in the nation, it additionally gets perceived that an adjustment in law is basic. There should be adequate lawful sponsorship of IFRSs as announcing principles in a nation.

(xii) Successful execution of IFRS needs broad and on-going help from proficient bookkeeping bodies like Institute of Chartered Accountants of Nigeria (ICAN). They can add to the successful usage of IFRS through prerequisites that consider their individuals liable for seeing due consideration in actualizing these norms. Therefore, an IFRS usage program needs to enough evaluate the condition of availability of pertinent expert bookkeeping associations in the nation so the important assets are accessible to guarantee capable and persistent help from such associations.

(xiii) Integrating IFRS into college bookkeeping schooling and refreshing the educational plans for the preparation of bookkeepers by tertiary foundations and expert bookkeeping bodies in Nigeria. There ought to recruit and preparing of staff/workforce educated in IFRS and monstrous distribution of bookkeeping reading material. Instructive organizations should adjust their lessons to represent the predicted change to IFRS and to enough get ready understudies. This is on the grounds that organizations will rely upon colleges and the bookkeeping callings to connect the IFRS information hole and give administration

REFERENCES

1. Abayo, AC, Adams & Roberts, C 1993, 'Measuring the Quality of Corporate Disclosure in Less Developed Countries: the Case of Tanzania', *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, Vol. 2, pp. 145-158.
2. Abd-Elalam, OH & Weetman, P 2003, 'Introducing International Accounting Standards to An Emerging Capital Market: Relative Familiarity and Language Effect in Egypt', *Journal of International Accounting, Auditing & Taxation*, Vol. 12, pp. 63-84.
3. Adam, M 2009, 'Nigerian Banks: The Challenges of Adopting International Financial Reporting Standards', *Zenith Economic Quarterly* pp 17 – 26
4. Alfredson, R, Leo, K, Picker, R, Pacter, P & Radford, J 2004, *Applying International Accounting Standards*, Australia, John Wiley and Son Ltd. pp 4-52.

5. Ali, A. & Hwang, L 2000, 'Country-Specific Factors related to Financial Reporting and the Value Relevance of Accounting Data', *Journal of Accounting Research*, Vol 38 No 1: pp 1-21
6. Ball R., Robin, A & Wu, JS 2000, 'Accounting standards, the institutional environment and issuer incentives: Effect on timely loss recognition in China', *Asia-Pacific Journal of Accounting and Economics* Vol. 17 No.2 pp 71-96.
7. Ball, R 2001, *Infrastructure Requirements for an Economically Efficient System of Public Financial Reporting and Disclosure*, Brookings- Whartons Papers on Financial Services pp 127-69
8. Bhattacharjee, S & Islam, MS 2009, 'Problems of Adoption and application of International Financial Reporting Standards (IFRS) in Bangladesh', *International Journal of Business and Management* Vol4 No.12 pp 165-175
9. Cairns, D (2001): IAS Lite is alive and Well, *Accountancy* 127 (May): 98-99
10. Emenyonu, E. & Gray, S 1992, 'Accounting Harmonization: An Empirical Study of Measurement Practices in France, Germany and the UK', *Accounting and Business Research*; Vol.23, pp 49-58.
11. Emenyonu, E and A. Adhikari (1998): Measuring the Degree of International Harmony in Selected Accounting Measurement Practices, *Australian Accounting Review*. Vol. 8, pp. 24-32.
12. Ezejelue AC 2002, *A Primer on International Accounting*, Port Harcourt, Educational Books & Investment Ltd. Esptein, BJ (2009): The Economic Effect of IFRS Adoption, *CPA Journal* March, pp 26-31.
13. Gannon, DJ & Ashwal, A 2004, 'Financial Reporting Goes Global: International Standards Affects U.S. Companies and GAP' *Journal of Accountancy* September, pp 43-47
14. Haswell, S. & McKinnon, J 2003, 'IASB standards for Australia by 2005: Catapult or Trojan horse?' *Australian Accounting Review*, Vol 13 No1, pp 8-17.
15. Healy P & Wahlen, J 1999, 'A Review of the Earnings Management literature and its Implications for Standard Setting', *Accounting Horizons*, Vol.13 No. 4 pp 365-383.

PROBLEMS AND CHALLENGES OF IFRS ADOPTION

Aziz Aghayev

SUMMARY

The appropriation of International Financial Reporting Standards (IFRSs) in Europe and around the globe speaks to maybe the main bookkeeping administrative change lately. The utilization of IFRSs as a widespread monetary detailing language is acquiring energy across the globe as more nations are embracing IFRS or combining their nearby guidelines with it. Most nations have set a guide towards the reception of IFRS from January, 2012. In spite of the fact that there are contentions that IFRS are immaterial to agricultural nations yet they are embracing it in light of the fact that IFRS is an item with "network impacts". IFRS is seen as an excellent bookkeeping standard, contrasted with most nearby bookkeeping norms, which can assist with encouraging expanded equivalence of budget summaries by speculators.

Globalization, expanded boundary posting, fascination of unfamiliar venture and helps, and other institutional components have been the inspiring elements for IFRS appropriation. Despite the fact that IFRS guarantees a ton of advantages for monetary revealing by adopters, there are numerous difficulties and hindrances which should be survived. Exercises from as of now adopters of IFRS uncover that for viable IFRS selection, there must empowering institutional system, bookkeeping schooling and preparing, effective limit building project to set up the different partners for the approaching progress and difficulties.

IFRS STANDARTLARININ TƏTBİQ EDİLMƏSİNDƏKİ PROBLEM VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Əziz Ağayev

XÜLASƏ

Avropada və dünyada Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) mənimsənilməsi son dövrlərdə bəlkə də əsas mühasibat inzibati dəyişikliklərindən danışır. BMHS-lərin geniş yayılmış pul təfərrüatları dili kimi istifadəsi, daha çox xalqın MHBS-i qəbul etməsi və ya yaxınlıqdakı təlimatlarını onunla birləşdirməsi ilə dünya miqyasında enerji qazanır. Əksər dövlətlər, 2012-ci ilin yanvar ayından etibarən IFRS-in qəbuluna dair bir rəhbərlik təyin etdilər. IFRS-in kənd təsərrüfatı ölkələri üçün əhəmiyyətsiz olduğu barədə mübahisələrin olmasına baxmayaraq, IFRS-in “şəbəkəsi olan bir maddə olduğuna işarə edərək onu qəbul edirlər. təsirlər”. IFRS, spekulyantlar tərəfindən büdcə xülasələrinin genişləndirilmiş ekvivalentliyini təşviq etməyə kömək edə biləcək ən yaxın mühasibat uçotu normalarından fərqli olaraq əla mühasibat standartı kimi qəbul edilir.

Qloballaşma, genişləndirilmiş sərhəd poçtu, tanış olmayan təşəbbüsün və köməklərin cazibəsi və digər institusional komponentlər IFRS mənimsəməsi üçün ilhamverici elementlər olmuşdur. IFRS tətbiq edənlər tərəfindən pul aşkarlığı üçün bir çox üstünlük təmin etməsinə baxmayaraq, xilas edilməli olan çoxsaylı çətinliklər və maneələr mövcuddur. Bu gündən etibarən MHBS qəbul edənlərin həyata keçirdikləri tapşırıqlar mövcud BMHS seçimi üçün yaxınlaşan irəliləmə və çətinliklər üçün fərqli tərəfdaşları qurmaq üçün institusional sistemin gücləndirilməsi, məktəb mühasibatlığı və effektiv limit bina layihəsi hazırlanması lazım olduğunu göstərir.

ПРОБЛЕМЫ И ТРУДНОСТИ ПРИ ПРИНЯТИИ МСФО

Азиз Агаев

АННОТАЦИЯ

Принятие Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) в Европе и во всем мире, возможно, говорит об основных административных изменениях в бухгалтерском учете за последнее время. Использование МСФО в качестве широко распространенного языка детализации денежно-кредитной политики приобретает энергию во всем мире, поскольку все больше стран переходят на МСФО или комбинируют с ними свои близлежащие руководящие принципы. Большинство стран установили руководство по принятию МСФО с января 2012 года. Несмотря на то, что есть утверждения, что МСФО несут незначительные для сельскохозяйственных стран, они все же принимают его в свете того факта, что МСФО - это элемент с «сетевым» ударом ». МСФО считаются отличным стандартом бухгалтерского учета, в отличие от большинства близлежащих бухгалтерских норм, который может способствовать поощрению спекулянтами расширенной эквивалентности сводок бюджета.

Глобализация, расширение границ, увлечение незнакомыми предприятиями и помощью, а также другие институциональные компоненты были вдохновляющими элементами для принятия МСФО. Несмотря на то, что МСФО гарантирует множество преимуществ для раскрытия финансовой информации организациями, применяющими МСФО, существует множество трудностей и препятствий, которые необходимо преодолеть. Практические занятия тех, кто уже применяет МСФО, показывают, что для жизнеспособного выбора МСФО необходима институциональная система, расширяющая возможности, обучение бухгалтерскому учету и подготовка, эффективный проект по построению лимитов, чтобы настроить различных партнеров для приближающегося прогресса и трудностей.

BÜDCƏ TƏŞKİLATLARINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qarayev Səbail
ADİU-nun II kurs magistrantı
sebail.qarayev@azersun.com

Açar sözlər: maliyyə, büdcə təşkilatları, dövlət maliyyə nəzarəti

Ключевые слова: финансы, бюджетные организации, государственный финансовый контроль.

Keywords: finance, budget organizations, public financial control

Dövlət maliyyə nəzarəti anlayışı və onun təşkilinin nəzəri əsasları

Demokratik idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir yolla özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır.

Maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətinin qurulması dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin reallaşdırması üçün həyata keçirilir və bir neçə aspekti mövcuddur:

- İlk olaraq, dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin idarəetmə funksiyalarının birini özündə ehtiva edir. O, maliyyə hüquqi münasibətləri iştirakçıların hüquq normaları pozuntusunun aşkar edilməsi və qarşısının alınması məqsədi ilə maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını təmin edir.

- Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin konkret idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Belə ki, dövlət, fiziki şəxslərin vergi bəyannaməsinin verilməsi qaydası müəyyən etmək, vergi orqanlarının təmsalında konkret vətəndaşın xərcləri və gəlirlərini müqayisə etmək, icbari ödənişlərin büdcəyə tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət etmək imkanı qazanır.

- Üçüncüsü, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə-hüquq tənzimlənməsi sistemində əks əlaqə formasıdır. Çünki, maliyyə sahəsində törədilən hüquqazidd əməllər haqqında məlumat əldə edir, keçirilən maliyyə siyasətini qiymətləndirir və onun vaxtında düzəlişini həyata keçirir.

- Dördüncüsü, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə sferasında qanunçuluğun və hüquq qaydaları rejiminin saxlanması üsuludur, çünki o, maliyyə hüquq normalarına əməl olunmasının təmin edilməsinə yönəlib.

Geniş mənada dövlət maliyyə nəzarəti effektiv dövlət maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini və ictimai maliyyə fəaliyyəti prosesində dövlət maraqlarına riayət etməni təmin edən dövlət tənzimləməsinin ölçülərinin məcmusudur.

Dar mənada dövlət maliyyə nəzarəti ölkənin effektiv sosial-iqtisadi inkişafı, pul vəsaitlərinin toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dövlət və bələdiyyələrin və həmçinin digər səlahiyyətli orqanların nəzarətidir.

D.Q.Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini bu qaydada açıqlayır: «Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinin forması kimi çıxış edir. Onun məzmunu və təyinatı təsərrüfat subyektlərinin, sahə (idarə) və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarət olur.

Maliyyə nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

- maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatlar və vəsaitlərin formalaşması arasında tarazlığın təmin edilməsi;

- dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında təmin edilməsi;

- müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına, uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək;

- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunmasına nəzarəti gücləndirmək;

➤ müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək fəallığa nail olunmasına köməklik etmək

Beləliklə, demək olar ki, maliyyə nəzarəti – xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması məcmusundan ibarətdir.

İ.A. Belobjetskinin fikrincə: «Maliyyə-təsərrüfat nəzarəti altında nəzarət funksiyaları verilmiş dövlət orqanlarının və ictimai orqanların müəssisə, birlik, idarə, təşkilat və maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələri bölmələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, həmin fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini obyektiv qiymətləndirmək, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini, mötəbərliyini və məqsədmüvafiqliyini, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasını təyin etmək, istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyin və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə nəzarət sistemi kimi başa düşülməlidir»

U.Y.Danilevski maliyyə nəzarətinin tərifini belə ifadə etmişdir: «İqtisadiyyatın, istehsalın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul, mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir»

Deməli, maliyyə nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin zəruri ünsürü olmaq etibarilə dəyər xarakterinə malikdir. Maliyyə nəzarəti nəzarətin digər növlərindən fərqli olaraq, ictimai təkrar istehsalın bütün sahələrində təzahür edir və maliyyə nəticələrinin qəbul edilməsi mərhələsi də daxil olmaqla, maliyyə fondlarının bütün hərəkət prosesini müşayiət edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri

Dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının icra edilməsi, pul tədaviyünün təşkili, kredit resurslarından istifadə, daxili və xarici dövlət borcunun və dövlət ehtiyatlarının vəziyyəti, maliyyə və vergi güzəştləri və üstünlükləri üzərində dövlət nəzarətini nəzərdə tutur.

Maliyyə nəzarəti prinsiplərini müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirmək olar. Normativ sənədlərdə əks olunma formasına görə prinsiplər fərqlənir:

- a) Beynəlxalq hüquqi aktlarda (konvensiyalarda, sazişlərdə) birbaşa göstərilən prinsiplər;
- b) AR qanunlarında birbaşa göstərilən prinsiplər;
- c) Başqa normativ sənədlərdə göstərilən prinsiplər
- d) Normativ sənədlərdə öz əksini tapmayan prinsiplər

Birinci növ prinsiplərə, hər şeydən öncə, müstəqillik prinsipi aiddir. Müstəqillik həmçinin maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biridir və «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyətdə olan dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası təşkilatı və funksional müstəqilliyə malikdir.

Müstəqillik prinsipi – dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının, təftiş komissiyalarının, daxili nəzarət xidmətlərinin, onların işçilərinin və üzvlərinin həyata keçirdikləri nəzarət tədbirlərinin müstəqilliyini xələl gətirən müxtəlif müdaxilələr qəti olaraq yol verməzdir. «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 6-cı maddəsinə əsasən Hesablama Palatasının fəaliyyəti qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, aşkarlıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır.

Obyektivlik nəzarəti prinsipi – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və dövlət maliyyə nəzarət standartlarına uyğun olaraq nəzarət keçirilməsi və maraqların münaqişəsinə yol verilməməsi və aşkar olunmuş və rəsmi təsdiqlənmiş faktlar əsasında qərarların qəbul edilməsidir. Peşəkar auditor qərəzliyə və ya uzaqgörənliyə, mənafehlərin toqquşmasına, peşə və ya biznes mülahizəsinin dəyişdirilməsi məqsədilə başqa şəxslərin ona təsir göstərilməsinə yol verməməlidir.

Nəzarətin nəticələrinin etibarlılıq prinsipi – nəzarətin nəticələrinin mühasibat, bank və dövlət maliyyə nəzarəti obyektinin başqa sənədləri tərəfindən təsdiq edilməsidir.

Nəzarətin şəffaflıq prinsipi – nəzarətin nəticələrinin şərhinin aydınlığı dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Parlamentinə və hökumətinə aydın

şərh edilməsidir. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Səriştəlik prinsipi – keyfiyyətli nəzarətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları işçilərinin, daxili nəzarət xidmətləri və təftiş komissiyalarının üzvlərinin peşəkar bilik və təcrübəsinin məcmusudur. Peşəkar auditor təcrübədə, qanunvericilikdə və iş metodlarında mövcud olan meyllərə əsaslanaraq, peşə biliklərini və vərdişlərini daim müştəriyə və ya işə götürənə ixtisaslı peşəkar xidmətlər göstərmək üçün yetərli olan səviyyədə saxlamalıdır. Peşəkar auditor səylə və peşəkar xidmətlərin göstərilməsi zamanı tətbiq edilən texniki və peşə standartlarına uyğun hərəkət etməlidir.

Aşkarlıq prinsipi – qanunla mühafizə olunan kommersion sirlərinin və məxfilik rejimini nəzərə almaq şərtlə nəzarətin nəticələrinin dərc edilməsidir.

Qanunçuluq prinsipi - Hesablama Palatası fəaliyyətini İNTOSAİ standartlarının və mövcud qanunvericilik kommersion auditor nəzarətinin fəaliyyətinə də tətbiq oluna bilər, hərçənd ki, «Auditor fəaliyyəti haqqında» qanunda birbaşa təsbit edilməyib. Onunla bərabər bu qanun auditorun öhdəçiliklərini təyin edir, çünki qanun tələblərinin yerinə yetirilməsi auditor yoxlamasının yerinə yetirilməsi gedişatında qanunçuluq prinsipinin həyata keçirilməsidir.

Obyektivlik prinsipi – hər bir peşəkar məsələlərinə, təsirsiz fikir formalaşmasına və nəticələrinə yoxlayıcı tərəfdən tətbiq edilən nəzarət prinsipidir.

Yoxlayıcılar bütün yaranan bilən hallara və real faktlara obyektiv baxmalıdırlar və yol verməməlidirlər ki, kənardan obyektiv mülahizələrə və nəticələrə mənfi təsir göstərsin.

Yoxlayıcının çıxardığı nəticələr və irəli sürdüyü tövsiyələr üçün obyektiv əsas yalnız kifayət həcmdə informasiya ola bilər.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsinin mövcud durumu

Pandemiya ilə bağlı dünya üzrə qeyri-müəyyən iqtisadi və tibbi vəziyyətin müddətinin uzanmaqda davam etməsi aktivlərin yerləşdirilməsi aspektindən də mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, aydın olmayan global iqtisadi konyuktur, o cümlədən aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatları ilə bağlı izlənilən tərəddüdlər iqtisadiyyatla bağlı bir çox məsələlərin yenidən gözdən keçirilməsinə zərurət yaratdı.

2020-ci ilin baxılan dövrü müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial amillərin daha da gücləndiyi bir dövr kimi xarakterizə oluna bilər. Bu amillərin təsiri ilə müşahidə olunmuş proseslər isə ümumilikdə aşağıdakı kimi sadalana bilər:

- Proteksionizm müstəvisində mühüm iqtisadi mərkəzlər arasında davam edən qeyri-müəyyənliklər səbəbilə global tələbin zəifləməsi;

- Sıxılan global tələb kanalları fonunda neft qiymətlərinin əhəmiyyətli azalması və bu azalmaya baxmayaraq, iri neft ixracatçıları arasında neft bazarında əsas pay uğrunda mübarizənin şiddətlənməsi;

- Çində başlamış və sürətlə yayılmaqda davam edən yeni növ koronavirus infeksiyasının pandemiya elan edilməsi;

- Global karantin şərtlərinin mühüm iqtisadi göstəricilərin dinamikasında neqativ şok effekti yaratmaqla, əksər iqtisadiyyatlarda sklerotik vəziyyətlə nəticələnməsi;

- İlin sonuna az qalmasına baxmayaraq, pandemiya aspektindən qeyrimüəyyənliyin azalması və növbəti dalğa təhlükəsinin mövcudluğu;

- Cari ildə müşahidə olunmuş mənfi dinamikaların laq effekti ilə növbəti ildə də davam edəcəyi riski. Yuxarıda qeyd edilən siyasi və iqtisadi proseslər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların tərtib etdikləri proqnozlara da əhəmiyyətli təsir göstərmiş, beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən 2021-ci il üçün təqdim edilmiş yenilənmiş proqnozlar da bir-birindən fərqlənmişdir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədə büdcə sisteminin quruluşu, tərtibi, layihələndirilməsi, qəbulu və icrası ilə bağlı mərhələləri əhatə edir və bu istiqamətdə tələbləri müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası 2021-ci

ilin dövlət büdcəsinin layihəsi ilə bağlı təqdim edilmiş məlumatlar üzrə aşağıdakıları qeyd edir: 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin layihəsi ilə bağlı təqdim edilmiş məlumatlarda “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (Qanun) büdcə sisteminin vahidliyi, bu sistemə aid olan büdcələrin müstəqilliyi ilə bağlı təsbit edilmiş tələblər təmin olunmuş (Maddə 3), layihə Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatı tətbiq edilməklə tərtib edilmiş (Maddə 4), növbəti il üçün Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondu və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu üzrə vəsait nəzərdə tutulmuş və hər iki fond üzrə proqnozlaşdırılmış xərclərin məbləği dövlət büdcəsinin gəlirlərinin müvafiq olaraq 5,0%-dən və 2,0%-dən az olmaqla (Maddə 6) nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda, qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 yanvar 2020-ci il tarixli 23s nömrəli Sərəncamı ilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin layihəsinin tərtibinə Qanunla müəyyən edilmiş müddətdə başlanılmışdır ki, bu da Qanunun 11.1-ci maddəsinin tələblərinə uyğundur və 11.15-ci maddəyə uyğun olaraq Hesablama Palatasına dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri təqdim edilmişdir. Hesablama Palatası cari ildə bəzi əlavə məlumatların “Büdcə zərfi”nə daxil edilməsini müsbət qiymətləndirməklə yanaşı, beynəlxalq mütərəqqi təcrübəyə və dövlətin maliyyə inzibətçiliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən metodologiyaya əsaslanaraq “Büdcə zərfi”nin məlumatlılığının artırılması, şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində addımların atılmasının davam etməsinin vacibliyini vurğulayır.

Parlamentdə müzakirə edilən “Büdcə zərfi” ilə bağlı dünya təcrübəsində əsasən iki şərt irəli sürülür:

- hesabatlılığın və şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə zərfin əlçatanlığı təmin edilməli;
- büdcə ilə birlikdə təqdim edilən sənədlərin “çəşidi” geniş və ictimai faydalılığı yüksək olmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən qabaqcıl nümunələrə əsaslanan metodologiya əsas götürülməklə, “Büdcə zərfi”nin əlçatanlığı və məlumatların çəşidinin artırılması məqsədilə aşağıdakı istiqamətlər üzrə addımların davam etməsi bu şərtlərin reallaşdırılmasına töhfə vermiş olar.

1. makroçərçivənin və büdcə proqnozlaşdırmasının əsaslılığı ilə bağlı zəruri məlumat və sənədlərin zərflə daxil edilməsi;
2. Makroproqnozların xərclər metodu əsasında tərtib edilməsi;
3. Əvvəlki dövrdə verilən proqnozlarla müqayisədə yaranan fərqlər və qarşıdakı dövr üzrə proqnozlardakı fərqlər haqda məlumat verilməsi;
4. Real, fiskal, monetar və xarici sektorlar üzrə qarşılıqlı əlaqənin göstərilməsi;
5. Büdcə parametrlərinin (vergi daxilolmaları, borc və büdcə kəsiri, investisiya layihələri) real dəyərinin hesablanması (diskontlaşdırma) aparılması;
6. “Vergi xərcləri büdcəsi” sənədinin “Büdcə zərfi”nə daxil edilməsi;
7. Dövlət borcu haqqında ətraflı məlumatların verilməsi;
8. Dövlətin aktiv və passivləri haqqında ortamüddətli dövr üzrə balans göstəricilərinin təqdim edilməsi.

2021-ci ildə büdcə-vergi siyasəti üzrə aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

Gəlirlər üzrə hədəflər;

- 1) İqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması məqsədilə büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin artırılması 2021-ci ildə davam edəcəkdir. Bu əsasda qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən ödəyicilərin neft sektorunda baş verən şoklardan asılılığının minimuma salınması, qeyri-neft ixracın coğrafiyasının və nomenklaturasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsinin azaldılması, vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin icrası davam etdiriləcəkdir. Qarşıdakı ildə büdcə daxilolmalarının 45,8%-ni qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Qeyri-neft sektoru üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 48,7%-i və ya 5674,0 mln. manatını vergi orqanlarının xətti ilə daxilolmalar, 33,5%-ni və ya 3900,0 mln. manatını gömrük orqanlarının

xətti ilə daxilolmalar, 7,6%-ni və ya 880,0 mln. manatını Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondundan transfert, 2,1 faizini və ya 250,0 milyon manatını Mərkəzi Bankın mənfəətindən ayırmalar, 8,1 faizini və ya 947,0 milyon manatını digər gəlirlər təşkil edir.

2) Dövlət büdcəsinə daxilolmalar üzrə vahid nəzarət mexanizminin tətbiqinin genişlənməsinin, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması hesabına vergi daxilolmalarının artırılmasının, vergi inzibatchılığı sahəsində şəffaflığın təmin edilməsinin, dövlət müəssisələrində daha mütərəqqi korporativ idarəetmə üsullarının tətbiqinin, maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinin təmin edilməsinin, vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin, habelə vergi borclarının ödənilməsi istiqamətində əlverişli şəraitin yaradılmasının 2021-ci ildə yığımların əhəmiyyətli artımına səbəb olacağı proqnozlaşdırılır.

Növbəti ildə elektron ticarət sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal ödənişlərin institusional mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, nağdsız hesablaşma və ödəniş alətlərindən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulur.

4) Növbəti ildə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin stimullaşdırılması və sərmayəçilərə daha əlverişli şəraitin yaradılmasında xüsusi önəm veriləcəkdir.

Xərclər üzrə hədəflər;

1 Dövlət büdcəsi xərclərinin sosial yönümlülüyünün təmin edilməsi, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş dövlət proqramlarının və tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi 2021-ci ildə büdcə xərclərinin əsas istiqamətlərindən olacaqdır. 2021-ci il üçün dövlət büdcəsinin sosialyönümlü xərcləri (büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatına uyğun olaraq əməyin ödənişi, pensiya və müavinətlər, dərman, sarğı ləvazimatları və materiallarının, ərzaq məhsullarının alınması xərclərinin cəmi) 11111,9 mln. manat məbləğində proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 563,8 mln. manat və ya 5,3% çoxdur.

2) Əhalinin sağlamlığının etibarlı şəkildə qorunması məqsədilə səhiyyə sahəsində mövcud çağırışlar nəzərə alınaraq, sözügedən sahə üzrə ənənəvi dövlət proqramlarının icrası ilə yanaşı sanitar-epidemioloji vəziyyətin nəzarətdə saxlanılmasına yönəlmiş müvafiq tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə xüsusi önəm veriləcəkdir. Belə ki, yeni növ koronavirus pandemiyasının davam etməsi fonunda koronavirus infeksiyası ilə mübarizə tədbirlərində iştirak edən tibb işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması və onunla mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə zəruri tibbi avadanlığın və digər tibbi vasitələrin tədarükünün həyata keçirilməsi, infeksiyaya yoluxmuş xəstələrin müalicəsinin səmərəli təşkili məqsədilə ölkənin müvafiq bölgələrində modul tipli xəstəxanalar quraşdırılması, habelə sanitar-epidemioloji vəziyyətə nəzarətin təkmilləşdirilməsi və infeksiyaya yoluxmuş və onlarla təmasda olan şəxslərin monitorinqinin aparılması üçün şəhər və rayon qiqiyena və epidemiologiya mərkəzlərinin maddi-texniki vəziyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi, habelə peyvənd vasitələrinin alınması nəzərdə tutulur.

Koronavirus (COVID-19) infeksiyasının qarşısının alınması üçün bu prosesdə iştirak edən tibb işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə dövlət tibb müəssisələrində, eləcə də özəl və təsərrüfathesablı tibb müəssisələrində çalışan işçilərin əməkhaqlarına aylıq vəzifə (tarif) maaşlarına müəyyən edilmiş (3–5 misli miqdarında) müddətli əlavələrin ödənilməsi üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində müvafiq məbləğdə vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Növbəti ildə yoluxması ehtimal olunan şəxslərin karantin nəzarətinə götürülməsi, infeksiyaya yoluxmuş xəstələrin müalicəsinin səmərəli təşkili məqsədilə ölkənin müvafiq bölgələrində quraşdırılmış modul tipli xəstəxanaların və stasionar müalicə tədbirlərinə özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə fəaliyyət göstərən tam təsərrüfathesablı tibb müəssisələrinin cəlb edilməsi işləri 2021-ci ildə də davam etdiriləcəkdir.

3) İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi, şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri

infrastrukturlarını və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması), şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin və bu kateqoriyadan olan müharibə iştirakçılarının sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi üçün maliyyə təminatının yaradılması ortamüddətli dövrdə büdcə xərclərinin prioritet istiqamətlərindədir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri infrastrukturlarını və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması, yaşayış evlərinin tikintisi və s.) məqsədi ilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 mlrd.manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

4) Ərzaq və su təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq təşviq mexanizmləri formalaşdırılacaq, içməli su ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün dayanıqlı su təchizatının yaradılması, habelə suyun paylanması və qənaətli sərfiyyatını təmin edən məqsədli layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Aqrar sahədə aparılan islahat tədbirlərinə uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdən yeni torpaqların əkin dövrüyyəsinə cəlb edilməsi ilə bağlı tələb olunan əlavə xərclər də nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 475,7 mln. manat vəsait proqnozlaşdırılır ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 65,0 mln. manat və ya 15,8% çoxdur.

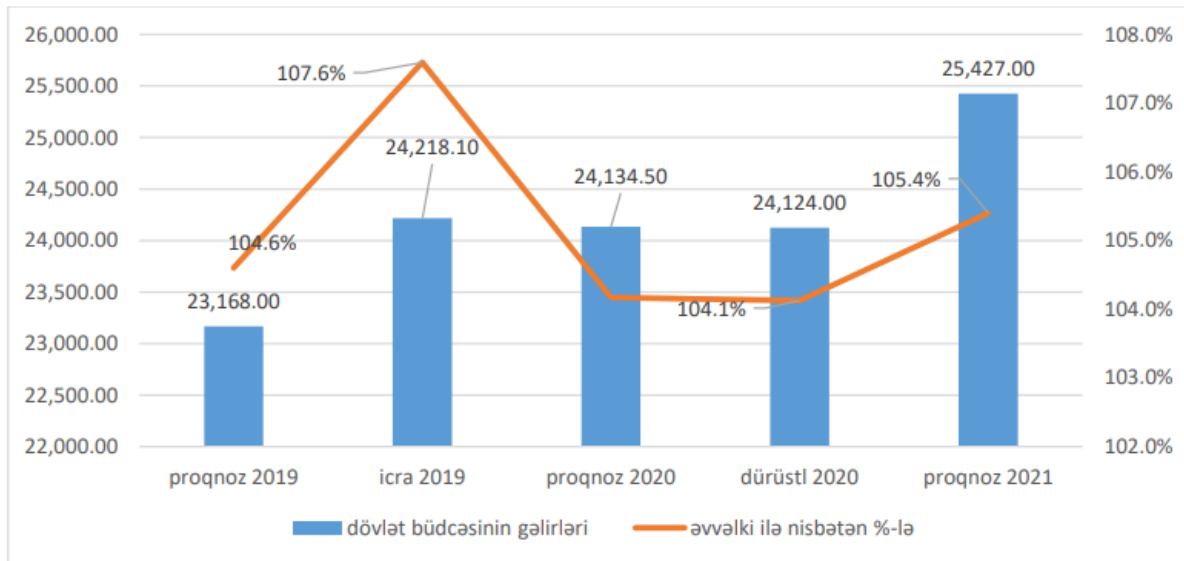
Ölkə ərazisində mövcud olan su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, su təsərrüfatının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, su itkilərinin azaldılması, fermerlərin suvarma suyu ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı yeni torpaq sahələrinin əkin dövrüyyəsinə daxil edilməsi, suvarma sahələrinin genişləndirilməsi, suvarma subartezian quyularının saxlanılması və digər meliorasiya tədbirlərinin maliyyə təminatı üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 405,8 mln. manat vəsait yönəldiləcəkdir.

5) Əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi və sosial mənzillərin tikintisi, o cümlədən əlil və şəhid ailələri üçün evlərin tikintisi üçün müvafiq vəsaitin ayrılması proqnozlaşdırılmışdır. Əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fonduna 87,5 mln. manat (güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi üçün 81,0 mln. manat, sahibkarlar tərəfindən manatla alınan kreditlərə hesablanmış faizlərə görə subsidiya verilməsi üçün 6,5 mln. manat), "Azərbaycan Respublikasının Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi" publik hüquqi şəxsə 73,1 mln. manat vəsait yönəldiləcəkdir.

6) Xüsusi müdafiə xarakterli layihələr və tədbirlər üçün maliyyə təminatının yaradılması, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi 2021-ci il də davam etdiriləcəkdir. Ölkənin müdafiə potensialının gücləndirilməsi və silahlı qüvvələrin maddi-texniki təminatının daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərindən xüsusi müdafiə təyinatlı layihələr və tədbirlərin maliyyə təminatı üçün 2100,0 mln. manat, 2020-ci illə müqayisədə 500,0 mln. manat və ya 31,3% çox vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Növbəti ilin büdcə-vergi siyasətinin tərkibində gəlirlər üzrə əsas istiqamətlər, əsasən, son illərdə olduğu kimi qəbul edilmiş, eyni zamanda, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2021-ci il üçün də dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə konkret hədəf göstəricilərini də özündə saxlayan çoxaspektli göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilməmişdir.

Dövlət büdcəsinin 2021-ci il üçün proqnozlaşdırılmış gəlirləri 25427,0 mln. manat olmaqla 2019-cu ilin icra göstəricisindən 1208,9 mln. manat və ya 5,0%, cari ilin proqnozu ilə müqayisədə isə 1303,0 mln. manat və ya 5,4% çoxdur.

Qrafik 2.2019-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə bağlı məlumat.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası www.sai.gov.az (08.04.2021)

2021-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 28543,0 mln. manat məbləğində proqnozlaşdırılmışdır. Bu, 2019-cu ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 4117,1 mln. manat və ya 16,9%, cari illə müqayisədə isə 1587,2 mln. manat və ya 5,9% çoxdur

Qrafik 3.2019-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin xərcləri, mln. manatla

	2019 icra	2020 gözlənilən icra	2021 proqnoz
Dövlət büdcəsi xərcləri, mln.manatla	24425,9	26955,8	28543,0
Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	107,5	110,4	105,9
Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, %-lə	29,9	37,5	37,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası www.sai.gov.az (08.04.2021)

Hesablama Palatası tərəfindən təqdim edilmiş məlumatların, həmçinin dövlət maliyyə inzi-batçılığı ilə bağlı beynəlxalq standart və müstəqqi təcrübələrin təhlilinə əsaslanaraq təqdim edilmiş göstəricilərin əsaslılığının qiymətləndirilməsi, iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə uyğun-luğunun gücləndirilməsi, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakıları tövsiyə edir:

Büdcə təşkilatlarında maliyyə fəaliyyətinin və tam olaraq büdcə prosesinin keyfiyyətli şəkil-də həyata keçirilməsi kimi spesifik və həm də ümumi vəzifələrin reallaşdırılması üçün ümum-dövlət, nazirlik, qeyri-dövlət (qeyri-büdcə fondları) daxili maliyyə nəzarəti funksiyasının real-laşmasının səmərəli mexanizmlərinin formalaşması günümüzün tələblərindəndir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin inkişafındakı ən vacib məsələlərdən biri hərtərəfli və sistemli standartlaşdırmanın lazımi səviyyədə olmamasıdır. Beynəlxalq təcrübənin təhlilinə əsasən, bütün nəzarət qurumları üçün ümumi olan, beynəlxalq standartlara uyğunluğu özündə birləşdirən maliyyə nəzarəti modeli təklif edilə bilər.

Nəticə və təkliflər.

Fikrimizcə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsi də məqsədəuyğun olardı:

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Büdcə qaydası” (11-1) maddəsində əks olunan büdcə qaydasına uyğun hesablanan icmal büdcə xərclərinin yuxarı həddi, xərclənə bilən neft gəlirləri, dövlətin və dövlət müəssisələrinin ortamüddətli dövrdə borcalma üzrə artım və məhdudlaşdırma hədəfləri, icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbətinin ortamüddətli dövr üzrə hədəfləri barədə geniş məlumatların “Büdcə zərfi”nə daxil edilməsi;

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tədiyə növləri səviyyəsində proqnozlaşdırılmasının üsullarını müəyyən edən 10/01/2020-ci il tarixli, N4 nömrəli Qərarı ilə qəbul edilmiş “Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin və dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin proqnozlaşdırılması Qaydası”, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10.05.2012-ci il tarixli, 05 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası” üzrə tətbiq edilən yanaşmaların “Büdcə zərfi”nə daxil edilməsi;

3. Dövlət büdcəsindən ayrılması tələb olunan vəsaitin tədbirlər və hədəflərlə əlaqələndirilməsini, məqsədli proqramlar vasitəsilə maliyyələşmənin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin artırılmasını, hər bir Proqram üzrə maliyyələşmə mənbələrinin (büdcə və qeyri-büdcə vəsaiti olmaqla) əks olunmasını, həmin Proqramlarda hər il üzrə müəyyən edilmiş tədbirlərin və onlar üzrə hədəflərin konkret əks etdirilməsini;

4. Tələb olunan vəsaitlərin daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına və icrası prosesinə nəzarət olunmasına, eyni zamanda dövrü olaraq aralıq qiymətləndirmələrin aparılmasına, son nəticədə vəsaitlərin səmərəli və qənaətlı istifadəsinə imkan verən Dövlət proqramlarının ayrı-ayrı tədbirlər üzrə əldə edilməsi nəzərdə tutulan kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;

5. Dövlət büdcəsinin layihəsində və dövlət büdcəsinin icrası barədə Hesabatlarda bütün Proqram və tədbirlərə ayrılan vəsaitlərin ayrıca göstərilməsini və icra müddəti başa çatmış Proqramlara dövlət büdcəsindən vəsaitlərin ayrılmasını;

6. Büdcə vergi siyasəti üzrə fəaliyyətlərin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsinə xidmət edən hədəf göstəricilərin (indikatorların) “Büdcə zərfi”nə daxil edilmiş məlumatlarda göstərilməsi;

7. Təkmil beynəlxalq iqtisadi modellərə, eyni zamanda milli gömrük sistemində formalaşmış təcrübəyə əsaslanaraq, həmçinin səmərəli nəticələrin əldə olunması və büdcənin gəlir potensialının reallaşdırılması məqsədilə vergi orqanları xətti ilə dövlət büdcəsinə təmin olunan gəlirlər üzrə yaranan borcların yığılması çərçivəsində vergi orqanları tərəfindən siyahıya alınmış əmlakın borca yönəldilməsi ilə əlaqədar məhkəmə qərarlarının icrasının ədliyyə orqanlarının deyil, vergi orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməsi;

8. Büdcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmaların son illərdə müşahidə edilən aşağı icra səviyyəsini və 2021-ci il üzrə proqnoz göstəricisinin kifayət qədər iri məbləğdə proqnozlaşdırıldığını nəzərə alaraq bu mənbə üzrə müvafiq kredit və ssuda müqavilələrinin ödəniş qrafikləri üzrə hesablanmış məbləğlərin vaxtında və tam dövlət büdcəsinə köçürülməsini təmin edən müvafiq tədbirlərin davamlı olaraq həyata keçirilməsi;

9. Dövlət vəsaitlərinin təyinatdan kənar istifadəsinə şərait yaradan halların məhdudlaşdırılması, dövlət maliyyəsinin şəffaflıq və hesabatlılığının artırılması məqsədilə birdəfəlik təyinatlı xərclər anlayışının və istifadə istiqamətlərinin normativ-hüquqi aktlarda müəyyən edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il.
2. Bağirov D.A., Həsənlı M.X., (2011) “Maliyyə”. Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı - 425 səh
3. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə (2003), “Büdcə sistemi”. Bakı, “Nurlan “- 285 səh
4. Əkbərova S.D. (2018), Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri (dis). Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti”, -167 səh

5. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.2016-ci il
6. <http://sai.gov.az> –Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının saytı
7. <http://www.maliyye.gov.az> –Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı
8. www.stat.gov.az-Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı
9. www.cbar.az –Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı
10. www.fiu.az -Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Monitorinqi Xidməti
11. www.taxes.gov.az -Azərbaycan Respublikasının Dövlət Vergi Xidmətinin saytı
12. www.economy.gov.az -Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin saytı

BÜDCƏ TƏŞKİLATLARINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qarayev Səbail

XÜLASƏ

İdarəetmənin vacib elementlərindən biri pul münasibətləri sistemi kimi çıxış edən, maliyyənin mahiyyətindən doğan, milli gəlirin və məcmu məhsulun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqəli maliyyə nəzarətidir. Dövlətin maliyyə siyasətinin yerinə yetirilməsində, maliyyə resurslarının təsisi və məqsəduyğun istifadə edilməsində maliyyə nəzarəti müstəsna rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin qanunvericiliyə uyğun şəkildə təşkil edilməsi maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə etməyə gətirib çıxarır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yol açır. Dövlət maliyyə nəzarəti nəzarət olunması zəruri olan qurumların gəlir və xərclərinin, əmlaklarının, aktiv və passivlərinin idarə olunmasını, maliyyə əməliyyatları nəticəsində təsdiq edilmiş sənədlərin qanunauyğunluğunu, mühasibat uçotu, statistika hesabatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirmək üçün imkan yaradır. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, dövlət maliyyə nəzarətinin, xüsusən büdcə təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin məzmunu dəqiqləşdirilmiş, iqtisadiyyatın idarə edilməsindəki rolu və əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və fəaliyyəti araşdırılmış, xarici təcrübənin müsbət tərəflərinin respublikada tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilmiş, ölkənin maliyyə nəzarəti sisteminin hazırkı vəziyyəti öyrənilmiş, əsas problem və çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onların həlli yolları, istiqamətləri göstərilmiş, dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri müəyyən edilmiş və əsaslandırılmış, büdcə təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, səmərəliliyinin artırılması üzrə təkliflər verilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Гараев Сабил

АННОТАЦИЯ

Одним из важных элементов управления является финансовый контроль, который действует как система денежных отношений, вытекающих из природы финансов, связанных с созданием, распределением и использованием национального дохода и валового внутреннего продукта. Финансовый контроль играет исключительную роль в реализации финансовой политики государства, создании и рациональном использовании финансовых ресурсов. Организация финансового контроля в соответствии с законом приводит к более эффективному использованию финансовых ресурсов, что ведет к развитию экономики страны. Государственный финансовый контроль позволяет определить порядок управления доходами и расходами, имуществом, активами и пассивами учреждений, которые

необходимо контролировать, законность документов, утвержденных по результатам финансовых операций, бухгалтерский учет, достоверность статистической отчетности. По результатам исследования можно отметить, что содержание государственного финансового контроля, особенно в бюджетных организациях, роль и значение управления экономикой, организация и функционирование государственного финансового контроля в развитых странах, применение зарубежного опыта в стране Изучено текущее состояние системы финансового контроля страны, выявлены основные проблемы и недостатки, обозначены пути их решения и направления, определены и обоснованы показатели оценки эффективности государственного финансового контроля, внесены предложения по совершенствованию финансового контроля. контроль в бюджетных организациях.

ORGANIZATIONAL ISSUES OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL IN BUDGET ORGANIZATIONS

Garayev Sabail

SUMMARY

One of the important elements of governance is financial control, which acts as a system of monetary relations, arising from the nature of finance, related to the creation, distribution and use of national income and gross domestic product. Financial control plays an exceptional role in the implementation of the state's financial policy, the establishment and rational use of financial resources. The organization of financial control in accordance with the law leads to more efficient use of financial resources, which leads to the development of the country's economy. State financial control allows to determine the management of income and expenses, property, assets and liabilities of institutions that need to be controlled, the legality of documents approved as a result of financial transactions, accounting, accuracy of statistical reports. Based on the results of the study, we can note that the content of public financial control, especially in budgetary organizations, the role and importance of economic management, the organization and operation of public financial control in developed countries, the application of foreign experience in the country The current state of the country's financial control system was studied, the main problems and shortcomings were identified and their solutions and directions were indicated, indicators for assessing the effectiveness of public financial control were identified and substantiated, and proposals were made to improve financial control in budget organizations.

DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN MÜXTƏLİF VERGİ NÖVLƏRİN TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ

Ələkbərov Rəbil
ADİU-nun II kurs magistrantı
rvlelekberov@gmail.com

Açar sözlər: vergi, vergi limiti, uduzan, orqanları, hesabat.

Ключевые слова: налог, налоговый лимит, проигравший, власти, отчет.

Keywords: tax, tax limit, loser, authorities, report.

Giriş. Müasir iqtisadi şəraitdə, vergi sistemi aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslandığı təqdirdə vergilərin stimullaşdırıcı təsiri maksimum dərəcədə həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi, 2017):

- vergilərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəlmiş təsirinin biryönlü olması. Vergilər iqtisadi subyektlərin niyyətlərini təhrif etməməlidir: bir istehsalçı vergi olmadığı təqdirdə iqtisadi qərarlar vermişsə, məsələn, kiçik bir müəssisənin yerləşməsi üçün, vergi tətbiq edildikdə bu qərarlar dəyişməməlidir;

- mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq vergilərin alınması prosedurunun vahidliyi;

- birdəfəlik vergitutma, yəni eyni obyektin ikiqat vergitutma ehtimalının istisna edilməsi. Bununla birlikdə qeyd edək ki, müxtəlif vergi formaları ilə bu prinsipə mütləq riayət etmək mümkün deyil, lakin buna çalışmalıyıq;

- ümumi qəbul edilmiş və güzəştli vergitutmanın rəşional birləşməsi;

- vergi yükünün ayrı-ayrı kateqoriyalar və ödəyicilər qrupları arasında bölüşdürülməsində, mümkün olduğu təqdirdə, bütövlükdə vergi sisteminin və onun ayrı-ayrı elementlərinin iqtisadi səmərəliliyinin zərərinə deyil, sosial ədalətin təmin edilməsi;

- vergi limitinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmaqla vergilərin müəyyənləşdirilməsi;

- hər bir hüquqi və fiziki şəxsin iqtisadi imkanlarına əsasən dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirak etmək öhdəliyi.

Adı çəkilən prinsiplər aksiom deyil, yalnız cəmiyyətin inkişafı üçün konkret iqtisadi, siyasi və sosial şərtlər nəzərə alınaraq riayət olunmasının tövsiyə olunduğu təməl məqamlardır. Onlar sahibkarların və vətəndaşların şəxsi maraqlarının inkişafını ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün milli və milli ehtiyaclara yönəldərək, vergi qanunvericiliyinin və fərdi vergilərin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin ayrılmaz bir sistemini formalaşdırmağa imkan verir.

Bu gün bu sahədə vergi siyasəti yenidən dəyişməyə başladı - investisiya fəaliyyəti üçün vergi güzəştlərinin “qarışıq” formasına tədricən qayıtmağa başladı.

Beləliklə, 2001-ci ildən bəri vergi ödəyiciləri investisiya vergisi faydasının bir hissəsini “investisiya mükafatı” şəklində geri qaytardılar. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə (o cümlədən sənaye üsulu ilə) məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər üçün 1 yanvar 2001-ci ildən başlayaraq, hüquqi şəxslərin mənfəətinə görə vergi ödəməsindən azadolma tətbiq edildi. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, bu fəaliyyət müddətində istifadə olunan obyektlərdən əlavə dəyər vergisi və əmlak vergisidir. Vergi ödəməkdən azad olan hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq torpaq vergisi ödəyiciləridir. Bu şəxslər digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlarsa, bu fəaliyyət üçün müvafiq vergiyə cəlb olunurlar (Məmmədzaadə N.R. 2011).

Azərbaycanda vergi siyasətinin strateji məqsədi dövlətin əsas funksiyalarını həyata keçirmək üçün fondlara olan tələbatını kifayət qədər təmin edəcək, eyni zamanda iqtisadiyyatın istehsal sektorunu, kiçik sahibkarlığı və inkişafını stimullaşdıracaq bir vergi sisteminin qurulması olmalıdır. kənd təsərrüfatı sektoru. Vergi siyasətinin ölkədəki investisiya mühitini böyük ölçüdə müəyyən etməsi də vacibdir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 3.10-cu maddəsində

deyilir: "Vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır." İnvestorlarla dürüst iş tələb olunur. Eyni normativ aktların və ya qanunların bir neçə növ təfsiri ilə bağlı tez-tez hallar mövcuddur. Yerli şirkətlər də lazımlı miqdarda vergi ödəmələri ilə işləməkdə çətinlik çəkirlər. Bundan əlavə, hər bir qanun qısa müddətdə çox sayda müxtəlif düzəliş, dəyişiklik və istifadə qaydaları ilə basılmışdır. Qərb investorlarının bu qədər tez-tez baş verən dəyişikliklərə alışması çətindir, çünki əvvəllər heç yaşamadılar.

Vergilərin ödənilməsi üçün son tarixlər hər vergi üçün müəyyən edilir. Vergi ödəmə tarixinin dəyişdirilməsinə yalnız Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada icazə verilir. Ödəniş müddətlərini pozaraq vergi ödəyərkən vergi ödəyicisi Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərdə faiz ödəyir. Vergilərin ödənilmə müddəti, təqvim tarixi və ya illər, rüblər, aylar, onilliklər, həftələr və günlərlə hesablanan vaxtın sona çatması ilə, habelə baş verməli və ya baş verməli olan hadisənin və ya bir hərəkətin göstəricisi kimi müəyyən edilir.

Vergi orqanları vergi ödəyicisinin vergi, faiz və maliyyə sanksiyalarını vergiyə cəlb olunan hesabat dövrü bitdikdən sonra 3 il ərzində hesablamaq, yenidən hesablamaq, vergi, faiz və maliyyə sanksiyalarının hesablanmış vergi tutulan hesabat dövrü bitdikdən sonra 5 il ərzində (yenidən hesablanmış) məbləğlərini toplamaq hüququna malikdirlər (Kəlbəyev Y.A. 2012).

Bu maddə ilə müəyyən edilmiş 3 illik müddət (icbari dövlət sosial sığortası, işsizlik sığortası və icbari tibbi sığorta haqları istisna olmaqla) vergi orqanının yerində araşdırma aparmaq qərarından əvvəlki vergi yoxlaması 3 illik dövrü əhatə edir. Bu maddədə göstərilən müddətdə vergi ödəyicisi tərəfindən verilmiş vergi bəyannaməsi üzrə vergi orqanı tərəfindən vergilərin hesablanması Vergi Məcəlləsinin 37.2-ci maddəsində göstərilən müddətdə həyata keçirilir.

Xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarından xaricdə əldə olunan gəlirlər barədə müvafiq məlumatların alınması hallarında vergi yoxlamaları (məcburi dövlət sosial sığortası, işsizlik sığortası və icbari tibbi sığortaya ayırmalar istisna olmaqla) tarixdən əvvəlki 5 illik dövrü əhatə edir. vergi orqanının yoxlamanın aparılması barədə qərarı və Cinayət Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq təyin edilmiş vergi yoxlamaları üçün - Cinayət Məcəlləsinə uyğun olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi müddəti ilə müəyyən edilmiş müddətdir. Vergi ödəyicisi 5 il ərzində vergi, faiz və maliyyə sanksiyaları hesabatı vergi müddəti bitdikdən sonra 3 il ərzində ondan səhvən alınan vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının hesablanmasını və hesablanmış məbləğlərin yenidən hesablanmasını, artıq ödənilmiş məbləğlərin geri qaytarılmasını və ya əvəzləşdirilməsini tələb etmək hüququna malikdir (Налоговый кодекс Азербайджанской Республики, 2011).

Vergi Məcəlləsinin 85.4-cü və 85.5-ci maddələrində göstərilən müddətlər məcburi dövlət sosial sığortasına, işsizlik sığortasına və icbari tibbi sığortaya olan töhfələrə şamil edilmir. Vergi ödəyicisi vergi orqanı tərəfindən hesablanmış vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları barədə məhkəməyə şikayət etmişsə, şikayətin verildiyi gündən qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı tarixinə qədər olan müddət, habelə müəyyən edilmiş müddətlər Vergi Məcəlləsinin 38.7.1, 38.7.2, 38.7.4 və 38.7.5-ci maddələri Vergi Məcəlləsinin 85.4 və 85.5-ci maddələri ilə müəyyən edilmiş müddətə daxil edilmir (Налоговый кодекс Азербайджанской Республики, 2011).

Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilmə müddəti, aşağıdakı hallardan biri olduqda, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirildəndən gec bir tarixə təxirə salına bilər (Керимов В.Э., 2015):

- təbii fəlakət və ya digər fors-major hallar nəticəsində vergi ödəyicisinə dəyən zərər. Bu halda vergi ödəyicisi hadisə barədə və bunun nəticəsində dəymiş ziyanın məbləğini müvafiq dövlət orqanına təqdim etməlidir.

- birdəfəlik vergi ödəməsi halında vergi ödəyicisinin iflas təhlükəsi. Bu halda vergi ödəyicisi kassadakı qalığı, milli və ya xarici valyutadakı cari və ya digər hesablardakı borcluların və kreditörün adlarını, VÖEN-i göstərərək müraciət tarixi etibarilə alınacaq və ödənilməli hesabat sertifikatlarını təqdim etməlidir. Vergi ödəmə tarixinin dəyişdirilməsi mövcud olanı ləğv etmir və yeni vergi borcu yaratmır.

Vergi ödəyicisinə qarşı cinayət işi başlanıldığı və ya vergi ödəyicisi vergi qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar riskli vergi ödəyicisi olduğu təqdirdə vergi öhdəliyinin yerinə yetirilmə tarixi uzadıla bilməz. Vergi öhdəliyinin icrasının uzadılması vergi ödəyicisi tərəfindən vergi or-

qanına belə bir gecikmənin vergi ödəyicisi tərəfindən müvafiq girov və ya zəmanət şəklində təmin olunduğunu göstərən əsaslandırılmış yazılı müraciəti əsasında həyata keçirilir. Ərizə, müvafiq hesabat dövrü üçün vergi növü (növləri) üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vaxtdan əvvəl təqdim edilməlidir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı bu müraciətə 30 gün ərzində baxır və müvafiq əsaslar olduqda müddətin uzadılması barədə qərar qəbul edilir. Vergi Məcəlləsinin 85.6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda vergi öhdəliyinin yerinə yetirilmə müddəti vergi ili ərzində 1 aydan 9 aya qədər uzadıla bilər. Bu müddət ərzində vergi ödəyicisindən faiz tutulmur.

Vergi öhdəliyinin icrası müddətinin uzadılması barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarında vergi borcunun məbləği, ödəmə müddəti uzadılan vergi növü (növləri), son tarix və ödəmə qaydası, habelə girov və ya zəmanət haqqında qeydlər. Vergi öhdəliyinin Vergi Məcəlləsinin 85.10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş müddətlərdə mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi halında, vergi öhdəliyinin icrası müddətinin uzadılması barədə vergi orqanlarının qərarında vergi öhdəliyinin bu mərhələdə yerinə yetirmə qaydası göstərilməlidir. Vergi öhdəliyinin icrası müddətinin uzadılması barədə qərar bu qərarla göstərilən gündən qüvvəyə minir. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada girov müqaviləsinin etibarsız hesab edilməsi vergi ödəyicisinin vergi borcunu ləğv etmir. Vergi öhdəliyinin icrası üçün uzadılmış müddət aşağıdakı hallarda vaxtından əvvəl xitam verilir (Кожина Т.В. и др., 2017):

- vergi ödəyicisi vergi öhdəliyini vaxtından əvvəl yerinə yetirirsə;
- Vergi Məcəlləsinin 85.8-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda;
- vergi öhdəliyinin icrası müddətinin uzadılması barədə vergi orqanının qərarının şərtlərinə əməl edilməməsi.

Vergi Məcəlləsinin 85.14-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda vergi öhdəliyinin icrası üçün uzadılmış müddətə vaxtından əvvəl xitam verilməsi barədə qərar qəbul etmiş vergi orqanı bu barədə 5 gün ərzində vergi ödəyicisinə məlumat verməlidir. Vergi ödəyicisi, məlumat alındığı gündən 30 gün ərzində, bu məbləğə hesablanmış borc və faiz məbləğini qanuna uyğun olaraq ödəniş gününə qədər büdcəyə ödəməlidir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı rüblük (vaxtaşırı) müddəti uzadılmış vergi öhdəliklərinin məbləği barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verir. Layihə parametrləri və xarici iqtisadi mühitin parametrləri ilə bağlı müəyyən (və mütləq çox ciddi olmayan) şərtlərdə vergi güzəştlərinin artırılması (müəyyən bir həddə qədər) investisiya prosesinin bütün iştirakçıları üçün faydalıdır, çünki sonrakı dövrdə həm investorun gəlirlərində, həm də büdcəyə vergi gəlirlərində artıma rəhbərlik edir. Hesablamalar göstərir ki, vergi təttilinin nisbətən qısa bir müddətində belə böyümək kifayət qədər əhəmiyyətli ola bilər. Vergi təttilinin mexanizminin siyasi riskin artması ilə daha təsirli olduğu da təsbit edildi. Bu o deməkdir ki, qeyri-sabit siyasi sistemlərdə vergi tətilləri investorun gəlirlərində, habelə layihədən büdcəyə vergi gəlirlərində aşağı nisbi risk sistemlərindən daha böyük nisbi artım (mənfəət olmadığı vəziyyətlə müqayisədə) səbəb ola bilər (Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. 2014).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi. "Vergi inzibatçılığı". Dərslik. Şamaxı, 2017, 900 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi. "Vergiyə giriş". Dərslik. Şamaxı, 2014, 603 səh.
3. Həsənov M.X. (2018) "Vergilər". Dərslik. Bakı, 123 səh.
4. Kəlbəyev V.A. (2014) "Vergilər və vergitutma", Bakı, "Çıraq", 344 səh.
5. Kəlbəyev Y.A. (2012). "Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri". Bakı, "Elm", 488 səh.
6. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011). "Xarici ölkələrin vergi sistemi". Dərslik. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 554 səh.

7. Məmmədzaadə N.R. (2011). "Vergi nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti və onun maliyyə nəzarəti sistemində yeri". Məqalə. "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalı №8, Bakı
8. Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. (2014). "Vergi uçotu və auditi". Dərslik. Bakı, "Elm", 552 səh.
9. Səbzəliyev S.M. (2014) "Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu", Bakı.
10. Керимов В.Э. (2015). Бухгалтерский учет. М.:ДАШКОВ И К, 688 с.
11. Кожина Т.В. и др. (2017). Бухгалтерский учет и анализ. М.: КНОРУС, 151 с.
12. Концептуальные основы Национальных Стандартов Бухгалтерского учета для коммерческих организаций. Баку, 2010
13. Налоговый кодекс Азербайджанской Республики.- Баку, 2011
14. Новый План счетов бухгалтерского учёта в соответствии с национальными стандартами бухгалтерского учета.- Баку, 2017
15. Kluwer W. (2018). Tax Assurance, London, p .464.

DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN MÜXTƏLİF VERGİ NÖVLƏRİN TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ

Qasimov Ruslan

XÜLASƏ

Azərbaycan vergi sistemində hər zaman bütün vergi problemlərini həll etməyə çalışdığı vergilərin stimullaşdırıcı rolu tədricən stimullaşdırıcı xarakter alır. Və bu problem vergi sisteminin islahatı ilə həll olunan sistemli bir xarakter daşıyır.

Əvvəllər vergi islahatı ideoloqlarının düşüncəsində hakim fikir iqtisadi fəaliyyət üçün stimulu kimi vergi güzəştlərindən istifadə etmək imkanı idi. Nəticə etibarilə, hər hansı bir vergi qanununun ən böyük hissəsi müxtəlif vergi ödəyicilərinə verilən güzəştlərin siyahısına həsr olunmuşdu. Nəticədə, demək olar ki, hər vergi ödəyicisi müəyyən güzəştlərdən istifadə edirdi və yalnız "uduzan" bütün vergiləri tam ödəməli idi. Hər dəfə kiməsə fayda verərək, dövlət qalanlardan daha çoxunu götürməyə çalışmaq məcburiyyətində qaldı və bu, vergi ödəyicilərinin mütləq vergi bərabərsizliyini yaratdı. Hər biri öz vergi rejimində yaşayırdı. Bu anda vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri vergi sayını azaltmaq, vergi güzəştlərini azaltmaqla vergi dərəcələrini aşağı salmaqdır. Beləliklə, mövcud vergi qanunvericiliyində vergi güzəştləri mümkün qədər azaldılmış, bəzi vergi ödəyicilərinə münasibətdə vergi güzəştləri tətbiq edilmişdir.

Bildiyiniz kimi, istehsalın genişləndirilməsi, modernləşdirilməsi və yenilənməsi üçün təşkilatlar tərəfindən əlavə maliyyə mənbələri alınması həm müəyyən dərəcədə məqsədli vergi güzəştlərinin verilməsi, həm də dərəcələrin azaldılması və ya əsas vergilərin vergi bazasının azaldılması yolu ilə təmin edilə bilər. Bu və ya digər təşviq formasının istifadəsinin effektivliyi, ilk növbədə, dövlətin maliyyə dəstəyi şərtlərindən asılıdır. Ancaq vergi ödəyicilərinin münasibəti, əlavə alınan maliyyə mənbələrini investisiya məqsədləri üçün yönəltməyə hazır olduqları da əhəmiyyətlidir.

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА ПРИМЕНЯТЬ РАЗНЫЕ ВИДЫ НАЛОГОВ

Алекбаров Рабиль

АННОТАЦИЯ

Стимулирующая роль налогов в налоговой системе Азербайджана, который всегда пытается решить все налоговые проблемы, постепенно становится стимулирующей. И эта проблема носит системный характер, и решить ее можно реформированием налоговой системы.

Раньше в сознании идеологов налоговой реформы доминировала идея использовать налоговые льготы как стимул для экономической активности. В результате большая часть

любого налогового законодательства была посвящена перечню льгот, предоставляемых различным налогоплательщикам. В результате практически каждый налогоплательщик пользовался определенными льготами, и только «проигравший» должен был полностью уплатить все налоги. Каждый раз в интересах кого-то государство было вынуждено пытаться брать больше у остальных, что создавало абсолютное налоговое неравенство для налогоплательщиков. Каждый жил в своем налоговом режиме. В настоящее время одним из основных направлений налоговой политики является сокращение количества налогов, снижение налоговых ставок за счет уменьшения налоговых льгот. Таким образом, действующее налоговое законодательство максимально сократило налоговые льготы и применило налоговые льготы к некоторым налогоплательщикам.

Как известно, получение организациями дополнительных финансовых ресурсов для расширения, модернизации и обновления производства может быть обеспечено в той или иной степени как за счет предоставления адресных налоговых льгот, так и за счет снижения ставок или уменьшения налоговой базы по основным налогам. Эффективность использования той или иной формы стимулирования зависит в первую очередь от условий государственной финансовой поддержки. Однако важно и отношение налогоплательщиков, которые готовы направить дополнительные средства на инвестиционные цели.

INDEPENDENCE OF THE GOVERNMENT APPLY DIFFERENT TYPES OF TAXES

Alakbarov Rabil

SUMMARY

The stimulating role of taxes in the tax system of Azerbaijan, which always tries to solve all tax problems, is gradually becoming stimulating. And this problem is of a systemic nature, which can be solved by reforming the tax system.

Previously, the dominant idea in the minds of tax reform ideologues was the opportunity to use tax incentives as an incentive for economic activity. As a result, the largest part of any tax law was devoted to the list of benefits provided to different taxpayers. As a result, almost every taxpayer enjoyed certain benefits, and only the "loser" had to pay all taxes in full. Each time, for the benefit of someone, the state was forced to try to take more from the rest, which created an absolute tax inequality for taxpayers. Each lived in its own tax regime. At present, one of the main directions of tax policy is to reduce the number of taxes, reduce tax rates by reducing tax benefits. Thus, the existing tax legislation has reduced tax benefits as much as possible, and applied tax benefits to some taxpayers.

As you know, the acquisition of additional financial resources by organizations for the expansion, modernization and renewal of production can be provided both to some extent by providing targeted tax incentives, and by reducing rates or reducing the tax base of basic taxes. The effectiveness of the use of this or that form of incentive depends primarily on the conditions of state financial support. However, the attitude of taxpayers is also important, as they are ready to direct additional funds for investment purposes.

BORCLAR ÜZRƏ MƏSRƏFLƏRİN MHBS (MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXAQ STANDARTLARI) VƏ VERGİ MƏCƏLLƏSİNƏ ƏSASƏN UÇOTUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Qasımlı Aytac Mikayıl qızı
Bakı Mühəndislik Universitetinin II kurs magistrant
aqasimli2@std.beu.edu.az

Açar sözlər: borclar, məsrəflər, kapitallaşdırma, aktiv, borc vəsaitləri.

Ключевые слова: займ, затрат, капитализация, актив, заемных средства.

Keywords: Borrowing costs, capitalization, assets, debt securities.

Giriş. İqtisadiyyatın idarə edilməsində mühasibat uçotunun rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın idarə edilməsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində ilkin informasiya kimi mühasibat uçotu məlumatlarına əsaslanır. Rəqabət mühitinin kəskinləşdiyi müasir şəraitdə müəssisələrin idarə olunması, maliyyə kapitalının səmərəli istifadəsi, mövcud iqtisadi potensialın dəqiq qiymətləndirilməsi və s. bu kimi vacib problemlərin həlli əsaslandığı uçot informasiyasının operativliyindən və tamlığından asılıdır.

Mühasibat uçotu və hesabatı ilə bağlı münasibətlər bu “**Mühasibat uçotu haqqında**” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları və və standartları ilə tənzimlənir. Lakin, hal-hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergitutma mexanizmi ilə mühasibat uçotu arasında qarşılıqlı əlaqənin yaranması ən mühüm problemlərdən biridir. Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi, müəssisələrdə ayrıca vergi uçotunun aparılmasını tələb edir. Yəni mülkiyyət formasından və təbəcciliyindən asılı olmayaraq istənilən təsərrüfat subyekti vergitutma məqsədləri üçün öz gəlir və xərclərinin uçotunu aparmalıdır. Bu isə əsasən mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının formalaşması ilə şərtləndirilir və yalnız vergitutma məqsədləri üçün tətbiq olunur. Belə olan halda Mühasibat uçotu və Vergi uçotu arasındakı fərqlər yaranır.

Tədqiqat işində Mühasibat uçotu və Vergi uçotu arasındakı fərqlər və xüsusilə də “Borclar üzrə məsrəflərin mhbs (Mühasibat Uçotunun Beynəlxəq Standartları) və vergi məcəlləsinə nəzərən fərqlərindən bəhs olunur. Mühasibat uçotu və Vergi uçotu arasındakı əsas fərq onların tənzimləməsi sistemindədir. Mühasibat uçotu “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla, eləcə də digər qanunvericilik sənədləri və standartlarla tənzimlənir. Vergi uçotu isə Vergi Məcəlləsi və digər hüquqi normativ aktlara əsaslanır. Mühasibat uçotu və Vergi uçotu arasındakı fərqlər, daimi və müvəqqəti xarakter daşıyır. Daimi fərqlər əsasən bəzi gəlir və ya xərc məbləğlərinin mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarında tanındığı halda, vergi uçotunda isə vergi məqsədləri üçün bəzi gəlir və xərclərinin tanınb-tanınmasından asılı olmadığı halda yaranan fərqdır. Daimi fərqlərin də yaranmasına səbəb, müvəqqəti fərqlərdə olduğu kimi, Vergi Məcəlləsinin müddələrinin tələbləridir.

Vergi uçotu-ilkin sənədlərin məlumatları əsasında vergilər üçün vergi tutma bazasını müəyyən edən ümumiləşdirilmiş informasiya sistemidir. Mühasibat uçotu- onun tələblərinə uyğun olaraq, qanunda nəzərdə tutulmuş obyektlər haqqında sistemləşdirilmiş və formalaşmış informasiyadır. Əsas fərq təyinatdadır: mühasibat uçotu təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin və onun vəziyyətinin hesabatı üçün tərtib edilir, vergi uçotu isə vergilərin vaxtında ödənilməsinə nəzarət üçün vacibdir. Mühasibat və vergi uçotunun bəzi fərqlərinə baxmayaraq, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Dünyanın əksər ölkələrində mühasibat və vergi uçotunun aparılması məsələləri ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Lakin, buna baxmayaraq, hər iki sahənin qanunvericilikləri həmişə sıx əlaqədə olmuşdur. Belə ki, istənilən ölkənin vergi qanunvericiliyinə nəzər salsaq görürük ki, bu sahənin qanunvericilik aktlarında mühasibat uçotunun terminlərindən geniş istifadə olunur. Belə terminlərə əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, mal-material ehtiyatları, balans dəyəri, amortizasiya, gəlir, xərc, mənfəət və s. aiddir. Vergitutma üçün mühasibat uçotunun əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun materialları müəssisələrin

dövriyyəsi, mənfəəti və digər göstəriciləri barədə geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Bunlara baxmayaraq, vergi uçotunun aparılmasının prinsipləri, məqsədi və uçot göstəricilərini təsdiq edən sənədlərin siyahısı vergi qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Təcrübədə mühasibat və vergi uçotunun həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri müşahidə olunur. Vergi uçotunun mühasibat uçotundan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, vergi uçotunun aparılması sistemi vergi ödəyicisinin özü tərəfindən müəyyən edilir. Mühasibat və vergi uçotunun oxşar cəhətlərinə isə adətən aşağıdakılar aid edilir:

- uçotun aparılmasının məcburiliyinin qanunvericilikdə təsbit olunması;
- göstəricilərin pul vahidi ilə ölçülməsi;
- eyni uçot obyektinin olması;
- hesabatların tərtibinin və təqdim olunmasının mütəmadiyi;
- təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsinin məcburiliyi;
- hesabat məlumatlarının həm daxili, həm də digər istifadəçilər üçün nəzərdə tutulması.

1. Borclar üzrə məsrəflər

Tədqiqat işində borclar üzrə məsrəflərin vəziyyəti, müddəti və onların beynəlxalq standartlara uyğun uçot prinsiplərinə əsasən hesablarda əks edilməsi, borcların bazar qiymətləri uyğunluğu, tanınması və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

“Borclar üzrə məsrəflərin” uçotu ilə bağlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarında 23 №-li “Borclar üzrə məsrəflər” adlı standart nəzərdə tutulmuşdur. Bu standartlar 1 yanvar 1995-ci il tarixindən başlayaraq maliyyə hesabatları üçün qüvvədədir. Bu Standartın əsas məqsədi borclara aid edilən məsrəflərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

“Borclar üzrə məsrəflərin” uçotunun əsas prinsipləri aktivlərin əldə edilməsi ilə bağlı yaranmış borclar üzrə məsrəfləri aktivin dəyərinin bir hissəsini formalaşdırır.

Borclar üzrə məsrəflərin müddəti bir ildən yuxarı olur, uzunmüddətli öhdəliklər və onlara hesablanan faizlər həm borc verənin, həm də borcu olanın mühasibat hesablarında bərabər məbləğdə əks etdirilir. Beynəlxalq uçot prinsiplərinə uyğun olaraq həmin öhdəliklərin məbləği aşağıdakı amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

1. Borclar üzrə məsrəflərin məbləği həmin öhdəliklərin əvəzinə əldə olunan kapitalın, malların və xidmətlərin bazar dəyərinə bərabərdir. Borclar üzrə sövdələşmələrin və yerləşməsinin əsasını faiz dərəcələri bazar dəyəri təşkil edir. Bu dəyərin vasitəsi ilə borcun hesabına əldə olunan kapitalın və yaxud iş və xidmətlərin bazar dəyərini müəyyən etmək mümkündür.

2. Borclar üzrə məsrəflər faizlərinin vaxtaşırı ödənilməsi faiz bazar dərəcələri əsasında müəyyən edilir.

3. Borclar üzrə məsrəflərin balans məbləği onun yerdə qalan nəğd məbləğinin indiki dəyərinə bərabərdir.

a) Uzunmüddətli və qısamüddətli bank kreditləri üzrə faizlər və bank overdraftı;

b) İstiqraz vərəqələrinin emissiyası ilə əlaqədar yaranmış gəlir və məsrəflərin amortizasiyası;

c) borcların alınmasının təşkili zamanı yaranmış əlavə xərclər;

ç) Maliyyə lizinqi çərçivəsində əsas boricdən artıq ödənilmiş pul vəsaitləri;

d) Xarici valyutada alınmış vəsaitlərin ödənilməsində məzənnə fərqləri;

Borclar üzrə məsrəflərin uçotunun aparılmasında əsasən iki metoddan istifadə olunur.

1. Birinci metod əsas metod kimi hesab olunur. Bu metoda görə yaranmış borclar yarandığı dövrdə məsrəf kimi tanınmalı və həmin dövrdə silinməlidir.

2. İkinci metod hesablama üsuli ilə borclar üzrə məsrəflərin, hansı şəkildə yaranmasından və ya hansı məqsədlər üçün istifadə olunmasından asılı olmayaraq, çəkildiyi dövrlərin xərcləri kimi tanınmasıdır. Bu yaranmış aktivin dəyərində göstərilməlidir. Yəni aktivin dəyərinə daxil edilməklə kapitallaşdırılmalıdır.

2-ci metod ilə yanaşmada müəssisə və təşkilatların ixtisaslaşdırılmış aktivlərin tikintisi və istehsalı zamanı istifadəsində ehtimal olunan yaranacaq gəlirin mümkünlüyünə gətirib çıxara

bilər. Qalan bütün borclar üzrə xərclər xərc kimi hesab edilir və yaranma anına silinir. Əgər müəssisə və təşkilat 2-ci metodu seçirsə, bu onun fəaliyyətində bütün ixtisaslaşdırılmış aktivlərinin tikintisi və istehsalına tətbiq edilməlidir.

Borclar üzrə məsrəflər kapitallaşdırılmasına icazə verilən və kapitallaşdırılmasına icazə verilməyən növlərə bölünür. Müəssisə kapitallaşdırıla bilməyən borc xərclərini yarandığı dövrdə xərc kimi tanımalıdır.

2. Borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması.

Kapitallaşdırılmış borc xərcləri aşağıdakıları əhatə edə bilər:

1. Bank overdraftları və borc vəsaitləri üzrə faizlər;
2. Effektiv faiz metodu ilə hesablanmış borc borcları ilə əlaqədar endirimlər və mükafatların amortizasiya edilmiş məbləği;

3. Borc vəsaitlərinin verilməsinin təşkili ilə əlaqədar yaranan əlavə xərclərin amortizasiya (silinmə) məbləği;

4. Maliyyə icarəsi müqavilələri üzrə faiz ödənişləri;

5. Faiz xərcləri məbləğində düzəliş kimi qəbul edildiyi müddətdə məzənnə fərqləri.

Kapitallaşdırıla bilən borc xərcləri, qarşısını almaq mümkün olan bilən xərclərdir.

Kapitallaşmaya məruz qalan borc xərclərinin məbləği vergi qabağı (yəni vergidən əvvəl) əsaslarla hesablanır.

Kapitallaşdırılmış borc xərclərinin məbləğinin hesablanması zamanı borc xərclərinin kapitallaşdırılmış məbləği, sonrakı bir tarixdə aktivə sərf ediləcək vəsaitin bir hissəsinin müvəqqəti investisiyası nəticəsində alınan investisiya gəliri məbləğində azalır.

Aktiv üzrə məsrəflərə yalnız pul ödənişləri, digər aktivlərin köçürülməsi və ya üzərinə faiz öhdəliklərinin götürülməsi ilə nəticələnən məsrəflər daxildir. Məsrəflər həmin aktiv ilə əlaqədar olaraq alınan aralıq ödənişləri və subsidiyaların dəyəri qədər dövr ərzində aktivin orta balans dəyəri, daha əvvəl kapitallaşdırılmış borclar üzrə məsrəflər daxil olmaq şərtlə, adətən həmin dövrdə kapitallaşdırma dərəcəsinin tətbiq olunduğu məsrəflərin təxmin edilən məbləğinə bərabər sayılır. Aktivin təyinatı üzrə istifadəsi və ya satışa hazırlanması üçün həyata keçirilməli olan fəaliyyətlərə aktivin fiziki olaraq yaradılmasına qədər həyata keçirilən texniki və inzibati işlər daxildir. Lakin, aktivin vəziyyətini dəyişdirən istehsal və ya modifikasiya işləri həyata keçirilmədən aktivin saxlanması bu fəaliyyətlərə aid deyil. Məsələn, tikinti üçün yer quruluşu işlərinin aparılması zamanı çəkilən xərclər, müvafiq işlərin həyata keçirildiyi dövr ərzində kapitallaşdırılır. Lakin, tikinti işlərinin aparılması üçün əldə olunan torpaq sahəsinin hər hansı hazırlıq işləri həyata keçirilmədən saxlanması zamanı çəkilən borclar üzrə məsrəflər kapitallaşdırıla bilməz.

3. Kapitallaşdırmanın müvəqqəti dayandırılması

Borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması obyekt üzərində aparılan fəal işlərin dayandırıldığı uzadılmış müddət ərzində dayandırılmalıdır. Borclar üzrə məsrəflər aktivin təyinatı üzrə istifadəsi və ya satışa hazırlanması üçün həyata keçirilməli olan fəaliyyətlərin dayandırıldığı uzadılmış müddətlər ərzində yarandıqda, həmin məsrəflər kapitallaşdırılmasına yol verilən məsrəflər kimi təsnifləşdirilmir. Lakin, borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması adətən əhəmiyyətli texniki və inzibati işlərin həyata keçirildiyi dövr ərzində dayandırılır. Borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması həmçinin müvəqqəti gecikmə, aktivin təyinatı üzrə istifadəsi və ya satışa hazırlanması prosesinin bir hissəsini təşkil etdiyi hallarda dayandırılır. Məsələn, kapitallaşdırma, ehtiyatların lazımi səviyyəyə gətirilməsi üçün tələb olunan uzun müddət ərzində, o cümlədən su səviyyəsinin körpünün tikintisini dayandırdığı uzun müddət ərzində (əgər tikintinin həyata keçirildiyi dövr ərzində suyun belə yüksək səviyyəsi həmin coğrafi rayon üçün adi haldırsa) davam etdirilir.

4. Kapitallaşdırmanın tam dayandırılması

Borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması, şərtlərə cavab verən aktivin təyinatı üzrə istifadəsi və ya satışa hazırlanması üçün həyata keçirilməli olan bütün fəaliyyətlərin praktiki olaraq tamamlandığı zaman tam dayandırılmalıdır. Aktivin fiziki yaradılması tamamlandıqda, gündəlik

inzibati işlərin davam etməsinə baxmayaraq, həmin aktiv təyinatı üzrə istifadəyə və satışa hazır sayılır. Fəaliyyətlərin yalnız cüzi hissəsi tamamlanmamış qaldıqda, bu, mahiyyət etibarilə bütün fəaliyyətlərin tamamlandığını göstərir. Aktivin tikintisi hissə-hissə həyata keçirildikdə və bu hissələrdən hər biri digər hissələrin tikintisi hələ davam etdiyi zaman istifadəyə verilə bildikdə, borclar üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması həmin hissənin təyinatı üzrə istifadəsi və satışı üçün hazırlanması məqsədilə həyata keçirilməli olan bütün fəaliyyətlərin mahiyyət etibarilə tamamlandığı zaman tam dayandırılmalıdır. Hər biri ayrılıqda istifadə oluna bilən bir neçə binadan ibarət biznes mərkəzi, hissələrindən hər biri digər hissələrin tikintisi hələ davam etdiyi zaman istifadə edilə bilən aktivlərə misaldır. Tərkib hissələrindən hər hansı biri istifadə olunmazdan əvvəl tikintisi tamamlanmalı olan şərtlərə cavab verən aktivlərə isə, eyni sahədə yerləşən müxtəlif sexlərdə ardıcıl olaraq həyata keçirilən bir neçə istehsal prosesinin birləşdirildiyi istehsal müəssisəsi (poladyayma zavodu kimi) göstərilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
2. Kommersiya təşkilatlarında Milli Mühəsibat uçotu Standartlarının konseptual əsasları. Bakı, 2006.
3. T.İ.Mirhəsənlı "Mühəsibat uçotu". Bakı, 2009.
4. T.Ə.Sadıqov, İ.M.Rzayev, "Vergi uçotu və audit", Bakı, 2014.
5. Kommersiya təşkilatlarında Milli Mühəsibat uçotu Standartları (№1 – dən 37 – dək).
6. Kommersiya təşkilatlarında Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə şərhlər, tövsiyələr (13.1.2009. № İ-08).
7. İ.M.Abbasov. "Audit". Dərslik, Bakı, 2013.
8. Q.R.Rzayev. "Mühəsibat uçotu və audit". Dərslik. Bakı, 2008.
9. Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev və digərləri. "Mühəsibat (maliyyə) uçotu. Bakı, 2003.
10. Q.Ə.Abbasov. "Mühəsibat uçotunun nəzəriyyəsi". Bakı, 2009. 11. Q.P.Rzayev. "Beynəlxalq mühəsibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı. Bakı, 2004.

BORCLAR ÜZRƏ MƏSRƏFLƏRİN MHBS (MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXAQ STANDARTLARI) VƏ VERGİ MƏCƏLLƏSİNƏ ƏSASƏN UÇOTUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Qasımlı Aytac

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Borclar üzrə məsrəflərinin uçotu vergitutma münasibətləri ilə Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarını arasında qarşılıqlı əlaqə biri-birindən fərqlənir. Hal-hazırkı vergi münasibətləri vergi ödəyicilərində ayrıca vergi uçotunun aparılmasını tələb edir. Yəni mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq istənilən təsərrüfat subyekti vergitutma məqsədləri üçün öz gəlir və xərclərinin uçotunu dəqiq aparmalı və yaranmış vergi öhdəliklərini vergi qanunvericiliyinə uyğun yerinə yetirməlidir. Bu vergi ödəyicilərinin bütün vergi öhdəliklərinin vergitutma bazasının formalaşmasını tələb edir.

Lakin, bundan fərqli olaraq Borclar üzrə məsrəflərin Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarında bəzi gəlir və ya xərc məbləğlərinin mühəsibat uçotu (maliyyə) hesabatlarında tanındığı halda formalaşır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən vergi məqsədləri üçün bəzi gəlir və xərclərinin tanınıb-tanınmasından asılı olmayaraq fərqlənir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАТРАТ ПО ДОЛГАМ В СООТВЕТСТВИИ С МСФО (МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА) И НАЛОГОВЫМ КОДЕКСОМ

Касымлы Айтадж

АННОТАЦИЯ

В условиях рыночной экономики учет затрат по долгам отличается от взаимодействия между налоговыми отношениями и международными стандартами бухгалтерского учета. В настоящее время сложившиеся налоговые отношения требуют ведения раздельного налогового учета у налогоплательщиков. То есть любой хозяйствующий субъект, независимо от формы собственности и подчиненности, в целях налогообложения должен вести точный учет своих доходов и расходов и выполнять возникшие налоговые обязательства в соответствии с налоговым законодательством. Это требует формирования налоговой базы всех налоговых обязательств налогоплательщиков.

Однако, в отличие от этого, расходы по долгам формируются в том случае, если некоторые суммы доходов или расходов признаются в бухгалтерской (финансовой) отчетности в международных стандартах бухгалтерского учета. В соответствии с налоговым законодательством некоторые доходы и расходы для целей налогообложения различаются независимо от того, признаются они или нет.

COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPENSES ON DEBTS (INTERNATIONAL ACCOUNTING STANDARDS) AND ACCOUNTING UNDER THE TAX CODE

Gasimli Atac

SUMMARY

In a market economy the relationship between taxation and International Accounting Standards on accounting for expenses on debts differs from each other. Currently, tax relations require separate tax accounting for taxpayers. That is, any firm, regardless of its form and subordination, must accurately record its income and expenses for taxation purposes and fulfill its tax obligations in accordance with tax legislation. This requires the formation of a taxation base of all tax liabilities of taxpayers.

However, unlike " accounting for expenses on debts is formed if some income or expense amounts are recognized in the accounting (financial) reports by international standards. According to the tax legislation, some income and expenses for tax purposes differ regardless of whether they are recognized or not.

PRINCIPLES AND METHODS OF DEVELOPING THE OPERATIONAL AND FINANCIAL STRATEGY OF THE ENTERPRISE

Yusif Gurbanzade
Azerbaijan State Economic University
yusif.qurbanzade7@gmail.com

Key words: financial strategy, methods of developing, governments direction

Açar sözlər: maliyyə strategiyası, inkişaf metodları, hökumət rəhbərliyi

Ключевые слова: финансовая стратегия, методы развития, государственное управление.

Introduction. System is the main impetus behind the association and it regularly decides the design and capacity of the whole association. "Technique is the course and extent of an association over the long haul, which accomplishes advantage in a changing climate through its arrangement of assets and capabilities with the point of satisfying partner assumptions". Over two thirds of procedures are rarely effectively actualized. Methodologies come up short, not in view of helpless systems, but since of helpless execution of the techniques. Successful usage of a normal procedure beats average execution of an incredible methodology. By supporting the execution of the generally speaking hierarchical system, the money capacity might decrease disappointments and improve the achievement pace of actualizing new methodologies. Investors are requesting esteem. The need to add esteem stretches out to every one of the capacities inside the association, including the account work. The jobs that the money work has inside the association influence constantly the commitment and the worth that the account capacity can add to the association. It is subsequently important to pick up a point by point comprehension of these jobs to decide how and if the account capacity could uphold the system and how much. By recognizing and organizing the jobs, that impact and backing system, the money capacity's worth added and commitment could be improved. At a full scale level, the account leader has double jobs: a more conventional scorekeeping job, that is a more far off and autonomous from the association, and a colleague job, that requires more dynamic and closer support.

There is a clear clash between the score keeping and colleague jobs: account chiefs are required to freely write about the business' outcomes while collaborating intimately with the business to improve similar outcomes. The scorekeeping job centers around customary monetary detailing, examination and control. Indeed, even this job has clear essential ramifications on the grounds that fitting and exact "scorekeeping" is important to decide if the technique is actualized and executed by the arrangement and to guarantee that the foreseen monetary advantages are figured it out. It mostly demonstrates what has occurred. The colleague job incorporates venture choice help and the subsidizing of hierarchical activities. Financing and contributing choices are components that effectively impact procedure execution. Different components of the colleague job, despite the fact that their effect on technique execution is just aberrant, ought not be limited or excused. These jobs give investigation, replying "why" questions and forwardlooking early admonition markers that should trigger restorative activity and attempts to show what could occur.

Review of Literature. There is a deficiency of scholarly exploration on the jobs of the money work, especially with regards to methodology execution, and some dependence must be set on writing from advisors and bookkeeping firms. Account diaries and experts do ordinary overviews of the money activities that are not generally as thorough as these could be, however the reviews are various and the outcomes speaks to a trustworthy and steady picture. Countless jobs were distinguished during the writing audit. The volume of job portrayals made it hard to build up understood and succinct perspectives on the different jobs. Subjective information investigation strategies were along these lines applied to the writing by utilizing coding. All references to jobs were first coded utilizing the codes for the itemized jobs as demonstrated in Table 1. From that point, the itemized jobs were gathered into seven key jobs (allude Table 1) in view of simili-

tudes and covers. The coding empowered a more compact and more clear perspective on the jobs that account capacities satisfy and gave a system to structure the writing audit and resulting information social affair and examination. Parts of the colleague and scorekeeper jobs were found, to a more prominent or lesser degree, in every one of the seven recognized jobs. The key jobs recognized were:

- Finance activities and bookkeeping (scorekeeper);
- Value adding (colleague);
- Performance the executives (scorekeeper and colleague);
- Funding and depository (colleague);
- Capital stewardship (colleague);
- Risk the board (colleague);
- Compliance (scorekeeper)

Every one of the key jobs is investigated in more detail in resulting passages. The occasions the Performance Management job was recorded by account heads during the overview was high and the writing audit of the presentation the board job was hence extended to improve comprehension of this job.

Difficulties confronting account capacities. The difficulties confronting money capacities are various and include: absence of cycles, information, devices, authoritative structures and talented labor force (London et al., 2008); helpless comprehension of the basic cost structures and drivers (London et al., 2008); failure to recognize where to make enhancements because of an absence of knowledge, information and noteworthy measurements (Mc Adam and Bailie, 2002); no or incomplete usage of big business hazard the board and endeavor execution the executives (London et al., 2008); no legitimate benchmarking (London et al., 2008); conventional bookkeeping about what has occurred and is in reverse looking (International Federation of Accountants, 1995, Matthews, 2001, McAdam and Bailie, 2002); deficient IT frameworks (CFO Publishing Corp., 2002); helpless exchange handling (CFO Publishing Corp., 2002); reluctance to face challenge (Matthews, 2001); being excessively careful (Matthews, 2001); no ensures that money experts are acceptable chiefs (Matthews, 2001); over-accentuation on monetary measures (Johnston et al., 2002, Johanson et al., 2006, McAdam and Bailie, 2002, Assiri et al., 2006, Kaplan and Norton, 1992, Scarlett and Chartered Institute of Management Accountants., 2008); powerlessness of customary administration answering to follow progress of technique usage (Johnston et al., 2002); item orientated view rather than a cycle orientated perspective on data (Johnston et al., 2002); a lot of detail and intricacy (Hope, 2006); absence of time for choice help (Hope, 2006, Aziza and Fitts, 2008); insufficient anticipating ability (Hope, 2006, McAdam and Bailie, 2002, Axson, 2008a); excessively small comprehension of how to diminish cost (Hope, 2006); such a large number of measures (Hope, 2006); absence of danger the board aptitude (Hope, 2006); being set up to give execution guidance (Myers, 2005) Management bookkeeping and control rehearses are censured by professionals and scientists for absence of significance and convenience (Johanson et al., 2006).

Conventional administration bookkeeping doesn't address esteem making measures, for example client relations and does exclude non-monetary measures. The executives bookkeepers has not demonstrated capable at dealing with the issues identified with nonfinancial execution (Strategic Direction, 2006). These issues influence constantly the account's capacity to help the association and to add esteem. To add esteem money heads need to overhaul the money work (Institute of Management Accountants, 1997) and beat change obstructions (CFO Publishing Corp., 2002). Money heads need to expand interest in essential choices (Institute of Management Accountants, 1997) and give convenient and pertinent data to address business issues (Institute of Management Accountants, 1997). Money capacities need to obtain empowering innovation to encourage the new jobs (CFO Publishing Corp., 2002), to address the absence of nitty gritty operational and vital data (Roehm et al., 2008) and to improve arrangement among operational and key dynamic (Roehm et al., 2008, Dixon, 1998, Aziza and Fitts, 2008). Moving from exchange

preparing to choice help ought to improve the innovation rate of profitability because of more compelling utilization of data (Read and Scheuermann, 2003).

The spotlight ought not be on changing the account work, yet on rearranging low worth exercises and making limit with respect to higher-esteem exercises (Price Water house Coopers, 2008). Disentangling and lessening the quantity of specialty units, items, frameworks and branches is one approach to decrease low esteem exercises (Read and Scheuermann, 2003). Streamlining structures and cycles, business intricacy and spending cycles can make limit with regards to higher-esteem exercises (Read and Scheuermann, 2003). The absence of cycle normalization needs consideration (Roehm et al., 2008). Money capacities ought to embrace a learning approach, bringing about persistent improvement (Mumford, 2000). The money chief requirements to create sub-techniques (Murray and Greenes, 2006), including monetary systems, and a field-tested strategy for the account work dependent on the hierarchical procedure.

Research strategy and methodology

Survey. The first task proposition foreseen the accompanying methodology: "Meeting auxiliary monetary chiefs/CFOs and record monetary administration draws near.

- Firstly, because of an adjustment in extent of the task from the utility area to the corporate level, the quantity of money chiefs expanded from simply three to thirteen. Furthermore, the methodology was missing on the grounds that it rejected business heads and focused on the account chiefs' viewpoints as it were. The writing survey featured that it was likewise important to consider the business viewpoint to accomplish a more adjusted view. This, notwithstanding the need to address the exploration at a vital corporate level prompted the consideration of significant business heads. These progressions required a re-assessment of the underlying exploration procedure.

Data gathering. Direction in Saunders et al. (2007) and Swetnam (2000) was utilized to plan the polls, including the sorts of inquiries, the request and stream of the surveys, format and length. Separate surveys were utilized for business and account heads, which were modified somewhat for every one of the respondent Care was taken to try not to impact the outcomes dependent on the inquiries posed. There was a worry that by posting the seven jobs of the account work in the poll the respondents would duplicate similar jobs while giving their input. The poll was along these lines organized to accumulate criticism on the normal parts of the account work first, prior to posting the seven jobs and requesting the respondents to score the essential significance from every job. Another worry was that business chiefs would assign finish of the survey to the money heads since it identified with account matters. Various methodologies evaded this from occurring: separate messages were shipped off business and account heads, the email to business chiefs showed that the expectation was to assemble the business point of view on the part of the money work, the electronic overview was extraordinarily connected to respondents email addresses and the surveys had various titles. The examination of the input affirmed that the methodology was fruitful and that the business chiefs gave one of a kind criticism that was not quite the same as the account heads' reaction.

Result. Input on procedure execution and the job of the money function. Twelve out of thirteen account chiefs demonstrated that the money work gave standard criticism on technique execution. Just five of the fifteen business heads demonstrated that they got ordinary criticism about the advancement of technique execution.

Every one of the thirteen account heads demonstrated that they accepted that the money capacity ought to be engaged with investigating the execution of the association's technique. Fourteen of the fifteen business chiefs demonstrated that the account ought to be associated with writing about the association's system.

Accomplice in conveying investor esteem. 100% of business and account heads showed that they accepted that the money capacity could be a colleague in conveying investor esteem.

A dream for the money work. Twelve of the thirteen account heads and thirteen of the fifteen business chiefs detailed that they had a dream for the money work in their associations.

Money heads recorded the accompanying key goals for 2015: Timely revealing of the monetary information, Implementation of Oracle money suite, Implementing completely incorporated programming, Improving the nature of data gave, To be more powerful and proficient in giving monetary outcomes, To give bookkeeping and monetary detailing in accordance with worldwide principles, Automation of the cycle in the ERP to diminish time and endeavors, Developing and improving orderly strategies for gathering and handling monetary information, Supporting income development, Increase benefit by creating thoughts to reduce expenses, Providing proficient guidance, Monitoring, controlling and inspecting costs, To keep an eye real versus spending plan, Budgeting and change examination, Top quality monetary investigation, To raise adequate long haul assets to back fixed resources and to accommodate working capital, To make sure about value and finances needed to subsidize project, To get ready and steer project advance proposition, Effective money the executives, liquidity and income, Risk Management, Maintain high control guidelines and guaranteeing consistence with monetary approaches and methodology.

Approaches and methods. Just six of the thirteen money chiefs demonstrated that they had a complete arrangement of monetary approaches and strategies set up.

The critical parts of the account work. Eleven of the thirteen account chiefs (85%) and eight of the fifteen business heads accept (53%) that the job of the money work is obviously characterized and perceived. Both business and account heads were mentioned to list in any event five jobs for the money work. Money heads gave 75 reactions and business chiefs gave 85 reactions to the jobs of the account work.

Is the money work right now executing the jobs demonstrated? All money chiefs demonstrated that they were as of now executing the jobs showed, though just six of the fifteen business heads (40%) showed that the account work was as of now executing the jobs that they had distinguished as key jobs.

Vital significance of the account capacity's jobs. Respondents were approached to rank the essential significance of the seven jobs recognized during the writing audit utilizing a five-point scale, one being 'not significant' and five being 'significant'.

Analysis. The investigation of ordinal information dependent on the five point scales depended on the middle of the reactions, instead of the normal to dodge any improper factual derivations from ordinal information. The middle was chiefly used to distinguish obvious holes among business and money heads' points of view and ought not be interpreted as total scores.

What can the money work do to help the CEO/association? Utilizing the coding against every reaction on the help that the money capacity can give, the criticism can be additionally summed up by job. Account Operations and Risk Management were referenced the most unnumber of times. It is likely that respondents expected that account activities ought to be performed of course and that the business needn't bother with help here. Subsidizing and Treasury is referenced more frequently by business heads than by account chiefs and could be a zone for additional investigation. The Value Adding Partner job is referenced the most by both business and account chiefs.

Criticism on technique execution and the job of the money work: The fluctuation in reactions identifying with input on procedure execution features a conclusive hole, which needs further investigation for comprehension. Money heads need to audit where the detailing is neglecting to meet business chiefs' assumptions bringing about just 33 percent of business chiefs announcing that they got input on procedure execution. There is solid help for an announcing part on technique execution for the account work from both business and money heads. As demonstrated beforehand money chiefs is as of now under the feeling that that the account work is giving this criticism, yet business heads don't uphold the view. Account heads should grasp the greeting from business chiefs to give better covering technique execution.

Accomplice in conveying investor esteem: Finance heads have an undeniable occasion to work intimately with the business and to show that they have a job in conveying investor esteem;

both business and money chiefs accept that account can be a colleague. It is up to back chiefs to be proactive and to show authority to benefit from this chance. Money chiefs need to work nearer with business heads to characterize the colleague job and where and how account can add esteem, investigation, guidance and take an interest in the procedure.

A dream for the money work: The dreams don't uncover any critical new jobs or assumptions, yet it features various bits of knowledge and assumptions. Account chief spotlight on detailing, monetary knowledge, financing and consistence. Business heads are worried about investor assumptions, monetary execution, openings and financing.

Arrangements and strategies: The way that solitary 46 percent of money chiefs demonstrated that they had thorough approaches and systems set up features that there is an occasion to explain the job of the account work. Complete structures of arrangements and systems will guarantee that the money capacities have away from of what they expect to accomplish. Clear approach articulations will likewise assist with outlining the business' assumptions from the money work and can be significant specialized instruments.

The critical jobs of the money work: The absence of clearness identifying with the job of the account capacity likely could be connected to the nonattendance of approaches and strategies as demonstrated in the past area. Despite the fact that money chiefs have sensibly away from of their jobs, it appears to be that the business heads don't have similar perspectives (just 53 percent of business heads demonstrated that the account capacity's job was perceived). The onus is on the account capacity to guarantee that they draw in with the business to explain the part of the money work in the association. Money heads gave 75 reactions and business chiefs gave 85 reactions to the parts of the account work. The reactions were coded dependent on the content in the criticism and utilizing the itemized parts as shown in Table 1.

Table 1. The roles of the finance function

Key Roles	Detailed Roles
Financial operations (FO)	Finance Operations
	Financial Accounting
	Procurement
Value adding business Partner (VA)	Business partner
	Information provider
	Analysis
	Advice
	Decision support
	Strategy
Performance Management (PM)	Management Accounting
	Measurement
	Measure, report and monitor
	Forecasting
	Benchmarking
	Report and monitor
Funding and Treasury (FT)	Budgeting and planning
	Control
	Funding and Treasury
Capital Stewardship (CS)	Cash flow
	Investment decisions
	Asset and liability management
Risk management (RM)	Working capital management
	Risk management
Compliance (CM)	Compliance

Source: IBM, 2007, Voogt, 2009

The jobs were then additionally assembled into seven more reasonable summed up jobs which were steady with those used during the writing audit. No new jobs were distinguished from the overview over those used for the writing survey. Money chiefs recorded Finance Operations multiple times out of 75 reactions (or 23%). Money Operations was noted multiple times out of 85 reactions by business chiefs (28%). Likewise, the aftereffects of the multitude of reactions by job are summed up in Table 2.

Table 2: Frequency of key finance function roles

	Finance Executive	Business Executive
Finance Operations (FO)	23%	28%
Value Adding Partner (VA)	3%	4%
Performance Management (PM)	41%	29%
Funding & Treasury (FT)	12%	20%
Capital Stewardship (CS)	9%	8%
Risk Management (RM)	3%	4%
Compliance (CM)	9%	7%

Source: Results of research made by Arbana Sahiti and Muhamet Aliu

It was noticed that Performance Management was an unmistakable need for money heads, including 41 percent of the jobs recorded by account chiefs. This analyzes to 29 percent for business heads. This speaks to the biggest hole among business and money heads' assumptions. It shows that money heads may have to audit their needs to guarantee that the business needs are tended to. It might likewise demonstrate that the business doesn't comprehend the commitments that the account capacity can make and back heads ought to guarantee that they convey the money capacity's abilities and vision to the business. Business heads' assumptions were more offset with Finance Operations, Performance Management and Funding and Treasury firmly assembled. Subsidizing and Treasury is the following biggest hole among business and account heads. Business chiefs' assumptions identifying with this job give off an impression of being higher than what money heads detailed and is another zone for nearer commitment among business and account chiefs. Account chiefs recorded Funding and Treasury multiple times out of 21 goals for 2015 (14%), which is predictable with the twelve percent announced.

Is the money work right now executing the jobs shown? All money chiefs demonstrated that they were right now executing the jobs showed, while just a little less than half of business heads demonstrated that the account work was as of now executing the jobs that they had recognized as key jobs. The enormous hole features the requirement for additional correspondence and commitment among business and money chiefs. Account heads need to distinguish, comprehend and address the purpose behind the view of business chiefs.

Conclusions. The commitment to procedure execution and the worth that the account capacity can add to the association is subject to the jobs that the money work has inside the association, and the abilities and capabilities of the account heads. It is subsequently important to pick up a point by point comprehension of these parts to decide how and if the account capacity could uphold the system and how much. Business and money chiefs concede to the essential significance of the jobs with just minor contrasts for Capital Stewardship and Compliance. The high essential significance scores for practically the entirety of the jobs was unforeseen, yet appear to be conceivable thinking about that scorekeeping jobs additionally add to recording and announcing the advancement of methodology executing, but dependent on memorable outcomes. The way that a portion of the score-production jobs just indirectly affects procedure additionally didn't appear to influence the essential needs of those jobs. The seven key jobs hence can possibly impact and backing methodology. The paper set out to investigate the degree to which the money capacity ought to be arranged to help and screen system execution. There is clear affirmation from both the writing and the overview of business and money heads that the account work has a distinct task to carry out in system execution, The degree of the essential job relies upon the per-

spectives on business and account chiefs, the idea of the organization (and conceivably the business) and the authority that account has taken to persuade the matter of the commitment that it can make. The overview of business and money chiefs uncovered that there was nobody size-fits-all arrangement. Every particular circumstance figured out which of the seven key money work jobs were as a rule effectively sought after. It is additionally evident that there is huge degree for development the same number of business chiefs showed that the jobs they considered significant were not being conveyed. Further exploration to distinguish all the variables and circumstances that impact the determination of jobs may give important understanding on accepted procedures and direction to organizations for designing the jobs of account capacities under various conditions. Account works needs to work intimately with the business to guarantee that they center around business significant issues to add esteem. It is a two path measure during which account chiefs should likewise teach the business about the abilities and elements of money.

The paper additionally investigated how the money capacity ought to be arranged to help the essential job. This can be accomplished by initially zeroing in on the correct jobs for the circumstance. There is no recipe based answer for the issue. Money heads need to distinguish and choose circumstance important jobs (from the seven nonexclusive jobs featured during the writing audit) in counsel with the business chiefs. Account capacities ought to embrace empowering association structures and utilize gifted and capable individuals, frameworks and instruments to convey those jobs. The progressions to the account work should be figured out how to guarantee fruitful execution and a 'delicate' possibility based change the board procedure is suggested. Positive advances have just been taken and the following stage is to build up another and exhaustive vision for the money work. To add esteem account chiefs, need to overhaul their money capacities, increment cooperation in essential choices and give convenient and pertinent data to address business issues.

REFERENCES

1. Aziza B. & Fitts J. (2012). Drive Business Performance: Enabling a Culture of Intelligent Execution, Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc. Doi:10.1002/978111920302
2. Bragg S. M. (2007). Financial analysis: a controller's guide, Chichester, John Wiley.
3. Busco C., Giovannoni E., Riccaboni A., Franceschi D. & Frigo M. L. (2007). Linking governance to strategy: The role of the finance organization. Strategic Finance, September 2007.
4. Hope J. (2006). Reinventing the CFO: how financial managers can reinvent their roles and add greater value, Boston, Mass, Harvard Business School Press.
5. Roehm H., Giffi, C. & Chaudhuri A. (2008) The role and impact of financial management on strategy, operations, and business performance. Mastering Finance in Business. Deloitte Research.
6. Scarlett, B. C. (2008) Chartered Institute Of Management Accountants.. Management Accounting: Performance Evaluation, Oxford, U.K., Elsevier.
7. Voogt T. (2010). The South African CFO of the future: The views of JSE Top 40 Company Chief Financial Officers. Johannesburg: The South African Institute of Chartered Accountants, Doi: 10.1108/10222529201000006.
8. Бабин В. (2015). Методика расчета на фондовом рынке на примере РТС, жур., Рынок ценных бумаг, Кг 17, М., 365 стр.
9. Бегер Ф. (2014). Что вам надо знать об анализе акций, М., АОЗТ «Интерэксперт» ЗАО «Финстатинформ» М., 206 стр.
10. Бочаров В.В., Попова Р.Г. (2013). Развитие финансово-кредитного механизма в инвестиционной сфере Л, 322 стр.
11. Благодатин А.А. (2015). Экономико-статистическое исследование рынка 80 государственных ценных бумаг, Автореф. канд. экон. наук., М., 24 стр.
12. Браудер У.Ф. Перспективы привлечения портфельных инвестиций на Российский рынок ценных бумаг, жур., Рынок ценных бумаг, М., 2018, №11, стр.22-26

PRINCIPLES AND METHODS OF DEVELOPING THE OPERATIONAL AND FINANCIAL STRATEGY OF THE ENTERPRISE

Gurbanzade Yusif

SUMMARY

New ways to deal with the executives in the public area are basic as governments enter the new direction. Market elements have made difficulties for public associations, with the rise of the worldwide economy, propels in innovation, expanded cultural requests, and the need to offer more social types of assistance with less assets. Also, a boundless longing for expanded hierarchical examination has expanded the weight for change, given more open globalized data frameworks and increased media consideration condemning of government shortcomings in help conveyance. Vital administration has picked up a supported noticeable quality in the administration of public administrations in the previous twenty years or something like that. South African Public Sector divisions are progressively being approached to utilize it as a component of their administration methods. It has become an appealing administration device to reformers, and it additionally ingrains responsibility concerning the hierarchical administration.

Consumption of goods is increasing due to increasing wealth in industrial countries and increasing income scale of new countries. At the same time, the markets are more fragmented in terms of price, quality, customization and service. The personalization of products and services based on knowledge of consumer trends and trends is therefore becoming a decisive factor for competitiveness in many markets. The result is increased purchasing power and pressure for companies to focus on certain highly dynamic market segments.

While trade traditionally seeks accuracy and practicality for planning efforts, sustainable development is a concept that is simple and does not conform to universal definition.

MÜŞAHİDƏNİN ƏMƏLİYYAT VƏ MALİYYƏ STRATEJİSİNİN İNKİŞAF EDİLMƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ VƏ YOLLARI

Qurbanzadə Yusif

XÜLASƏ

Hökumətlər yeni istiqamətə girdikləri üçün ictimai sahədəki idarəedicilərlə əlaqəli yeni yollar təməldir. Bazar elementləri, dünya iqtisadiyyatının yüksəlməsi, yeniləşmənin təşviqi, genişlənmiş mədəni istəklər və daha az varlığı olan daha çox sosial yardım təklifi ilə ictimai birliklər üçün çətinliklər yaratdı. Həm də genişlənmiş hiyerarşik imtahan üçün hədsiz həsrət dəyişikliklərin ağırlığını genişləndirdi, daha açıq qloballaşan məlumat çərçivələri və yardımın çatdırılmasında hökumətin çatışmazlıqlarını pisləyən medianın baxışını artırdı. Vital rəhbərlik, əvvəlki iyirmi ildə dövlət idarəçiliyində dəstəklənən nəzərəcarpacaq bir keyfiyyət əldə etdi və ya buna bənzər bir şey. Cənubi Afrika Dövlət Sektoru bölmələrinə rəhbərlik üsullarının bir hissəsi olaraq istifadə etmək üçün getdikcə yaxınlaşmaqdadır. Bu islahatçılar üçün cəlbedici bir idarəetmə cihazı halına gəldi və əlavə olaraq hiyerarşik idarəetmə ilə bağlı məsuliyyət daşıyır.

Malların istehlakı, sənaye ölkələrində artan sərvət və yeni ölkələrin gəlir miqyasının artması səbəbindən artır. Eyni zamanda, bazarlar qiymət, keyfiyyət, fərdiləşdirmə və xidmət baxımından daha çox parçalanmışdır. İstehlakçı meylləri və meylləri biliklərinə əsaslanan məhsul və xidmətlərin fərdiləşdirilməsi bu səbəbdən bir çox bazarda rəqabətqabiliyyət üçün həlledici amil halına gəlir. Nəticə, şirkətlərin müəyyən yüksək dinamik bazar segmentlərinə yönəlmələri üçün alıcılıq qabiliyyətini və təzyiqi artır.

Ticarət ənənəvi olaraq planlaşdırma səyləri üçün dəqiqlik və praktiklik axtarırsa, davamlı inkişaf sadə və universal tərifə uyğun olmayan bir anlayışdır.

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ РАЗРАБОТКИ ОПЕРАЦИОННОЙ И ФИНАНСОВОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Гурбанзаде Юсиф

АННОТАЦИЯ

Новые способы взаимодействия с руководителями в общественной сфере являются основными, поскольку правительства входят в новое направление. Элементы рынка создают трудности для общественных объединений с ростом мировой экономики, стимулированием инноваций, расширением культурных запросов и необходимостью предлагать больше социальных видов помощи с меньшими активами. Кроме того, безграничное стремление к расширенной иерархической экспертизе увеличило вес изменений, учитывая более открытые глобализированные структуры данных и повышенное внимание СМИ, осуждающих недостатки правительства в оказании помощи. Жизненно важное управление приобрело заметное поддерживаемое качество в управлении государственными администрациями в предыдущие двадцать лет или что-то в этом роде. К подразделениям государственного сектора Южной Африки все чаще обращаются с просьбой использовать его в качестве компонента своих методов управления. Он стал привлекательным административным устройством для реформаторов и дополнительно усиливает ответственность в отношении иерархического управления.

Потребление товаров увеличивается за счет увеличения благосостояния в промышленно развитых странах и увеличения масштабов доходов в новых странах. В то же время рынки более фрагментированы с точки зрения цены, качества, настройки и обслуживания. Таким образом, персонализация продуктов и услуг, основанная на знании потребительских тенденций и тенденций, становится решающим фактором конкурентоспособности на многих рынках. В результате повышается покупательная способность компаний, и компании вынуждены сосредотачиваться на определенных высоко динамичных сегментах рынка.

В то время как торговля традиционно стремится к точности и практичности при планировании, устойчивое развитие - это простая концепция, не соответствующая универсальному определению.

FİLOLOGİYA

ВЕЛИКИЙ ПОЭТ АЗЕРБАЙДЖАНА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

*Санани Гюляр Мовсум гызы,
старший преподаватель кафедры
русского языка по естественным факультетам,
Бакинский Государственный Университет
gularsanani@bsu.edu.az*

Ключевые слова: путник, прах, ведать, душа, молитва, могильный камень, творенье, порок, взгляд, тоска, душа.

Açar sözlər: səyyah, yolçu, kül, xəbərdar olmaq, can, ruh, dua, məzar daşı, yaranmış, qusur, baxış, zülmət.

Keywords: traveller, a`shes, know, soul, grave/stone, prayer, depression, creatur, work, vice, defect, darkness, look.

Низами Гянджеви уникальная личность открывший новую страницу в летописи художественной мысли человечества. Яркое наследие Низами занимает достойное место в сокровищнице неповторимых культурных ценностей.

Великий мастер Низами Гянджева жил и творил в древнем азербайджанском городе Гянджа, который являлся важным культурным центром того времени – Именно здесь он создал восхитительные жемчужины словесного искусства, которые обогатили историю философско-общественной и художественно-эстетической мысли Ближнего и Среднего Востока.

Творил Низами в XII веке, в эпоху, необычайно богатую событиями, сыгравшими исключительную роль в дальнейшей истории человечества. Низами жил и творил в эпоху, которая унаследовала великую культуру, созданную античным миром и арабским халифатом. / в этот мир входили многочисленные народы Ближнего и Среднего Востока, Африки, Испании/, в эпоху, когда Азербайджан стал одним из культурных и экономических центров Востока, в эпоху, когда достигла расцвета персоязычная литература, созданная представителями многих народов.

Юбилеи Низами Гянджеви всегда торжественно отмечались в нашей стране. 800-летний юбилей гениального поэта создал коронный поворот в исследовании и пропаганде его наследия. Общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев, всегда подходивший к классическому азербайджанскому литературно-культурному наследию с позиции национальной приверженности и патриотизма, уделял особое внимание к наследию Низами.

Принято в 1979 году по инициативе Гейдара Алиева постановление «О мерах по дальнейшему улучшению изучения, издания и пропаганды наследия великого мыслителя Азербайджана Низами Гянджеви» открыло новые перспективы для исследования творчества Низами.

Церемонии по случаю 840-летия бессмертного поэта, проведенного в 1981 году стали знаменательным событием в культурной жизни страны.

В 2011 году 870-летие Низами было широко отмечено серией мероприятий на государственном уровне.

В 2021 году исполняется 880- лет со дня рождения великого поэта и этот год объявлен годом Низами Гянджеви.

Низами Гянджеви (Абу Мухаммед Ильяс) – классик азербайджанской поэзии, один из крупнейших поэтов средневекового Востока, начал писать еще в юные годы.

Датой его рождения принято считать 1141 год. Однако исследование автобиографического указания, содержащегося в поэме «Хосров и Ширин», позволяет сделать иной вывод. В одной из глав говорится:

Мой знаешь гороскоп?

В нём – лев, но я сын персти.

И если я и лев, я только лев из шести.

И мне ли на врага, его губя, идти?

Я лев, который смог лишь на себя идти!

Из этих строк явствует, что поэт родился под созвездием Льва. В другом месте он указывает, что в начале работы над этой поэмой ему было сорок лет, а он начал её в 575 году по мусульманскому календарю. Значит, Низами родился в 535 году. В этом году солнце находилось в зоне созвездия Льва с 17 по 22 августа. Переведя эти данные на современное летоисчисление, можно считать, что Низами родился между 17 и 22 августа 1141 года.

Поэт рос в культурной и довольно знатной семье. Несмотря на свою родовитость, семья не обладала большим достатком. Но всё же нашла возможность дать юноше блестящее для того времени, образование.

Ещё в детстве он выучил Коран, который в последствии неоднократно цитировал в своих произведениях, мусульманское право, предания о Мохаммеде и весь комплекс дисциплин, входивших в круг «адаб» (образованность). Он изучил арифметику, алгебру, высшую математику, стихосложение. Познания Низами в области астрономии поражают даже современных специалистов. В своих поэмах «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц» он перечисляет и профессионально характеризует небесные светила, многие из которых стали известны европейской науке лишь после открытия телескопа.

Необычайно глубоки и разнообразны были его познания в области медицины. Он был знаком с трудами античных врачей. Поэт хорошо знал историю античного мира, арабского мира, арабского халифата, доисламскую историю иранских народов, историю и этнографию многочисленных тюркских племён, рассеянных на огромном пространстве – от Китая до Средиземного моря.

Низами Гянджеви блестяще владел арабским и персидским языками. Арабский язык был языком науки и религии, а персидский – языком поэзии.

Биография Низами целиком и полностью связана с родной Гянджой. Он не счёл для себя возможным стать придворным поэтом. Он не желал расставаться со свободой творчества, но в то же время посвящал сочинения феодальным правителям, получая за это небольшие пособия.

Поэтическое наследие Низами состоит из газелей, пяти больших поэм под названием «Хамсе» («Пятерица»). Пять поэм, написанных Низами «Сокровищница тайн», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искендер-наме», «Хосров и Ширин» вошли в сокровищницу азербайджанской поэзии.

Материалом к этим поэмам-романам послужили события мировой истории и романтическая тематика из жизни различных народов.

К чему на чужих недочёты глядеть?

Взгляни на себя и в себе их заметь.

Во всяком есть вещи добро и порок,

Будь слеп на порок, чтобы добрым быть смог.

Светильника разве в ночи не найти?

И разве у дня-лишь ворона в чести?

Завидя павлина блестящую стать,

Прилично ли ночи его порицать?

У той же вороны, чей чёрен наряд,

Глаз бел – и на нём останавливай взгляд.

Творческое наследие Низами включает в себя также диваны. До наших дней сохранились 116 газелей, 30 рубаи и несколько касыд и китов.

В рассказах-притчах «Повесть о разуверившемся падишахе», «Нуширеван и беседа сов», «Повесть о старухе и султане» Санджаре, «Дастан о злом падишахе и отшельнике», вошедших в его поэмы. Он раскрывает тему социальной несправедливости своего времени.

Низами критикует деспотизм чиновников, осуждает лень, паразитизм, ханжество и лицемерие власть имущих, высоко оценивает мораль простых людей, которые живут своим трудом.

Я в заботе, что стала мне не легка:
 Сохранить своё имя хочу на века.
 Путник милый мне: Вспомни об этих словах.
 Если ты посетить пожелаешь мой прах,
 Ветер прах мой развеет, по свету гоня,
 И никто уж на свете не вспомнит меня.
 Но, ладонь, положив на могильный мой камен,
 Ты души моей вспомни сияющий пламень,
 Если слёзы прольёшь ты на прах мой в ответ,
 На тебя я пролью свой немеркнущий свет.
 Ты пошлешь мне привет –я приветом отвечу,
 Ты придёшь – и с высот опущусь я навстречу.
 И о чём ни была бы молитва твоя,
 Будет принята верь, это ведаю я.

В 1180 году Низами приступил к написанию поэмы «Хосров и Ширин», а в 1188 году завершил свой другой шедевр – поэму «Лейли и Меджнун». В 1197 году поэт закончил поэму «Бахрам-наме», вошедшую в литературный обиход под названием «Семь Красавиц».

Работа над «Искендер-наме», самой большой и монументальной поэмой, протекала в последние годы жизни поэта. В эти годы он избегал шахских дворцов, но двери своего дома держал открытыми для тех, кто нуждался в его советах или помощи. Поэт притягивал к себе людей, среди которых он был прославлен как «мудрый шейх», но удары судьбы часто посещали его дом, отнимая близких ему людей.

Спеши, о, спеши,
 без тебя умираю!
 Мне помощь
 подай, - без неё
 пропадаю!

В крови мое
 сердце, стенаю в
 разлуке:
 Свиданья! Тоска!
 часа встречи не знаю!

Создав гениальные произведения, он так и не разбогател. В «Искендер-наме» есть такие строки:

Здесь простым ячменём я поддерживал тело,
 Чтоб творены моё во дворцах заблестело.

Дата смерти Низами до сих пор осталась не уточнённой. Однако, существует предположение, что кто-то из близких Низами людей, описал кончину поэта и включил эти строки во вторую книгу романа об Искендере, в главу, посвящённых смерти античных философов Платона, Сократа, Аристотеля. В описании указан возраст автора «Искендер-наме»

Шестьдесят
 было лет и три года ему,
 И шесть
 Месяцев сверх, - и ушёл
 он во тьму,
 всё сказав о
 мужах, озарявших
 своими
 Поученьями
 всел, он ушёл вслед за
 ними.

Мало кому известно о том, что сюжет поэмы «Семь красавиц» Низами послужил основой для написания знаменитой оперы Джакомо Пуччини «Турандот», первое представление которой состоялось 25 апреля 1926 года в итальянском Милане. Это, в свою очередь, является иллюстрацией известности Низами, выходящий за пределы азербайджанской литературы.

К творчеству великого Низами обращался также немецкий мыслитель Иоганн Вольфганг Гёте, создавший свой «Западно-восточный диван» под влиянием восточной поэзии. В комментариях и эссе относительно «Западно-восточного дивана» Гёте обращается к Низами и упоминает героев его поэм:

Мука любви без
 любовных отрад,
 это Ширин и Фархад.
 В мир друг друга пришли,
 Это Меджнун и Лейли.

Выдающийся азербайджанский поэт эпох средневековья сумел оказать влияние на развитие мировой литературы. Его творчество и сегодня продолжают изучать исследователи из разных уголков земного шара.

Педагог из Норвегии Рагнхильд Тори, изучающая творчество великого поэта Низами, пишет в своей книге: «Он боролся за права женщин, за человеческие ценности, вступал против терроризма. И всё это 800 лет назад. Как такое могло быть? Гянджа подарила такое наследие всему миру!... Это наследие Азербайджана. Я очень горда тем, что знакома с поэмой «Лейли и Меджнун», которая является очень важным посланием всему миру и сегодня».

Используя темы из традиционного устного народного творчества и письменных исторических хроник, Низами своими поэмами объединил доисламский и исламский Иран. Героико-романтическая поэзия Низами на протяжении последующих веков продолжала оказывать воздействие не только на весь персоговорящий мир и вдохновляла пытавшихся подражать ему молодых поэтов, писателей и драматургов на протяжении многих последующих поколений не только в самой Персии, но и по всему региону, включая культуры таких современных стран, как Азербайджан, Грузия, Иран, Индия, Турция, Узбекистан.

Его творчество оказало влияние на таких великих поэтов, как Хафиз Ширази, Джаладдин Руми и Саади.

Его пять больших поэм (Хамсе) раскрывают и исследуют разнообразные темы из различных областей знаний и снискали огромную славу, на что указывает большое число сохранившихся списков его произведений.

Герои его поэм – Хосров – Ширин, Лейли и Меджнун, Искандер – до сих пор остаются общеизвестными как во всём исламском мире, так и в других странах.

Низами хорошо знал исламскую космологию, и эти знания он претворил в своей поэзии. Согласно исламской космологии, Земля располагалась в центре, в окружении семи планет: Луны, Меркурия, Венеры, Солнца, Марса, Юпитера и Сатурна, считавшихся представителями Бога, которые своим движением воздействуют на живых существ и со-

бытия на Земле. Так, описывая рождение Бахрама и построение его гороскопа мудрецами и звездочётами в поэме «Семь красавиц», Низами предрёк черты характера и судьбу Бахрама:

Поднялась в ту ночь к Плеядам
 месяца глава,
 Апогей звезды Бахрама был в
 созвездье Льва.
 Утарид блеснул под утро в знаке
 Близнецов,
 А Кейван от Водолея отогнал
 врагов.

Низами был твёрдо уверен, что единство мира можно воспринять посредством арифметики, геометрии и музыки. Он также знал нумерологию и считал, что числа являются ключом от взаимосвязанной вселенной, так как посредством чисел множество становится единством, а диссонанс - гармонией. В поэме «Лейли и Меджнун» он приводит абджадию своего имени - Низами, называя число 1001:

Мне «Низами» прозвание дано,
 Имён в нём тыща и ещё одно.
 Обозначенье этих букв благих
 Надёжней стен гранитных
 крепостных.

Язык поэм и стихов Низами отличается необычайностью. Низами писал на персидском языке, подняв его на новую высоту благодаря использованию аллегорий, притч и многозначных слов. Он ввёл новые и прозрачные развёрнутые метафоры и образы, создал неологизмы. Низами использует различные стилистические фигуры, повторы, сложные слова и образы, которые объединяет с различными элементами повествования для увеличения силы их воздействия. Стиль Низами также отличается тем, что он избегает употребления обычных слов для описания действий, эмоций и поведения своих героев.

Другой особенностью Низами является создание афоризмов. Так, в поэме «Лейли и Меджнун» Низами создал стиль, который отдельные авторы называли «стилем эпиграмм», а многие из созданных Низами афоризмов стали пословицами. Сам Низами назвал свой стиль «гариб», что переводится, как «редкий, новый». Себя же он назвал «волшебником слов» и «зеркалом незримого».

Нет у любви бесследно сгинуть права.
 Она приходит, чтобы
 Жить навек,
 Пока не сгинет в землю человек.

Коль порою жало
 горя поражает грудь,
 В эти дни броню
 терпенья, сын мой,
 не забудь.

Дни свои влачить без друга –
 наигоршая из бед.
 Жалости душа достойна,
 у которой друга нет.

Какой-нибудь друг неизбежен везде.
 Но лучший друг –
 Когда помощник в труде.

Влюблённый слеп, но страсти зримой след
Ведёт его, где зрячим хода нет.
Слово, идущее от сердца,
проникает в сердце.

Поэт – мыслитель заложил основу большой литературной школы, состоявшей из его многочисленных последователей. Произведения Низами, украшающие знаменитые библиотеки и музеи, придали импульс к развитию искусства восточной миниатюры. Герои его поэм – Хосров и Ширин, Лейли и Меджнун, Искендер – до сих пор остаются общеизвестными как в исламском мире, так и в других странах. Первые переводы произведений Низами на западноевропейские языки стали осуществляться, начиная с XIX века.

В честь 850 – летия поэта в 1991 году был объявлен ЮНЕСКО годом Низами. Юбилейные мероприятия, международные конгрессы, посвященные его творчеству, прошли в Вашингтоне, Лос-Анджелесе, Лондоне и Табризе ...

В родном городе поэта – Гяндже возведён мавзолей в Баку, Санкт-Петербурге, Пекине и Риме установлены памятники. В городах Азербайджана именем Низами названы улицы и парки. Одна из самых красивых станций Бакинского метрополитена – «Низами» - украшена мозаикой по мотивам поэмы «Хамса». Именем поэта назван кратер на Меркурии. С 2013 года в структуре Оксфордского университета действует Научный центр Азербайджана и Кавказоведения имени Низами Гянджеви. Институт литературы Национальной Академии Наук Азербайджана и Национальный музей азербайджанской литературы носят имя великого поэта – мыслителя Низами Гянджеви.

Ведь, если б года прибавляла б еда,
Всех дольше бы жили обжоры тогда.
Жизнь тем и ценна, что она коротка,
За краткость – и ценность её велика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Из выступлений Президента Аз-на Ильхама Алиева.
2. А.Е. Крымский - Творчество Низами, 2019 г.
3. М.Д. Кязимов – Последователи Низами. 2005 г.
4. П.И. Тартаковский – Русская поэзия и Восток – 1950 г.

ВЕЛИКИЙ ПОЭТ АЗЕРБАЙДЖАНА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Санани Гюляр

АННОТАЦИЯ

Низами Гянджеви личность, открывший новую страницу в летописи художественной мысли человечества. Он объединил своими поэмами доисламский и исламский Иран.

Поэт – мыслитель Низами заложил основу большой литературной школы. Произведения Низами придали импульс к развитию искусства восточной миниатюры.

Первые переводы произведений Низами Гянджеви на западноевропейские языки стали появляться, начиная с XIX века.

AZƏRBAYCANIN DAHİ ŞAİRİ NİZAMİ GƏNCƏVİ

Gülər Sənanı

XÜLASƏ

Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsində yeni səhifə açmış şəxsiyyətdir.

O, öz poemaları ilə islam aləmini birləşdirən şair – mütəfəkkir Nizami Gəncəvi böyük ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Nizaminin əsərləri şərq miniatür incəsənətinin inkişafına təkan vermişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin qərbiavropa dillərinə ilk tərcüməsi XIX əsrdən başlamışdır.

GREAT POET OF AZERBAIJAN NIZAMI GANJEVA

Sanani Gulyar

SUMMARY

In this article is spoken about Nizami Ganjavi as a personality who opened of artistic thought of humanity. He united pre-Islamic and Islamic Iran by his poems.

Poet- thinker Laid the foundation for a Large Literary school. Nizami`s works gave impulse to the development of Eastern miniature art.

It was also spoken about Nizami`s first translations into Western European languages which appeared at the begin ing of the 19th century.

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA NİTQİN QRAMMATİK TƏRƏFİNİN FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimzadə Ziba İlham qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı
kerimzadehz@gmail.com

Açar sözlər: nitq, söz, inkişaf, fikir, yanaşma, qrammatika.

Ключевые слова: речь, слово, развитие, мысль, подход, граммер.

Key words: speech, word, development, thought, approach, grammar.

Qrammatika - dilin quruluşu, onun qanunları haqqında elmdir. Dil quruluş olaraq qrammatika söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisini birləşdirən “sistemlər sistemi” dir. Bu sistemlərə dilin qrammatik quruluşunun və ya onun müxtəlif səviyyələrinin alt sistemləri aid edilə bilər. Qrammatika insanların fikrini maddiləşdirdir, onu daha mütəşəkkil edib ətrafdakılar üçün anlaşılqı edir.

Qrammatik quruluş uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. Qrammatika dilin tipininin daha sabit hissəsi kimi təyin edir. Qrammatikanın bir çox qaydaları nəşildən - nəslə ötürülür və ondakı dəyişikliklər bəzən çətin izah olunur. Qrammatika baş beyin qabığının mücərrəd işinin nəticəsi olsa da, konkret faktlara əsaslanan gerçəkliyin əks etdirilməsidir. Qrammatik mücərrədləşmə keyfiyyətə nitqin leksik tərəfindən fərqlənir. Belə ki, qrammatika hər hansı bir xüsusi sözün konkret mənasını deyil, leksemlər arasında münasibətləri ifadə edir.

Qrammatika ilə reallıq arasındakı əlaqə lüğət vasitəsi ilə həyata keçirilir, çünki qrammatika konkretlikdən məhrumdur və hər bir qrammatik hadisənin həmişə iki tərəfi olur: daxili, qrammatik məna ifadə edən və xarici, ifadənin qrammatik üsulları.

Qrammatik quruluşa yiyələnmək uşağın ümumi inkişafına böyük təsir göstərir, ona məktəbdə dil öyrənməyə keçidini təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, nə evdə, nə də uşaq bağçasında qrammatika qanunlarını öyrətmək, onun növləri və terminologiyası ilə tanışlıq vəzifəsi qoyulmur. Dilin qaydaları və qanunları uşaqlar tərəfindən canlı nitq təcrübəsinə istinad edərək öyrənilir. Qrammatik quruluşa yiyələnməyin əsası ətrafdakı gerçəkliyin qrammatik formalarda ifadə olunan münasibətləri və əlaqələri haqqında biliklər təşkil edir. Kiçik yaşlı uşağın nitqi qrammatik cəhətdən amorfudur (formasız). Nitqin morfoloji və sintaktik cəhətdən amorfluğu onun həyatda mövcud olan münasibətləri və əlaqələri bilməməsi ilə bağlıdır.

Uşağın ətraf aləm haqqındakı bilikləri əşya və hadisələr arasındakı əlaqələrin yaradılmasına kömək edir. Dərketmə əlaqələri qrammatik cəhətdən formalaşır və nitqdə öz əksini tapır. Bu, uşağın ana dilini, onun söz ehtiyatını və qrammatik quruluşunu mənimsəməsi nəticəsində baş verir.

Uşaqların müşahidə etdiyi hadisələr arasındakı məntiqi əlaqəni başa düşməsi, onlar arasında müxtəlif əlaqələrin qurulması onun nitqində nəzərə çarpan dəyişikliklərdə: nitqdə daha çox isim, sifət, fel, o cümlədən bağlayıcıların sayında artım və tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə edir. Ümumiyyətlə, uşaq nitqinin quruluşunu yaxşılaşdırmaqda, söz formalaşdırma, forma düzəltmə və sintaktik quruluşlara yiyələnməkdə əks olunur.

Qrammatik cəhətdən düzgün nitqə yiyələnmə uşağın təfəkkürünə təsir göstərir. O, daha məntiqi, ardıcıl düşünməyə, ümumiləşdirməyə, konkretlikdən yayındırmağa, fikrini düzgün ifadə etməyə başlayır. Təəccüblü deyil ki, tədqiqatçıların bir çoxu qrammatikanı dilin məntiqi adlandırırırlar.

Kiçik yaşlı uşağın qrammatik quruluşu mənimsəməsi çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses baş beyin qabığının analitik-sintetik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu mürəkkəb əqli fəaliyyətin inkişaf mexanizmini I.P.Pavlovun qrammatikanın dinamik nitq stereotipinin özünəməxsus bir forması olduğu haqqında fikirləri təşkil edir.

Qrammatik quruluşa yiyələnməyin fizioloji mexanizmi isə müvafiq qrammatik əlaqələrin ümumiləşdirilməsi, dinamik stereotipin inkişafıdır. Uşaq, əşya və hadisələr arasında həqiqi

münasibətləri müşahidə edərək müəyyən nəticələr, ümumiləşdirmələr aparır, onları öz nitqində ifadə edir və sonra intuitiv olaraq nitqini bu qaydalara tabe edir.

Uşağın nitqin qrammatik quruluşuna yiyələnməsinin fizioloji əsasını şərtlə reflekslər təşkil edir. İsim, sifət və digər qrammatik formaların dəyişdirilməsi zamanı uşaqda müəyyən dinamik stereotipin yaranması baş verir. Uşaq fikrin bu və ya digər ifadəsi üçün müəyyən qrammatik formaların istifadə edildiyinin tələb olunduğunu mənimsəyir.

Dinamik stereotipin yaranması, onun sabitliyini xeyli asanlaşdırır. Əgər uşaq hal şəkilçilərini mənimsəmişdirsə və bu dilin ümumi sisteminə uyğundursa, o zaman o, hal şəkilçilərindən düzgün istifadə edə bilər. Lakin bununla belə dinamik stereotipin tətbiqində onda kifayət qədər elastiklik müşahidə olunmur.

Kiçik yaşlı uşaqların dilin qrammatik formalarına yiyələnmə xüsusiyyətləri A.N.Qvozdev, S.L.Rubinşteyn, D.B.Elkonin, A.A.Şaxnaroviç və d-ri tərəfindən araşdırılmışdır.

Kiçik yaşlı uşaqların ana dilinin danışq səslərinə yiyələnməsi iki istiqamətdə həyata keçir:

1. Uşaqda nitq- hərəkət aparatının anatomik - fizioloji quruluşundan, onun inkişafı (artikulyasiya, səs aparatı, tənəffüs) və onların əsasında səs və sözlərin tələffüzünün formalaşması;

2. Nitqin qavranılmasının inkişafı (əşitmə diqqəti, əşitmə yaddaşı və fonematik əşitmə)

Ana dilin səs vahidləri nitqdəki rollarına görə fərqlənirlər. Bəziləri, birləşərək, sözlər yaradır. Onlar sıralanan (bir-birinin ardınca sıra ilə düzülmüş) səs vahid ləridir: səs, heca, cümlə. Yalnız müəyyən bir sıra ardıcılığı ilə səslərin birləşməsi söz olur, müəyyən bir məna qazanır.

Digər səs vahidləri, prosodemlər, üst sıra səslər adlanırlar. Onlar vurğu, intona siya (melodiya, səsin gücü, nitqin sürəti, onun tembr) elementləridir. Bu vahid lər şifahi səslə nitqin vacib əlamətlərini təşkil edir. Prosodik vahidlər artikulyasiya orqanlarının modulyasiyasında iştirak edirlər.

Danışq səsləri dodaqların, alt çənə, dil, yumşaq damağın xüsusi hərəkətləri - artikulyasiyası zamanı, onların yumulması, bir -birinə və ya hərəkətsiz olan üst çənə, sərt damaq, yaxud da udlağın arxa divarlarına yaxınlaşması nəticəsində yaranırlar.

Dodaqlar irəli və ya yanlara uzanmaqla müəyyən səslərin (*o, u, ö, ü*) yaranmasında iştirak edir. Yumşaq damaq qalxmaqla hava axınının buruna keçməsinin qarşısını alır, eynilə onun burun boşluğuna daxil olmasına şərait yaradır və səslərə (*m, n*) burun çaları qazandırır. Alt çənə aşağı düşüb bir çox səslərin, xüsusilə də saitlərin tələffüzü üçün çox vacib olan ağızın açılmasına şərait yaradır. Alt və üst çənə dişləri yaxınlaşaraq *s, z* və digər səslərin tələffüzü zamanı dar bir yarıq əmələ gətirir. Uşaqlarda sözlərin başa düşülməsi və onların tələffüzünə yiyələnmə ilk öncə söz və cümlələrdə ayrı -ayrı səsləri fərqləndirmədən onun ritm və intonasiasına istinad edilməklə başlanır. Bu zaman söz və cümlələrin tələffüzündəki hissələr çox əhəmiyyətli rol oynayır. Uşaqlar iki yaşına qədər sözlərdə səsləri fərqləndirə bilmir, onların danışq zamanı oynadığı rolu dərk eymirlər (məsələn, *get -det, sən - şən*)

Uşaqda əşitmənin inkişafı həyatının birinci ayından başlanır 5 ayından uşaq ananın, ətrafdakıların, musiqinin səsinə fərqləndirməyə başlayır. Bu nitqin, musiqi nin erkən qavranılmasını təmin edir. Lakin uşağın həyatının birinci ilində əşitmə, xüsusilə baş beyin qabığına differensiasiya edə bilməməsi ilə bağlı hələ kifayət qədər inkişaf etməmiş olur. Bu da nitqin və tələffüzün müxtəlif cür, qeyri-dəqiq və qarışıq başa düşülməsinə səbəb olur. Uşaqlarda nitqin formalaşmasında görmə də az rol oynamır. Balacalar təkcə eşidərək deyil, həm də danışanın ağızını, dodaqlarının hərəkətini və s. görərək böyüklərin nitqini yamsılamaqla ona yiyələnilrlər.

Səslərin fərqləndirilməsi və daha dəqiq tələffüzü yalnız iki yaşın ikinci yarısından başlanır. İki yaşın başlanğıcında uşaq demək olar ki, ana dilinin bütün sait səslərinə, qismən də tələffüzü daha yüngül samit səslərin tələffüzünə yiyələnir. Uşaqlar *ç, j, ç, s, z*, səslərinin tələffüzünə bir qədər gec - üç, bəzən də 5 yaşlarında, *r, l* sonor samitləri artikulyasiyasına görə daha mürəkkəb olduğu və incə nitqi əşitmə bacarığı tələb etdiyi üçün yalnız 5 və daha gec yaşlarda yiyələnmə bilirlər.

Kiçik yaşlı uşaqlarda tələffüzün natamamlığı əsasən, nitq orqanlarının hərəkətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi və əşitmə - nitq bacarığının nitq hərəkət bacarığını qabaqlaması ilə izah edirlər. Hər bir uşağın nitqi özünə görə inkişaf edir bəziləri normal tələffüzə erkən, bəziləri 3-4,

digərləri isə ancaq 7 -8 yaşlarında yiyələnmə bilirlər. Çox zaman uşaqlar səslərin əksəriyyətinin düzgün tələffüzünə birdən -birə deyil, tədricən, qeyri-dəqiq keçid səslərlə yiyələnilirlər. Uşaqlar daha çox səslərin yumşaq formalarından (*d* - *d'* *s* - *s'* və s. dovşan - *d'*oşan; salam - *s'*alam), bəzən də artikulyasiyasına görə oxşar səslərdən (*v* əvəzinə *f*; *s* əvəzinə *t*) istifadə edirlər.

Bəzən uşaqlarda erkən yaşlardakı natamam nitq çox uzun müddət qalır, hətta yetkinlik dövründə belə müşahidə olunur. Uşaqlarda nitqin, xüsusilə də düzgün tələffüzünün inkişaf müddəti onun valideynlərindən və müəllimlərinin yanaşmasından asılıdır. Qrammatik formaların yiyələnmə qanunauyğunluqları tanınmış dilçi A.N. Qvozdev tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Uşağın nitqin qrammatik quruluşunu mənimsəməsi, mənanın olması ilə xarakterizə olunan qrammatik kateqoriyaların mənimsənilməsi şəklində baş verir. Ayrı -ayrı qrammatik kateqoriyaların mənimsənilmə vaxtı və ardıcılığı onların mənalарının təbiətindən asılıdır. Uşaqlar birinci növbədə asanlıqla qavranıla bilən, açıq şəkildə ifadə edilmiş konkret mənası olan kateqoriyalar mənimsəyirlər. Onlar üçün konkret mənası uşaq fikrinin məntiqlə bağlı olmayan yəni, mənası ilə aydın olmayan formalarının mənimsənilməsi çətin törədir.

A.N. Gvozdev qrammatik quruluşun mənimsənilməsində müəyyən bir ardıcılığın olduğunu: əvvəlcə daha çox tipik, sıradan olan, söz yaradıcılığı və sözdəyişdiriciliyin məhsuldar formalarına (isimlərin hal şəkilçiləri, fəlin şəxs və zaman şəkilçiləri) yiyələnməsini qeyd etmişdir.

Beləliklə, uşağın ana dilinin qrammatik quruluşuna yiyələnməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki yalnız morfoloji və sintaktik cəhətdən düzgün tərtib olunmuş nitq müsahibi tərəfindən başa düşülə və onun üçün böyüklər və yaşıdları ilə ünsiyyət vasitəsi ola bilər. Kiçik yaşlı uşağın ana dilin qrammatik normaların yiyələnməsi, ona insanlarla ünsiyyət qurmaqla yanaşı, həm də rabitəli nitqin monoloq formasını mənimsəməklə informasiya ötürmək funksiyasını yerinə yetirməyə də kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детского кой речи. – М., 1961
- 2) Чиркина, Г.В. Основы логопедии: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "Педагогика и психология (дошк.)" / Т.Б. Филичева, Н.А. Чевелева, Г.В. Чиркина. - М.: Просвещение, 1989 с.168
- 3) Алексеева М.М., Яшина Б.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. 3-е изд., стереотип. М.: Академия, 2000.400 с.
- 4) Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов / Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской- М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, с. 1998. с.385
- 5) Зимняя И. А. Лингвopsихология речевой деятельности. — М., 2008, с.235
- 6) Fagan MK. Mean Length of Utterance before words and grammar: Longitudinal trends and developmental implications of infant vocalizations. Journal of Child Language 2009; 36(3):495-527.

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA NİTQİN QRAMMATİK TƏRƏFİNİN FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimzadə Ziba

XÜLASƏ

Kiçik yaşlı uşağın ana dilin qrammatik quruluşuna yiyələnməsi zamanı danışiq səslərinin tələffüz vədişlərinin formalaşması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ana dilinin fonemlər sisteminə yiyələnmək, danışiq səslərini düzgün tələffüz etmək, heca, söz və cümlələrin qurulmasında, insanlarla ünsiyyət yaratmaqda, həmçinin rabitəli nitqin bütün formalarının inkişafında müstəsna rol oynayır. Bütövlükdə, uşaq nitqinin qrammatik quruluşunun

yaşışılması onun sözyaradıcı, formayaradıcı və sintaktik struktur vərdışlərinin yaranması nəticəsidir. Hər bir qrammatik forma, hər bir morfoloji element (şəkilçi, söz sonluğu, qoşma və s.) xüsusi bir məna daşıyır.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СТОРОНЫ РЕЧИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Керимзаде Зуба

АННОТАЦИЯ

Формирование и развитие навыков произношения разговорных звуков имеет особое значение в усвоении маленьким ребенком грамматического строя родного языка. Овладение системой фонем родного языка, правильным произношением разговорных звуков играет исключительную роль в общении с людьми в построении слогов, слов и предложений, а также в развитии всех форм коммуникативной речи. В целом совершенствование грамматического строя речи ребенка является результатом формирования у него словообразовательных, формообразующих и синтаксических структурных навыков. Каждая грамматическая форма, каждый морфологический элемент (суффикс, окончание слова, союз и т. д.) Имеет особое значение.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE GRAMMATICAL SIDE OF SPEECH IN SMALL-AGED CHILDREN

Ziba Karimzada

SUMMARY

In assimilation of a small-aged child to the grammatical structure of native language formation and development of pronunciation habits of speech sounds makes a special significance. To master the phonemes' system of the mother language, correctly pronounce the speech sounds plays an exclusive role in building of syllable, word and sentences in order to communicate with people, as well as in developing of all forms of the coherent speech. Overall, improvement of the grammar structure in child's speech performs as a result of establishment of its word-making, shape-forming, and syntactical structural habits. Each grammatical form, each morphological element (suffix, ending of word, postposition and so on) carries a special meaning.

PAŞA KƏRİMOV XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQATÇISI KİMİ

Nağıyeva Zinaida
Əlyazmalar İnstitutu, mütəxəssis
zinaida.nagiyeva@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, XIX əsr, Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma, əsər.

Ключевые слова: Азербайджан, XIX век, Институт Рукописей, рукопись, произведение

Key words: Azerbaijan, 19th century, Institute of Manuscripts, works, manuscript

Giriş. XIX əsr Azərbaycan tarixində ən keşməkeşli, müxtəlif hadisələrlə zəngin bir dövrdür. Məhz bu dövrdə Rus-İran müharibələri nəticəsində Azərbaycanın ərazisi ikiye bölünmüş, Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edilmiş. İran və Türkiyədən erməni əhalisi gətirilərək İrəvan xanlığı Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarında yerləşdirilmişdir.

XIX yüzilliyi Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşdiyi, Şimali Azərbaycanın Avropa mədəniyyəti ilə əlaqələrinin genişləndiyi bir dövr kimi də səciyyələndirmək olar. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında olduğu kimi mədəniyyət və maarif sahəsində də yenilik nəzərə çarpırdı. Mollaxanalarla yanaşı yeni tipli məktəblər açıldı, bura da ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan türkcəsi də tədris edilirdi. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu, ideya genişliyi, eyni zamanda, janr əlvanlığı, maarifçiliyə, demokratik ideyalara, həyatın realist əksinə meylin güclənməsi müşahidə olunur. İctimai şüur qüvvətlənir. Ədəbiyyatda inkişaf edən ictimai satira həyatdakı eybəcərlikləri, özbaşınalıqları, insanlardakı cəhələri tənqid etməyə başlayır. Poeziyada aşiqanə və dini mövzulu qəzəl, qəsidə, minacat və növhələrlə bərabər yeni ədəbi forma və məzmun yaranmağa başlayır. Bu dövrün bir çox sənətkarlarının, şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığı tədqiq edilmiş, əsərləri nəşr edilmişdir. Lakin bununla bərabər demək lazımdır ki, XIX yüzillikdə yaşamış bir sıra şair və yazıçılarımız, ziyalılarımız haqqında araşdırmalar aparılmamış onları əsərləri çap edilməmişdir. Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimovun bir sıra araşdırmaları bu boşluğu doldurmağa xidmət edir.

Əsas hissə. XIX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, böyük müvəffəkkir, alim və şair olan Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846) özündən sonra bir sıra dəyərli bədii, elmi əsərlər qoyub getmişdir. Onun əsərlərinin mühüm hissəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. P.Kərimov AMEA Xəbərlərinin (Humanitar elmlər) 2015 ci il 1-ci nömrəsində çap etdirdiyi “Abbasqulu ağa Bakıxanovun əlyazma irsi” adlı məqaləsində görkəmli ədibin irsinin mənbələri-əlyazmaları barədə dəyərli məlumatlar vermişdir. Qeyd edək ki, alim A.Bakıxanovun əsərlərinin başqa ölkə kitabxanalarında saxlanan əlyazmaları barədə də bilgi vermişdir. Alim göstərir ki, A.Bakıxanovun Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazma irsi əsərlərinin burada saxlanan əsərlərinin əlyazmalarından, ona məxsus kitablardan, şəxsi arxivinə daxil edilmiş materiallarından ibarətdir. Bundan başqa, burada onun bir sıra dəyərli çap kitabları da qorunmaqdadır.

Haqqında danışdığımız məqalədə göstərilir ki, Abbasqulu ağanın Şimali Azərbaycan tarixinə dair məşhur “Gülüstani-İrəni” əsərinin institutda 8 əlyazma, bir neçə çap nüsxəsi mühafizə edilməkdədir. Bura da əsərin nüsxələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Tədqiqatçı A.Bakıxanovun əlyazma kolleksiyasına daxil olan kitablar, onların taleyi, dünyanın müxtəlif kitabxanalarına gedib çıxması barədə maraqlı bilgilər verir (1, s.28).

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, lənkəranda fəaliyyət göstərən “Fövçül-füsəha” ədəbi məclisinin rəhbəri Mîrzə İsmayıl Qasir (1805-1900) dövrünün qabaqcıl fikirli, maarifçilik ideyalarını təbliğ edən ziyalı olmuşdur. Şairin əsərləri çətin oxunan, dağınıq vəziyyətdə olan əlyazmalarda toplandığından nəşr edilməmişdi, onun ədəbi irsi barədə təsəvvürlər natamam idi. Bir çoxları Mîrzə İsmayılı XIX əsrdə yeni meydana çıxan kapitalist münasibətlərinin, pulun hakim mövqeyinin, bununla bağlı olaraq əxlaqi aşınmanın tənqidçisi

kimi tanıyırdı. P.Kərimov filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Tahirə Nurəliyeva ilə birlikdə 1988-ci ildə şairin şeirlər toplusunu "Yazıçı" nəşriyyatında nəşr etdirdikdən sonra məlum oldu ki, o, həm də həmvətənlərini yeni təhsilə, məktəbə, müasir elmlərdən, yeni dövrün tələblərindən xəbərdar olmağa çağıran şair, dünyəvi gözəlliyi və eşqi tərənnüm edən sənətkar olunmuşdur. Bu kitabdan görünür ki, M.İ.Qasir insan şəxsiyyətinin, qadın azadlığının müdafiəsində durmuş, realist qələmlə müasirlərinin həyatını təsvir etmiş, oxucularını zərərli vərdislərdən çəkəndirməyə çağırmış, saf məhəbbəti vəsf etmişdir. Kitab "Qəzəllər", "Mənzum məktublar", "Müxtəlif şeirlər", "Farsca şeirlər" bölümlərindən ibarətdir. Farsca şeirləri Məmmədəğa Sultanov tərcümə etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mİrzə Baxış Nadim (1780-1878) də son dövrlərə qədər həyat və yaradıcılığı çox az araşdırılmış sənətkar olmuşdur. Əsrin ədəbiyyat tarixini tədqiq edənlər bir neçə şeiri əsasında onun satirik şair olduğunu, əsərlərində istismarçı, təbəqələri tənqid atəşinə tutduğunu bildirirdilər. P.Kərimov filologiya elmləri doktoru Raqub Kərimovla birlikdə 2018-ci və 2020-ci illərdə Nadimin iki şeirlər toplusunu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında çap etdirdikdən sonra şairin geniş mövzu dairəsinə, janr əlvanlığına malik bir ədəbi irsə sahib olduğu ortaya çıxdı.

Birinci kitab salyanlı müəllim Ağakərim Canıbəylinin 1928-ci ildə öz əli ilə köçürdüyü 354 səhifəlik əlyazma əsasında tərtib edilib. Ön sözlə birlikdə 294 səhifədən ibarət bu kitab "Qəzəllər", "Qoşmalar", "Müxəmməslər", "Müstəzad", "Müxtəlif şeirlər", "Rübailər", "Qitələr", "Qəsidi və mənzumələr", "Məzəmmətnamələr", "Satirik şeirlər", "Dini şeirlər", "Məktub və müşairələr" bölümlərindən ibarətdir (3). Bundan sonra tədqiqatçı apardığı araşdırmalar zamanı Əlyazmalar İnstitutunda şairin şeirləri toplanmış 354 səhifəlik əlyazma cümg aşkar etmiş buradakı əsərləri də P.Kərimovla birlikdə çap etdirmişdir. Müxtəlif janr və mövzularda 100-dən artıq şeirin toplandığı, 334 səhifədən ibarət bu topludakı əsərləri müəllifin əli ilə köçürüldüyü ehtimal olunur. Toplunun əvəlində nəsr ilə Tanrı, Peyğəmbər islam müqəddəsləri vəsf və s edilmiş, dini mövzulara toxunulmuşdur. Bundan sonra lirik qəzəllər, daha sonra Kərbəla faciəsinə həsr edilmiş şeirlər köçürülmüşdür (4). P.Kərimov bu iki kitabda toplanmış kitablar əsasında ədəbiyyatşünas kimi öz fikrini bildirmişdir. Tədqiqatçı, göstərir ki, həmişə xalqın içində olan, onun ağır həyatından xəbərdar olan Nadimin bir sıra şeirləri dövrün istismarçı təbəqələrini tənqid ruhuna görə XIX əsrin qüdrətli şairi Qasım bəy Zakirin əsərləri ilə səslənir: " Bu şeir parçası XIX əsrin müqtədir şairi Qasım bəy Zakirin bəzi şeirlərini xatırladır. Nadim də Zakir kimi " İvan"ın "zavtra"sından, divanın -hökumət idarəsinin süründürməçiliyindən çana doyduğunu ifadə edir" (5,s.176). çap edilmiş kitablar Mİrzə Baxış şeirlərinin mövzu dairəsinin genişliyini sübut edir.

Onun lirik-aşıqanə şeirləri barədə ilk dəfə fikir söyləyən tədqiqatçı yazır: "Nadimin qəzəlləri həcmnin böyüklüyü ilə diqqəti cəlb edir. Onun 8-10 beytlik qəzəlləri ilə bərabər 23, hətta 32 beytlik qəzəlləri də vardır. Bu əsərlər içində rədifli qəzəllərinin ("Genə", "Dədə", "Xəbər", "Kimisən", "Olmuşam", "Eşq", "Gəzməz", "Üzrə", "Nə olub", "Gəlsin", "Gecə", "Olur", "Gözüm", "Eylən", "Çıxsan", "Çəksün", "Yatmaz", "Çəkməz", "Rövşəndir", "Üzrə", "Qorxar", "Olmaz", "Evinə", "İstər", "Tərəf", "Dedi", "Səba", "və s.) çoxluğu diqqəti cəlb edir. Füzuli poeziyasından təsirlənən şair onun "Görünür", "Oynan", və başqa rədifli qəzəllərinə nəzirələr yazmışdır" (5,s.178).

İndiyədək haqqında ciddi elmi araşdırmalar aparılmamış, əsərləri çap edilməmiş, XIX əsr ədəbiyyat tariximizdə mövqeyi müəyyənləşdirilməmiş şairlərimizdən biri də Molla Qasım Zakir idi. P.Kərimov ilk dəfə Raqub Kərimovla birlikdə müxtəlif mənbələrdən, əlyazma qaynaqlarından şairin əsərlərini toplayaraq geniş ön sözlə nəşr etdirmişdir. Ön sözdə göstərilir ki, Qasım bəy Zakir və Mİrzə Fətəli Axundzadənin müasiri olan Molla Qasım təxminən 1800-cü ildə Şəkidə dünyaya gəlmiş, 1845-ci ildə vəfat etmişdir, klassik poeziya və şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında əsərlər yazan istedadlı sənətkar olmuşdur. Kitaba Molla Qasımın qoşma, qəzəl, müxəmməs, çığalı müxəmməs, müstəzad, müsəddəs, müsəmmən və mənzum məktubları daxil edilmişdir. Kitabın ön sözündə bir sıra mənbələr və əsasən şairin şeirləri əsasında onun həyat və yaradıcılığı, şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə fikir söylənir. Molla Qasımın ədəbi irsinin gələcək axtarış və tədqiqatlara ehtiyacı olduğu bildirilir; "Bu gün Molla Qasım

Zakirin əlimizdə olan məhdud sayda şeirləri, əlbəttə, bizi qane etmir. Belə istedadlı şairin ədəbi irsi yalnız bu şeirlərdən ibarət ola bilməz. Əminik ki, onun zəngin ədəbi irsi, bəlkə divanı da olmuşdur. Hər halda, əldə olan şeir nümunələri onun Şərq poetika sənətinə dərinlən yiyələnmiş istedadlı şair olduğunu sübut edir” (6, c.19).

P.Kərimovun həyat və yaradıcılığına diqqətlə yanaşdığı XIX əsr şairlərimizdən biri də Xurşidbanu Natəvandır (1832-1897). O, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan, maraqlı materiallarla diqqəti cəlb edən Əliabbas Müznifin “Natəvan Xurşidbanu” əsərinin əlyazmasını 2012-ci ildə kitab halında nəşr etdirmişdir (7). Natəvanın 2 qeyri-mətbu şeirini 2012-ci ildə oxuculara təqdim edən tədqiqatçı redaktoru olduğu “Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz” kitabına şairin ədəbi irsi barədə məqalə, onun həyatı haqqında naməlim faktlarla zəngin olan xatirələr daxil etmişdir. Alim Natəvanın poeziyada yaradıcılıq üslubunun özünə məxsusluğu barədə yazır: “Dövrünün istedadlı şairlərindən olan Natəvanın qəzəllərində səmimilik, özünün yaşantılarını, həyəcanlarını ifadə etməsi, saf məhəbbətin tərnnümü, dilin sadəliyi diqqəti ilkin cəlb edən cəhətlərdəndir, Natəvan və onun digər müasirləri qəzəl dilinin sadələşməsi, xalq dilinə yaxınlaşması sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişlər ki, sonralar bu proses Ə.Vahidin şəxsinə uğurla davam etdirildi. Natəvanın lirik qəhərmanı sevgisini vəfasızlıqda, unutqanlıqda ittiham edərkən sanki klassik şeir janrına danışıq nitqini gətirir” (8, s.14).

P.Kərimovun Natəvana dair arxivlərdən, əlyazmalardan aşkar edərək ilk dəfə nəşr etdirdiyi materiallar böyük maraq duyurur. “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin katibi Mirzə Rəhim Fənanın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan xatirəsində Natəvanın rəhbəri olduğu məclisin yaranması, keçirilməsi, üzvləri, digər məclislərlə əlaqəsi barədə maraqlı faktlar vardır. Əlyazmalar İnstitutunda Zülfüqar Hacıbəylinin arxivində saxlanan Zülfüqar bəyin qardaşı Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə 1896-cı ildə Qori müəllimlər seminariyasında oxumağa gedərkən Natəvanla görüşüb ondan xeyir-dua almaları barədə kiçik xatirə vardır. Zülfüqar bəyin bu barədə qeydlərini Üzeyir bəy də öz imzası ilə təsdiqləmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin Əlyazmalar İnstitutundakı arxivində Xurşidbanunun qız nəvəsi Əkbər Naxçıvanskiyə nəvəsi barədə xatirələri saxlanılır. Bu xatirələrdə şairin zahiri görünüşü, xasiyyəti, şəxsi insani keyfiyyətləri, onu əhatə edənlərlə rəftarı, ədəbiyyata, ana dilində, musiqiyə münasibəti, muğamatı gözəl bilməsi barədə elə dəyərli faktlar söylənmişdir ki, bunların Natəvanın həyat və yaradıcılığını tədqiq edənlər üçün böyük maraq kəsb edəcəyi şübhə doğurmur. Natəvanın övladlığa götürdüyü, əslən Qubadlı seyidlərindən olan Mir Həsən Mir Həşim oğlu Ağamirovun xatirəsində “ Məclisi-üns”ün toplantılarının necə keçirilməsindən bəhs edir. Bütün bu sənədləri ilk dəfə P. Kərimov təqdim etmişdir.

XIX əsrin ədəbi simaları içində Cavad xanın qardaşı Fəhəli bəy Hali Gəncəvinin şəxsiyyəti və ədəbi irsi böyük maraq doğurur. Təəssüf ki, mənbələrdə məlumat azlığı, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şeir toplusunun çox çətin oxunan xətlə yazılması onun ədəbi irsi barədə fikir söyləməyə imkan vermirdi. Fəhəli bəyin əsərlərini kitab halında nəşrə hazırlayan (kitab çapdadır-Z.N). tədqiqatçı şairin həyat və yaradıcılığı haqqında çox maraqlı bir məqalə yazaraq AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi məqalələr məcmuəsində çap etdirmişdir.

Məqalədə alim bir sıra mənbələrə, şairin əsərlərinə istinad edərək Fəhəli bəyin Gəncə xanlığının siyasi həyatında fəal iştirak etdiyi, Gəncənin çar Rusiyası qoşunları tərəfindən işğalından sonra Abbas Mîrzənin başçılıq etdiyi Qacar ordusunun tərkibində ruslara qarşı döyüşdüyü, sonralar Təbrizdə yaşadığı, 1825-ci ildə burada vəfat etdiyi barədə məlumat verir. Göstərir ki, o, Təbrizdə Naibüssəltənə Abbas Mîrzə, yerli ziyalılar və yüksək rütbəli şəxslərlə dotluq münasibətlərində olmuşdur. Şairin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şeirlər toplusuna 37 qəzəl, 1 qəsidə, 11 məsnəvi, 17 qitə, 20 nəzm və 5 rübai daxildir.

Bunlardan 1 qəzəl, 2 məsnəvi 5 qitə və 1 nəzm fars dilindədir. Digər şeirlər Azərbaycan dilindədir. Tədqiqatçı məqaləsində yazır; “ Ölkənin ikiye bölünməsindən sonra Şimali və Cənubi Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, ictimai-mədəni həyatında fərqlər get-gedə özünü daha artıq dərəcədə göstərməyə başladı. Lakin müəyyən əlaqələr qalmışdı. Həyatı həm şimal, həm də cənubla bağlı şəxsiyyətlərdən biri olan Fəhəli bəy Təbrizdə yerli ictimaiyyət arasında quzeyi təmsil edirdi. Onun əlimizə çatan şeirlər toplusunun Cənubda yazıldığı qənaətinə gəlirik”

(9.s.48). Məqalədə tədqiqatçı şairin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, şeirlərinin səciyyəvi cəhətləri barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir.

P.Kərimov AMEA Əlyazmalar İnstitutunda və İran kitabxanalarında apardığı araşdırmalar nəticəsində XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda yazıb-yaratmış Abdulla Bərgi və Hacı Seyid Rza Əmirzadə Sabirin şeirlərini aşkar edərək təqdim etmiş, onlar barədə məqalə yazmışdır. Alim göstərir ki, şair 1849-cu ildə Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərində dünyaya gəlmiş, sonradan şimala köçmüş, “Əkinçi” qəzetində Həsən bəy Zərdabının mütraqqi ideyalarını dəstəkləyən şeirlərlə çıxış etmiş, 1904-cü ildə İrəvanda vəfat etmişdir. P.Kərimov Seyid Rza Əmirzadə Sabirin şeirləri barədə yazır: “Seyid Rzanın şeirlərində Füzuli təsiri, qəzəl dilini sadələşdirməyə meyl, danışq dili elementlərindən geniş istifadə ilkin nəzərə çarpan cəhətlərdir. Maraqlıdır ki, o, Füzulinin “Qeyri” rədifli qəzəlinə nəzirə olaraq müxəmməs yazmışdır. Şairin şeirlərində cənub şivəsi özünü qabarıq göstərir. S.R. Sabirin farsdilli şeirlərində Hafızın güclü təsirini görə bilərik (10, s. 202).

Alimin AMEA Xəbərlərində çap etdirdiyi “Fəridun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi barədə” adlı məqaləsi də böyük maraq doğurur. Buradan vaxtı ilə Fəridun bəyin zəngin arxivi olduğunu, repressiya illərində bu dəyərli materialların əksəriyyətinin məhv edildiyini öyrənirik.

Nəticə. Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı kimi tanınsa da onun eyni zamanda XIX əsr ədəbiyyatına dair qiymətli araşdırmalarının olduğunu görürük. Alim daha çox o sənətkarların həyat və yaradıcılığını tədqiq edir ki, ya onlar indiyədək heç tanımamışdır, ya da əsərləri nəşr edilməmişdir. Tədqiqatçı bir sıra XIX əsr şairlərimizin həyat və yaradıcılığı barədə dəyərli məlumatlar vermiş, onların əsərlərini ilk dəfə nəşr etdirmişdir. Belə sənətkarlardan Mirzə İsmayıl Qasir, Mİrzə Baxış Nadim, Molla Qasim Zakir, Fəhəli bəy Hali Gəncəvi, Abdulla Bərgi, Seyid Rza Sabir və başqalarının adlarını çəkmək olar. P. Kərimov haqqında yazdığı şairlərin yaradıcılığının ən səciyyəvi xüsusiyyətləri, fərdi yaradıcılıq üslubu barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Kərimov Paşa. Abbasqulu ağa Bakıxanovun əlyazma irsi. AMEA Xəbərlər (Humanitar elmlər). Bakı: 2015, №1.
- 2.Qasir Mİrzə İsmayıl. Şeirləri (Tərtib edənlər:T.Nurəliyeva və P.Kərimov.Bakı: “Yazıçı”, 1988.
- 3.Nadim Mİrzə Baxış. Seçilmiş əsərləri Tərtib edənlər:Paşa Kərimov və Raqub Kərimov. Bakı: “Alatoran”, 2018.
- 4.Nadim Mİrzə Baxış. Seçilmiş əsərləri: İkinci kitab / Tərtib edənlər: Paşa Kərimov və Raqub Kərimov Bakı. “Ala toran”, 2020.
- 5.Kərimov Paşa. Gər qəbul etsə bizi. “Azərbaycan” jurnalı, 2020, № 9.
- 6.Zakir Molla Qasim, Şeirlər/ Nəşrə hazırlayanlar və ön söz müəllifləri : Paşa Kərimov və Raqub Kərimov. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020.
- 7.Müzəbb Əliabbas. Nəvəni Xurşidbanu /Nəşrə hazırlayan : Paşa Kərimov. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012.
- 8.Kərimov Paşa. Xurşidbanu Nəvənin irsi /Xurşidbanu Nəvəni. Neçin gəlməz. Bakı: “Təhsil”, 2012.
- 9.Kərimov Paşa. Fəhəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” məcmuəsi, 2020, № 1.
- 10.Kərimov Paşa. Cənublu Sabirin naməlum şeirləri. “Azərbaycan” jurnalı, 2016, № 7.

PAŞA KƏRİMOV XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQATÇISI KİMİ

Nağıyeva Zinaida

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas, əlyazmaçı alim, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda işlədiyi onillər

klər ərzində XIII-XIV əsrlərdən XX əsrə qədər yaradılmış çoxsaylı yazılı abidələrimizi araşdırmış və nəşr etdirmişdir.

O, araşdırmalarını apararkən əsasən əlyazma nüsxələri Əlyazmalar İnstitutunda və ya dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanan əsərlərdən istifadə edir. P. Kərimovun tədqiqatları üçün ən səciyyəvi cəhət ilkin mənbələr-əlyazmalar əsasında araşdırmalar aparmaqdan, indiyədək öyrənilməmiş əsərləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Alimin XIX əsr ədəbiyyat tariximizin tədqiqi sahəsində gördüyü işlər xüsusilə diqqətəlayiqdir.

O, əsasən orta əsrlərə aid yazılı abidələri araşdırsa da, XIX əsrə dair bir sıra əsərkəri ilk dəfə tədqiq etmiş, mətnlərini nəşr etdirmişdir. P.Kərimov XIX əsrdə yaşamış Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə İsmayıl Qasir, Mirzə Baxış Nadim, Xurşidbanu Natəvan, Fətəli bəy Hali Gəncəvi, Molla Qasım Zakir, Abdulla Bərqı, Seyid Rza Sabir, Mir Möhsün Nəvvab, Firudin bəy Köçərli, Mahmud Çakər kimi müəlliflərin yaradıcılığını tədqiq etmiş, onların əsərini araşdırmışdır. P.Kərimov bir çox XIX əsr əsərlərini ilk dəfə nəşr etdirmiş və ya onların irsi barədə məqalə yazmışdır.

ПАША КЕРИМОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX ВЕКА-ЦЕЛЫЙ РЯД

Зинаида Нагиева

АННОТАЦИЯ

Неустанный исследователь истории азербайджанской литературы, ученый-литературовед, рукописник, доктор филологических наук Паша Керимов за десятилетия работы в Институте Рукописей НАН Азербайджана изучил и издал целый ряд памятников письменности, созданные с XIII-XIV вв. по XX век. Во время своих исследований он использует в основном рукописные списки, хранящиеся в Институте Рукописей, или же их копии из разных библиотек мира.

Один из самых характерных черт исследований П.Керимова заключается в том, что он в основном использует первичные источники-рукописи и интересуется в основном, неизученными до него произведениями. Достойны внимания его деятельность в области исследования истории азербайджанской литературы XIX века.

Ученый, изучающий в основном памятники письменности средних веков впервые исследовал ряд произведений XIX века, издал их тексты. П.Керимов исследовал творчество таких авторов XIX века, как Аббасгулу ага Баккыханов, Мирза Исмаил Басир, Мирза Бахыш Надим, Хуршидбану Натаван, Фахтали бек Хали Гянджави, Молла Гасым Закир, Абдулла Барги, Мир Мохсун Наввab, Фиридун бек Кочарли, Махмуд Чакер и др, издал тексты их произведений.

PASHA KARIMOV AS A RESEARCHER OF THE AZERBAIJANI LITERATURE OF THE 19TH CENTURY - A WHOLE SERIES

Zinaida Naghieva

SUMMARY

Pasha Karimov, Doctor of Philology, a tireless researcher of the history of Azerbaijani literature, scholar on manuscripts, man of letters studied and published a number of written monuments created in the 13th-14th centuries and the 20th century during his ten years of activity at the Institute of Manuscripts of ANAS. During his research, he mainly studies manuscripts preserved in the Institute of Manuscripts or manuscript copies from different libraries around the world.

One of the most characteristic features of Pasha Karimov's research activity is that he mostly studies primary sources, manuscripts, and is mainly interested in works that had not been studied before him. His research works on the history of Azerbaijani literature of the 19th century is specially, worthy of attention.

The scholar, who studies mainly the written monuments of the Middle Ages, for the first time researched a number of works of the 19th century, published their texts. Pasha Karimov researched the work of the authors of the 19th century such as Abbasguluaga Bakikhanov, Mirza Ismail Basir, Mirza Bakhish Nadim, Khurshudbanu Natavan, Fathalibey Khali Ganjavi, Molla Gasim Zakir, Abdullah Bargi, Mir Mohsun Navvab, Firidunbey Kocharli, Mahmud Chaker and others, prepared and published the texts of their works.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ

Əliyev Ramin İntizam oğlu
ADMİU-nun II kurs magistrantı
Elmi rəhbər T.H.Əhmədova
mr.ramin.1995@mail.ru

Açar sözlər: mədəniyyət, milli, siyasət, turizm

Ключевые слова: культура, национальная, политика, туризм

Keywords: culture, national, politics, tourism

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra, 90-ci illərin ikinci yarısında mədəniyyət siyasətinin tədqiqində və modelləşdirilməsi sahəsində tədqiqatların aparılmasını şərtləndirdi. 2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin işlənilməsini sürətləndirdi. Lakin Azərbaycan milli mədəniyyət siyasəti barədə məruzəni hazırlanan zaman bunun üçün nəzəri və konseptual əsasların olmadığı özünü büruzə verdi. Məsələn, həmin problemlə 1996-cı ildə qarşılaşan Rusiyanın milli məruzəsinin çatışmayan cəhətlərinə Avropa ekspertləri tərəfindən «keçid dövründə olan cəmiyyətdə mədəniyyət siyasətini müəyyən etmək olduqca çətinidir» qeyd olunaraq bəraət qazandırılmışdır.

2000-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin mədəniyyət siyasəti şöbəsi «Avropada mədəniyyət siyasəti: əsas faktların xülasəsi və tendensiyalar» adlı birgə layihəni başa çatdırdı. Həmin ilin sonunda Strastburqda Avropa Şurasının mədəniyyət üzrə komitəsinin xüsusi iclasında üç cənubi Qafqaz Respublikasının mədəniyyət nazirliklərinin görüşündə bu ölkələrdə yeni mədəniyyət siyasətinə kömək və onu inkişaf etdirmək üçün STAGE (“Support for Transition in the Arts in Greater Europe”) regional proqramı təqdim olunmuşdur. Layihənin əsas məqsədi hər üç dövlətə yeni və dinamik mədəniyyət siyasətinin inkişaf etdirilməsi və mədəni mübadilənin gücləndirilməsində yardımın göstərilməsindən ibarət idi. Layihənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: mədəni özünəməxsusluğun, mədəni çeşidliliyin, yaradıcılığın, eləcə də ölkənin mədəni həyatında bütün təbəqələrin iştirakının dəstəklənməsi.

Bu proqramın ən mühüm məsələlərindən biri mədəniyyət siyasəti üzrə milli məruzənin yazılması idi ki, bunda əsas ideyası müxtəlif mədəniyyət sahələrinin tam açılması, mədəniyyət siyasətinin əsas tendensiyalarının aşkar olunması, onun nailiyyətlərinin və çatışmazlıqlarının qiymətləndirilməsindən ibarət idi. Ümumiyyətlə, STAGE layihəsi 2000-2003-cü illəri əhatə edən Birinci və 2003-2005-ci illəri əhatə edən İkinci fazalardan ibarət idi. Lakin 2005-ci il sentyabrın 15-16-da Kiyevdə keçirilmiş STAGE layihəsinin 5-ci (geniələndirilmiş) Nazirlər konfransında layihənin gedişində əldə edilmiş uğurlu və səmərəli nəticələr nəzərə alınaraq, sözügedən layihənin bitməməsi və sadəcə başqa formatda davam etməsi qərarı qəbul olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən “Mədəni Əməkdaşlıq üzrə yeni regional və transversal layihə proqramı (Kiyev Təşəbbüsü)” elan edilmişdir. Sözügedən təşəbbüsə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna daxildir. Bununla da, 2006-cı il dekabrın 15-də Buxarestdə nazirlər səviyyəsində “Kiyev Təşəbbüsü” regional proqramının açılış konfransı keçirilmiş və tədbirin nəticəsində “Kiyev Təşəbbüsü” Bəyanatı qəbul olunmuşdur. “Kiyev Təşəbbüsü” Regional Proqramı mədəniyyət və mədəni irsin rolunun davamlı inkişaf prosesləri və regional əməkdaşlıqda təşviq edilməsi üçün yeni imkan və yanaşmanı təklif edən operativ çərçivədir.

Bu məqsədlə, “STAGE” layihəsi çərçivəsində Avropa Şurasının ekspert qrupu 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda olmuşdur. Bu səfər zamanı ekspertlər Avropa Şurasının dəstək verə biləcəyi sahələri qeyd etmişlər və Mədəniyyət Nazirliyi ilə vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən təklifləri nəzərə almışlar. 2001-ci il iyunun 13-dən 17-dək bu layihə çərçivəsində Tbilisi şəhərində “Mədəniyyətin keçid dövründə maliyyələşdirilməsi” mövzusunda seminar keçirilmişdir. Seminarda Azərbaycan Respublikası 6 nəfər nümayəndə heyəti ilə təmsil

olunmuşdur. Bundan sonrakı illər ərzində qeyd olunan layihə çərçivəsində keçirilən bütün tədbirlərə ölkəmizin müvafiq sahəsini təmsil edən mütəxəssislər dəqatılmışlar.

Azərbaycan Respublikası keçid dövrü adlanan tarixi mərhələdə hazırladığı Milli Məruzədə göstərilir ki, Mədəniyyət Nazirliyi mədəniyyət siyasətini son onilliklərdə əksər Avropa ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq, bu ölkələrdə rəhbər tutulan əsas prinsiplər nəzərə alınaraq, ölkəmizin milli maraqlarına uyğun olubolmamadığı müəyyən edərək hazırlayır. Milli Məruzədə Azərbaycanın mədəniyyət siyasətinin üç əsas prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

Mədəni və tarixi irsin qorunması (burada mədəniyyət təsisatlarının bütün infrastrukturu özündə əks etdirir);

Yaradıcılığın himayə edilməsi;

mədəniyyətin insan inkişafı amili kimi dərk edilməsi və qəbul olunmasının gücləndirilməsi.

Milli Məruzədə Hökumətin və Mədəniyyət Nazirliyinin göstərilən prioritetləri reallaşdırmaq üçün yaradılan və bu işə cəlb olunan təsisatların məqsəd və fəaliyyət sahələri müəyyən olunur:

Alternativ maliyyə mənbələrinin axtarışı;

Mədəniyyət sahəsində inzibətçiliyə dair treninqlər;

Mədəni inkişaf strategiyalarının işlənilib hazırlanması;

Xeyriyyəçi mədəniyyət fondunun təsis edilməsi;

Mədəniyyətin idarə olunmasında desentralizasiya və dekonsentralizasiyası;

Qeyri-hökumət təşkilatları və digər vətənaş cəmiyyəti təşkilatları ilə partnyorluq əlaqələrinin qurulması;

Gənclər siyasətinin işlənilməsi.

Qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə hazırlanan milli hesabatda qanunvericilik tədbirləri ilə yanaşı mədəni islahatların həyata keçirilməsində, yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsində və onların dəstəklənməsində böyük əhəmiyyət maliyyələşmə məsələsinə verilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçid dövrünün böhranları Azərbaycanın milli məruzəsində də, xüsusilə də maliyyələşmə bölməsində öz əksini tapmışdır. Xüsusilə vurğulayaq ki, hesabatda maliyyələşmə məsələlərinə həsr olunmuş fəsildə 1997-ci ildən sonra əldə edilən məlumatlar əsasında hazırlanmışdır. Milli məruzəni hazırayan müəlliflər hesabatın özündə belə ölkəmizdə mədəniyyət siyasətinin modernləşdirilməsi yolunda olan əngəlləri vurğulayaraq, bu maneələri tarixi şəraitlə izah etməyə çalışmışdılar. Məsələn, hesabatı hazırlayan ekspert komandası Milli Mədəniyyət Fondunun fəaliyyətini təhlil edən zaman, onun iş istiqamət və prinsiplərini, xüsusilə bədii tədbirlər üçün təsadüfi və qeyri-sistematik maliyyə yardımının göstərdiyini müəyyən etsələr belə, bu fəaliyyətin mexanizmlərini aydınlaşdırmağa müvəffəq olmamışlar. Keçid dövrünün mənzərəsini dolğun təsvir edən Milli Məruzədə, qeyd olunur ki, mədəniyyət sektorunda çalışan yaradıcı adamların əmək haqları olduqca aşağı olduqlarına görə, mütəxəssislər bu sahəni atıb gedirdilər. Lakin mədəniyyət müəssisələrində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə atılan ilk addımlardan biri kimi, ölkə Prezidentinin «Azərbaycan Simfonik Orkestrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq haqqında», «Yaradıcı xadimlərin fərdi pensiyalarla təmin edilməsi haqqında», «Qırmızı kitaba daxil edilən gənc istedadların fərdi təqaüdlərlə təmin edilməsi haqqında», «Azərbaycan Akademik Opera və Balet Teatrının balet truppasının sosial təminatı haqqında», «Gənc yazıçıların fərdi təqaüdlərlə təmin edilməsi haqqında» fərmanları imzalanmışdır. Milli məruzədə göstərilir ki, mədəniyyət sahəsində xarici investisiyalar, maliyyə dəstəyi və birgə müəssisələr təşviq olunur.

Kinematograflar İttifaqı ilə Britaniyanın özəl İTİL şirkətinin birgə fəaliyyəti buna misal gətirilir. Keçid dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən səmərəli mədəniyyət siyasətinin nümunəsi kimi Azərbaycan Opera və Balet Teatrını dəstəkləmək üçün xarici neft şirkətlərinin, bankların və digər təşkilatların kapital qoyuluşu əsasında Operanı Himayə Fondu yaradılmasını göstərmək olar. Hesabatda bu cür nümunələrin geniş işıqlandırılması və mədəniyyət sferasının digər müəssisələrinə də tətbiq edilməsi tövsiyyə olunmuşdur. Milli hesabatda göstərilir ki, həmin illərdə ölkəmizdə mədəniyyət siyasətinin formalaşmasına öz tövhəsini verən iki qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərirdi: Soros Fondu və Avrasiya Fondu. Həmin təşkilatlar Mədəniyyət

Nazirliyinin Bakıda sektorial strategiyasını, (məsələn, M.FAxundov adına Dövlət Kitabxanasının kompüter şəbəkəsi ilə təmin edilməsi), mədəniyyət sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarını, ayrı-ayrı incəsənət və mədəniyyət xadimlərin və gənclərin layihə ərizələrini maliyyələşdirən əsas təşkilatlardır.

Soros Fondu Mədəniyyət Nazirliyi üçün cəmiyyətin mədəni həyatda iştirakına dair sosioloji araşdırmaları maliyyələşdirmişdir. Qeyd edək ki, Milli Məruzəni hazırlayan işçi qrup SİAR – Sosial və Marketing Tədqiqatları Mərkəzi tərəfindən aparılan həmin araşdırmaların nəticələrindən bəhrələnməmişdir. Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti üzrə xülasə Bonn mədəniyyət siyasəti və müqayisəli tədqiqatlar institutunun saytında yerləşdirilmişdir. STAGE layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasəti üzrə hazırlanan Milli məruzəsinin ətraflı şərh Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü ilə 2003-cü ildə dərc olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Siyasəti» kitabında ətraflı şərh olunur.

Yuxarıda təsvir olunan dövrdə Azərbaycanda optimal mədəniyyət siyasətinin işlənilməsi məqsədilə mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsi və istifadə edilməsinə, aparıcı ölkələrin mədəniyyət siyasətlərinin müqayisəli təhlilinə böyük ehtiyac duyulurdu. Belə ki, Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin işlənilməsi zamanı Sovet, Qərb və rus mədəniyyət məktəblərinin təcrübəsi, xüsusilə də Rusiya Mədəniyyət İnstitutunun konsepsiyaları, Norveç və Yaponiyanın sosial-mədəni inkişafına dair tarixi nailiyyətləri, BMT və UNESCO, Avropa Şurası və mədəniyyət siyasəti sahəsində beynəlxalq təşkilatların sənədləri və müasir fəaliyyət təcrübəsi öyrənilmiş və tətbiq edilmişdir. Azərbaycanda «Yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşmasına yardım» layihəsinin reallaşdırılmasında və 2001-ci ilin aprelindən onu həyata keçirmək məqsədilə əməli addımlar atmış təşəbbüslərdən biri Açıq Cəmiyyət İnstitutunun — Butapeşt Soros Fondu ilə «Simurq» Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası ilə birgə həyata keçirilmişdir. Layihənin əsas məqsədi Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin etik-normativ əsası kimi sovet tipli Azərbaycan mədəniyyətinin demokratik mədəniyyətə transformasiya etməsinə yardım idi.

Ölkəmizdə mədəniyyətin sosial bazasının öyrənilməsi, yeni mədəniyyət siyasətinin xarakterinin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyətin düzgün başa düşülməsində müxtəlif strukturlara və sosial qruplara kömək göstərilməsi, onun insanın inkişafında, həyatın keyfiyyətinin və Azərbaycan cəmiyyətinin rifahının yüksəldilməsində funksiyasının və imkanlarının öyrənilməsi layihənin prioritetlərini təşkil edirdi. Layihə çərçivəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan qənaətə görə, tarix boyu dövlətlərin əsas məqsədi mədəniyyətin inkişafına qayğının göstərilməsilə yanaşı daim dünya mənzərəsinin yaradılması olmuşdur. Bu faktdan dayaq götürən tədqiqatçılar 2001-2005-ci illər ərzində alimləri və mütəxəssislərin bir çox suallarına cavab verən mədəniyyət siyasətinin hərtərəfli nəzəriyyəsinin yaradılmasına nail olmuşdular. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, ölkəmizdə mədəniyyət siyasətinin nəzəriyyəsi Qərbi Avropada və Azərbaycanda dövlət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin çoxillik tarixinin öyrənilməsi və müasir dövrdə münasibətlərinin modelləşdirilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Beləliklə, 2001-ci ilin sonlarında Mədəniyyət Nazirliyi yaxın beş ili əhatə edən «Azərbaycan mədəniyyətinin dövlət inkişaf proqramı»nı işləyib hazırlamışdır. Həmin proqramda Azərbaycanın dövlət mədəniyyət siyasətinin strateji məqsədləri və əsas prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir:

- Mədəni və tarixi irsin mühafizəsi;
- Yaradıcılığın dəstəklənməsi;
- Sahənin hüquqi, elmi, informativ inkişafı;
- Kadr hazırlığı və gənc istedadların dəstəklənməsi;
- Milli kinematografiyanın dirçəlişi və inkişafı;
- Mədəniyyət turizmi infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;
- Kitab nəşrinin inkişafı;
- Kitabxana və muzey sistemlərinin köklü sürətdə modernləşdirilməsi. «Azərbaycan mədəniyyətinin dövlət inkişaf proqramı» mədəniyyətin idarə olunmasının yeni demokratik for-

malarının yaradılmasına, dövlətsizləşdirməyə və bəzi mədəniyyət obyektlərinin təcridcən özəlləşdirilməsinə xeyli yer ayrılır. Mədəniyyət müəssisələri və təsisatları üçün güzəştli tariflər müəyyən etmək vasitəsi ilə mədəniyyət sahəsinin inkişafını stimullaşdıran, habelə bu sektora kənardan əlavə vəsait ayrılmalari cəlb edən vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması da göstərilən proqramda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Proqramın reallaşdırılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın dinamik inkişaf etdirilməsi, onun yeni forma və modellərinin axtarılması mühüm amil kimi müəyyən edilmişdir. Burada, həmin kontekstdə UNESCO və Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlarla çoxcəhətli əməkdaşlığa böyük önəm verir. Dünyada nüfuz qazanmış beynəlxalq təşkilatlar dünyadaki mədəni quru-culuq proseslərində ölkənin rolu və yeri haqqında təsəvvür yaratmağa imkan yaradır. Son illərdə Azərbaycan xarici mədəniyyət siyasətində nəzərə çarpan əsas tendensiyanı beynəlxalq əlaqələrdən beynəlxalq əməkdaşlığa doğru hərəkət kimi müəyyən etmişdir. Avropa Şurasının Cənubi Qafqaz ölkələrində reallaşdırdığı regional STAGE layihəsi yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşmasını dəstəkləməklə yanaşı beynəlxalq əməkdaşlığın təcəssümüdür.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında mədəniyyət siyasəti deyildikdə, müxtəlif sosial institutlar tərəfindən işlənən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur ki, yaradıcı fəaliyyət göstərən subyektin formalaşmasına, yaradıcılıq sahəsində şərtlərin, sərhədlərin və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə, yaradılan mədəni dəyərlərin seçim prosesinin və translyasiyasının təşkil olunmasını və onların cəmiyyətin ixtiyarına verilməsini şərtləndirir.

Mədəniyyət siyasətinin subyektlərinə aid edilir:

dövlət orqanları;

işgüzar strukturlar;

mədəniyyət xadimləri.

Qeyd olunmalıdır ki, mədəniyyət xadimləri mədəni siyasətində ikili rol oynayırlar – eyni zamanda həm obyekt, həm də mədəniyyətin subyekti kimi çıxış edirlər. Mədəniyyət obyektlərinə isə aiddir:

qeyd etdiyimiz kimi, mədəniyyət xadimləri;

mədəniyyət sahəsi;

mədəni dəyərlərin istehsalçısı və istehlakçısı olan cəmiyyət.

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən mədəniyyət siyasəti Fransada və keçmiş Sovet İttifaqında yayılan, mədəniyyət siyasətinin «dördüncü» modeli adlandırılan strukturla eynilik təşkil edir. Mədəniyyət siyasətinin «dördüncü modeli» güclü administrasiya, dövlət tərəfindən güclü maliyyələşmə, mədəni həyat üzrə bütün tərəfdaşların, xüsusilə də regional və yerli cəmiyyətlərin müxtəlif peşə təşkilatlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılması və əlaqələndirilməsini tələb edir.

Azərbaycanda dövlətin mədəniyyət siyasətinin planlaşdırılması və reallaşdırılması məsələləri aşağıdakıları nəzərdə tutan çoxsəviyyəli sistem vasitəsilə həyata keçirilir:

Milli Məclisin -Azərbaycan Parlamentinin Mədəniyyət qanunverici əsasını təşkil edən Mədəniyyət Məsələləri üzrə Daimi Komissiyası və sosial qanunvericilik şöbəsi: burada mədəniyyətin qanunvericilik əsasları təmin edilir;

Mədəni quruculuğun strategiya və taktikasını işləyib hazırlayan Prezident Aparatının Humanitar Siyasət şöbəsi;

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin tərtibi və dövlətin sosial proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edən Nazirlər Kabinetinin Elm, Mədəniyyət, Xalq Təhsili və Sosial Problemlər Şöbəsi;

• Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi: birləşdirici mərkəz rolunu oynayaraq yuxarıda göstərilən funksiyaları özündə cəmləşdirir: rəhbərlik edir, konkret realizasiyaları və əlaqələndirməni həyata keçirir və dövlət mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsinə bilavasitə nəzarət edir; mədəniyyət sahəsi üçün dövlət büdcəsini tərtib edir. Azərbaycanda mədəniyyət iqtisadiyyatı mədəniyyət siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanda mədəniyyət əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. 2005-ci ildə bu məqsədlə 45, 5 mln.manat (48,1 mln. ABŞ dolları) vəsait xərclənmiş, onun əsas hissəsi Mədəniyyət Nazirliyi

sisteminə daxil olan müəssisələr tərəfindən mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdi. 1993-cü illə müqayisədə, 2005-ci ildə mədəniyyətə və KİV-ə yönəldilən büdcə xərcləri 51,7%, büdcə xərclərinin tərkibində sahəyə ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi 2%-dən 2,1 % -ə, bu xərclərin ÜDM-də payı 0,2%-dən 0,4-ə qədər artmışdı. Statistik məlumatlara əsasən 2005-ci ildə muzeylərin sayı 31,5 %, fonda əsas əşyaların sayı 177 min., işləyənlərin sayı 857 nəfər və ya 54,3 % artmış, bərpası tələb olunan eksponatların sayı isə 1990 ildəkinə nisbətən 9 min vahid çox olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə həmin vaxta qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi ləğv edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi əsasında *Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi* yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli 393 nömrəli Fərmanı ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi haqqında əsasnamə təsdiq edilməlidir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi mədəniyyət, incəsənət, turizm, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, nəşriyyat, kinematoqrafiya sahələrində dövlət siyasətini tənzimləyən icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirliyin ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməsi bu dövlət qurumunun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, vəzifələrini, hüquqlarını, fəaliyyətinin təşkili məsələlərini müəyyən edir. Mədəniyyət sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşmasında iştirak və bu siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, həmçinin müvafiq sahənin inkişafına yönəldilmiş müxtəlif proqramlar işləyib hazırlanması və reallaşdırılması Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir.

Mədəniyyət Nazirliyinə Respublikanın Mədəniyyət və Turizm Naziri rəhbərlik edir. Mədəniyyət Nazirliyinin aşağıdakı strukturda fəaliyyət göstərir:

- Rəhbərlik
- Nazirin aparatı
- İncəsənət şöbəsi
- Mədəniyyət siyasəti şöbəsi
- Kinematoqrafiya şöbəsi
- Mədəni irs şöbəsi
- Turizm şöbəsi
- Nəşriyyat, reklamın təşkili və informasiya şöbəsi
- Elm və təhsil şöbəsi
- Beynəlxalq əlaqələr və mədəniyyət proqramları şöbəsi
- Kadrlar şöbəsi
- İqtisadiyyat şöbəsi
- Maliyyə və uçot şöbəsi
- İnvestisiya və texniki proqramlar şöbəsi
- Analitik təhlil və proqram təminatı şöbəsi
- Ümumi şöbə

İşlər şöbəsi 2000-ci ilin avqust ayından Mədəniyyət Nazirliyində Mədəniyyət Siyasəti adlı yeni şöbə açılmışdır ki, bu şöbə mədəniyyətin strateji planlaşdırılması məsələlərini, milli və beynəlxalq proqramların işlənilib hazırlanmasını həyata keçirir.

Rəsmi məlumatlara görə, hazırda Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyət dairəsinə 28 teatr, 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi, 1 sirk və 12 konsert müəssisəsi, 3985 kitabxana, 2708 klub, 189 dövlət muzeyi (filiallarla birlikdə), 234 uşaq musiqi, incəsənət və rəssamlıq məktəbi, 33 rəsm qalereyası və sərgi salonu, 21 dövlət qoruğu, 60 mədəniyyət və istirahət parkı, 1 zoopark, Mədəniyyətünaslıq üzrə Elmi-Metodiki Mərkəz, 4 asudə vaxt Mərkəzi, 6 təsərrüfat təşkilatı, "Azərbaycanfilm" də daxil olmaqla 7 film istehsalı studiya, 134 janrhər və rayon kinoteatrı, Dövlət Film Fondu (Naxçıvan filialı ilə birlikdə), Respublika Kitabxana Kollektoru, bir qəzet ("Mədəniyyət"), iki jurnal ("Mədəni-maarif" və "Pəncərə") redaksiyası, Dövlət Turizm İnstitutu, Bakı Xoreoqrafiya Məktəbi, Mədəniyyət İncilərinin İxtisasartırma Mərkəzi, Mingəçevir Turizm Kolleci, Milli Kulinariya Mərkəzi, 62 şəhər və rayon mədəniyyət və turizm şöbəsi, Naxçıvan

MR Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Bakı, Gəncə, Sumqayıt janrhər turizm idarələri, Şəki Atçılıq Mərkəzi, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi, Lənkəran Uşaq düşərgəsi daxildir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu sahəyə böyük diqqət və qayğı göstərilmiş, mədəniyyət və turizm işçilərinin əmək haqları artırılmış, mədəni-sosial, maddi-texniki bazanın tamamilə yenidən qurulması prosesinə start verilmiş, teatr, kino, kitabxana işi, abidələrinin qorunması sahələrində dövlət başçısının fərmanları, sərəncamları verilmiş, Dövlət proqramları iələməyə başlamışdır. Turizm inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Nazirlik dövlətlərarası müqavilələrə uyğun olaraq Avropa, Asiya və İslam ölkələri, ABŞ və Latin Amerikası ilə beynəlxalq mədəniyyət proqramlarını həyata keçirir. Nazirlik çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində BMT, MDB, GUAM, Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı Təşkilatı, YUNESKO, Dünya Turizm Təşkilatı, TÜRKSOY, İSESCO və digər beynəlxalq qurumlar vasitəsi ilə Azərbaycan mədəniyyətini dünyada təbliğ edir, eyni zamanda dünya mədəni sərvətlərinin ölkəmizdə tanınması sahəsində əhəmiyyətli proqramlar həyata keçirir.

Azərbaycanın vahid mədəniyyət siyasəti Mədəniyyət Nazirliyi ilə bərabər, İdman və Gənclər Nazirliyi, Dövlət Teleradio Şirkəti, Dövlət Arxivi tərəfindən həyata keçirilir, bir sözlə ümumi fəaliyyət sahəsi üçün geniş imkanlar yaranır. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətinin ən mühüm vəzifələri kimi kulturologiya elmi əsasında bəşəriyyətin sosial-mədəni inkişaf təcrübəsi əsasında köhnə dünyagörüş, adət və normalarının yenidən işlənməsi; Avropa və dünya mədəniyyətinin mütərəqqi yeniliklərinin Azərbaycan mədəniyyətinə integrasiyasına və yaradıcı tətbiqinə şəraitin yaradılması; «mədəni istehsal» sferasının idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsinə yeni üsulların tətbiqi; təhsil, elm və incəsənətin inkişafının əlaqələndirilməsi; ziyalıların ictimai statusu, hüquqi və sosial müdafiəsinə diqqətin artırılması; kulturoloji bilik və təhsilə əsaslanan «humanitar» mədəniyyətinin formalaşdırılması; mədəni identifikasiya və mədəniyyət müxtəlifliyi proseslərinin harmonikləşdirilməsi; sosial-mədəni inkişaf imkanlarının bərabərliyinin təmin edilməsi; sovet mədəniyyətinin tədricən demokratik mədəniyyətə transformasiya edilməsi; dövlət və QHT arasında mədəniyyət sferasında əməkdaşlığın dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi; sülh mədəniyyətinin, həmçinin global mədəniyyət siyasətinin vahid prinsiplərinin müəyyən edilməsi.

Mədəniyyət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri millətlərarası və dinlərarası münasibətlər mədəniyyətidir. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli və çoxdini bir ölkədir. Bu ölkənin milli siyasəti müxtəlif millət, etnik qrup və dini azlıqların birgəyanaşıyaşması və dözümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilib.

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu – Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin III bəndinə görə “Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaadırmaq qadağandır”.

Bir neçə əsr ərzində milli azlıqlara mənsub olan şəxslər Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan xalqı ilə sülh və harmoniya janrraitində yaşamış və yaşayırlar. Azərbaycan tarixən unikal çoxmillətli cəmiyyət olduğu üçün bu multimədəniyyətli, multi-etnik irsin bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanması mədəniyyət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan mədəniyyət siyasəti ölkəmizin və cəmiyyətimizin daxili işi deyildir. Azərbaycan dünya icmasının bərabərhüquqlu üzvü olduğundan, onun mədəniyyət siyasətində bəşər mədəni-sivilizasiya prosesinin tərkib hissəsi olmalı, varlığın dərk olunmasında dünya mədəni-dəyər tendensiyaqlarını özündə əks etdirməlidir. «Qapalı milli inkişaf» eyforiyasından, ifrat rəsonalizmdən, sosial ehtiyaqların hedonist baxımından ödənilməsinə can atmasından imtina; mövcudatın ekoloji alqoritmlərinin axtarışları; siyasətdə humanitar aspektin gücləndirilməsi; «dünya mədəniyyəti» adlandırılan lokal və universal başlanğıcları ehtiva edən «multi-

mədəniyyət» prinsiplərinin aktuallaşması yuxarıda göstərilən proseslər qəbilindəndir. Tarixi inkişafın müasir mərhələsində mənşəcə Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan, inamlı addımlarla Qərbə doğru addımlayan Müstəqil Azərbaycanın mədəniyyət quruculuğu «problem sahəsinə» qədəm qoyması ölkənin milli mədəniyyət siyasətinin vacib və təbii komponentləridir.

Qloballaşma proseslərinin dinamik inkişaf ilə müşahidə olunan müasir dövrdə dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktorunun əhəmiyyəti, ümumdüqya iqtisadi-siyasi proseslərə, dövlətlərarası münasibətlərə təsiri getdikcə artır. Bu səbəbdən dövlətlər mədəniyyət siyasətinə böyük diqqət yetirirlər. «Xarici mədəniyyət siyasəti» termini gündən-günə aktuallaşır, çünki milli mədəniyyətin eksportu, təbliği və populyarlaşdırılması, əks təqdirdə isə xarici mədəni ekspansiyanın qarşısının alınması diplomatiyanın səmərəli instrumenti və dövlətin milli maraqlarının mübarizəsində effektiv vasitə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq mədəni əlaqələr (Dərslik, M.S.Manafova və N.T.Əfəndiyevanın redaktəsilə). Bakı: ADMİU- 1. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: “Avrasiya press” NPM, 2006, 416
2. N.Abbasov, Mədəniyyət siyasəti və mədəni dairələr, Bakı 2009.
3. Əfəndi R. Azərbaycan İncəsənəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 312 s.
4. Əliyeva Nəzirə. Mədəni irsin qorunmasında informasiya texnologiyalarından istifadənin inkişaf perspektivləri. Bakı, ADMİU, 2010, 52 s.
5. Əliyeva Nəzirə. Mədəni irsin qorunmasında informasiya texnologiyalarından istifadənin inkişaf perspektivləri. Bakı, ADMİU, 2010, 110 s.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ

Əliyev Ramin

XÜLASƏ

Qloballaşma proseslərinin dinamik inkişaf ilə müşahidə olunan müasir dövrdə dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktorunun əhəmiyyəti, ümumdüqya iqtisadi-siyasi proseslərə, dövlətlərarası münasibətlərə təsiri getdikcə artır. Bu səbəbdən dövlətlər mədəniyyət siyasətinə böyük diqqət yetirirlər. «Xarici mədəniyyət siyasəti» termini gündən-günə aktuallaşır, çünki milli mədəniyyətin eksportu, təbliği və populyarlaşdırılması, əks təqdirdə isə xarici mədəni ekspansiyanın qarşısının alınması diplomatiyanın səmərəli instrumenti və dövlətin milli maraqlarının mübarizəsində effektiv vasitə kimi çıxış edir.

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Алиев Рамин

АННОТАЦИЯ

В современное время, сопровождаемое динамичным развитием глобализации, взаимосвязь культурного фактора в мировой политике и системе международных отношений, влияние глобальных экономических и политических процессов, межгосударственных отношений растет. По этой причине государства уделяют большое внимание культурной политике. Термин «внешняя культурная политика» становится все более актуальным день ото дня, как эффективный инструмент для экспорта, продвижения и популяризации отечественной национальной культуры, иначе деятельность иностранной культурной экспансии в развитии дипломатии и борьбы национальных интересов штат.

AZERBAIJAN CULTURAL POLICY

Aliyev Ramin

SUMMARY

In modern times, accompanied by the dynamic development of globalization, the relationship of the cultural factor in world politics and the system of international relations, the impact of global economic and political processes, interstate relations is growing. For this reason, states pay great attention to cultural policy. The term "foreign cultural policy" is becoming more relevant day by day, as an effective tool for the export, promotion and popularization of domestic national culture, otherwise the activities of foreign cultural expansion in the development of diplomacy and the struggle of national interests of the state.

TƏLƏBƏ YARADICILIĞI

SOLMUŞ GÜLÜŞLƏRİN ƏHATƏSİNDƏ

(hekayə)

*Bütün Vətən Qəhrəmanlarına və
onların sevdiklərinə həsr olunur*

2020-dən düz 8 il keçdi. Müharibənin bütün qorxusu, kədəri, həyəcanından, qan və göz yaşı dolu həmin ildən 8 il keçib. Hadisələr mənim düşüncələrimdə tozlanmış olsa da, bəzən elə olur ki, bir an hər şeyi çox təzə xatırlayıram. Ucu-bucağı görünməyən dənizin suları kimi kədər məni özünə qərq edir, müharibə haqqında düşündükcə daha dərinlərə batıram. Bəlkə də, bu, kədərdən çox utanc hissidir, qürurdur, əlindən heç nə gələ bilməməsinin acizliyidir. Acizliyimlə üz-üzə qalıram, utanc dolu acizliyimlə.. Bax, belə anlarda güldüyüm hər saniyənin hesabını özümdən qəddarcasına sormağ istəyirəm:

“Niyə güldün? 8 il öncə içi qan ağlayan, yaşamından bütünlüklə utanan sən deyildinmi? İndi gözlərinin parıltısından tutmuş qəlbinin dərinliklərinə qədər yol alan sevincinin səbəbi hər nə olursa olsun, bu qədər dərinlərdən sevinmə. Bu Vətəndə-sənin vətəndaşının qanı ilə örtülmüş bu torpaqda sevincə bu qədər bağlı və asılı olma. Kədəri də hiss et ki, sənin nə vaxtsa otaqlarda əks olunan qəhqəhələrinin sonrakı utancı həmin müharibəni, Vətənin şəhidlərini xatırladan nəşə ilə qarşılaşanda, heç olmasa, bir az azalsın.”

Şəhidlərimizi xatırladan nəşə ilə qarşılaşanda deyərkən, əslində, xatırlamaq üçün heç nə lazım deyil mənə. Bir şəkil, video, onları xatırladan mahnılar, şeirlər, sözlər- təkcə bunların təsiri ilə xatırlamıram. Şəhid Vətən övladıdır, Vətən övladı Vətəndir, Vətən isə mənim bütün ruhumdur. **Vətəni görmək, duymaq istəyən üçün hər yer vətəndir, hər şey vətəndir.** Düşüncələr, ruh halı, amalın, yaşama duyduğun sevginin böyük bir hissəsi, ümidlərinin doğduğu-doğacağı yerdir Vətən. Ən xoşbəxt dəqiqələrimdə sevincimin məni, bədənim bütünlüklə sarıb düşüncələrimdə bir anlıq “əbədi xoşbəxtəm hissini” yerləşdirmək istərcəsinə əsir aldığı zaman, elə həmin andan çox keçməmiş bir yerlərdə “çox böyük kədər var”-dediyini də bütün varlığımla hiss edib sarsılıram.

Axı bu, təkcə kədər deyil, bu mənim ruhumdan qopan böyük bir parçadır, mənim əksikli-yimdir. Yoxluğun acısı deyil bu, bu, mənim kimsəsizliyimdir. Minlərlə Vətən övladının qovuşmaq ümidinin son bulduğu, onların sevdiklərinin, onları sevənlərin hüznə qovuşduğu anların böyük bir toplamıdır məndən qopan həmin parça. Mən ən yaxınımı, ən sevdiyim insanları itirmədim o müharibədə, lakin itirdiyim yaşamlarını daha yaxından gözləmləməli olduğum, mütləq tanımalı olduğum şəxslər idi, hansı ki, yaşamı boyu qızıl tarixi yazmış olan, öldükləri anda isə tariximizi dəyişən həmin igidlər. İnsan əməli ilə yadda qalır, doğrudur, lakin ürəyi ilə iz qoyur unudulmayan düşüncələrdə. Bax, mən o ürəklərdən məhrum olan vətənin kimsəsiz övladıyam...

Gənc idim o zamanlar.. Müharibənin başladığını eşitdiyim anda gözlərimdəki qılgılcımın bütün bədənim sarsan alov olub məni hiddətləndirdiyini hiss etdim sadəcə. İntiqam hissi bürüdü məni: *“kaş ki mən də orda olsam.”* Sonra qorxu bizi ələ keçirir. **Axı insan, şübhəsizdir ki, ilk öncə-hər zaman özünü düşünür.** Öz ailəm, ən yaxınlarım üçün qorxdum. Məni ələ keçirmək istəyən qorxunun qurbanı olmaq istəmirdim, qorxmaq istəmirdim. Hər şey üçün qorxaram, bəlkə də, hər şey üçün zəif ola bilərəm, yenilərəm. Amma Vətən üçün qorxmamalıydım. Həyatımdakı ən böyük utanc olardı bu qorxunun mənim içimdə yer alması. Hisslər bir-birini əvəz edirdi, heç tanımadığım duyğularla baş-başa qaldım günlərcə.

Sonra adamın içini dərin bir hüzn bürüyür, hər şəhid xəbərini eşitdikcə, ağlayan gözləri gördükcə o göz yaşı damlalarında özünü boğmaq istəyirsən. Hər qələbə xəbərində göylərə uçub, hər şəhid xəbərində uçurumdan düşüb bütün bədəni parçalanan, hissiyatını tamamilə itirən insan

olmağı diləyirsən. Mənim o günlərdə hiss etdiyim ən güclü iki duyğu vardı: birincisi, müharibənin ən qızgın yerində olmaq istəyirdim, döyüşmək istəyirdim, yaralananların yarasına məlhəm bulmaq istəyirdim, ölənlərlə ölmək. İkincisi isə yaşamımdan utanırdım, özümü öz əllərimlə yerin dibinə batırmaq, yox olmaq istəyirdim. Sual verirdim özümə:

*“Sən, nə etdin, söylə? İndiyədək - yaşadığın müddətcə bu Vətən üçün nə etdin? **Yaşamından utanan bir insanın ölümü nə qədər dəyərli ola bilər ki?**”* Məşhur türk şairi N. Hikmət deyirdi: *“Öyle ölümlər vardır ki, ben onların öldüklerini düşündükçe, vakit olur, yaşadığımdan utanırım”*

Doğrudur, çox çalışdım Vətənimə, xalqıma özümdən yararlı, faydalı nələrsə qatmağa, yaxşı mütəxəssis olmaq üçün çalışdım, Vətənə olan sevgimin azalmaması üçün çox çalışdım. Qarşılaşdığım maneələrdə, yaşadığım ruh düşkünlüklərində, hansısa kəslərin pis əməllərində, qaranlıq qəlblərdə itib-batmamaq üçün çalışdım. Kimlərsə pis əməllərlə bu Vətəni kirlətmək istəməsi bizim də o kirliliyə boyun əyməli olduğumuz, qorxmalı olduğumuz anlamına gəlməz. **Ən pislərin olduğu yerdə, ən yaxşılar da vardır, əlbət.** Mən o yaxşılar'dan ümidləndirdim. Düzdür, nə qədər çalışıb-didinsən də, bir şəhid ailəsinin qəlbinin dərinliyində kök salan fəryadını dindirə bilməzsən. Bacardığın tək şey öz ölkəni daha da gözəlləşdirməyin, qəhrəmanların övladlarına parlaq gələcək olmaq üçün etdiklərindir ki, bu, zətən, hər vətəndaşın yaşamı boyu ən ümdə məqsədlərindən olmalıdır.

Xatirələrimdə müharibəni təmiz soldurmaq istəmirdim. O gənclik illərimdə, müharibənin uzaqdan belə olsa şahidi olduğum illərdə də əmin idim ki, ruhumdakı böyük bir parçanın yoxluğunu hər zaman hiss edəcəyəm, bu yoxluq bəzən məni çox əzəcək, çox sıxacaq. Hisslərimdə batdıqca batacağam, sonra isə bəzi hadisələr, gündəlik həyatın vərdisləri, işlərim tamam başqa hissələrimə qovuşduran liman olacaq. Əmin olduğum bu düşüncələrin hələ də əsiriyəm, lakin o illərdən fərqli olaraq, bütün bunlar biraz soluqlaşmışdır. Azalmışdır deyə bilərik mi, bilmirəm, amma kədərini yerini qəbullanışa verdiyini deyə bilərik. Dostoyevski demirdi mi, “bu alçaq insan hər şeyə alışır” - deyər.. Dostoyevskinin bu cümləsinə nə zaman rastlasam, insan olmağı çox da müqəddəsləşdirdiyimizin necə də səhv olduğunu, insanın necə də aciz bir varlıq olduğunu düşünürəm. Onun vaxtilə öz beyninin, ürəyinin yaşatdığı duyğularının necə bir müddət sonra qatili olmasını, qəlbinin getdikcə daşlaşmasını, hər bir acıya alışan varlıq olmasını qəbullanmaq mənə zor gəlir. **Acımıza, kədərimizə belə sahib çıxmağı bacarmırıq ki, sevinclərə də layiq olaq.**

***

Təmiz hava almaq üçün işdən evə doğru piyada getməyi düşündüm. Hava mülayim idi, küçələrdə az insan var idi. Ah, insanlar gözəl havaların da qədrini bilmir. Yaz havası. Ən sevdiyim fəsil. Gözəl arzuların, coşğun duyğuların fəslidir yaz. Çiçəklənən ağaclar yeni başlanğıcların müjdəsidir. Telefonuma zəng gəldi, açmaq istəmədim. Yalnızca təbiətin gizli həyqırışlarını duymaq istəyirdim, nəinki həzin bir insan səsini. 5-10 addım sonra Fəxri Xiyabanın önündəydim. Bir qadın çıxırdı qapıdan, saç-başı dağılmış, başındakı şalı saçlarına elə bürümüşdü ki, sanki, o şalla bütün kədərini və bu həyata qəzəbini örtmək istəyirdi. Yavaş-yavaş addımlayırdı, qorxurdu hər addımından, gözlənilməz sürprizlərdən qorxurdu. Ayaq uydurmaq istəmirdi həyatın ahənginə.

Yəqin, donuq baxışlarımı uzun müddət ondan çəkə bilməmişəm ki, müraciət etdi: “Allah şəhidlərimizə rəhmət etsin”. Mən də qarşılıq verdim: “Amin!” Suallar verməkdən qorxdum, əmin idim ki, şəhid olan sevdiyinin yanına gəlibmiş. (Sevən insan hər halından bəllidir.) Yanımda yeridiyini, addımlarını mənimkilərlə uyğunlaşdırmaq istədiyini, tanımadığı bir insanda təsəlli tapmaq istədiyini hiss edirdim. Mən də ona bütün varlığım ilə təsəlli olmaq istəyirdim, çox istəyirdim! Lakin dodaqlarım bir-birinə kilitlənmişdi. Ürəyimin qışqırıqlarını dilim susturmağa çalışırdı, heç nə bacara bilmədim. Susqunluğumuz Şəhidlər Xiyabanının yanında dalğalanan Üçrəngli bayrağın kölgəsinə çatanadək davam etdi. Məndən soruşdu:

- *Bayrağı izlədikcə hansı hissləri keçirirsən?*

- Sonsuz qürür, uşaqlıqdan bəri ürəyimdə doğan bayraq sevgisinin bütün ruhumu qucaqlayıb dodaqlarımda kiçik, gözəl bir təbəssüm yaratdığını hiss edirəm. (bayrağa olan sevgimi heç cür ifadə edə bilməzdim) Bəs siz?

- *Mən o bayrağın al rəngində şəhid olmuş sevgilimin surətini görürəm. Mənə “hər zaman - ölənə qədər yanında olacağam”- deyən sevgilimin məni tək qoymasından doğan peşmançılığının izini görürəm. Ancaq, bundan da böyük olan Vətənə sdaqətini, Vətən sevgisini görürəm. Fəxr səbəbimin necə müqəddəs, bir o qədər də ağırlı olduğunu düşünürəm.*

Özümü toparlamağa çalışıb, səsimin titrəməsini hiss etdirməmək üçün dərinləndən nəfəs alıb, (baxmayaraq ki, o aldığı nəfəsin həmin an son nəfəsim olmasını bütün ürəyimlə diləmişdim) demək istədiklərimin təsirindən gücsüz düşüb yalnız “Hər iki halda da bizim müqəddəs bayrağımız hər zaman zirvələrə layiqdir” – deyə bildim. Qadın başını xəfifcə sallayaraq təşəkkür etdi. Heç nə deyə bilmirdi, heç nə. Gözləri bütün xatirələrinin, solan xəyallarının, sevgisinin onu necə zəiflətdiyindən xəbər verirdi. **Zərif olan qadınları zəiflədən eşq deyilmidir? Başqa zaman, başqa hər şeydə qadınlar dünyanın ən güclü varlığı olurlar.** (*İçdən-içə düşünürdüm: Tanrı bilir, hər dəfə bu qadın sevgilisinin şəhid olma diləyini onun dilindən eşidərkən necə səssiz-səssiz ölmüş öz içində. Onun ölümünü görməmək üçün gecə-gündüz necə yalvarmış yaradana, dualarla məlhəm diləyirmiş... Bu saf qorxu kaş yetərdi dünyadakı bütün pisləkləri sarsıtmağa. Kaş ədalətsizliyi, müharibələri yox edərdi. Ah!..*) Qadın mənə sağollaşaraq addımlarıyla yolunu dəyişərək çıxıb getdi. Ancaq, yanımdan ötüb keçərkən çiynimə yavaşca toxunan şalı ilə onun içini bürüyən bu əbədi kədər mənə, yaşamımdakı rahatlığa, sanki, şillə vurduğunu duydum. O qadın məni yox etməz istəməzdi, lakin, onun sonsuz kədərində mən yox olmaq istəyirdim.

Dönüb təzədən o bayrağa baxdım, donuq-donuq izlədim dalğalanan üç rəngi, ayı, ulduzu - Vətənin qəhrəman oğullarının o al rəngdəki hayqırıqlarını izlədim. Gözlərimdən axan yaşların bütün şəhidlərə sarılmaq istədiyini hər hüceyrəmdə hiss edirdim. Bədənimdən qopub çıxmaq istəyən ruhumun üşüyən şəhid sevdiklərinə örtü olmaq istədiyini bütün varlığımla hiss edirdim.

Daha sonra düşüncələrimlə baş-başa evimə doğru yeriməyə başladım: ***Ölənə ki mərədi idi, bəs yaşayanlar ölənə dək mərədi yaşaya biləcəkmiz bu Vətəndə?***

***Müəllif: Həsənova Zərintac
BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya
fakültəsinin IV kurs tələbəsi***

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Həsənova Pərvin. Dünyanın elmi mənzərəsində empirik və nəzəri biliyin vəhdəti	3
Tahirli Ülkər. Y. Habermasın marksizmə və tarixi materializmə baxışları.....	9
İsmayilov Rövşən. Sosial institut kimi ailənin mahiyyəti və yerinə yetirdiyi funksiyalar	13
Əzizova Fərah. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası	18
Zülfüqarlı Azad. Dil fəlsəfəsi kontekstində I və II dövr Vitqenşteyn fəlsəfəsinin müqayisəli təhlili	23

SOSİOLOGİYA, SOSIAL İŞ

Ələkbərli Uğur, Qayıbxanova Zəminə. Sosial sferanın inkişafında dövlətin sosial siyasətinin təkmilləşməsi	27
Mamedov Məgomed. Международный терроризм как главная угроза международной безопасности в новом мировом порядке	32
Mirzadə Türkay. Gənclərdə vətənpərvərlik hissinin inkişafı və tərbiyə edilməsi	37
Ахунов Азәбек. Молодежная инфраструктура города Баку	41
İsmayilov Müzəffər. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində sağalmayan xəstəlikdən əziyyət çəkən xəstələrə göstərilən qayğı (sosial iş prizmasından)	48
Əliyev Məmməd. Gənclərin sosial işlərə cəlb edilməsi: reallıq və gözləntilər.....	52
Verdiyeva Leyla. Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafında UNİCEF-in rolu.....	56
Quliyeva Əzizə. Almaniya – Azərbaycan sosial yardım sisteminin müqayisəli təhlili	61
Murad Aydın. Sosial işdə dramaterapiya probleminə dair.....	64
Qasımova Elnarə. İnformasiya təhlükəsizliyi və milli maraqlar	68
Mirzadə Türkay. Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq.....	73

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

Səməndərova Aydan, Alişanlı Aytən. Məhkumların cinayət əməlinin qurbanları haqqında təsəvvürlərinin psixokorreksiya	76
Кулиева Севидж. Роль игры в психическом развитии дошкольника.....	81
Tuğba Bütün. Reproduktiv funksiyası pozulmuş ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətləri	85
Muradlı Ruhəngiz. Zorakılığa məruz qalmış şəxslərlə iş zamanı istifadə edilən psixoterapiya texnikaları.....	90
Aslanova Səbinə, Tahirova Aynur. Dizartriyalı uşaqlarda psixomotor inkişafın müayinə metodikaları	93

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

Həsənlı Şəhla. Müasir şəraitdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması: bulud texnologiyasından istifadə	97
Həsənzadə Aytac. Maliyyə risklərinin sığorta olunma problemləri	102
Xəlilov Əhilman. Müasir şəraitdə auditor fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	107
Əlizadə Samirə. Xidmət müəssisələrində maliyyə hesabatlarının tərtibi, təsdiq və təqdim olunması qaydası	112
Şirinov Aqşin. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında strategiya dəyərləndirilməsi	118

Nağıyeva Lamiə. Azərbaycanca büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin müasir vəziyyəti	123
Ataxəlilli Günel. Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə planlaşdırılmasının təşkilinin yeri və rolu (nəzəri aspektdə)	128
Rüstəmov Toğrul. Sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin təhlili	136
Budaqov Kamil. Azərbaycanda maliyyə sektoru təmsalında qeyri-sabitlik şəraitində risklər və onların xüsusiyyətləri	141
Əliyeva Aysun. Nəticə əsaslı büdcə sisteminin nəzəri əsasları və tətbiqi problemləri.....	146
Qasimov Ruslan. Pərakəndə ticarət müəssisələrində auditin təşkili.....	154
Eyvazlı Ceyhun. Respublikamızda maliyyə sisteminin tənzimlənməsində dövlət maliyyə nəzarəti rolunun təhlili.....	160
Aziz Aghayev. Problems and challenges of ifrs adoption.....	166
Qarayev Səbail. Büdcə təşkilatlarında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili məsələləri.....	172
Ələkbərov Rabil. Dövlət tərəfindən müxtəlif vergi növlərin tətbiqinin zəruriliyi	182
Qasimli Atac. Borclar üzrə məsrəflərin MHBS (Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları) və vergi məəcəlləsinə əsasən uçotunun müqayisəli təhlili	187
Gurbanzadə Yusif. Principles and methods of developing the operational and financial strategy of the enterprise.....	192

FİLOLOGİYA

Санани Гюляр. Великий поэт Азербайджана Низами Гянджеви	201
Kərimzadə Ziba. Kiçik yaşlı uşaqlarda nitqin qrammatik tərəfinin formalaşma xüsusiyyətləri	208
Nağıyeva Zinaida. Paşa Kərimov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi	212
Əliyev Ramin. Azərbaycan mədəniyyət siyasəti	217

TƏLƏBƏ HƏYATI

Həsənova Zərintac. Solmuş gülüşlərin əhatəsində (hekayə)	225

Müəlliflərin nəzərinə!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) «**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**» təsdiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı dövrü elmi nəşrlərin baş redaktorlarının iştirakı ilə keçirilmiş elmi-praktik seminarda qeyd olunan faydalı tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Məqalələr dövrü elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövrü elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

2. Dövrü elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

3. Dövrü elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

4. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əli fbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

5. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövrü elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla (məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam

və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

10. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.

11. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni

olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s.

xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir.

12. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

13. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işlənməyə göndərilmə və çapa qəbul olunma tarixləri sonda göstərilməlidir.

14. Dövri elmi nəşrin redaksiyası məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar olaraq müəllif və ya müəlliflərin razılığını, göndərilən məqalənin əvvəllər dərc olunmadığını (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla), məqalənin hər hansı bir dildəki variantının eyni zamanda digər dövri elmi nəşrlərə göndərilmədiyini və məqalə ilə bağlı elmi-tədqiqat işinin hansı müəssisədə yerinə yetirildiyini əks etdirən anket hazırlamalıdır. Bu anketi müəllif(lər) imzalayıb redaksiyaya göndərməli və ya dövri elmi nəşrin saytına daxil olub anketin elektron variantını doldurmalı və onu elektron təsdiqləməlidir(lər).

15. Elmi curnalarda «əvvəli ötən saylarımızda», «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.

16. Dövri elmi nəşrin əvvəlki nömrələrində dərc olunmuş məqalələrdə rast gəlinən ciddi səhvlər və ya texniki qüsurlara dair düzəliş və qeydlər elmi nəşrin növbəti nömrələrindən birində müəllif(lər) tərəfindən yenidən verilə bilər. Bu halda əvvəlki məqalə ilə «DÜZƏLİŞ» bölməsində verilən məqalənin adı eyni olmalıdır.

Həm də xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasında elmi əsərlərin tərtibinə tələblərinə uyğun olaraq, məqalənin mətni aşağıdakı əsas elementləri özündə ehtiva etməlidir:

- *Ümumi problem və mühüm elmi və ya praktiki vəzifələri ilə bağlı problemin qoyuluşu;*
- *Bu problemin həllində müəllif üçün təməl rolunu oynayan son tədqiqatlar və nəşrlərin qısa təhlili;*
- *Bu məqalədə həlli nəzərdə tutulmuş məsələyə aid daha ümumi problemin hələ də həllini tapmayan tərəflərin aşkar edilməsi;*
- *Məqalənin məqsədlərinin göstərilməsi;*
- *Elmi nəticələrin tam əsaslandırılması ilə əsas tədqiqat materialın təqdimatı;*
- *Tədqiqatın nəticələri və bu istiqamətdə işin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri.*

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 27
(III HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 25.11.2020

Çapa imzalanmışdır: 25.11.2020

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 38

Sifariş № 45

Tiraj – 100 nüsxə
